· ASSAMESE EDITION

CA FOUNDATION · PAPER 4

Business Economics

অসমীয়া সংস্কৰণ

Scanner Revision Pointers

প্ৰতিটো Scanner প্ৰশ্ন **ICAI Study Material (July 2026)**-ৰ সৈতে সংযুক্ত — আৰু তাৰ উত্তৰ দিয়া এটা শাৰী।

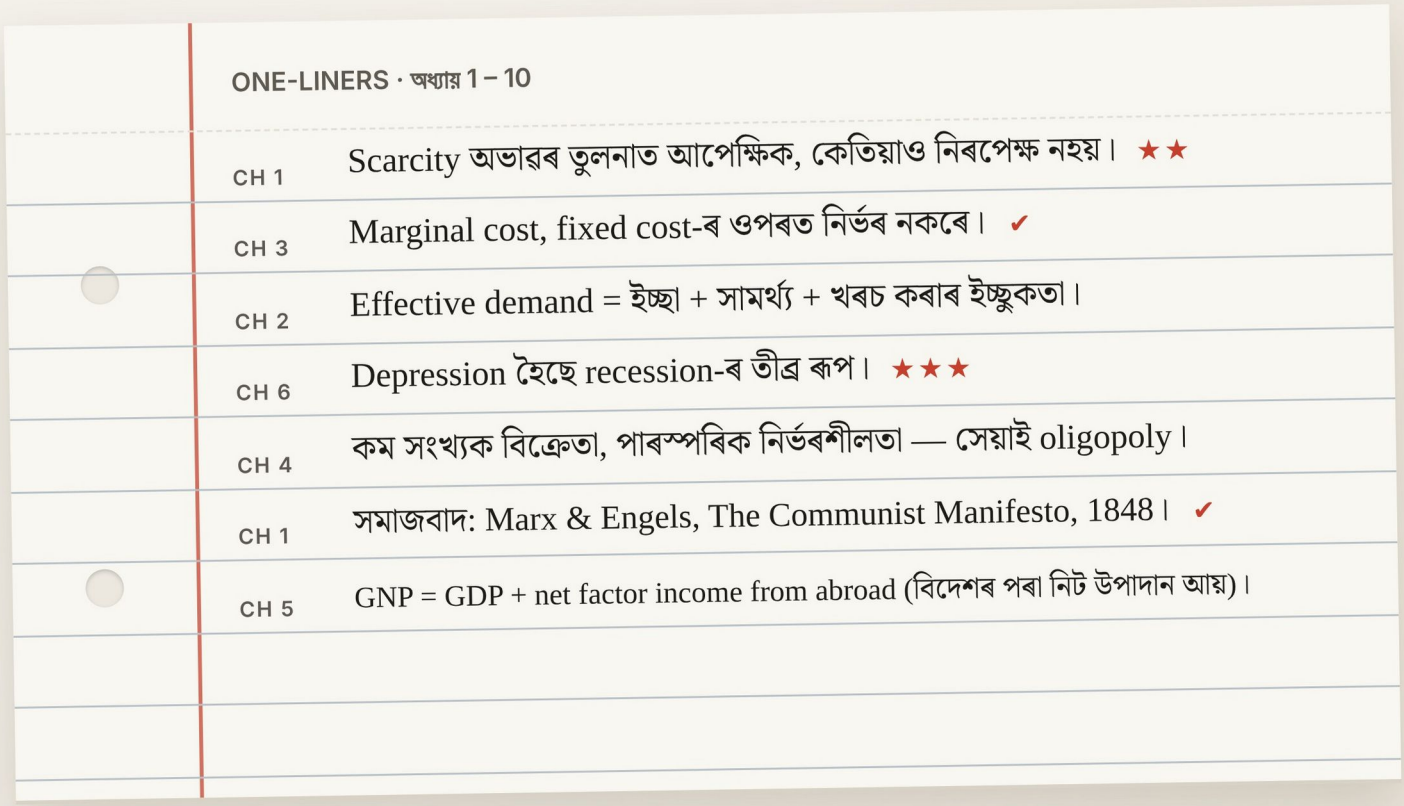

10 অধ্যায়

2,495 SCANNER প্ৰশ্ন

1,211 ONE-LINERS

Shuchita Prakashan PVT. LTD.

প্ৰাৰম্ভিক টোকা (Introductory Note)

Business Economics-ৰ পৰীক্ষা সম্পূৰ্ণৰূপে objective প্ৰশ্নৰ জৰিয়তে লোৱা হয়, আৰু ICAI-এ একেবোৰ তথ্যলৈ বাৰে বাৰে ঘূৰি আহে — প্ৰথমে কোনো বিগত পৰীক্ষাৰ কাকতত, তাৰ পিছত এটা RTP-ত, তাৰ পিছত এটা MTP-ত, প্ৰতিবাৰ অলপ বেলেগ শব্দেৰে। এই পুস্তিকাখন সেই পৰ্যবেক্ষণৰ ওপৰত গঢ় দিয়া হৈছে। CA Foundation Paper 4-ৰ বাবে Shuchita Scanner-ৰ প্ৰতিটো প্ৰশ্নক ICAI Study Material-ৰ যি অনুচ্ছেদে তাৰ উত্তৰ দিয়ে, সেই অনুচ্ছেদলৈকে বিচাৰি উলিওৱা হৈছে, আৰু উত্তৰটো একোটা শাৰীত লিখি দিয়া হৈছে।

ফলাফল: 2,495টা Scanner প্ৰশ্ন — বিগত পৰীক্ষাৰ কাকত, RTPs, MTPs আৰু Shuchita Model Questions — 1,211টা one-liner-লৈ চুটি কৰা হৈছে, আৰু সেইবোৰক আৰু সংকুচিত কৰি 694টা revision pointer কৰা হৈছে। প্ৰতিটো one-liner-এ ICAI Study Material (July 2026)-ৰ শব্দচয়ন অনুসৰণ কৰে। য'ত পৰীক্ষাৰ key আৰু Study Material-ৰ মাজত অমিল আছে, তাত one-liner-এ Study Material-ৰ অৱস্থানহে শিকায়।

প্ৰতিটো অধ্যায় কেনেকৈ সজোৱা হৈছে

ভাগ A — Scanner প্ৰশ্ন আৰু Study Material-ৰ সৈতে সংযোজিত One-liners. বিষয় অনুসৰি, Scanner-ৰ ক্ৰমত। প্ৰতিটো শাৰীত দিয়া হৈছে:

- **প্ৰসংগ** — শাৰীটোৰ ঠিকনা, Topic.Row (উদাহৰণস্বৰূপে, 1.2.9 হৈছে বিষয় 1.2-ৰ নৱম শাৰী);
- **One-liner** — প্ৰশ্নটোৰ উত্তৰ দিয়া তথ্য, Study Material-ৰ ভাষাত;
- **Scanner প্ৰশ্ন** — ই যিবোৰ Scanner প্ৰশ্নৰ উত্তৰ দিয়ে (MQ = Model Question; '+' চিহ্নই আন বিষয়ৰ অধীনত ৰখা প্ৰশ্ন বুজায়);
- **ক'ত সোধা হৈছিল** — যিবোৰ পৰীক্ষা, RTP আৰু MTP-ত ICAI-এ সেই প্ৰশ্নবোৰ দিছিল, সেই সকলোবোৰ;
- **SM উৎস** — Study Material-ৰ অনুচ্ছেদ (section) আৰু পৃষ্ঠা।

ভাগ B — পুনৰাবৃত্তি তালিকা (Revision Sheet)। একেটা অধ্যায়কে চুটি pointers-লৈ সংকুচিত কৰা হৈছে, Study Material-ৰ ক্ৰমত; ICAI-এ কিমানবাৰ সুধিছে তাৰ ভিত্তিত প্ৰতিটোৰ গুৰুত্ব দিয়া হৈছে, আৰু প্ৰতিটো ভাগ A-ৰ নিজৰ শাৰীৰ সৈতে সংযুক্ত।

এই পুস্তিকাখন কেনেকৈ ব্যৱহাৰ কৰিব

1. প্ৰথমে Study Material-ত অধ্যায়টো পঢ়ক; এই পুস্তিকাখন পুনৰাবৃত্তিৰ বাবে, প্ৰথমবাৰ শিকাৰ বাবে নহয়।
2. ভাগ B-ৰ পৰা পুনৰাবৃত্তি কৰক। য'ত কোনো pointer তৎক্ষণাৎ স্পষ্ট নহয়, তাৰ ভাগ A প্ৰসংগলৈ যাওক, সম্পূৰ্ণ one-liner-টো পঢ়ক আৰু তাৰ সৈতে দিয়া Scanner প্ৰশ্নবোৰ সমাধান কৰক।
3. শেষৰ সপ্তাহত প্ৰতিটো অধ্যায়ৰ কেৱল ★★★ আৰু ★★ শাৰীবোৰ পঢ়ক — ICAI-এ যি সুধিছে তাৰ অধিকাংশই এইবোৰত আছে।
4. 'বিষয় ... চাওক' ('See Topic')-ৰে আৰম্ভ হোৱা ধূসৰ italics-ৰ শাৰীবোৰে আপোনাক আন এটা বিষয়ৰ অধীনত দিয়া one-liner-লৈ পঠিয়ায়; Scanner-ত প্ৰশ্নটো সেই ঠাইত ৰখা হৈছে, কিন্তু ইয়াৰ উত্তৰ আন ঠাইত দিয়া আছে।

ব্যৱহৃত সংকেত (Conventions)

PYQ	ICAI-ৰ কোনো পৰীক্ষাৰ বিগত বছৰৰ প্ৰশ্ন (মাহ আৰু বছৰ দেখুওৱা হৈছে)
RTP / MTP	ICAI-ৰ Revision Test Paper / Mock Test Paper (S1, S2 = series বা ক্ৰম)
MQ / Model Q (আৰ্হি প্ৰশ্ন)	Study Material-ৰ কোনো অনুচ্ছেদৰ ওপৰত লিখা Shuchita Model Question
★★★ ★★ ★	ICAI-এ 6 বা তাতকৈ অধিক বাৰ সুধিছে · 3 – 5 বাৰ · এবাৰ বা দুবাৰ
MQ (গুৰুত্ব)	এতিয়ালৈকে কেৱল Model Questions-তহে সামৰা হৈছে
SM-ত নাই	তথ্যটো পৰীক্ষাত সোধা হয়, কিন্তু Study Material-ত উল্লেখ নাই; one-liner-এ ICAI key অনুসৰণ কৰে

অধ্যায়ৰ ক্ৰমাংক। এই পুস্তিকাখনে Scanner-ৰ অধ্যায়-ক্ৰম অনুসৰণ কৰে। July 2026-ৰ Study Material-ত National Income-ৰ নিৰ্ধাৰণ (Determination of National Income) অধ্যায় 6 আৰু Business Cycles অধ্যায় 5; ইয়াত সেই দুটা ক্ৰমে অধ্যায় 5 আৰু 6, আৰু সিহঁতৰ Study Material পৃষ্ঠাৰ প্ৰসংগত Study Material-ৰ নিজা ক্ৰমাংক (6.x আৰু 5.x) ৰখা হৈছে।

এক নজৰত অধ্যায়সমূহ

অধ্যায়	অধ্যায়ৰ নাম	প্ৰশ্ন	One-liners	Pointers	★★★ অংশ
1	Business Economics-ৰ প্ৰকৃতি আৰু পৰিসৰ (Nature and Scope of Business Economics)	170	67	50	56%
2	Demand আৰু Supply-ৰ তত্ত্ব (Theory of Demand and Supply)	345	165	93	57%
3	Production আৰু Cost-ৰ তত্ত্ব (Theory of Production and Cost)	248	107	66	56%
4	বিভিন্ন markets-ত price নিৰ্ধাৰণ (Price Determination in Different Markets)	376	128	102	54%
5	National Income-ৰ নিৰ্ধাৰণ (Determination of National Income)	270	133	74	28%
6	Business Cycles	191	58	40	74%
7	ৰাজহুৱা বিত্ত (Public Finance)	259	174	86	17%
8	মুদ্ৰা বজাৰ (Money Market)	201	101	53	43%
9	আন্তঃৰাষ্ট্ৰীয় বাণিজ্য (International Trade)	257	165	85	22%
10	ভাৰতীয় অৰ্থনীতি (Indian Economy)	178	113	45	43%
	মুঠ	**2,495**	**1,211**	**694**	

Prof. Arun Kumar
মুখ্য সম্পাদক (Editor-in-Chief), Shuchita Prakashan Pvt. Ltd.
অক্টোবৰ 2026

সূচী (Index)

প্রাৰম্ভিক টোকা (Introductory Note) 1

অধ্যায় 1 Business Economics-ৰ প্ৰকৃতি আৰু পৰিসৰ (Nature and Scope of Business Economics) 7

গোট 1: পৰিচয় (Introduction) 7

বিষয় 1.0 পৰিচয় (Introduction) 7
বিষয় 1.1 Business Economics-ৰ সংজ্ঞা (Definitions of Business Economics) 8
বিষয় 1.2 Business Economics-ৰ প্ৰকৃতি (Nature of Business Economics) 8
বিষয় 1.3 Business Economics-ৰ পৰিসৰ (Scope of Business Economics) 10
বিষয় 1.4 Economics আৰু Business Economics-ৰ পাৰ্থক্য (Difference between Economics and Business Economics) 11

গোট 2: এটা economy-ৰ মৌলিক সমস্যা আৰু price mechanism-ৰ ভূমিকা (Basic Problems of an Economy and Role of Price Mechanism) 12

বিষয় 2.0 এটা economy-ৰ মৌলিক সমস্যা (Basic Problems of an Economy) 12
বিষয় 2.1 Capitalist Economy 13
বিষয় 2.2 Socialist Economy 14
বিষয় 2.3 The Mixed Economy 16

ভাগ B — পুনৰাবৃত্তি তালিকা (Revision Sheet) 18

অধ্যায় 2 Demand আৰু Supply-ৰ তত্ত্ব (Theory of Demand and Supply) 21

গোট 1: Law of Demand and Elasticity of Demand 21

বিষয় 1.0 Demand-ৰ অৰ্থ (Meaning of Demand) 21
বিষয় 1.1 Demand কিহে নিৰ্ধাৰণ কৰে (What Determines Demand) 22
বিষয় 1.2 The Demand Function 24
বিষয় 1.3 Law of Demand 25
বিষয় 1.4 Expansion and Contraction of Demand 28
বিষয় 1.5 Elasticity of Demand 29
বিষয় 1.6 Income Elasticity of Demand 32
বিষয় 1.7 Cross-Price Elasticity of Demand 32
বিষয় 1.8 Advertisement Elasticity 33

গোট 2: উপভোক্তাৰ আচৰণৰ তত্ত্ব (Theory of Consumer Behaviour) 34

বিষয় 2.0 মানুহৰ অভাৱৰ প্ৰকৃতি (Nature of Human Wants) 34
বিষয় 2.1 অভাৱৰ শ্ৰেণীবিভাজন (Classification of Wants) 34
বিষয় 2.2 TU আৰু MU-ৰ সম্পৰ্ক (Relationship between TU & MU) 35
বিষয় 2.3 Law of Diminishing Marginal Utility 35
বিষয় 2.4 Consumer Surplus 36
বিষয় 2.5 Indifference Curve বিশ্লেষণ (Indifference Curve Analysis) 37

গোট 3: Supply 40

বিষয় 3.0 পৰিচয় (Introduction) 40
বিষয় 3.1 Supply-ৰ নিৰ্ধাৰক (Determinants of Supply) 40
বিষয় 3.2 Law of Supply 40
বিষয় 3.3 Supply curve-ত গতি — quantity supplied-ৰ বৃদ্ধি বা হ্ৰাস (Movements on Supply Curve-increase or decrease in the quantity supplied) 41
বিষয় 3.4 Supply curve-ৰ shift — supply-ৰ বৃদ্ধি বা হ্ৰাস (Shifts in Supply Curve-increase or decrease in supply) 41
বিষয় 3.5 Elasticity of Supply 42
বিষয় 3.6 Equilibrium Price 43

ভাগ B — পুনৰাবৃত্তি তালিকা (Revision Sheet) 44

অধ্যায় 3 Production আৰু Cost-ৰ তত্ত্ব (Theory of Production and Cost) 49

গোট 1: Production-ৰ তত্ত্ব (Theory of Production) 49

বিষয় 1.0 Production-ৰ অৰ্থ (Meaning of Production) 49
বিষয় 1.1 Factors of Production 49
বিষয় 1.2 Production Function 53
বিষয় 1.3 Production-ৰ সৰ্বোত্তমকৰণ (Production Optimisation) 55

গোট 2: Cost-ৰ তত্ত্ব (Theory of Cost) **56**
বিষয় 2.0 Cost-ৰ ধাৰণা (Cost Concepts) 56
বিষয় 2.1 Cost Function 58
বিষয় 2.2 Short Run Total Cost 59
বিষয় 2.3 Long Run Average Cost Curve 61
বিষয় 2.4 Economies & Diseconomies of Scale 62
ভাগ B — পুনৰাবৃত্তি তালিকা (Revision Sheet) **64**

অধ্যায় 4 বিভিন্ন markets-ত price নিৰ্ধাৰণ (Price Determination in Different Markets) **68**
গোট 1: Markets-ৰ অৰ্থ আৰু প্ৰকাৰ (Meaning and Types of Markets) **68**
বিষয় 1.0 Market-ৰ অৰ্থ (Meaning of Market) 68
বিষয় 1.1 Market structures-ৰ প্ৰকাৰ (Types of Market Structures) 70
বিষয় 1.2 Total Revenue, Average Revenue আৰু Marginal Revenue-ৰ ধাৰণা (Concepts of Total Revenue, Average Revenue and Marginal Revenue) 71
গোট 2: Determination of Prices **73**
বিষয় 2.0 পৰিচয় (Introduction) 73
বিষয় 2.1 Prices-ৰ নিৰ্ধাৰণ — এক সাধাৰণ দৃষ্টিভংগী (Determination of Prices - A General View) 74
বিষয় 2.2 Demand আৰু Supply-ত পৰিৱৰ্তন (Changes in Demand and Supply) 74
বিষয় 2.3 Demand আৰু Supply-ত একেলগে হোৱা পৰিৱৰ্তন (Simultaneous Changes in Demand and Supply) 75
গোট 3: বিভিন্ন market forms-ত price আৰু output নিৰ্ধাৰণ (Price-Output Determination under Different Market Forms) **76**
বিষয় 3.0 Perfect Competition 76
বিষয় 3.1 Monopoly 79
বিষয় 3.2 Imperfect Competition-Monopolistic Competition 82
বিষয় 3.3 Oligopoly 83
ভাগ B — পুনৰাবৃত্তি তালিকা (Revision Sheet) **87**

অধ্যায় 5 National Income-ৰ নিৰ্ধাৰণ (Determination of National Income) **93**
গোট 1: National Income Accounting **93**
বিষয় 1.1 National Income Accounting 93
বিষয় 1.2 National Income-ৰ আনুমানিক হিচাপৰ উপযোগিতা আৰু তাৎপৰ্য (Usefulness and Significance of National Income Estimates) 93
বিষয় 1.3 National Income-ৰ বিভিন্ন ধাৰণা (Different Concepts of National Income) 94
বিষয় 1.4 ভাৰতত National Income-ৰ পৰিমাপ (Measurement of National Income in India) 99
বিষয় 1.5 ভাৰতত Regional Accounts-ৰ ব্যৱস্থা (The System of Regional Accounts in India) 101
বিষয় 1.6 GDP আৰু কল্যাণ (GDP and Welfare) 102
বিষয় 1.7 National Income গণনাৰ সীমাবদ্ধতা আৰু প্ৰত্যাহ্বান (Limitations and Challenges of National Income Computation) 102
গোট 2: National Income নিৰ্ধাৰণৰ Keynesian Theory (The Keynesian Theory of Determination of National Income) **103**
বিষয় 2.1 পৰিচয় (Introduction) 103
বিষয় 2.2 সৰল Two-Sector Model-ত circular flow (Circular flow in a Simple Two-Sector Model) 104
বিষয় 2.3 মৌলিক ধাৰণা আৰু functions (Basic Concepts and Functions) 105
বিষয় 2.4 National Income নিৰ্ধাৰণৰ Two-Sector Model (The Two-Sector Model of National Income Determination) 107
বিষয় 2.5 The Investment Multiplier 108
বিষয় 2.6 Determination of Equilibrium Income: Three Sector Model 109
বিষয় 2.7 Determination of Equilibrium Income: Four Sector Model 109
বিষয় 2.8 সামৰণি (Conclusion) 110
ভাগ B — পুনৰাবৃত্তি তালিকা (Revision Sheet) **111**

অধ্যায় 6 Business Cycles **115**
Business Cycles **115**
বিষয় 6.0 পৰিচয় (Introduction) 115
বিষয় 6.1 Business Cycle-ৰ পৰ্যায় (Phase of Business Cycle) 116
বিষয় 6.2 Business Cycle-ৰ বৈশিষ্ট্য (Features of Business Cycle) 120
বিষয় 6.3 Business Cycles-ৰ কাৰণ (Causes of Business Cycles) 121
বিষয় 6.4 ব্যৱসায়িক সিদ্ধান্তত Business Cycles-ৰ প্ৰাসংগিকতা (Relevance of Business Cycles in Business Decision Making) 123
ভাগ B — পুনৰাবৃত্তি তালিকা (Revision Sheet) **124**

অধ্যায় 7 ৰাজহুৱা বিত্ত (Public Finance)..... 127

গোট 1: Fiscal Functions — এক আভাস, কেন্দ্ৰ আৰু ৰাজ্যৰ বিত্ত (Fiscal Functions: An Overview, Centre and State Finance)....127

বিষয় 1.2 অৰ্থনৈতিক ব্যৱস্থাত চৰকাৰৰ ভূমিকা (The Role of Government in an Economic System).....127

বিষয় 1.3 আবণ্টন কার্য (The Allocation Function).....127

বিষয় 1.4 পুনর্বিতৰণ কার্য (The Redistribution Function).....128

বিষয় 1.5 স্থিৰীকৰণ কার্য (Stabilization Function).....129

গোট 2: Market Failure / Market Failure শুধৰাবলৈ Government Intervention (Market Failure/Government Intervention to Correct Market Failure)..... 132

বিষয় 2.1 পৰিচয় (Introduction).....132

বিষয় 2.2 Market Failure-ৰ ধাৰণা (The Concept of Market Failure).....133

বিষয় 2.3 Markets কিয় বিফল হয় (Why Do Market Fail).....133

বিষয় 2.4 Public Goods.....134

বিষয় 2.5 অসম্পূর্ণ তথ্য (Incomplete Information).....135

বিষয় 2.6 Market Power হ্ৰাস কৰিবলৈ Government Intervention (Government Intervention to Minimize Market Power).....136

বিষয় 2.7 Externalities শুধৰাবলৈ Government Intervention (Government Intervention to Correct Externalities).....136

বিষয় 2.8 Merit Goods-ৰ ক্ষেত্ৰত Government Intervention (Government Intervention in The Case of Merit Goods).....137

বিষয় 2.12 Information Failure শুধৰাবলৈ Government Intervention (Government Intervention for Correcting Information Failure) 137

গোট 3: Budget প্ৰস্তুত কৰাৰ প্ৰক্ৰিয়া — revenue-ৰ উৎস, expenditure management আৰু public debt-ৰ পৰিচালনা (The Process of Budget Making: Sources of Revenue, Expenditure Management and Management of Public Debt).....138

বিষয় 3.1 পৰিচয় (Introduction).....138

বিষয় 3.2 Budget প্ৰস্তুত কৰাৰ প্ৰক্ৰিয়া (The Process of Budget Making).....139

বিষয় 3.3 Revenue-ৰ উৎস (Sources of Revenue).....141

বিষয় 3.4 Public Expenditure Management.....141

বিষয় 3.5 Public Debt Management.....144

গোট 4: Fiscal Policy..... 146

বিষয় 4.1 পৰিচয় (Introduction).....146

বিষয় 4.2 Fiscal Policy-ৰ উদ্দেশ্য (Objectives of Fiscal Policy).....147

বিষয় 4.3 Fiscal Policy-ৰ প্ৰকাৰ (Types of Fiscal Policy).....148

বিষয় 4.4 Fiscal Policy-ৰ সঁজুলি (The Instruments of Fiscal Policy).....149

ভাগ B — পুনৰাবৃত্তি তালিকা (Revision Sheet)..... 151

অধ্যায় 8 মুদ্ৰা বজাৰ (Money Market).....156

গোট 1: Money Demand-ৰ ধাৰণা — গুৰুত্বপূর্ণ theories (The Concept of Money Demand: Important Theories).....156

বিষয় 1.1 পৰিচয় (Introduction).....156

বিষয় 1.2 Money-ৰ Demand (The Demand for Money).....156

বিষয় 1.3 Demand for Money-ৰ theories (Theories of Demand for Money).....157

বিষয় 1.4 Demand for Money theory-ত Post-Keynesian বিকাশ (Post-Keynesian Developments in the Theory of Demand for Money) 160

বিষয় 1.5 উপসংহাৰ (Conclusion).....161

গোট 2: Money Supply-ৰ ধাৰণা (The Concept of Money Supply)..... 162

বিষয় 2.1 পৰিচয় (Introduction).....162

বিষয় 2.2 Money Supply জোখাৰ যৌক্তিকতা (Rationale of Measuring Money Supply).....162

বিষয় 2.3 Money Supply-ৰ উৎস (The Sources of Money Supply).....163

বিষয় 2.4 Money Supply-ৰ জোখ (Measurement of Money Supply).....163

বিষয় 2.5 Money Supply-ৰ নির্ধাৰক (Determinants of Money Supply).....164

বিষয় 2.6 Money Multiplier-ৰ ধাৰণা (The Concept of Money Multiplier).....165

বিষয় 2.7 Supply of Money-ৰ প্ৰতি Money Multiplier Approach (The Money Multiplier Approach to Supply of Money).....165

বিষয় 2.8 Monetary Policy আৰু Money Supply (Monetary Policy and Money Supply).....166

বিষয় 2.9 Money Supply-ত Government Expenditure-ৰ প্ৰভাৱ (Effect of Government Expenditure on Money Supply).....166

গোট 3: Monetary Policy..... 166

বিষয় 3.1 পৰিচয় (Introduction).....166

বিষয় 3.2 Monetary Policy-ৰ সংজ্ঞা (Monetary Policy Defined).....167

বিষয় 3.3 The Monetary Policy Framework.....167

বিষয় 3.4 Monetary Policy সিদ্ধান্তৰ সাংগঠনিক গাঁথনি (The Organisational Structure for Monetary Policy Decisions).....170

বিষয় 3.5 উপসংহাৰ (Conclusion).....170

ভাগ B — পুনৰাবৃত্তি তালিকা (Revision Sheet)..... 171

অধ্যায় 9 আন্তঃৰাষ্ট্ৰীয় বাণিজ্য (International Trade)..... 175

গোট 1: আন্তঃৰাষ্ট্ৰীয় বাণিজ্যৰ তত্ত্বসমূহ (Theories of International Trade)..... 175

বিষয় 1.1 পৰিচয় (Introduction)..... 175

বিষয় 1.2 আন্তঃৰাষ্ট্ৰীয় বাণিজ্যৰ গুৰুত্বপূৰ্ণ তত্ত্বসমূহ (Important Theories of International Trade)..... 176

গোট 2: Trade Policy-ৰ সঁজুলিসমূহ (The Instruments of Trade Policy)..... 177

বিষয় 2.1 পৰিচয় (Introduction)..... 177

বিষয় 2.2 Tariffs..... 178

বিষয় 2.3 Non-Tariff Measures (NTMs)..... 180

বিষয় 2.4 ৰপ্তানি-সম্পৰ্কীয় ব্যৱস্থা (Export-Related Measures)..... 182

গোট 3: বাণিজ্যিক আলোচনা (Trade Negotiations)..... 182

বিষয় 3.1 পৰিচয় (Introduction)..... 182

বিষয় 3.2 Regional Trade Agreements-ৰ শ্ৰেণীবিভাজন — Taxonomy of Regional Trade Agreements (RTAs)..... 183

বিষয় 3.3 The General Agreement on Tariffs and Trade (GATT)..... 184

বিষয় 3.4 Uruguay Round আৰু WTO-ৰ প্ৰতিষ্ঠা (The Uruguay Round and the Establishment of WTO)..... 184

বিষয় 3.5 The World Trade Organisation (WTO)..... 185

বিষয় 3.6 The Doha Round..... 188

বিষয় 3.7 বাণিজ্য সহজকৰণ — G 20 Economies: Facilitating Trade..... 188

গোট 4: Exchange Rate আৰু ইয়াৰ অৰ্থনৈতিক প্ৰভাৱ (Exchange Rate and its Economic Effects)..... 188

বিষয় 4.1 পৰিচয় (Introduction)..... 188

বিষয় 4.2 The Exchange Rate..... 189

বিষয় 4.3 Exchange Rate-ৰ ব্যৱস্থাসমূহ (The Exchange Rate Regimes)..... 189

বিষয় 4.4 Nominal বনাম Real Exchange Rates (Nominal versus Real Exchange Rates)..... 190

বিষয় 4.5 The Foreign Exchange Market..... 191

বিষয় 4.6 Nominal Exchange Rate-ৰ নিৰ্ধাৰণ (Determination of Nominal Exchange Rate)..... 192

বিষয় 4.7 Exchange Rates-ত পৰিৱৰ্তন (Changes in Exchange Rates)..... 193

বিষয় 4.8 Devaluation Vs Depreciation..... 193

বিষয় 4.9 দেশীয় অৰ্থনীতিত Exchange Rate-ৰ উঠা-নমাৰ প্ৰভাৱ (Impacts of Exchange Rate Fluctuation on Domestic Economy)..... 194

গোট 5: আন্তঃৰাষ্ট্ৰীয় মূলধনৰ গতিবিধি (International Capital Movements)..... 195

বিষয় 5.2 Foreign Capital-ৰ প্ৰকাৰ (Type of Foreign Capital)..... 195

বিষয় 5.3 Foreign Direct Investment (FDI)..... 196

বিষয় 5.4 Foreign Portfolio Investment (FPI)..... 196

বিষয় 5.5 Foreign Direct Investment-ৰ কাৰণ (Reason for Foreign Direct Investment)..... 197

বিষয় 5.6 FDI-ৰ পদ্ধতিসমূহ — Modes of Foreign Direct Investment (FDI)..... 198

বিষয় 5.7 Foreign Direct Investment-ৰ সুফল (Benefits of Foreign Direct Investment)..... 198

বিষয় 5.8 Foreign Direct Investment-ৰ সৈতে জড়িত সম্ভাব্য সমস্যা (Potential Problems Associated with Foreign Direct Investment)..... 199

বিষয় 5.9 ভাৰতত FDI — Foreign Direct Investment in India (FDI)..... 200

বিষয় 5.10 ভাৰতীয় কোম্পানীৰ বিদেশত প্ৰত্যক্ষ বিনিয়োগ (Overseas Direct Investment by Indian Companies)..... 200

ভাগ B — পুনৰাবৃত্তি তালিকা (Revision Sheet)..... 201

অধ্যায় 10 ভাৰতীয় অৰ্থনীতি (Indian Economy)..... 206

ভাৰতীয় অৰ্থনীতি (Indian Economy)..... 206

বিষয় 10.1 ভাৰতীয় অৰ্থনীতিৰ অৱস্থা: স্বাধীনতাৰ পূৰ্বৰ সময়সীমা — Status of Indian Economy: Pre Independence Period (1850-1947)..... 206

বিষয় 10.2 স্বাধীনতাৰ পিছৰ ভাৰতীয় অৰ্থনীতি — Indian Economy: Post Independence (1947-1991)..... 207

বিষয় 10.4 অৰ্থনৈতিক সংস্কাৰ — The Economic Reforms of 1991..... 209

বিষয় 10.5 সংস্কাৰৰ পিছৰ GDP বৃদ্ধিৰ হাৰ — GDP Growth Rates Post 1991 Reforms..... 213

বিষয় 10.6 NITI Aayog: ভাৰতৰ ৰূপান্তৰৰ বাবে এক সাহসী পদক্ষেপ (NITI Aayog: A Bold Step for Transforming India)..... 214

বিষয় 10.7 ভাৰতীয় অৰ্থনীতিৰ বৰ্তমান অৱস্থা: এক চমু আভাস (The current state of the Indian Economy: A brief overview)..... 215

বিষয় 10.8 সামৰণি (Conclusion)..... 219

ভাগ B — পুনৰাবৃত্তি তালিকা (Revision Sheet)..... 221

অধ্যায় 1

Business Economics-ৰ প্ৰকৃতি আৰু পৰিসৰ (Nature and Scope of Business Economics)

170টা Scanner প্ৰশ্ন · 67টা one-liner · 50টা revision pointer

ভাগ A — Scanner প্ৰশ্ন আৰু Study Material-ৰ সৈতে সংযোজিত One-liners

গোট 1: পৰিচয় (Introduction)

SM অধ্যায় 1, গোট 1, পৃষ্ঠা 1.2 – 1.15

বিষয় 1.0 পৰিচয় (Introduction)

17টা Scanner প্ৰশ্ন · সঘনতা PYQ 11 · RTP – · MTP 12

প্ৰসংগ	ছাত্ৰ-ছাত্ৰীৰ বাবে One-liner	Scanner প্ৰশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
1.0.1	Adam Smith-ৰ 'An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations' (1776), চমুকৈ 'The Wealth of Nations', Economics-ৰ প্ৰথম আধুনিক গ্ৰন্থ।	Q1, Q4, Q7 (+ 1.2 Q12)	PYQ 2018-May, 2019-Nov, 2021-Jan, 2021-Jul, 2023-Dec; MTP 2025-Apr S1, 2025-Aug S2	1.0.1, p. 1.2
1.0.2	'Economics' শব্দটো গ্ৰীক শব্দ 'Oikonomia'-ৰ পৰা আহিছে, যাৰ অৰ্থ 'household' (গৃহস্থালী); 19শ শতিকালৈকে ইয়াক 'Political Economy' বুলি জনা গৈছিল।	Q8	PYQ 2023-Dec	1.0.1, p. 1.2
1.0.3	দুটা মৌলিক সত্যই Economics-ৰ বিষয়বস্তু গঠন কৰে: মানুহৰ অভাৱ (wants) অসীম, আৰু সেইবোৰ পূৰণৰ উপায় আপেক্ষিকভাৱে দুষ্প্ৰাপ্য (relatively scarce) — সেয়ে সকলো অভাৱ কেতিয়াও সম্পূৰ্ণৰূপে পূৰণ হ'ব নোৱাৰে।	Q2, Q12, Q16	PYQ 2018-Nov; MTP 2025-Aug S1, 2026-Apr S2	1.0.1, p. 1.3
1.0.4	Economics-ত scarcity সদায় আপেক্ষিক (relative) — সমাজৰ অভাৱৰ তুলনাত জোখা হয় — কেতিয়াও নিৰপেক্ষ (absolute) নহয়; economic goods দুষ্প্ৰাপ্য, কাৰণ অভাৱ পূৰণৰ বাবে সেইবোৰৰ পৰিমাণ অপৰ্যাপ্ত।	Q3, Q6 (+ 1.3 Q2)	PYQ 2019-May, 2019-Nov, 2021-Jan	1.0.1, p. 1.3
1.0.5	Resources-ৰ scarcity-য়েই সকলো অৰ্থনৈতিক সমস্যাৰ মূল।	Q5, Q9	PYQ 2020-Nov, 2022-Dec, 2023-Dec	1.0.1, p. 1.3 আৰু চিত্ৰ (diagram) p. 1.5
1.0.6	অসীম লক্ষ্য (unlimited ends) আৰু সীমিত উপায় (limited means) মিলি বাছনিৰ সমস্যা (problem of choice) সৃষ্টি কৰে; প্ৰতিটো বাছনিতে (টোপনি এটা মৰাই হওক বা university-লৈ যোৱাই হওক) এটা trade-off থাকে।	Q13, Q17	MTP 2025-Aug S2, 2025-Aug S1, 2026-Apr S2	1.0.1, p. 1.3
1.0.7	Rational decision-making মানে বিকল্পসমূহৰ মূল্যায়ন কৰি সৰ্বাধিক (সম্ভাৱ্য উচ্চতম) সন্তুষ্টি দিয়া বিকল্পটো বাছি লোৱা।	Q11	MTP 2025-Apr S1, 2025-Aug S2	1.0.1, p. 1.3

প্রসংগ	ছাত্র-ছাত্রীৰ বাবে One-liner	Scanner প্রশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
1.0.8	Business এটা অর্থনৈতিক কার্যকলাপ (economic activity) — inputs (land, labour, capital, entrepreneurship)-ক output-লৈ ৰূপান্তৰ কৰি net value added সৃষ্টি কৰা; charitable dispensary-ৰ দৰে NPOs-এও 'social benefit'-ৰ বাবে অর্থনৈতিক কার্যকলাপ কৰে।	Q15	MTP 2026-Apr S2	1.0.0, p. 1.2
1.0.9	Business Economics-এ economic theory আৰু decision science-ৰ সঁজুলি প্রয়োগ কৰি কোনো organisation-ক নিজৰ লক্ষ্য আটাইতকৈ দক্ষতাৰে লাভ কৰাত সহায় কৰে, আৰু অনিশ্চয়তাৰ মাজত সিদ্ধান্ত লোৱাৰ বাবে management-ক বিশ্লেষণাত্মক আৰু quantitative সঁজুলি (যেনে break-even analysis) যোগান ধৰে।	Q10, Q14	MTP 2025-Jan S2, 2026-Apr S1	1.0.2, p. 1.7

বিষয় 1.1 Business Economics-ৰ সংজ্ঞা (Definitions of Business Economics)

6টা Scanner প্রশ্ন · সঘনতা PYQ 6 · RTP – · MTP –

প্রসংগ	ছাত্র-ছাত্রীৰ বাবে One-liner	Scanner প্রশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
1.1.1	Joel Dean-এ Business Economics-ক business policies গঠনত (formulation of business policies) economic analysis-ৰ ব্যৱহাৰ বুলি সংজ্ঞা দিছিল।	Q1	PYQ 2018-May	1.1, p. 1.7
1.1.2	Business Economics-ক Managerial Economics বুলিও কোৱা হয়; ই Applied Economics, যিয়ে economic theory আৰু business practice-ৰ মাজৰ ব্যৱধান পূৰণ কৰে; আৰু ই মূলতঃ Micro Economics-ৰ সৈতে জড়িত।	Q2, Q5	PYQ 2018-Nov, 2024-Sep	1.0.2 and 1.1, p. 1.7; 1.2, p. 1.9
1.1.3	Applied Economics হিচাপে Business Economics-এ বাছনি কৰা কিছুমান quantitative techniques ব্যৱহাৰ কৰে: linear programming, regression analysis, capital budgeting, break-even analysis আৰু cost analysis।	Q3 (+ 1.3 Q4)	PYQ 2019-May, 2021-Jul	1.1, p. 1.7
1.1.4	দুটা সত্যৰ বাবেই এটা economy-ৰ অস্তিত্ব আছে: মানুহৰ অভাৱ অসীম আৰু resources (আপেক্ষিকভাৱে) দুষ্প্রাপ্য।	Q4, Q6	PYQ 2021-Jan, 2025-May	1.0.1, p. 1.3; Summary, p. 1.14

বিষয় 1.2 Business Economics-ৰ প্রকৃতি (Nature of Business Economics)

51টা Scanner প্রশ্ন · সঘনতা PYQ 49 · RTP 4 · MTP 16

প্রসংগ	ছাত্র-ছাত্রীৰ বাবে One-liner	Scanner প্রশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
1.2.1	Economics-ক বহলভাৱে দুটা ভাগত ভগোৱা হয় — Micro Economics আৰু Macro Economics; Managerial Economics Economics-ৰ এটা শাখা, কিন্তু 'family structure' **নহয়**।	Q1, Q24	PYQ 2018-Nov, 2023-Jun	1.2, p. 1.8

প্রসংগ	ছাত্র-ছাত্রীৰ বাবে One-liner	Scanner প্রশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
1.2.2	Micro Economics হৈছে এটা economic system-ৰ ভিতৰত বিভিন্ন ব্যক্তি আৰু organisation (consumers, firms, resource owners)-ৰ আচৰণৰ অধ্যয়ন — ব্যক্তিগত এককসমূহে নিজৰ দুষ্প্রাপ্য resources কেনেকৈ বিতৰণ কৰে আৰু goods, services আৰু resources-ৰ দাম কেনেকৈ নির্ধাৰিত হয়। (ইয়াক 'price theory' বুলিও কোৱা হয়।)	Q7, Q9, Q13, Q20, Q47, Q49	PYQ 2019-Nov, 2020-Nov, 2021-Jan, 2021-Jul, 2022-Jun; RTP 2025-Sep, 2026-Jan	1.2, p. 1.8 ('price theory' শব্দটো SM-ত নাই)
1.2.3	Micro Economics-এ অধ্যয়ন কৰে: product pricing; consumer behaviour; factor pricing; জনসাধাৰণৰ এটা অংশৰ অর্থনৈতিক অৱস্থা; firms-ৰ আচৰণ; আৰু উদ্যোগৰ অৱস্থান (location of industry)। Firm-স্তৰৰ বিষয়বোৰ — staff-ৰ প্রয়োজন, product pricing, outlet-ৰ অৱস্থান, এটা industry-ৰ wages, demand forecasting, cost আৰু inventory analysis — সকলোবোৰ Micro।	Q16, Q17, Q25, Q36, Q37, Q39, Q41, Q45	PYQ 2021-Dec (×4), 2023-Jun, 2024-Sep, 2025-May, 2025-Sep, 2026-Jan; MTP 2025-Jan S2, 2025-Aug S1	1.2, p. 1.8
1.2.4	Macro Economics-এ সমগ্র economy-ক অধ্যয়ন কৰে — ডাঙৰ অর্থনৈতিক সমষ্টিসমূহ (aggregates) (সেয়ে 'aggregate economics'): national income আৰু output; general price level আৰু interest rates; balance of trade আৰু balance of payments; মুদ্রাৰ বাহ্যিক মূল্য (external value of currency); সামগ্রিক savings আৰু investment; employment-ৰ স্তৰ আৰু economic growth। Consumer behaviour আৰু firms-ৰ আচৰণ Macro **নহয়**।	Q6, Q11, Q14, Q18, Q23, Q28, Q35, Q40, Q43	PYQ 2019-May, 2019-Nov, 2021-Jan (×2), 2021-Jul, 2021-Dec, 2022-Dec, 2024-Jun, 2025-Jan, 2025-Sep, 2026-May; RTP 2026-Jan; MTP 2025-May S2	1.2, pp. 1.8 – 1.9
1.2.5	Business Economics মূলতঃ Micro Economics-ৰ সৈতে জড়িত, কিন্তু ইয়াত Macro analysis-ৰ উপাদানো সামৰা হয়, কাৰণ এটা firm শূন্যতাত (vacuum) কাম নকৰে — general price level, আয় আৰু employment-ৰ স্তৰ, কৰ-ব্যৱস্থা (taxation), interest আৰু exchange rates — সকলোৱে ইয়াৰ সিদ্ধান্তক প্রভাৱিত কৰে।	Q2, Q46	PYQ 2018-Nov; MTP 2025-Aug S2	1.2, pp. 1.9 – 1.10
1.2.6	Business Economics-ৰ প্রকৃতি (আঠটা বিন্দু): ই এটা Science; Micro Economics-ভিত্তিক; Macro analysis-ৰ উপাদান সামৰে; ই এটা Art; theory of markets and private enterprise ব্যৱহাৰ কৰে; দৃষ্টিভংগীত Pragmatic; প্রকৃতিত Interdisciplinary; প্রকৃতিত Normative। 'Abstract and purely theoretical' ইয়াৰ বর্ণনা **নহয়**।	Q3, Q4, Q34, Q44, Q46	PYQ 2018-Nov, 2019-May, 2025-Jan; MTP 2025-Apr S1 (×2), 2025-May S2, 2025-Aug S1, 2025-Aug S2	1.2, pp. 1.9 – 1.10
1.2.7	Business Economics interdisciplinary (আন্তঃবিষয়ক) — ই Mathematics, Operations Research, Management Theory, Accounting, Marketing, Finance, Statistics আৰু Econometrics-ৰ পৰা সঁজুলি লয়।	Q3, Q4, Q44	PYQ 2018-Nov, 2019-May; MTP 2025-Apr S1 (×2), 2025-May S2, 2025-Aug S1	1.2, p. 1.10

প্রসংগ	ছাত্র-ছাত্রীৰ বাবে One-liner	Scanner প্রশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
1.2.8	Pragmatic দৃষ্টিভংগী: Micro Economics বিমূর্ত (abstract) আৰু সম্পূর্ণ তাত্ত্বিক, আৰু অবাস্তৱ assumptions-ৰ অধীনত পৰিঘটনাসমূহ বিশ্লেষণ কৰে; ইয়াৰ বিপৰীতে Business Economics-এ বাস্তৱ জগতত firms-এ সন্মুখীন হোৱা ব্যৱহাৰিক সমস্যাসমূহ সমাধান কৰে।	Q10, Q15, Q22, Q26, Q27, Q34	PYQ 2020-Nov (×2), 2021-Jul, 2022-Jun, 2023-Dec, 2024-Jun, 2025-Jan	1.2, p. 1.10
1.2.9	Positive economics-এ cause-and-effect বস্তুনিষ্ঠভাৱে বিশ্লেষণ কৰে, 'what is' (কি আছে) কয় আৰু ইয়াত কোনো value judgement নাথাকে; Normative economics-ত value judgements থাকে, ই prescriptive, 'what should be / ought to be' (কি হোৱা উচিত) কয় আৰু ইয়াত welfare-ৰ বিবেচনা নিহিত থাকে। কৰ-ব্যৱস্থাত incidence আৰু incentives-ৰ ওপৰত প্ৰভাৱ positive; 'fairness' normative।	Q5, Q8, Q19, Q21, Q29, Q31, Q32, Q42, Q51	PYQ 2019-May, 2020-Nov, 2021-Jan, 2021-Dec, 2022-Jun, 2024-Jun, 2025-Jan, 2026-Jan; RTP 2025-May; MTP 2024-Aug S2, 2024-Aug, 2025-Apr S1, 2025-Dec S1, 2026-Apr S2	1.2, p. 1.10
1.2.10	Business Economics সাধাৰণতে normative (prescriptive) — নীতি নির্ধাৰণ, সিদ্ধান্ত গ্ৰহণ আৰু পৰিকল্পনাত কি কৰা উচিত, সেয়া ই পৰামৰ্শ দিয়ে — কিন্তু ই normative আৰু positive দুয়োটা theory-ৰ মূল উপাদান একত্ৰিত কৰে, গুৰুত্ব normative-ৰ ওপৰত।	Q30, Q50	PYQ 2024-Jun; MTP 2026-Apr S1	1.2, pp. 1.10 – 1.11
1.2.11	Business Economics হৈছে Economics-ৰ applied branch (ইয়াৰ ওলোটাটো নহয়), ইয়াৰ পৰিসৰ তুলনামূলকভাৱে সংকীর্ণ, ই এটা নির্দিষ্ট business entity-ত সঠিক সিদ্ধান্ত গ্ৰহণৰ সৈতে জড়িত, আৰু demand, supply আৰু profit-ৰ দৰে micro-স্তৰৰ বিষয় বিশ্লেষণ কৰে।	Q38	PYQ 2024-Jun, 2025-May	1.4 table, p. 1.13
1.2.12	Macro-economic stability তেতিয়া থাকে, যেতিয়া inflation কম আৰু স্থিৰ, মুঠ ব্যয় (total spending) মুঠ উৎপাদনৰ (total output) সমান, আৰু শ্ৰম-resources সম্পূর্ণৰূপে নিয়োজিত।	Q33	MTP 2024-Aug	SM অধ্যায় 1-ত নাই (কেৱল MTP)
1.2.13	Economics-ত আমাৰ সম্পর্ক exchange value (value in exchange)-ৰ সৈতে, value in use-ৰ সৈতে নহয়।	Q48	MTP 2025-Dec S1	SM অধ্যায় 1-ত নাই (কেৱল MTP)
1.2.14	*বিষয় 1.0 চাওক: 'The Wealth of Nations' — Adam Smith /*	Q12	PYQ 2021-Jul	1.0.1, p. 1.2 (1.0 Q7-ৰ পুনৰুক্ত প্ৰৱিষ্টি)

বিষয় 1.3 Business Economics-ৰ পৰিসৰ (Scope of Business Economics)

9টা Scanner প্রশ্ন · সঘনতা PYQ 7 · RTP – · MTP 3

প্রসংগ	ছাত্র-ছাত্রীৰ বাবে One-liner	Scanner প্রশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
1.3.1	Economic theory দুটা শ্ৰেণীৰ ব্যৱসায়িক বিষয়ত প্ৰয়োগ কৰা হয়: internal বা operational issues (Micro Economics-ৰে সমাধান) আৰু external বা environmental issues (Macro Economics-ৰে সমাধান)।	Q9	PYQ 2026-Sep	1.3, p. 1.11

প্রসংগ	ছাত্র-ছাত্রীৰ বাবে One-liner	Scanner প্রশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
1.3.2	Internal issues-ত প্রয়োগ কৰা Micro theories: Demand analysis and forecasting; Production and cost analysis; Inventory management; Market structure and pricing policies; Resource allocation; Theory of capital and investment decisions (capital budgeting); Profit analysis; Risk and uncertainty analysis। Accounting standards আৰু 'cost standards' পৰিসৰৰ ভিতৰত **নপৰে**।	Q1, Q3, Q5, Q7	PYQ 2019-Nov, 2021-Jul, 2021-Dec; MTP 2025-May S2, 2026-Apr S1	1.3, pp. 1.11 – 1.12
1.3.3	প্ৰধান macro-economic (external) কাৰকসমূহ: economic system-ৰ প্ৰকাৰ; business cycle-ৰ পৰ্যায়; national income, employment, দাম, saving আৰু investment-ৰ সাধাৰণ প্ৰৱণতা; চৰকাৰৰ অৰ্থনৈতিক নীতি; central banks, financial sector আৰু capital market-ৰ কাৰ্যপ্ৰণালী; সামাজিক-অৰ্থনৈতিক সংগঠন (trade unions, cooperatives); সামাজিক আৰু ৰাজনৈতিক পৰিৱেশ। এইবোৰৰ ওপৰত management-ৰ **কোনো নিয়ন্ত্ৰণ নাই**, সেয়ে ইয়াৰ প্ৰতিকূল প্ৰভাৱ কমাবলৈ নিজৰ নীতিসমূহ সূক্ষ্মভাৱে খাপ খুৱাব (fine-tune) লাগে।	Q6, Q8	PYQ 2026-Sep; MTP 2025-Dec S1	1.3, pp. 1.12 – 1.13
1.3.4	*বিষয় 1.1 চাওক: Applied Economics-ৰ quantitative techniques — 'economic analysis' তালিকাভুক্ত techniques-ৰ এটা **নহয়**।*	Q4	PYQ 2021-Jul	1.1, p. 1.7
1.3.5	*বিষয় 1.0 চাওক: Economics-ত scarcity আপেক্ষিক (relative), নিৰপেক্ষ (absolute) নহয়।*	Q2	PYQ 2019-Nov	1.0.1, p. 1.3

বিষয় 1.4 Economics আৰু Business Economics-ৰ পাৰ্থক্য (Difference between Economics and Business Economics)

1টা Scanner প্রশ্ন · সঘনতা PYQ – · RTP – · MTP 1

প্রসংগ	ছাত্র-ছাত্রীৰ বাবে One-liner	Scanner প্রশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
1.4.1	Economics-ৰ scarcity definition Lionel Robbins-ৰ সৈতে জড়িত (Scanner/MTP-ত 'Robinson' ছপা হৈছে — Editorial Note 1 চাওক)। SM অধ্যায় 1-এ এই সংজ্ঞা কাৰো নামত দিয়া নাই।	Q1	MTP 2025-Aug S1	SM অধ্যায় 1-ত নাই
1.4.2	Economics বনাম Business Economics — Economics-এ নীতি (principles) গঢ়ে, micro আৰু macro দুয়োটা, positive আৰু normative দুয়োটা, পৰিসৰ বহল, production-ৰ পৰা consumption-লৈ সকলো theory সামৰে, আৰু Business Economics ইয়াৰ applied branch; Business Economics-এ নীতি প্ৰয়োগ কৰে, স্বভাৱত micro, কেৱল normative, পৰিসৰ সংকীৰ্ণ, profit theory আৰু micro বিষয় (demand, supply, profit)-ৰ সৈতে জড়িত, ব্যৱসায়িক সমস্যাৰ economic আৰু non-economic দুয়োটা দিশ বিবেচনা কৰে, আৰু প্ৰয়োগ কৰোঁতে ইয়াৰ কিছুমান assumptions অবৈধ হৈ পৰে।	(+ 1.2 Q38)	PYQ 2024-Jun, 2025-May	1.4 table, pp. 1.13 – 1.14

গোট 2: এটা economy-ৰ মৌলিক সমস্যা আৰু price mechanism-ৰ ভূমিকা (Basic Problems of an Economy and Role of Price Mechanism)

SM অধ্যায় 1, গোট 2, পৃষ্ঠা 1.16 – 1.27

বিষয় 2.0 এটা economy-ৰ মৌলিক সমস্যা (Basic Problems of an Economy)

16টা Scanner প্ৰশ্ন · সঘনতা PYQ 16 · RTP 1 · MTP 4

প্ৰসংগ	ছাত্ৰ-ছাত্ৰীৰ বাবে One-liner	Scanner প্ৰশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
2.0.1	Central economic problem হৈছে অভাৱৰ তুলনাত resources-ৰ scarcity; ই উদ্ভৱ হয় কাৰণ resources সীমিত **আৰু** সেইবোৰৰ বিকল্প ব্যৱহাৰ (alternative uses) আছে — যদি resources অসীম হ'লহেঁতেন, বা সেইবোৰৰ এটাহে ব্যৱহাৰ থাকিলহেঁতেন, তেন্তে কোনো অৰ্থনৈতিক সমস্যাৰ উদ্ভৱ নহ'লহেঁতেন।	Q3, Q5	PYQ 2021-Jul, 2022-Jun, 2023-Jun	2.0, p. 1.16
2.0.2	Central problem চাৰিটা basic economic problems-ত বিভক্ত: What to produce? (কি উৎপাদন কৰা হ'ব?) How to produce? (কেনেকৈ উৎপাদন কৰা হ'ব?) For whom to produce? (কাৰ বাবে উৎপাদন কৰা হ'ব?) What provisions are to be made for economic growth? (economic growth-ৰ বাবে কি ব্যৱস্থা কৰা হ'ব?) ('Where' আৰু 'When' to produce, আৰু FDI গ্ৰহণ কৰা হ'ব নে নাই — এইবোৰ basic problems **নহয়**।)	Q2, Q4, Q10, Q12	PYQ 2021-Jul, 2022-Dec (×2), 2023-Dec, 2025-Jan, 2026-May	2.0, pp. 1.16 – 1.17
2.0.3	'What to produce'-ত দুয়োটা কথা সামৰা হয় — কোনবোৰ goods আৰু services উৎপাদন কৰা হ'ব আৰু প্ৰতিটোৰ কিমান একক (guns vs butter; capital goods vs consumer goods); market economy-ত ইয়াক market demand আৰু profit signals-এ পৰিচালিত কৰে।	Q8, Q15	PYQ 2023-Dec; MTP 2026-Apr S1	2.0 (i), p. 1.17; 2.1.0, p. 1.20
2.0.4	Capital goods (যন্ত্ৰ, সঁজুলি, বান্ধ)-ৰ অধিক উৎপাদনে ভৱিষ্যতৰ উৎপাদন-ক্ষমতা বৃদ্ধি কৰে আৰু ভৱিষ্যতে অধিক উৎপাদনৰ পথ মুকলি কৰে।	Q6	PYQ 2019-Nov, 2023-Dec; MTP 2025-Aug S1	2.0 (i) and (iv), pp. 1.17 – 1.18
2.0.5	'How to produce' হৈছে technique-ৰ বাছনি — labour-intensive নে capital-intensive — যি factors-ৰ উপলব্ধতা আৰু সেইবোৰৰ আপেক্ষিক দামৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰে; য'ত capital আপেক্ষিকভাৱে সস্তা (capital-surplus economy), তাত capital-intensive technique বাছি লোৱা হয়, আৰু য'ত labour আপেক্ষিকভাৱে সস্তা, তাত labour-intensive।	Q7, Q11, Q14	PYQ 2023-Dec; RTP 2025-Jan; MTP 2026-Apr S1	2.0 (ii), p. 1.17; 2.1.0, p. 1.20
2.0.6	'For whom to produce'-এ মুঠ উৎপাদনৰ কিমান অংশ কোনে পাব, সেয়া নিৰ্ধাৰণ কৰে — national cake-ত বিভিন্ন লোকৰ অংশ (যেনে ধনীৰ বাবে উৎপাদন কৰা হ'ব নে দুখীয়াৰ বাবে)।	Q4	PYQ 2022-Dec	2.0 (iii), pp. 1.17 – 1.18

প্রসংগ	ছাত্র-ছাত্রীৰ বাবে One-liner	Scanner প্রশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
2.0.7	'Provision for economic growth' মানে ভৱিষ্যতৰ অগ্রগতিৰ বাবে কিমান saving আৰু investment — বর্তমানৰ consumption কিমান ত্যাগ — কৰা হ'ব, সেয়া নির্ধাৰণ কৰা; সকলো resources বর্তমানৰ consumption-ত লগালে জীৱন-মান স্থবিৰ (stagnant) হৈ থাকে।	Q16	PYQ 2026-Sep	2.0 (iv), p. 1.18
2.0.8	Economic system হৈছে এখন সমাজত goods আৰু services-ৰ production আৰু distribution-ৰ বাবে থকা ব্যৱস্থাসমূহৰ (arrangements/devices) সমষ্টি; production, exchange, distribution-ৰ পদ্ধতি আৰু চৰকাৰৰ ভূমিকাৰ ভিত্তিত economies-ক capitalist, socialist আৰু mixed হিচাপে শ্রেণীবিভাজন কৰা হয়।	Q9	PYQ 2024-Sep	2.0, p. 1.18
2.0.9	যেতিয়া আপেক্ষিক লাভজনকতা (relative profitability) সলনি হয় (যেনে EV-ৰ লাভ প্রচলিত বাহনৰ লাভতকৈ বেছি হ'লে), price mechanism-এ উৎপাদকসকলক অধিক লাভজনক সামগ্রীৰ ফালে ঘূৰাই দিয়ে।	Q13	MTP 2026-Apr S1	2.1.0, p. 1.20
2.0.10	*বিষয় 1.0/1.1 চাওক: Business Economics-এ economic theory-ক business practice-ৰ সৈতে সংযোজিত কৰে।*	Q1	PYQ 2018-Nov	1.0.2, p. 1.7 (ভুলকৈ গোট 2-ৰ অধীনত ৰখা হৈছে)

বিষয় 2.1 Capitalist Economy

28টা Scanner প্রশ্ন · সঘনতা PYQ 30 · RTP 1 · MTP 4

প্রসংগ	ছাত্র-ছাত্রীৰ বাবে One-liner	Scanner প্রশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
2.1.1	Capitalism — আধুনিক বিশ্ব-অর্থনীতিৰ প্রধান ব্যৱস্থা — এনে এক ব্যৱস্থা য'ত সকলো means of production লাভৰ বাবে ব্যক্তিগত মালিকানা আৰু নিয়ন্ত্রণত থাকে; ইয়াক free market (free) economy বা laissez-faire economy বুলিও কোৱা হয় (laissez-faire = চৰকাৰৰ ন্যূনতম হস্তক্ষেপ)। উদাহৰণ: USA, UK, Hong Kong, South Korea (কোনোটোৱেই বিশুদ্ধ capitalist নহয়)।	Q7, Q11, Q18, Q23	PYQ (CPT) 2016-Dec, 2019-Nov, 2020-Nov, 2021-Jan, 2023-Jun, 2026-Jan	2.1, pp. 1.18 – 1.19
2.1.2	Capitalist economy-ৰ সাতটা বৈশিষ্ট্য: right to private property; freedom of enterprise; freedom of economic choice; profit motive (চালিকা শক্তি); consumer sovereignty; competition; চৰকাৰী হস্তক্ষেপৰ অনুপস্থিতি (absence of government interference)। 'Collective ownership' আৰু 'absence of consumer choice' ইয়াৰ বৈশিষ্ট্য **নহয়**।	Q2, Q10, Q22, Q26, Q28	PYQ 2018-Nov, 2021-Jan, 2025-Sep, 2026-Sep; MTP 2025-May S2	2.1, p. 1.19
2.1.3	Competition capitalist economy-ৰ আটাইতকৈ গুৰুত্বপূর্ণ বৈশিষ্ট্য — ই ক্রেতা আৰু বিক্রেতাৰ মাজৰ শ্রেষ্ঠখিনি উলিয়াই আনে আৰু ইয়াৰ ফলত resources-ৰ দক্ষ ব্যৱহাৰ হয়।	Q12	PYQ 2021-Dec	2.1, p. 1.19

প্রসংগ	ছাত্র-ছাত্রীৰ বাবে One-liner	Scanner প্রশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
2.1.4	Consumer sovereignty (consumer is king) মানে কোনবোৰ goods আৰু services কিমান পৰিমাণে উৎপাদন কৰা হ'ব, সেয়া শেষত ক্ৰেতাসকলেহে নিৰ্ধাৰণ কৰে — ই capitalist / laissez-faire economy-ৰ বৈশিষ্ট্য।	Q8, Q16, Q21, Q25	PYQ 2019-Nov, 2022-Dec, 2025-Jan, 2026-May; RTP 2026-May	2.1, p. 1.19
2.1.5	Capitalist economy-ত **কোনো central planning authority নাথাকে**; ই what, how আৰু for whom to produce নৈৰ্ব্যক্তিক price mechanism (demand আৰু supply-ৰ market forces)-ৰ জৰিয়তে সমাধান কৰে — ই self-regulating, 'invisible hand'-এ চলায়, আৰু price-য়েই resources বিতৰণৰ প্ৰধান মাধ্যম।	Q1, Q4, Q6, Q14, Q17, Q19, Q20	PYQ 2018-May, 2018-Nov, 2019-May, 2019-Nov, 2022-Dec, 2023-Jun, 2023-Dec, 2024-Sep	2.1 and 2.1.0, pp. 1.19 – 1.20
2.1.6	Capitalism-ত 'how to produce' cost minimisation আৰু profit maximisation-ৰ দ্বাৰা নিৰ্ধাৰিত হয় — উদ্যোগীয়ে (entrepreneur) সেই technique বাছি লয়, যিয়ে উৎপাদন-ব্যয় ন্যূনতম কৰে।	Q27	MTP 2026-Apr S1	2.1.0, p. 1.20
2.1.7	Capitalism-ৰ গুণ (merits): price mechanism-ৰ জৰিয়তে self-regulating; private property আৰু profit motive-এ দক্ষতা আৰু কাম কৰাৰ প্ৰেৰণা দিয়ে; দ্ৰুত growth; resources-ৰ optimum allocation; উচ্চ মাত্ৰাৰ operative efficiency; দক্ষ অৰ্থনৈতিক সিদ্ধান্তৰ বাবে incentives; consumers-ৰ বাবে বৈচিত্ৰ্য আৰু বাছনিৰ স্বাধীনতা; innovation আৰু প্ৰযুক্তিগত অগ্ৰগতিৰ বাবে incentives; মৌলিক অধিকাৰ সুৰক্ষিত ৰাখে; উদ্যম (initiative)-ক পুৰস্কৃত কৰে; গণতান্ত্ৰিক কাঠামো; enterprise আৰু risk-taking-ক উৎসাহিত কৰে।	Q5, Q15 (+ 2.2 Q20)	PYQ 2019-May, 2021-Jan, 2022-Dec, 2025-May	2.1.1, p. 1.21
2.1.8	Capitalism-ৰ দোষ (demerits): ব্যাপক inequality আৰু সামাজিক অন্যায় ('haves' আৰু 'have-nots'); human rights-তকৈ property rights-ৰ অগ্ৰাধিকাৰ; human welfare উপেক্ষা; labour-ৰ exploitation; consumer sovereignty এটা মিথত পৰিণত হয়; বিলাসী সামগ্ৰীৰ ফালে ভুল বিতৰণ আৰু merit goods কম; অস্থিৰতা (over-production, depression, unemployment); বিজ্ঞাপনত অপচয়; monopolies; পৰিৱেশৰ অৱক্ষয়।	Q3, Q9, Q13, Q24	PYQ 2019-May, 2020-Nov, 2021-Dec, 2026-Jan; MTP 2025-Apr S1, 2025-Aug S1	2.1.2, pp. 1.21 – 1.22

বিষয় 2.2 Socialist Economy

28টা Scanner প্রশ্ন · সঘনতা PYQ 24 · RTP – · MTP 8

প্রসংগ	ছাত্র-ছাত্রীৰ বাবে One-liner	Scanner প্রশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
2.2.1	Socialist economy-ৰ ধাৰণা Karl Marx আৰু Frederick Engels-এ 1848 চনত প্ৰকাশিত 'The Communist Manifesto'-ত আগবঢ়াইছিল।	Q1, Q7, Q9, Q13, Q15, Q27	PYQ 2018-May, 2021-Jul, 2021-Dec, 2022-Dec, 2023-Dec; MTP 2026-Apr S2	2.2, p. 1.22

প্রসংগ	ছাত্র-ছাত্রীৰ বাবে One-liner	Scanner প্রশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
2.2.2	Socialist economy-ত material means of production (factories, capital, mines) State-এ প্রতিনিধিত্ব কৰা সমগ্ৰ সমাজৰ মালিকানাত থাকে; ইয়াক Command Economy বা Centrally Planned Economy বুলিও কোৱা হয়; resources central planning authority-ৰ নির্দেশ (commands) অনুসৰি বিতৰণ কৰা হয়, আৰু production আৰু distribution-ৰ লক্ষ্য সমগ্ৰ সমাজৰ welfare সর্বাধিক কৰা — central problems পৰিকল্পনা (planning)-ৰ জৰিয়তে সমাধান কৰা হয়।	Q3, Q4, Q5, Q6, Q8, Q10, Q17, Q19	PYQ 2019-May, 2020-Nov (×2), 2021-Jul, 2021-Dec, 2022-Jun, 2024-Sep, 2025-May	2.2, pp. 1.22 – 1.23
2.2.3	Socialism-ৰ বৈশিষ্ট্য: collective ownership (সৰু খেতি, কর্মশালা, বাণিজ্যিক প্রতিষ্ঠানৰ বাহিৰে); central planning authority-ৰ দ্বাৰা economic planning; consumer choice-ৰ অনুপস্থিতি; আয়ৰ আপেক্ষিকভাৱে সমান বিতৰণ; price mechanism-ৰ ন্যূনতম ভূমিকা; competition-ৰ অনুপস্থিতি (State-য়েই একমাত্র উদ্যোগী)।	Q28	PYQ 2026-Sep	2.2, p. 1.23
2.2.4	Consumer choice-ৰ অনুপস্থিতি: ক্ষুধাৰ পৰা মুক্তি নিশ্চিত, কিন্তু বাছনিমূলক, পৰিকল্পিত production-এ consumers' sovereignty সীমিত কৰে; right to work নিশ্চিত, কিন্তু বৃত্তি (occupation) বাছনি সীমিত, কাৰণ সেয়া central planning authority-য়ে নির্ধাৰণ কৰে।	Q21, Q23, Q25	PYQ 2019-May, 2025-Jan, 2025-Sep, 2026-May; MTP 2026-Apr S1	2.2, p. 1.23
2.2.5	Socialism-ত price mechanism-ৰ ভূমিকা কেৱল গৌণ (secondary — আটাইতকৈ দুর্বল); দামবোৰ 'administered prices' — এক বাহ্যিক কর্তৃপক্ষ, central planning authority (চৰকাৰ)-এ সামাজিক-অর্থনৈতিক উদ্দেশ্যৰ ভিত্তিত নির্ধাৰণ কৰে, demand আৰু supply-এ **নহয়**।	Q24, Q26	MTP 2026-Apr S1, 2026-Apr S2	2.2, pp. 1.23 – 1.24
2.2.6	পূর্বৰ USSR (1917–1990) socialist economy-ৰ এটা উদাহৰণ আছিল; আজি কোনো দেশেই বিশুদ্ধ socialist নহয় — China, Vietnam, Cuba আৰু North Korea-ক উদাহৰণ হিচাপে উল্লেখ কৰা হয়।	Q16	MTP 2024-Aug, 2025-Apr S1, 2025-Aug S2	2.2, p. 1.24
2.2.7	Socialism-ৰ গুণ (merits): ধন আৰু আয়ৰ ন্যায়সংগত বিতৰণ; দ্রুত আৰু সুষম অর্থনৈতিক উন্নয়ন; resources-ৰ উন্নত ব্যৱহাৰ, বিজ্ঞাপনত অপচয় নাই; unemployment ন্যূনতম আৰু business fluctuations নাইকিয়া; সহযোগিতাৰ মানসিকতা, শ্রেণী-সংঘাত নাই; right to work আৰু ন্যূনতম জীৱন-মান; exploitation-ৰ পৰা সুৰক্ষা; বিস্তৃত social security। (লাভ ন্যায়সংগতভাৱে ভাগ **নোহোৱাটো** socialism-ৰ বিপৰীত।)	Q2, Q14, Q18 (+ 2.3 Q9)	PYQ 2019-May, 2023-Jun, 2023-Dec; MTP 2025-Jan S2	2.2.0, p. 1.24

প্রসংগ	ছাত্র-ছাত্রীৰ বাবে One-liner	Scanner প্ৰশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
2.2.8	Socialism-ৰ দোষ (demerits): bureaucracy-ৰ প্ৰাধান্য, যাৰ ফলত অদক্ষতা, পলম, দুৰ্নীতি, red-tapism আৰু পক্ষপাতিত্ব (favouritism); ব্যক্তিগত স্বাধীনতা সীমিত কৰে; private property-ৰ অধিকাৰ কাঢ়ি লয়; কঠোৰ পৰিশ্ৰমৰ বাবে কোনো profit incentive নাই; administered prices-ৰ কোনো cost ভিত্তি নাই; অনিয়ন্ত্ৰিত State monopolies; সীমিত consumer choice; ব্যক্তিগত দক্ষতাৰ কোনো পুৰস্কাৰ নাই; চৰম socialism অব্যৱহাৰিক।	Q11, Q12, Q22	PYQ 2022-Jun, 2022-Dec, 2026-Jan	2.2.1, pp. 1.24 – 1.25
2.2.9	*বিষয় 2.1 চাওক: 'collective ownership' capitalist economy-ৰ গুণ (বা বৈশিষ্ট্য)* ***নহয়***।	Q20	PYQ 2025-May	2.1.1, p. 1.21

বিষয় 2.3 The Mixed Economy

14টা Scanner প্ৰশ্ন · সঘনতা PYQ 14 · RTP – · MTP 3

প্রসংগ	ছাত্র-ছাত্রীৰ বাবে One-liner	Scanner প্ৰশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
2.3.1	Mixed economy-এ resources বিতৰণৰ বাবে markets আৰু governments দুয়োটাৰে ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰে; বাস্তৱ জগতৰ প্ৰতিটো economy-এ দুয়োটা ব্যৱহাৰ কৰে আৰু সেয়ে স্বভাৱতে mixed — ভাৰত এটা mixed economy। Resources-ৰ ব্যৱহাৰ consumers, firms **আৰু** চৰকাৰৰ সিদ্ধান্তৰ ফলত হয়।	Q2, Q8, Q10, Q13	PYQ 2018-Nov, 2022-Dec, 2026-May; MTP 2024-Dec S1	2.3, p. 1.25
2.3.2	Mixed economy-ৰ প্ৰথম বৈশিষ্ট্য হৈছে private আৰু public sectors-ৰ সহাৱস্থান; ইয়াত উদ্যোগৰ তিনিটা sectors থাকে — private, public আৰু combined (joint) sector।	Q1, Q4, Q5, Q6, Q11	PYQ 2018-May, 2021-Jan (×2), 2021-Dec, 2025-Sep; MTP 2025-Aug S1	2.3.0, pp. 1.25 – 1.26
2.3.3	Mixed economy-ৰ গুণ — ই দুয়োটা ব্যৱস্থাৰ শ্ৰেষ্ঠখিনি লয়: অৰ্থনৈতিক স্বাধীনতা আৰু private property (কাম কৰাৰ প্ৰেৰণা); price mechanism আৰু competition; consumer sovereignty আৰু বাছনিৰ স্বাধীনতা; innovation-ৰ বাবে incentives; enterprise আৰু risk-taking-ক উৎসাহ; পৰিকল্পনা আৰু দ্ৰুত উন্নয়ন; অধিক সমতা আৰু exploitation-ৰ পৰা মুক্তি; নিয়ন্ত্ৰণ (regulation)-ৰ জৰিয়তে cut-throat competition প্ৰতিৰোধ।	Q12, Q14	PYQ 2024-Sep, 2026-Jan; MTP 2025-May S2	2.3.0, p. 1.26
2.3.4	Mixed economy সদায় capitalism আৰু socialism-ৰ মাজৰ 'golden path' **নহয়** — ইয়াৰ দোষ: অত্যধিক State নিয়ন্ত্ৰণ, পৰিকল্পনাৰ দুৰ্বল ৰূপায়ণ, উচ্চ কৰ-ব্যৱস্থা, অদক্ষতা, দুৰ্নীতি, পলম, public sector-ৰ দুৰ্বল প্ৰদৰ্শন, দুয়োটা sector-ৰ মাজত ভাৰসাম্য ৰক্ষাৰ অসুবিধা, আৰু private sector-ৰ অসমানুপাতিক বিস্তাৰ।	Q7	PYQ 2021-Jul, 2022-Jun	2.3.0, pp. 1.26 – 1.27
2.3.5	Mixed economy-ত মৌলিক অৰ্থনৈতিক প্ৰশ্নসমূহৰ উত্তৰ দিবলৈ cost–benefit analysis ব্যৱহাৰ কৰা হয় (ICAI-ৰ keyed answer; এই বাক্যাংশ SM-ত নাই)।	Q3	PYQ 2020-Nov	SM অধ্যায় 1-ত নাই (কেৱল PYQ)

প্ৰসংগ	ছাত্ৰ-ছাত্ৰীৰ বাবে One-liner	Scanner প্ৰশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
2.3.6	*বিষয় 2.2 চাওক: centrally planned (socialist) economy-ত exploitation আৰু inequality ন্যূনতম।*	Q9	PYQ 2023-Dec	2.2.0, p. 1.24

ভাগ B — অধ্যায় 1 One-liner পুনৰাবৃত্তি তালিকা (Revision Sheet)

পুনৰুক্তি আঁতৰোৱা আৰু Study Material-ৰ ক্ৰমত সজোৱা। সম্পূৰ্ণ পাঠ, Scanner প্ৰশ্ন আৰু SM পৃষ্ঠা থকা ভাগ A-ৰ শাৰী(বোৰ) লৈ যাবলৈ কোনো 'ভাগ A প্ৰসংগ'-ত click কৰক। কেৱল ★★★ শাৰীবোৰেই এই অধ্যায়ত ICAI-এ সোধা প্ৰশ্নৰ প্ৰায় 56% সামৰি লয়।

গোট 1 — পৰিচয় (Introduction)

#	One-liner	গুৰুত্ব	ভাগ A প্ৰসংগ
1	Economics ← গ্ৰীক 'Oikonomia' = household (গৃহস্থালী); আগতে Political Economy বুলি কোৱা হৈছিল।	★	1.0.2
2	**'The Wealth of Nations' (1776), Adam Smith — Economics-ৰ প্ৰথম আধুনিক গ্ৰন্থ।**	★★★	1.0.1
3	অসীম অভাৱ + আপেক্ষিকভাৱে দুষ্প্ৰাপ্য উপায় = Economics-ৰ বিষয়বস্তু।	★★	1.0.3, 1.1.4
4	Scarcity অভাৱৰ তুলনাত আপেক্ষিক (relative), কেতিয়াও নিৰপেক্ষ নহয়।	★★	1.0.4
5	**Scarcity → সকলো অৰ্থনৈতিক সমস্যা; অসীম লক্ষ্য + সীমিত উপায় → বাছনিৰ সমস্যা; প্ৰতিটো বাছনিয়েই এটা trade-off।**	★★★	1.0.5, 1.0.6
6	Rational choice = সৰ্বাধিক সন্তুষ্টি দিয়া বিকল্প।	★	1.0.7
7	Business = net value added সৃষ্টি কৰা অৰ্থনৈতিক কাৰ্যকলাপ; NPOs-ৰ লক্ষ্য social benefit।	★	1.0.8
8	Business Economics = Managerial Economics = Applied Economics; economic theory-ক business practice-ৰ সৈতে সংযোজিত কৰে; মূলতঃ Micro।	★★	1.0.9, 1.1.2
9	Joel Dean: business policies গঠনত economic analysis-ৰ ব্যৱহাৰ।	★	1.1.1
10	Quantitative techniques: linear programming, regression, capital budgeting, break-even আৰু cost analysis।	★	1.1.3
11	Economics = Micro + Macro (দুটা ভাগ)।	★	1.2.1
12	**Micro = ব্যক্তিগত একক (consumers, firms)-ৰ আচৰণ; 'price theory'।**	★★★	1.2.2
13	**Micro তালিকা: product pricing, consumer behaviour, factor pricing, জনসাধাৰণৰ এটা অংশৰ অৱস্থা, firms-ৰ আচৰণ, উদ্যোগৰ অৱস্থান।**	★★★	1.2.3
14	**Macro তালিকা: national income/output, general price level আৰু interest rates, BoT আৰু BoP, মুদ্ৰাৰ বাহ্যিক মূল্য, সামগ্ৰিক savings আৰু investment, employment আৰু growth।**	★★★	1.2.4
15	**প্ৰকৃতি (8টা বিন্দু): Science · Micro-ভিত্তিক · Macro সামৰে · Art · theory of markets আৰু private enterprise · Pragmatic · Interdisciplinary · Normative।**	★★★	1.2.5, 1.2.6, 1.2.7
16	**Pragmatic: Micro বিমূর্ত, তাত্ত্বিক, অবাস্তৱ assumptions; BE-এ বাস্তৱ জগতৰ সমস্যা সমাধান কৰে।**	★★★	1.2.8
17	**Positive = 'what is', cause–effect, কোনো value judgement নাই; Normative = 'what ought to be', value judgement, prescriptive, welfare।**	★★★	1.2.9
18	**কৰ: incidence আৰু incentive effect = positive; fairness = normative।**	★★★	1.2.9

#	One-liner	গুৰুত্ব	ভাগ A প্ৰসংগ
19	BE-এ দুয়োটা একত্ৰিত কৰে, গুৰুত্ব normative-ৰ ওপৰত (Nature অংশৰ পাঠ) — কিন্তু Economics-vs-BE তালিকাত 'only normative'।	★★	1.2.10, 1.4.2
20	পৰিসৰ (Scope): internal/operational issues → Micro; external/environmental issues → Macro।	★	1.3.1
21	Micro scope তালিকা: demand analysis আৰু forecasting, production আৰু cost, inventory, market structure আৰু pricing, resource allocation, capital আৰু investment, profit, risk আৰু uncertainty। Accounting standards নহয়।	★★	1.3.2
22	Macro কাৰক: economic system, business cycle, ৰাষ্ট্ৰীয় প্ৰৱণতা, চৰকাৰী নীতি, central bank/financial sector, সামাজিক-অৰ্থনৈতিক সংগঠন, সামাজিক আৰু ৰাজনৈতিক পৰিৱেশ — এইবোৰৰ ওপৰত management-ৰ কোনো নিয়ন্ত্ৰণ নাই।	★	1.3.3
23	BE Economics-ৰ applied branch; সংকীৰ্ণ পৰিসৰ; micro-স্তৰৰ বিষয়; business entity-ত সিদ্ধান্ত গ্ৰহণ।	★	1.2.11, 1.4.2

গোট 2 — মৌলিক সমস্যা আৰু price mechanism (Basic Problems and Price Mechanism)

#	One-liner	গুৰুত্ব	ভাগ A প্ৰসংগ
1	Central problem = অভাৱৰ তুলনাত scarcity; উদ্ভৱ হয় কাৰণ resources সীমিত আৰু সেইবোৰৰ বিকল্প ব্যৱহাৰ আছে।	★★	2.0.1
2	**চাৰিটা basic problems: What · How · For whom · What provision for growth (Where / When নহয়)।**	★★★	2.0.2
3	What to produce = কোনবোৰ goods + কিমান; guns vs butter; capital vs consumer goods।	★	2.0.3
4	আজি অধিক capital goods → ভৱিষ্যতে অধিক উৎপাদন।	★★	2.0.4
5	How to produce = labour- বনাম capital-intensive technique, factors-ৰ উপলব্ধতা আৰু আপেক্ষিক দামৰ দ্বাৰা নিৰ্ধাৰিত।	★★	2.0.5
6	Growth provision = কিমান saving আৰু investment (বৰ্তমানৰ consumption-ৰ ত্যাগ)।	★	2.0.7
7	Economic system = production আৰু distribution-ৰ ব্যৱস্থাসমূহৰ সমষ্টি; তিনি প্ৰকাৰ: capitalist, socialist, mixed।	★	2.0.8
8	**Capitalist = free market = laissez-faire: means of production লাভৰ বাবে ব্যক্তিগত মালিকানাত; USA, UK, Hong Kong, S. Korea।**	★★★	2.1.1
9	Capitalist বৈশিষ্ট্য (7): private property · freedom of enterprise · freedom of economic choice · profit motive · consumer sovereignty · competition · চৰকাৰী হস্তক্ষেপ নাই।	★★	2.1.2
10	Competition = capitalism-ৰ আটাইতকৈ গুৰুত্বপূৰ্ণ বৈশিষ্ট্য।	★	2.1.3
11	Consumer sovereignty: কি আৰু কিমান পৰিমাণে উৎপাদন হ'ব, ক্ৰেতাসকলে নিৰ্ধাৰণ কৰে।	★★	2.1.4

#	One-liner	গুৰুত্ব	ভাগ A প্ৰসংগ
12	**Capitalism-এ central problems price mechanism (demand আৰু supply)-ৰ জৰিয়তে সমাধান কৰে; কোনো central planning authority নাই; invisible hand; self-regulating।**	★★★	2.1.5, 2.0.9
13	Capitalist 'how' = cost-minimising technique; 'for whom' = যিসকলৰ ক্ৰয়-ক্ষমতা (আয়) আছে।	★	2.1.6, 2.0.6
14	Capitalist গুণ: self-regulating, দক্ষতা আৰু প্ৰেৰণা, দ্ৰুত growth, optimum allocation, উচ্চ operative efficiency, দক্ষ অৰ্থনৈতিক সিদ্ধান্ত, innovation, স্বাধীনতা, enterprise আৰু risk-taking।	★★	2.1.7
15	**Capitalist দোষ: inequality, human rights-তকৈ property rights, welfare উপেক্ষা, labour exploitation, sovereignty এটা মিথ, বিলাসী সামগ্ৰীৰ প্ৰতি পক্ষপাত, অস্থিৰতা, বিজ্ঞাপনত অপচয়, monopolies, পৰিৱেশ।**	★★★	2.1.8
16	**Socialism: Karl Marx আৰু Frederick Engels, 'The Communist Manifesto', 1848।**	★★★	2.2.1
17	**Socialist = Command = Centrally Planned economy; means of production-ৰ মালিক State; লক্ষ্য = সমাজৰ welfare; পৰিকল্পনাৰ জৰিয়তে সমাধান।**	★★★	2.2.2
18	Socialist বৈশিষ্ট্য: collective ownership · economic planning · consumer choice-ৰ অনুপস্থিতি · আপেক্ষিকভাৱে সমান আয় · price mechanism-ৰ ন্যূনতম ভূমিকা (administered prices) · competition-ৰ অনুপস্থিতি।	★	2.2.3
19	ক্ষুধাৰ পৰা মুক্তি নিশ্চিত, কিন্তু consumer sovereignty সীমিত; right to work নিশ্চিত, কিন্তু বৃত্তি বাছনি সীমিত।	★★	2.2.4
20	Administered prices = central planning authority / চৰকাৰৰ দ্বাৰা নিৰ্ধাৰিত, demand আৰু supply-ৰ দ্বাৰা নহয়।	★	2.2.5
21	USSR 1917–1990; আজি কোনো বিশুদ্ধ socialist দেশ নাই (China, Vietnam, Cuba, North Korea উল্লেখিত)।	★★	2.2.6
22	Socialist গুণ: ন্যায়সংগত বিতৰণ, দ্ৰুত আৰু সুষম উন্নয়ন, অপচয় নাই, unemployment/fluctuations নাই, সহযোগিতা, right to work, exploitation-ৰ পৰা সুৰক্ষা, social security।	★★	2.2.7
23	Socialist দোষ: bureaucracy → অদক্ষতা, পলম, দুৰ্নীতি, red-tapism; স্বাধীনতা নাই, private property নাই, profit incentive নাই, cost ভিত্তি নাই, State monopolies, সীমিত বাছনি, দক্ষতাৰ পুৰস্কাৰ নাই।	★★	2.2.8
24	Mixed economy: markets আৰু government দুয়োটা; প্ৰতিটো বাস্তৱ economy mixed; ভাৰত।	★★	2.3.1
25	**Mixed economy-ৰ প্ৰথম বৈশিষ্ট্য: private আৰু public sectors-ৰ সহাৱস্থান; তিনিটা sectors — private, public, combined (joint)।**	★★★	2.3.2
26	Mixed গুণ: দুয়োটাৰে শ্ৰেষ্ঠখিনি — private property আৰু প্ৰেৰণা, price mechanism আৰু competition, consumer sovereignty, innovation, enterprise আৰু risk, পৰিকল্পনা, সমতা, cut-throat competition-ৰ নিয়ন্ত্ৰণ।	★★	2.3.3
27	Mixed economy সদায় 'golden path' নহয়; দোষ: অত্যধিক নিয়ন্ত্ৰণ, দুৰ্বল পৰিকল্পনা, উচ্চ কৰ, দুৰ্নীতি, পলম, sectors-ৰ মাজত ভাৰসাম্য কঠিন।	★	2.3.4

অধ্যায় 2

Demand আৰু Supply-ৰ তত্ত্ব (Theory of Demand and Supply)

345টা Scanner প্ৰশ্ন · 165টা one-liner · 93টা revision pointer

ভাগ A — Scanner প্ৰশ্ন আৰু Study Material-ৰ সৈতে সংযোজিত One-liners

গোট 1: Law of Demand and Elasticity of Demand

SM অধ্যায় 2, গোট 1, পৃষ্ঠা 2.1 – 2.49

বিষয় 1.0 Demand-ৰ অৰ্থ (Meaning of Demand)

7টা Scanner প্ৰশ্ন · সঘনতা PYQ 3 · RTP – · MTP 6

প্ৰসংগ	ছাত্ৰ-ছাত্ৰীৰ বাবে One-liner	Scanner প্ৰশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
1.0.1	Business firms-এ জানিব লাগে যে ক্ৰেতাসকলে সিহঁতৰ products কিমান পৰিমাণে বিচাৰিব — যিকোনো business firm-ৰ বাবে theory of demand (আৰু supply)-ৰ পুংখানুপুংখ বুজাবুজি অপৰিহাৰ্য; সেয়ে সফল firms-এ নিজৰ products-ৰ demand বিশ্লেষণ কৰে।	Q4	MTP 2024-Aug, 2025-Dec S1	গোটৰ পৰিচয় (Unit introduction), p. 2.3
1.0.2	'Demand' হৈছে কোনো good বা service-ৰ সেই পৰিমাণ (quantity), যিটো ক্ৰেতাসকলে এটা নিৰ্দিষ্ট সময়ছোৱাত বিভিন্ন price-ত ক্ৰয় কৰিবলৈ ইচ্ছুক আৰু সক্ষম; Economics-ত ই ক্ৰয়ৰ ইচ্ছা (desire)-তকৈ অধিক কিবা এটা (desire ইয়াৰ এটা উপাদানহে), সেয়ে ই desire, need, choice, preference বা order-ৰ সৈতে একে কথা নহয়।	Q5	MTP 2024-Aug, 2025-Dec S1	1.0, pp. 2.3 – 2.4
1.0.3	Effective demand নিৰ্ভৰ কৰে (i) desire, (ii) ক্ৰয়ৰ উপায় (means to purchase) আৰু (iii) সেই ক্ৰয়ৰ বাবে সেই উপায় ব্যৱহাৰ কৰাৰ ইচ্ছা (willingness)-ৰ ওপৰত; desire-ৰ পিছত purchasing power (ability to pay) আৰু willingness to pay নাথাকিলে ই demand গঠন নকৰে — 'unlimited wants' ইয়াৰ উপাদান নহয়। Economic analysis-ত কেৱল effective demand-হে গণ্য হয়।	Q2, Q3, Q6, Q7	PYQ 2021-Jan, 2021-Dec; MTP 2026-Apr S1 (×2)	1.0, p. 2.4; Summary, p. 2.47
1.0.4	*বিষয় 1.1 চাওক: মৰ্যাদা-সন্ধানী (status-seeking) ধনী লোকে conspicuous consumption-ৰ বাবে ভোগ কৰা উচ্চ-মূল্যৰ goods = Veblen effect /*	Q1	PYQ 2018-May	1.1 (iv), p. 2.7

বিষয় 1.1 Demand কিহে নির্ধাৰণ কৰে (What Determines Demand)

32টা Scanner প্রশ্ন · সঘনতা PYQ 21 · RTP 1 · MTP 14

প্রসংগ	ছাত্র-ছাত্রীৰ বাবে One-liner	Scanner প্রশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
1.1.1	Demand-ৰ গুৰুত্বপূর্ণ determinants: commodity-টোৰ price; related commodities-ৰ prices; consumer-ৰ disposable income; ক্রেতাৰ tastes আৰু preferences; consumers-ৰ expectations; আৰু অন্যান্য কাৰক — জনসংখ্যাৰ আকাৰ আৰু age distribution, national income-ৰ স্তৰ আৰু ইয়াৰ বিতৰণ, consumer-credit সুবিধা আৰু interest rates, চৰকাৰী নীতি আৰু নিয়ন্ত্রণ (government policies and regulations)। Cost of production হৈছে supply-ৰ determinant, demand-ৰ নহয়।	Q2, Q18	PYQ 2019-May; MTP 2025-Jan S2	1.1, pp. 2.4 – 2.9
1.1.2	Ceteris paribus মানে 'other things being equal' (আন সকলো কথা একে থাকিলে): ceteris paribus, কোনো commodity-ৰ demand ইয়াৰ নিজৰ price-ৰ সৈতে বিপৰীতভাৱে (inversely) সম্পর্কিত (income আৰু substitution effects-ৰ বাবে)।	Q16	PYQ 2025-Jan	1.1 (i), p. 2.4
1.1.3	Related commodities দুই প্রকাৰৰ: (i) complementary goods আৰু (ii) competing goods বা substitutes।	Q30	MTP 2025-Aug S2	1.1 (ii), p. 2.4
1.1.4	Complementary goods একেলগে কিনা বা ভোগ কৰা হয় — চাহ আৰু চেনি, automobile আৰু petrol, কলম আৰু চিয়াঁহী, computers আৰু computer software। এটাৰ price বাঢ়িলে আনটোৰ demand কমে: কোনো good-ৰ demand আৰু ইয়াৰ complement-ৰ price-ৰ মাজত বিপৰীত (inverse) সম্পর্ক থাকে। (Scooter আৰু petrol-ৰ বাবে MTP-ৰ 'joint demand' SM-ৰ শব্দ নহয়।)	Q5, Q19, Q27, Q28, Q31	PYQ 2021-Jul, 2026-Jan; MTP 2025-Jan S2, 2025-May S2, 2025-Dec S1	1.1 (ii), pp. 2.4 – 2.5
1.1.5	Substitutes (competing goods)-এ একেটা অভাৱ (want) পূৰণ কৰে আৰু সহজে এটাৰ ঠাইত আনটো ব্যৱহাৰ কৰিব পাৰি — চাহ আৰু কফি, ink pen আৰু ball pen, toothpaste-ৰ বিভিন্ন brands। কোনো product-ৰ demand আৰু ইয়াৰ substitute-ৰ price-ৰ মাজত প্রত্যক্ষ (direct, positive) সম্পর্ক থাকে: চাহৰ price কমিলে মানুহে বেছি চাহ আৰু কম কফি বিচাৰে; কোনো good-ৰ price বাঢ়িলে ইয়াৰ substitute-ৰ demand বাঢ়ে।	Q3, Q4, Q9, Q20	PYQ 2019-May, 2020-Nov; MTP 2024-Aug, 2025-Jan S2	1.1 (ii), p. 2.5
1.1.6	Consumers-ৰ disposable income বঢ়াৰ লগে লগে normal goods-ৰ demand ক্রমবর্ধমান পৰিমাণত হয় (ঘৰুৱা আচবাব, কাপোৰ-কানি, automobiles, consumer durables); income কমিলে সেইবোৰৰ demand কমে।	Q26	PYQ 2025-Sep	1.1 (iii), p. 2.5
1.1.7	Inferior goods: quantity demanded কেৱল income-ৰ এটা নির্দিষ্ট স্তৰলৈকেহে বাঢ়ে আৰু সেই স্তৰৰ পিছত money income বাঢ়িলে কমে।	Q22	PYQ 2025-May	1.1 (iii), p. 2.6

প্রসংগ	ছাত্র-ছাত্রীৰ বাবে One-liner	Scanner প্রশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
1.1.8	Demonstration effect — James Duesenberry-এ প্ৰৱৰ্তন কৰা শব্দ — মানে আনৰ consumption behaviour অনুকৰণ কৰাৰ মানুহৰ ইচ্ছা (চুবুৰীয়াৰ আছে বুলি এটা নতুন cell phone কিনা)।	Q8 (+ 1.2 Q5)	PYQ 2021-Dec, 2023-Jun	1.1 (iv), p. 2.6
1.1.9	Bandwagon effect হৈছে আনেও ভোগ কৰি থকাৰ বাবে কোনো commodity-ৰ demand যিমানখিনি বাঢ়ে — fashionable হোৱাৰ বা আনৰ লগত মিলি চলাৰ (conform) ইচ্ছা; যেনে, বহুতে সুবিধা-অসুবিধা বিবেচনা নকৰাকৈ আনৰ দেখাদেখি share market-ত সোমায়।	Q14, Q15, Q24, Q32	PYQ 2025-Jan, 2025-May, 2026-Sep; MTP 2024-Dec S1	1.1 (iv), p. 2.7
1.1.10	Snob effect হৈছে আনেও ভোগ কৰি থকাৰ বাবে কোনো consumers' good-ৰ demand যিমানখিনি কমে — স্বতন্ত্ৰ (exclusive) হোৱাৰ আৰু 'common herd'-ৰ পৰা নিজকে পৃথক কৰাৰ ইচ্ছা; কোনো product সাধাৰণ হৈ পৰিলে কিছুমান মানুহে ইয়াৰ consumption কমায় বা বন্ধ কৰে (এজন ধনী প্ৰতিদ্বন্দ্বীয়ে আনজনে পিন্ধা পোছাকটো প্ৰত্যাখ্যান কৰি তাতকৈ দামী এটা কিনে)। Snob effect আনৰ consumption-ৰ function; Veblen effect price-ৰ function।	Q6, Q10, Q21 (+ 1.2 Q4)	PYQ 2021-Jul (×2), 2022-Dec, 2024-Sep; RTP 2025-Jan; MTP 2025-Aug S1	1.1 (iv), p. 2.7
1.1.11	Veblen effect (Thorstein Veblen-ৰ নামেৰে): মৰ্যাদা-সন্ধানী (status-seeking) ধনী লোকে conspicuous consumption-ৰ প্ৰয়োজন পূৰণৰ বাবে ভোগ কৰা অতি উচ্চ মূল্যৰ goods — যেনে দামী গাড়ী আৰু ৰত্ন-অলংকাৰ।	Q7, Q23 (+ 1.0 Q1)	PYQ 2018-May, 2021-Jul (×2), 2025-May	1.1 (iv), p. 2.7
1.1.12	জনসংখ্যাৰ age distribution: যদি অধিক অনুপাতৰ মানুহ বয়সস্থ age groups-ৰ অন্তৰ্গত হয়, তেন্তে geriatric care services, চছমা আৰু লাখুটিৰ demand বাঢ়ে, আৰু শিশুৰ কিতাপৰ demand কমে।	Q25	PYQ 2025-Sep	1.1 (b), p. 2.8
1.1.13	Consumer equilibrium: consumer-এ তেতিয়া সৰ্বাধিক সন্তুষ্টি (satisfaction) লাভ কৰে, যেতিয়া প্ৰতি টকাৰ marginal utility সমান হয় (MUx/Px = MUy/Py) আৰু indifference-curve analysis-ত যেতিয়া budget line-এ IC-ক স্পৰ্শ (tangent) কৰে — দুয়োটা চৰ্তই প্ৰযোজ্য।	Q1	PYQ 2019-May; MTP 2025-May S2	1.3.4 (2), p. 2.15 (tangency condition: SM গোট 2)
1.1.14	*বিষয় 1.3 চাওক: price কমাৰ ফলত কোনো commodity আন commodities-তকৈ আপেক্ষিকভাৱে সস্তা হৈ পৰে আৰু ইয়াৰ demand বাঢ়ে — এয়া substitution effect।*	Q11	MTP 2024-Dec S1	1.3.4 (1)(a), p. 2.14
1.1.15	*বিষয় 1.3 চাওক: demand curve-ৰ slope হৈছে −ΔP/ΔQ (vertical axis-ত হোৱা পৰিৱৰ্তন ÷ horizontal axis-ত হোৱা পৰিৱৰ্তন); negative sign-টো law of demand-ৰ সৈতে সংগতিপূৰ্ণ।*	Q17	PYQ 2025-Jan	1.3.1, p. 2.12
1.1.16	*বিষয় 1.4 চাওক: demand-ত shift হয় non-price factors-ৰ পৰিৱৰ্তনৰ বাবে (income, tastes, related goods-ৰ prices আদি)।*	Q12	MTP 2024-Dec S1	1.4.1, pp. 2.19 – 2.20

প্রসংগ	ছাত্র-ছাত্রীৰ বাবে One-liner	Scanner প্ৰশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
1.1.17	*বিষয় 1.4 চাওক: demand curve-ৰ ওপৰেৰে movement কেৱল good-টোৰ নিজৰ price-ৰ পৰিৱৰ্তনৰ বাবেহে হয়, সেয়ে price elasticity of demand-এ curve-ৰ ওপৰেৰে movement জোখে; income আৰু cross elasticities shifts-ৰ সৈতে জড়িত।*	Q13	MTP 2024-Dec S1	1.4.2, p. 2.21; 1.5.1, p. 2.23
1.1.18	Effective demand-ৰ অভাৱ (deficiency) হৈছে unemployment-ৰ Keynesian কাৰণ; MTP-এ ইয়াক উন্নয়নশীল দেশত unemployment-ৰ কাৰণ হিচাপে key কৰিছে — এই SM গোটৰ বাহিৰৰ আৰু সন্দেহজনক (Editorial Note চাওক)।	Q29	MTP 2025-May S2	SM-ত নাই (কেৱল MTP-ত)

বিষয় 1.2 The Demand Function

14টা Scanner প্ৰশ্ন · সঘনতা PYQ 6 · RTP – · MTP 9

প্রসংগ	ছাত্র-ছাত্রীৰ বাবে One-liner	Scanner প্ৰশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
1.2.1	Demand function-এ কোনো product-ৰ demand (dependent variable) আৰু ইয়াৰ determinants (independent variables)-ৰ মাজৰ সম্পৰ্ক সমীকৰণৰ (equation) ৰূপত প্ৰকাশ কৰে: Qx = f(Px, Y, Pr) — নিজৰ price, money income আৰু related goods-ৰ prices; তালিকাত নথকা কাৰকসমূহক অপ্ৰাসংগিক বুলি বা স্থিৰ বুলি ধৰা হয়। Unrelated goods-ৰ prices determinant নহয়।	Q2	PYQ 2021-Jan	1.2, p. 2.9
1.2.2	Q = k/P ৰূপৰ demand function-এ (যেনে Qx = 1,500/Px) P × Q স্থিৰ ৰাখে — এটা rectangular hyperbola — সেয়ে প্ৰতিটো বিন্দুত elasticity এক (one)-ৰ সমান ($8-ৰ পৰা $2-লৈ কমিলেও Ep = 1)।	Q7	MTP 2024-Dec S1	1.5.5, p. 2.30
1.2.3	*বিষয় 1.3 চাওক: price effect (substitution + income effects), diminishing marginal utility, নতুন consumers-ৰ আগমন আৰু বিভিন্ন ব্যৱহাৰ (different uses)-ৰ বাবে demand curve তললৈ হালি থাকে (slopes downwards)।*	Q1	PYQ 2021-Jan	1.3.4, pp. 2.14 – 2.16
1.2.4	*বিষয় 1.3 চাওক: market demand হৈছে প্ৰতিটো price-ত সকলো individual households আৰু consumers-এ বিচৰা quantities-ৰ সৰ্বমুঠ যোগফল।*	Q12	MTP 2025-May S2	1.3.2, pp. 2.12 – 2.13
1.2.5	*বিষয় 1.3 চাওক: conspicuous goods আৰু conspicuous necessities (TV sets, refrigerators, air-conditioners) law of demand-ৰ ব্যতিক্ৰম (exceptions); negative income effect substitution effect-তকৈ ডাঙৰ হ'লে law-টো ভংগ হয়।*	Q3, Q13, Q14	PYQ 2021-Jan; MTP 2025-May S2 (×2)	1.3.4 – 1.3.5, pp. 2.15 – 2.17
1.2.6	*বিষয় 1.1 চাওক: snob effect = আনেও good-টো ভোগ কৰাৰ বাবে demand কমে; 'demonstration effect' শব্দটো James Duesenberry-এ প্ৰৱৰ্তন কৰিছিল।*	Q4, Q5	PYQ 2022-Dec, 2023-Jun	1.1 (iv), pp. 2.6 – 2.7

প্রসংগ	ছাত্র-ছাত্রীৰ বাবে One-liner	Scanner প্ৰশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
1.2.7	নিজৰ wage rate-ৰ প্ৰতি সঁহাৰি হিচাপে labour-ৰ demand হৈছে direct demand; সেই একেই labour-এ উৎপাদনত সহায় কৰা goods-ৰ (যেনে electronic goods) price-ৰ পৰা উদ্ভৱ হোৱা demand হৈছে derived demand।	Q6	MTP 2024-Aug, 2025-Dec S1	SM-ত নাই (কেৱল MTP-ত)
1.2.8	*বিষয় 1.5 চাওক: arc elasticity-এ demand curve-ৰ দুটা বিন্দুৰ মাজত responsiveness জোখে; ভাড়া হ্ৰাস কৰাৰ পিছত বিমান যাত্ৰাৰ ব্যয় বাঢ়িলে demand price elastic (total outlay method) /*	Q8, Q9, Q11	MTP 2024-Dec S1 (×2), 2025-Jan S2	1.5.4, p. 2.28; 1.5.6, pp. 2.32 – 2.33
1.2.9	*বিষয় 1.7 চাওক: A-ৰ সাপেক্ষে B-ৰ cross-price elasticity = B-ৰ demand-ত % পৰিৱৰ্তন ÷ A-ৰ price-ত % পৰিৱৰ্তন = 30% ÷ 20% = +1.5 (positive: substitutes) /*	Q10	PYQ 2025-Jan	1.7, p. 2.43; Illustration 7, p. 2.45

বিষয় 1.3 Law of Demand

34টা Scanner প্ৰশ্ন · সঘনতা PYQ 21 · RTP 4 · MTP 15

প্রসংগ	ছাত্র-ছাত্রীৰ বাবে One-liner	Scanner প্ৰশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
1.3.1	Prof. Alfred Marshall-এ law of demand-ৰ সংজ্ঞা দিছিল (traditional approach): 'the amount demanded increases with a fall in price and diminishes with a rise in price' (price কমিলে চাহিদাকৃত পৰিমাণ বাঢ়ে, price বাঢ়িলে কমে)। Marshall-এ তলৰে হলা slope-টো diminishing marginal utility-ৰে ব্যাখ্যা কৰে; Hicks আৰু Allen-এ ইয়াক income effect আৰু substitution effect-ৰে ব্যাখ্যা কৰে।	Q30, Q31	RTP 2025-Sep; MTP 2025-Aug S2	1.3, p. 2.10; 1.3.4, pp. 2.14 – 2.15; Summary, p. 2.48
1.3.2	Law of demand: আন সকলো কথা একে থাকিলে, কোনো good-ৰ price বাঢ়িলে quantity demanded কমে, আৰু বিপৰীতক্ৰমে (vice versa) — ceteris paribus, price আৰু quantity demanded-ৰ মাজত বিপৰীত (inverse) সম্পৰ্ক। ই price আৰু quantity demanded-ক সম্পৰ্কিত কৰে; normal goods-ৰ ক্ষেত্ৰত price বাঢ়িলে demand কমে।	Q2, Q4, Q6, Q12	PYQ 2018-Nov (×2), 2019-Nov, 2022-Jun	1.3, p. 2.10
1.3.3	Market demand হৈছে প্ৰতিটো price-ত প্ৰতি একক সময়ত সকলো ক্ৰেতাই কিনিবলৈ ইচ্ছুক মুঠ পৰিমাণ (total quantity) — individual consumers-ৰ quantities demanded যোগ কৰি পোৱা যায়; market demand curve হৈছে individual demand curves-ৰ horizontal (lateral) summation।	(+ 1.2 Q12)	MTP 2025-May S2	1.3.2 – 1.3.3, pp. 2.12 – 2.14
1.3.4	Price effect (কোনো good-ৰ price সলনি হ'লে ইয়াৰ ক্ৰয়ত হোৱা পৰিৱৰ্তন) = substitution effect + income effect।	Q14	PYQ 2023-Jun	1.3.4 (1), p. 2.14

প্রসংগ	ছাত্র-ছাত্রীৰ বাবে One-liner	Scanner প্রশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
1.3.5	Substitution effect: relative price সলনি হ'লে demand-ত হোৱা পৰিৱর্তন — price কমিলে commodity-টো আপেক্ষিকভাৱে সস্তা হয়, consumers-এ এতিয়া আপেক্ষিকভাৱে দামী হোৱা commodities-ৰ ঠাইত ইয়াক লয় আৰু 'the total demand for the commodity whose price has fallen increases'। Price কমিলে ই সদায় positive, সেয়ে real income স্থিৰ ৰাখিলে demand curve সদায় তললৈ হালি থাকে।	Q23, Q32, Q33 (+ 1.1 Q11)	RTP 2025-Jan; MTP 2024-Dec S1, 2025-Dec S1 (×2)	1.3.4 (1)(a), pp. 2.14 – 2.15
1.3.6	Substitution effect অধিক শক্তিশালী হয় যেতিয়া (a) goods-বোৰ অধিক ঘনিষ্ঠ substitutes, (b) substitute-লৈ সলনি হোৱাৰ খৰচ কম আৰু (c) সলনি হোৱাৰ অসুবিধা কম।	Q22	RTP 2024-Sep, 2025-Sep; MTP 2025-Apr S1, 2025-May S2, 2025-Aug S2	1.3.4 (1)(a), p. 2.15
1.3.7	Income effect: price কমিলে real income (purchasing power) বৃদ্ধিৰ বাবে demand-ত হোৱা বৃদ্ধি — ই normal good-ৰ demand বঢ়ায়।	(+ 1.4 Q3)	PYQ 2022-Dec	1.3.4 (1)(b), p. 2.15
1.3.8	Inferior goods-ৰ ক্ষেত্ৰত income effect-এ substitution effect-ৰ বিপৰীত দিশত কাম কৰে: substitution effect income effect-তকৈ অধিক হ'লেহে price কমাত demand বাঢ়ে; য'ত negative income effect substitution effect-তকৈ ডাঙৰ, তাত law of demand ভংগ হয় (Giffen paradox)।	Q8, Q29, Q34 (+ 1.2 Q13)	PYQ 2021-Dec; MTP 2025-May S2, 2025-Aug S1, 2025-Dec S1	1.3.4 (1)(b), p. 2.15; 1.3.5 (ii), p. 2.16
1.3.9	Law-টোৰ যৌক্তিকতা (demand curve কিয় তললৈ হালি থাকে): (1) price effect — substitution + income effects; (2) utility-maximising behaviour — diminishing marginal utility; (3) কম prices-ত নতুন consumers-ৰ আগমন; (4) বিভিন্ন ব্যৱহাৰ (different uses; যেনে electricity)।	(+ 1.2 Q1)	PYQ 2021-Jan	1.3.4, pp. 2.14 – 2.16
1.3.10	Law of demand-ৰ ব্যতিক্ৰম (exceptions): conspicuous goods; Giffen goods; conspicuous necessities; prices সম্পৰ্কে ভৱিষ্যতৰ প্ৰত্যাশা (future expectations); incomplete information আৰু irrational behaviour; necessaries-ৰ demand; speculative goods। Normal goods, 'white goods', substitute goods, income আৰু price ব্যতিক্ৰম **নহয়**।	Q11, Q15, Q16, Q19, Q28 (+ 1.2 Q3)	PYQ 2021-Jan, 2022-Jun, 2023-Jun, 2023-Dec; MTP 2024-Aug, 2025-Aug S1	1.3.5, pp. 2.16 – 2.17; Summary, p. 2.48
1.3.11	Conspicuous goods — ধনীসকলে সামাজিক মৰ্যাদা বঢ়াবলৈ বা ধন-সম্পত্তি প্ৰদৰ্শন কৰিবলৈ status symbols হিচাপে ব্যৱহাৰ কৰা prestige value বা snob appeal-যুক্ত সামগ্ৰী (যেনে হীৰা) — price বঢ়াৰ লগে লগে অধিক আকৰ্ষণীয় হয়: Veblen-ৰ 'Conspicuous Consumption' তত্ত্ব (doctrine; Veblen বা prestige-goods effect), সেয়ে demand curve ওপৰলৈ উঠি যায় (slopes upwards)।	Q10, Q18, Q26	PYQ 2022-Jun, 2024-Jun, 2026-May	1.3.5 (i), p. 2.16

প্রসংগ	ছাত্র-ছাত্রীৰ বাবে One-liner	Scanner প্রশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
1.3.12	Giffen goods (Sir Robert Giffen — British শ্রমিকসকলে পাউৰুটিৰ price বঢ়াৰ লগে লগে অধিক পাউৰুটি কিনিছিল)-এ price–demand-ৰ প্রত্যক্ষ (direct) সম্পর্ক দেখুৱায়, সেয়ে demand curve সোঁফালে ওপৰলৈ উঠি যায়; এইবোৰ ঘনিষ্ঠ substitutes নথকা inferior goods, যিবোৰে consumer-ৰ budget-ত উল্লেখযোগ্য স্থান অধিকাৰ কৰে (bajra-ৰ দৰে coarse grains, নিম্নমানৰ চাউল)। সকলো Giffen goods inferior goods, কিন্তু সকলো inferior goods Giffen goods নহয়।	Q7, Q13, Q17, Q24	PYQ 2021-Jul, 2023-Jun, 2023-Dec, 2025-Sep; MTP 2025-May S2	1.3.5 (ii), p. 2.16
1.3.13	Inferior হোৱা বাবে income বাঢ়িলে Giffen good-ৰ demand কমে — সেয়ে ইয়াৰ income–quantity (Engel) curve negatively sloped (Engel curve নিজেই SM-ত নাই)।	Q3, Q9	PYQ 2018-Nov, 2021-Dec; MTP 2025-Apr S1	1.1 (iii), p. 2.6; 1.3.5 (ii), p. 2.16 (Engel curve SM-ত নাই)
1.3.14	Conspicuous necessities: নিজৰ সামাজিক গোটৰ demonstration effect-ৰ জৰিয়তে TV sets, refrigerators আৰু air-conditioners-ৰ দৰে goods জীৱনৰ necessities হৈ পৰে — সেইবোৰৰ prices বাঢ়ি থাকিলেও demand কমাৰ কোনো প্রৱণতা নেদেখুৱায় (upward-sloping demand curve)।	Q25 (+ 1.2 Q14)	PYQ 2026-May; MTP 2025-May S2	1.3.5 (iii), p. 2.17
1.3.15	*বিষয় 1.4 চাওক: normal goods-ৰ ক্ষেত্রত income বঢ়াৰ ফলত increase in demand (rightward shift) হয় — market price কমিলে কেৱল curve-ৰ ওপৰেৰে movement-হে হয়।*	Q1	PYQ 2018-May	1.4.1, p. 2.20
1.3.16	Law of demand অনুসৰি price আৰু quantity demanded বিপৰীতভাৱে (inversely; directly নহয়) সম্পর্কিত; supply cost of production-ৰ সৈতে বিপৰীতভাৱে সম্পর্কিত (theory of supply, SM গোট 3)।	Q5	PYQ 2019-May	1.3, p. 2.10; supply: SM অধ্যায় 2, গোট 3
1.3.17	*বিষয় 1.5 চাওক: horizontal (perfectly elastic) demand curve perfectly competitive market-ত পোৱা যায়, য'ত firm-টো price-taker।*	Q20	MTP 2024-Aug	1.5.5, pp. 2.30 – 2.31
1.3.18	Average revenue = total revenue ÷ quantity = price, সেয়ে কোনো firm-ৰ AR curve-টোৱেই ইয়াৰ demand curve।	Q21	MTP 2024-Aug	SM-ত নাই (কেৱল MTP-ত)
1.3.19	*বিষয় 1.5 চাওক: demand elastic (ed > 1) হ'লেহে গধুৰ tax-এ consumption যথেষ্ট পৰিমাণে কমায়; চৰকাৰে inelastic demand থকা goods-ত tax লগাই revenue সংগ্রহ কৰে।*	Q27	MTP 2025-Apr S1	1.5.5, p. 2.30; 1.5.8, p. 2.37

বিষয় 1.4 Expansion and Contraction of Demand

12টা Scanner প্রশ্ন · সঘনতা PYQ 7 · RTP – · MTP 7

প্রসংগ	ছাত্র-ছাত্রীৰ বাবে One-liner	Scanner প্রশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
1.4.1	Expansion (extension) of demand: price কমাৰ বাবে quantity demanded বাঢ়ে — একেটা demand curve-ৰ ওপৰেৰে তললৈ movement (আপেল: price কমে, consumer-এ বেছি কিনে)। Contraction of demand: price বঢ়াৰ বাবে quantity demanded কমে — একেটা curve-ৰ ওপৰেৰে ওপৰলৈ movement।	Q1, Q2, Q12 (+ 1.5 Q9)	PYQ 2018-Nov, 2020-Nov, 2022-Jun; MTP 2025-Apr S1, 2025-Aug S1, 2026-Apr S1	1.4, p. 2.18; Summary, p. 2.48
1.4.2	*বিষয় 1.3 চাওক: consumer-ৰ real income বৃদ্ধিৰ বাবে demand-ত হোৱা পৰিৱর্তন হৈছে income effect।*	Q3	PYQ 2022-Dec	1.3.4 (1)(b), p. 2.15
1.4.3	Increase আৰু decrease in demand non-price factors-ৰ বাবে হয়: প্ৰতিটো price-ত quantity demanded বঢ়োৱা যিকোনো পৰিৱর্তনে curve-টো সোঁফালৈ shift কৰে (increase in demand); ইয়াক কমোৱা যিকোনো পৰিৱর্তনে curve-টো বাওঁফালৈ shift কৰে (decrease in demand)। Income বাঢ়িলে curve সোঁফালৈ, income কমিলে বাওঁফালৈ shift হয় (normal goods)।	Q4, Q6 (+ 1.1 Q12, 1.3 Q1)	PYQ 2018-May, 2023-Jun, 2025-Sep; MTP 2024-Dec S1	1.4.1, pp. 2.18 – 2.20
1.4.4	Leftward shift (decrease in demand): income হ্ৰাস (normal goods) বা income বৃদ্ধি (inferior goods); substitute-ৰ price হ্ৰাস; complement-ৰ price বৃদ্ধি; ক্ৰেতাৰ সংখ্যা হ্ৰাস; good-টোৰ বিপক্ষে tastes সলনি হোৱা; ভৱিষ্যতে price কমিব বুলি প্ৰত্যাশা; consumption নিৰুৎসাহিত কৰা চৰকাৰী নিয়ন্ত্ৰণ (government regulations)। বিপৰীত পৰিৱর্তনবোৰে rightward shift ঘটায়।	Q7 (+ 1.5 Q44)	PYQ 2025-May, 2026-Jan	1.4.1 table, pp. 2.20 – 2.21
1.4.5	Movement along the demand curve = change in quantity demanded, কেৱল good-টোৰ নিজৰ price-ৰ পৰিৱর্তনৰ বাবে হয়; shift of the demand curve = change in demand, income, tastes, আন goods-ৰ prices আদিৰ বাবে হয়। Good-টোৰ নিজৰ price-ৰ পৰিৱর্তনে ইয়াৰ demand curve shift নকৰে।	Q5, Q11 (+ 1.1 Q13)	PYQ 2023-Jun; MTP 2024-Dec S1, 2025-Aug S2	1.4.2, pp. 2.21 – 2.22
1.4.6	Comforts-ৰ স্থান necessities আৰু luxuries-ৰ মাজত।	Q8	MTP 2025-Apr S1	SM-ত নাই (কেৱল MTP-ত)
1.4.7	*বিষয় 1.5 চাওক: electricity-ৰ বিকল্প (alternative, multiple) ব্যৱহাৰ থকাৰ বাবে ইয়াৰ demand elastic — ব্যৱহাৰ যিমান বেছি, price elasticity সিমান অধিক।*	Q9	MTP 2025-Apr S1	1.5.8 (4), p. 2.36; 1.3.4 (4), p. 2.16
1.4.8	*বিষয় 1.6 চাওক: negative income elasticity = inferior good — income কমিলে ক্ৰয় কৰা পৰিমাণ বাঢ়ে।*	Q10	MTP 2025-Apr S1	1.6, pp. 2.39 – 2.40

বিষয় 1.5 Elasticity of Demand

67টা Scanner প্রশ্ন · সঘনতা PYQ 53 · RTP 2 · MTP 26

প্রসংগ	ছাত্র-ছাত্রীৰ বাবে One-liner	Scanner প্রশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
1.5.1	Price elasticity of demand (PED) = quantity demanded-ত শতাংশ পৰিৱর্তন ÷ নিজৰ price-ত শতাংশ পৰিৱর্তন, আন কথা একে থাকিলে; ই price-ত প্রতি 1% পৰিৱর্তনত quantity-ত হোৱা % পৰিৱর্তন দিয়ে — সেয়ে Ep = −3 মানে price 1% কমিলে quantity 3% বাঢ়ে বা 1% বাঢ়িলে 3% কমে; Ep = 1 হ'লে quantity-ত 15% পৰিৱর্তনৰ লগত price-ত 15% পৰিৱর্তন হয়; 25% ÷ 22% = 1.14 elastic।	Q26, Q28, Q36	PYQ 2022-Dec, 2023-Dec (×2); MTP 2024-Aug, 2025-Aug S2	1.5, p. 2.23; 1.5.1, pp. 2.23 – 2.24
1.5.2	Two-point formula: Ep = (ΔQ/ΔP) × (P/Q), য'ত P আৰু Q হৈছে **মূল** (original) price আৰু quantity; negative sign-এ law of demand দেখুৱায়, কিন্তু প্রচলিত নিয়ম (convention) অনুসৰি কেৱল magnitude-হে পঢ়া হয় (₹40→₹50, 25→20 একক: −0.8; ₹10→₹6, 10→20 একক: −2.5; ₹50→₹60, 25→15 একক: −2.0)।	Q24, Q56, Q67	PYQ 2023-Jun, 2026-May, 2026-Sep	1.5.1, p. 2.24; Illustration 1, p. 2.25
1.5.3	প্রদত্ত Ep-ৰ পৰা নতুন quantity: মূল base-ত ΔQ = Ep × Q × (ΔP/P), price-ৰ বিপৰীত দিশত (₹200→₹120, Ep 2, Q 60: ΔQ 48 → 108; ₹5→₹3, Ep 2.5, Q 20 → 40; ₹200→₹150, Ep 2.5, 25 kg → 40.625 kg; ₹10→₹15, Ep 1.25, 120 একক → 45; ₹300→₹180, Ep 1, Q 90 → 126)। % হিচাপত: Ep 1.25 হ'লে 25% price হ্রাসে (₹80→₹60) demand 31.25% বঢ়ায়; Ep −1 হ'লে 20% হ্রাসে Q 20% বঢ়ায় (= 120 একক, সেয়ে 600 → 720)।	Q4, Q11, Q15, Q30, Q52, Q55, Q65	PYQ 2019-May, 2020-Nov, 2021-Jul, 2024-Jun, 2026-Jan, 2026-May, 2026-Sep	উদাহৰণ (Illustrations) 3 – 4, pp. 2.25 – 2.26
1.5.4	প্রদত্ত Ep-ৰ পৰা নতুন price: %ΔP = %ΔQ ÷ Ep, মূল price-ত quantity-ৰ বিপৰীত দিশত প্রয়োগ কৰা হয় (₹6-ত 100 → 80 একক, Ep −3: %ΔQ −20%, %ΔP +6.67%, নতুন price ₹6.40)।	Q45	PYQ 2025-May; MTP 2025-Aug S1	Illustration 5, p. 2.26
1.5.5	Point elasticity হৈছে demand curve-ৰ কোনো নির্দিষ্ট বিন্দুত price elasticity, price-ৰ পৰিৱর্তন infinitesimal (অতি সৰু) হ'লে ব্যৱহাৰ কৰা হয়: Ep = −(dq/dp) × (p/q) — সেই বিন্দুত price–quantity ratio আৰু demand line-ৰ slope-ৰ reciprocal-ৰ পূৰণফল (যেনে এখন গাড়ীৰ price-ত ₹100 হ্রাস)।	Q22, Q49, Q63	PYQ 2022-Dec, 2026-Jan; MTP 2026-Apr S2	1.5.2, pp. 2.26 – 2.27
1.5.6	Linear demand function Q = a − bP-ৰ ক্ষেত্রত dQ/dP = −b: Q = 1,000 − 50P-ত P = ₹10 হ'লে Q = 500 আৰু Ep = −50 × 10/500 = −1।	Q42	PYQ 2024-Sep	1.3.3, p. 2.14; 1.5.2, p. 2.26
1.5.7	Geometric method: সৰল ৰেখাৰ demand curve tT-ত, R বিন্দুত elasticity = তলৰ অংশ ÷ ওপৰৰ অংশ (lower segment ÷ upper segment; RT/Rt); slope স্থিৰ, কিন্তু প্রতিটো বিন্দুত elasticity বেলেগ — mid-point-ত ই 1, তাৰ ওপৰত > 1, তলত < 1, price-axis-ৰ মূৰত (t) infinity আৰু quantity-axis-ৰ মূৰত (T) zero; T-ৰ পৰা t-লৈ ওপৰলৈ গ'লে ই বাঢ়ে।	Q1, Q6, Q7	PYQ 2018-May, 2019-May (×2)	1.5.3, pp. 2.27 – 2.28

প্রসংগ	ছাত্র-ছাত্রীৰ বাবে One-liner	Scanner প্রশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
1.5.8	Price আৰু quantity-ৰ পৰিৱৰ্তন discrete আৰু ডাঙৰ হ'লে arc elasticity-এ দুটা বিন্দুৰ (দুটা price-ৰ) মাজৰ arc-ত elasticity জোখে; base বাছনি এৰাবলৈ mid-point method-এ দুয়োটা price আৰু quantity-ৰ গড় (averages)-ক base হিচাপে লয়: Ep = (Q2 − Q1)/(Q2 + Q1) × (P2 + P1)/(P2 − P1), minus sign বাদ দি।	Q2, Q10, Q25, Q51 (+ 1.2 Q8, 1.2 Q11)	PYQ 2018-May, 2020-Nov, 2023-Jun, 2026-Jan; RTP 2026-May; MTP 2024-Dec S1, 2025-Jan S2	1.5.4, pp. 2.28 – 2.29
1.5.9	Arc numericals: LED TV ₹60,000→₹50,000, 1,500→2,000 = 500/3,500 × 1,10,000/10,000 = 1.57; চিনেমা ₹120→₹200, 300→200 = 0.8; cable TV ₹300→₹400, 30,000→20,000 = 1.4; P ₹15→₹20, Q 50→75 = 1.4; ₹20→₹22, 300→200 = absolute value-ত 4.2 (keyed −4.2)।	Q23, Q27, Q29, Q53, Q62	PYQ 2023-Jun, 2023-Dec, 2024-Jun, 2026-May; MTP 2026-Apr S1	1.5.4, p. 2.29
1.5.10	Price elasticity-ৰ সাংখ্যিক মান zero আৰু infinity-ৰ মাজত যিকোনো হ'ব পাৰে (Table 4): 0 perfectly inelastic; 0 আৰু 1-ৰ মাজত inelastic; 1 unit elasticity (demand curve এটা rectangular hyperbola); 1 আৰু infinity-ৰ মাজত elastic; infinity perfectly elastic। (কঠোৰভাৱে, sign-সহ ধৰিলে ই minus infinity-ৰ পৰা zero-লৈ বিস্তৃত।)	Q17	PYQ 2021-Dec	1.5.5, pp. 2.30 – 2.32; 1.5.1, p. 2.24
1.5.11	Ep = 0 — perfectly (completely) inelastic: price সলনি হ'লেও quantity demanded অকণো সলনি নহয় (প্ৰতিটো price-ত 52 খন aeroplanes); demand curve vertical।	Q18, Q37, Q60	PYQ 2021-Dec; MTP 2024-Aug, 2025-Aug S2	1.5.5, p. 2.30; Table 4, p. 2.31
1.5.12	Ep > 1 — elastic: quantity demanded-ত % পৰিৱৰ্তন price-ত % পৰিৱৰ্তনতকৈ বেছি (fairly flat curve), সেয়ে price বাঢ়িলে quantity আনুপাতিকভাৱে বহুত কমে; Ep < 1 — inelastic: quantity-ত % পৰিৱৰ্তন price-ত % পৰিৱৰ্তনতকৈ কম (fairly steep curve)।	Q20, Q31, Q32, Q48	PYQ 2022-Jun, 2025-Sep; MTP 2024-Aug (×2), 2025-Aug S2	1.5.5, p. 2.30; Table 4, pp. 2.31 – 2.32
1.5.13	Ep = ∞ — perfectly (infinitely) elastic: demand curve price level-ত horizontal, vertical axis স্পৰ্শ কৰি থাকে; ক্ৰেতাসকলে সেই price-ত যিকোনো পৰিমাণ লয় আৰু অলপ বেছি price-ত একোৱেই নলয় — perfectly competitive market-ত পোৱা যায়।	Q13, Q54 (+ 1.3 Q20)	PYQ 2021-Jan, 2026-May; MTP 2024-Aug	1.5.5, pp. 2.30 – 2.31
1.5.14	Curve-ৰ আকৃতিৰ পৰা elasticity পঢ়ক: vertical = 0; horizontal = ∞; rectangular hyperbola = 1; fairly flat = > 1; fairly steep = < 1।	Q64	PYQ 2026-Sep	1.5.5, p. 2.30 (Fig. 8)
1.5.15	Total revenue = price × বিক্ৰী হোৱা quantity — demand curve-ৰ কোনো বিন্দুৰ তলৰ আয়তক্ষেত্ৰ (area OP1RQ1)।	Q40	MTP 2024-Aug	1.5.7, p. 2.34

প্রসংগ	ছাত্র-ছাত্রীৰ বাবে One-liner	Scanner প্রশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
1.5.16	Total outlay method (Table 5): elastic — price বাঢ়িলে TR কমে, price কমিলে TR বাঢ়ে; unitary — TR অপৰিৱর্তিত; inelastic — price বাঢ়িলে TR (consumers-ৰ ব্যয়) বাঢ়ে, price কমিলে কমে। সেয়ে price-ৰ সৈতে TR বাঢ়িলে → inelastic (0 < e < 1); TR অপৰিৱর্তিত → unitary; ভাড়া কমোৱাৰ পিছত ব্যয় বাঢ়িলে → elastic। দুর্বলতা: ই কেৱল demand elastic নে inelastic সেয়াহে দেখুৱায়, সঠিক coefficient নহয়।	Q38, Q39, Q46, Q50, Q59, Q66 (+ 1.2 Q9)	PYQ 2023-Dec, 2024-Sep, 2025-May, 2026-Jan, 2026-Sep; MTP 2024-Aug (×2), 2024-Dec S1, 2025-Aug S1, 2025-Dec S1	1.5.6 – 1.5.7, pp. 2.32 – 2.35
1.5.17	Price elasticity-ৰ determinants: substitutes-ৰ উপলব্ধতা (close substitutes → highly elastic); consumer-ৰ budget-ত স্থান (income-ৰ যিমান বেছি অনুপাত ব্যয় হয়, elasticity সিমান বেছি); প্রয়োজনৰ প্রকৃতি (luxuries elastic, necessities inelastic); ব্যৱহাৰৰ সংখ্যা (বেছি ব্যৱহাৰ → বেছি elastic); time period (দীঘলীয়া → বেছি elastic); consumer habits; tied demand; price range (অতি উচ্চ বা অতি নিম্ন → inelastic, মধ্যম → elastic); minor complementary items।	Q12, Q47, Q58, Q61 (+ 1.4 Q9)	PYQ 2021-Jan, 2025-May; MTP 2024-Aug, 2025-Apr S1, 2025-May S2, 2025-Aug S1, 2025-Aug S2	1.5.8, pp. 2.35 – 2.37
1.5.18	কোনো ব্যক্তি কোনো commodity-ৰ অভ্যাসগত (habitual) consumer হ'লে, ইয়াৰ price যিমানেই সলনি নহওক কিয়, ইয়াৰ demand inelastic।	Q8, Q21	PYQ 2019-Nov, 2022-Jun	1.5.8 (6), p. 2.37
1.5.19	Necessities (নিমখ, school uniform, ঔষধ, শাক-পাচলি)-ৰ demand inelastic — prices বাঢ়িলেও consumers-এ একে পৰিমাণেই কিনে (lockdown-ৰ সময়ৰ শাক-পাচলি); অলংকাৰৰ দৰে luxuries highly elastic।	Q16, Q19, Q33, Q34	PYQ 2021-Jul, 2021-Dec; MTP 2024-Aug (×2), 2025-Dec S1 (×2)	1.5.8 (2) – (3), p. 2.36; 1.5.5, p. 2.32
1.5.20	Tax incidence: demand যিমান বেছি elastic, tax-ৰ সিমান ডাঙৰ অংশ বিক্রেতাই বহন কৰে; price elasticity-এ চৰকাৰক জনায় যে tax burden কেনেকৈ ভাগ হ'ব আৰু inelastic demand থকা goods-ত (alcohol, tobacco) কিয় indirect taxes বঢ়োৱা হয়।	Q57 (+ 1.6 Q15)	RTP 2025-May; MTP 2026-Apr S1	SM-ত নাই (কেৱল RTP); তুলনীয় (cf.) 1.5.8, p. 2.37
1.5.21	*বিষয় 1.4 চাওক: ₹120 → ₹90 হোৱাত ক্রয় 1 kg-ৰ পৰা 2 kg-লৈ বঢ়াটো expansion of demand; ভৱিষ্যতে price কমিব বুলি প্রত্যাশাই demand curve বাওঁফাললৈ shift কৰে।*	Q9, Q44	PYQ 2020-Nov, 2025-May	1.4, p. 2.18; 1.4.1 table, p. 2.21
1.5.22	*বিষয় 1.6 চাওক: এক (one)-তকৈ বেছি income elasticity-এ luxury good সূচায়।*	Q41	PYQ 2024-Sep; MTP 2025-Aug S2	1.6, p. 2.40
1.5.23	*বিষয় 1.7 চাওক: কফিৰ সাপেক্ষে চাহৰ cross elasticity = (ΔQx/ΔPy) × (Py/Qx) = 3/10 × 25/5 = +1.5 (আৰু 5/10 × 30/10 = +1.5) — positive, সেয়ে substitutes।*	Q14, Q43	PYQ 2021-Jan, 2024-Sep; MTP 2025-Aug S2	1.7, p. 2.44; Illustration 9, p. 2.46
1.5.24	Cardinal (utility) approach law of equi-marginal utility-ৰ সৈতে জড়িত; indifference curves সোঁফালে তললৈ হালি থাকে, origin-ৰ প্রতি convex, কেতিয়াও পৰস্পৰক ছেদ নকৰে আৰু কোনো axis স্পর্শ নকৰে।	Q3, Q5	PYQ 2018-May, 2019-May	SM গোট 1-ত নাই (কেৱল PYQ) — SM অধ্যায় 2, গোট 2

প্রসংগ	ছাত্র-ছাত্রীৰ বাবে One-liner	Scanner প্রশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
1.5.25	Investment multiplier = 1/(1 − MPC); C = 10 + 0.6Y হ'লে k = 2.5, সেয়ে investment-ত ₹100 কোটি বৃদ্ধিয়ে income ₹250 কোটি বঢ়ায়।	Q35	MTP 2024-Aug	SM গোট 1-ত নাই (কেৱল MTP) — National Income অধ্যায়

বিষয় 1.6 Income Elasticity of Demand

15টা Scanner প্রশ্ন · সঘনতা PYQ 11 · RTP – · MTP 4

প্রসংগ	ছাত্র-ছাত্রীৰ বাবে One-liner	Scanner প্রশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
1.6.1	Income elasticity of demand = quantity demanded-ত % পৰিৱর্তন ÷ income-ত % পৰিৱর্তন = (ΔQ/ΔY) × (Y/Q) — consumers-ৰ income-ৰ পৰিৱর্তনৰ প্রতি quantity demanded-ৰ responsiveness (30% ÷ 20% = 1.5; 30% ÷ 15% = 2; ₹3,000→₹3,600 হ'লে 25→30 CDs = 20% ÷ 20% = 1.00)।	Q6, Q8, Q10, Q12	PYQ 2022-Dec, 2023-Jun, 2023-Dec; MTP 2024-Aug	1.6, p. 2.38
1.6.2	Positive income elasticity → normal good। Ei > 1 → luxury good (income বঢ়াৰ লগে লগে ব্যয়ত ইয়াৰ অংশ ডাঙৰ হয়; Scanner-এ 'superior' বুলিও কয়); 0 < Ei < 1 → necessity পূৰণ কৰা normal good (ঘেঁহু 0.5, খাদ্য, ঔষধ); Ei = 1 → ইয়াৰ ওপৰত ব্যয় হোৱা income-ৰ অনুপাত একে থাকে।	Q3, Q7, Q11, Q13 (+ 1.5 Q41)	PYQ 2019-Nov, 2022-Dec, 2024-Sep, 2026-May; MTP 2024-Aug, 2025-Aug S2	1.6, pp. 2.38 – 2.40
1.6.3	Negative income elasticity → inferior good: income বাঢ়িলে demand কমে (consumers-এ superior substitutes বাছি লয়) আৰু income কমিলে বাঢ়ে — যেনে bajra (−0.4), পুৰণি (used) গাড়ী; Giffen goods-ও inferior হোৱা বাবে income–demand-ৰ বিপৰীত (inverse) সম্পর্ক দেখুৱায়।	Q1, Q2, Q4, Q5, Q9 (+ 1.4 Q10)	PYQ 2018-May, 2019-May, 2021-Jan, 2021-Jul, 2023-Jun; MTP 2025-Apr S1	1.6, pp. 2.39 – 2.40; 1.3.5 (ii), p. 2.16
1.6.4	Short run আৰু long run-ত income elasticity বেলেগ — প্রায় সকলো goods-ৰ ক্ষেত্রত long run-ত ই ডাঙৰ।	Q14	MTP 2025-Aug S2	1.6, p. 2.41
1.6.5	*বিষয় 1.5 চাওক: tax burden কেনেকৈ ভাগ হ'ব, সেয়া চৰকাৰক price elasticity-এ (income elasticity-এ নহয়) জনায়।*	Q15	MTP 2026-Apr S1	1.5.8, p. 2.37

বিষয় 1.7 Cross-Price Elasticity of Demand

19টা Scanner প্রশ্ন · সঘনতা PYQ 13 · RTP – · MTP 9

প্রসংগ	ছাত্র-ছাত্রীৰ বাবে One-liner	Scanner প্রশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
1.7.1	Cross demand: আন কথা (income আৰু ইয়াৰ নিজৰ price) স্থিৰ থাকিলে, কোনো related article-ৰ বিভিন্ন prices-ত এটা commodity-ৰ ক্রয় কৰা quantities; substitutes-ৰ ক্ষেত্রত cross-demand curve ওপৰলৈ (positively) উঠি যায় — কফিৰ price বাঢ়িলে চাহৰ demand বাঢ়ে।	Q16	MTP 2025-Aug S2	1.7.1 (a), p. 2.42

প্রসংগ	ছাত্র-ছাত্রীৰ বাবে One-liner	Scanner প্রশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
1.7.2	Complementary goods (পাউৰুটি আৰু মাখন, গাড়ী আৰু petrol, electricity আৰু electrical gadgets, solar panels আৰু batteries, চাহ আৰু চেনি)-এ এটাৰ price আৰু আনটোৰ demand-ৰ মাজত বিপৰীত (inverse) সম্পৰ্ক দেখুৱায়; blazer আৰু jacket substitutes, complements নহয়।	Q14	PYQ 2026-May	1.7.1 (b), p. 2.43
1.7.3	Cross-price elasticity Ec = X-ৰ quantity demanded-ত % পৰিৱৰ্তন ÷ Y-ৰ price-ত % পৰিৱৰ্তন = (ΔQx/ΔPy) × (Py/Qx); sign ৰাখক (2% ÷ 8% = +0.25; 5% ÷ 25% = 0.2; 5% ÷ 20% = 0.25; 8% ÷ 25% = 0.32; 15% ÷ 10% = +1.5; কফি ₹500→₹450 হ'লে চেনি 10→15 kg: 50% ÷ −10% = −5)।	Q2, Q3, Q4, Q9, Q10, Q13 (+ 1.5 Q14, 1.5 Q43)	PYQ 2021-Jan, 2021-Jul, 2022-Jun, 2022-Dec, 2024-Jun, 2024-Sep, 2026-May; MTP 2025-Jan S2, 2025-Aug S2 (×2), 2025-Dec S1	1.7, pp. 2.43 – 2.44; উদাহৰণ (Illustrations) 7 – 10, pp. 2.45 – 2.46
1.7.4	Substitutes: cross elasticity positive — Y-ৰ price বাঢ়িলে X-ৰ demand বাঢ়ে (দাইল দামী → বেছি সেউজীয়া শাক-পাচলি); মান যিমান বেছি, substitute সিমান ঘনিষ্ঠ: perfect substitutes → infinite; close substitutes → positive আৰু ডাঙৰ; ঘনিষ্ঠ নহ'লে → positive আৰু সৰু।	Q1, Q5, Q6, Q8, Q18, Q19	PYQ 2018-May, 2022-Dec, 2023-Jun (×2); MTP 2026-Apr S1, 2026-Apr S2	1.7, p. 2.44
1.7.5	সম্পূৰ্ণ সম্পৰ্কহীন (totally unrelated) goods: cross elasticity zero।	Q7, Q12	PYQ 2023-Jun, 2026-Jan	1.7, p. 2.44
1.7.6	Complements: cross elasticity negative — এটাৰ price বাঢ়িলে আনটোৰ quantity কমে, সেয়ে সিহঁতৰ ক্ৰয় একেলগে বাঢ়ে বা কমে; zero-তকৈ সামান্য কম → weak complements; negative আৰু অতি উচ্চ → strong complements। (শক্তিশালী income effect-ৰ পৰাও negative cross elasticity হ'ব পাৰে।)	Q11, Q15, Q17	PYQ 2025-May; MTP 2025-Aug S1 (×2), 2025-Dec S1	1.7, pp. 2.44 – 2.45
1.7.7	Cross elasticity-ৰ পৰা demand অনুমান কৰিবলৈ: Qx-ত % পৰিৱৰ্তন = Ec × Py-ত % পৰিৱৰ্তন (−0.8 × 20% = −16%; −1.20 × 25% = −30%)।	(+ 1.8 Q7)	PYQ 2026-Sep	Illustration 8, p. 2.45

বিষয় 1.8 Advertisement Elasticity

7টা Scanner প্রশ্ন · সঘনতা PYQ 6 · RTP – · MTP 1

প্রসংগ	ছাত্র-ছাত্রীৰ বাবে One-liner	Scanner প্রশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
1.8.1	Advertisement (promotional) elasticity of demand-এ advertising-ত firm-ৰ ব্যয়ৰ পৰিৱৰ্তনৰ প্ৰতি কোনো good-ৰ demand-ৰ responsiveness জোখে — নতুন বিক্ৰী আনাত advertisement campaign-ৰ কাৰ্যকাৰিতা: Ea = quantity demanded-ত % পৰিৱৰ্তন ÷ advertising expenditure-ত % পৰিৱৰ্তন = (ΔQd/Qd) ÷ (ΔA/A)।	Q6	MTP 2026-Apr S1	1.8, pp. 2.46 – 2.47
1.8.2	Advertising elasticity of demand সাধাৰণতে positive আৰু zero আৰু infinity-ৰ মাজত সলনি হয়; ইয়াৰ মান যিমান বেছি, advertisement-ৰ প্ৰতি demand-ৰ responsiveness সিমান বেছি।	Q1	PYQ 2022-Jun	1.8, pp. 2.46 – 2.47

প্রসংগ	ছাত্র-ছাত্রীৰ বাবে One-liner	Scanner প্রশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
1.8.3	Ea numericals: 5% ÷ 25% = 0.2 (আনুপাতিকতকৈ কম); ₹2 লাখ → ₹3 লাখ (50%) হ'লে বিক্রী 10 → 20 লাখ একক (100%) = 2; 60% ÷ 20% = 3; 40% ÷ 20% = 2 — Ea > 1 মানে advertisement expenditure-তকৈ অধিক হাৰত demand বাঢ়ে।	Q2, Q3, Q4, Q5	PYQ 2022-Jun, 2022-Dec, 2024-Sep, 2025-Sep	1.8 table, p. 2.47
1.8.4	*বিষয় 1.7 চাওক: A-ৰ demand-ত % পৰিৱৰ্তন = cross elasticity × B-ৰ price-ত % পৰিৱৰ্তন = −1.20 × 25% = −30% (negative: complements) /*	Q7	PYQ 2026-Sep	Illustration 8, p. 2.45

গোট 2: উপভোক্তাৰ আচৰণৰ তত্ত্ব (Theory of Consumer Behaviour)

SM অধ্যায় 2, গোট 2, পৃষ্ঠা 2.50 – 2.73

বিষয় 2.0 মানুহৰ অভাৱৰ প্ৰকৃতি (Nature of Human Wants)

1টা Scanner প্রশ্ন · সঘনতা PYQ – · RTP – · MTP 1

প্রসংগ	ছাত্র-ছাত্রীৰ বাবে One-liner	Scanner প্রশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
2.0.1	Utility হৈছে কোনো commodity-ৰ অভাৱ পূৰণ কৰাৰ ক্ষমতা (want-satisfying power; সাধাৰণ অর্থত satisfaction)। ই নিৰপেক্ষ (absolute) নহয়, আপেক্ষিক (relative), আৰু মানুহৰ মানসিক দৃষ্টিভংগীৰ ওপৰত নির্ভৰশীল এক subjective ধাৰণা: wants subjective আৰু relative, আৰু সময়, স্থান আৰু ব্যক্তিভেদে সলনি হয়, সেয়ে utility-ও সলনি হয়। Utility এটা psychological ধাৰণা, usefulness-ৰ পৰা পৃথক, নৈতিক বা ethical মূল্যবোধৰ সৈতে ইয়াৰ কোনো সম্পর্ক নাই।	Q1 (+ 2.1 Q3)	PYQ 2025-Jan; MTP 2024-Aug	2.0, pp. 2.50 – 2.51; Summary, p. 2.72

বিষয় 2.1 অভাৱৰ শ্রেণীবিভাজন (Classification of Wants)

4টা Scanner প্রশ্ন · সঘনতা PYQ 3 · RTP – · MTP 1

প্রসংগ	ছাত্র-ছাত্রীৰ বাবে One-liner	Scanner প্রশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
2.1.1	অভাৱ (wants) তিনি ভাগত শ্রেণীবিভাজন কৰা হয়: necessaries, comforts আৰু luxuries। Comforts-ৰ স্থান necessaries আৰু luxuries-ৰ মাজত: necessaries-তকৈ (যিয়ে জীৱন সম্ভৱ কৰে) কম জৰুৰী, ইহঁতে জীৱনক আৰামদায়ক আৰু সন্তোষজনক কৰে; আনহাতে luxuries অনাৱশ্যক (superfluous) আৰু ব্যয়বহুল। এই শ্রেণীবিভাজন কঠোৰ নহয় — এজনৰ বাবে বা এটা সময়ত যি comfort বা luxury, আন এজনৰ বাবে সেয়া necessity হ'ব পাৰে।	Q4	MTP 2025-Aug S1	2.1, pp. 2.51 – 2.52
2.1.2	*বিষয় 2.0 চাওক: utility হৈছে goods আৰু services-ৰ অভাৱ পূৰণ কৰাৰ ক্ষমতা (want-satisfying power) — ই আপেক্ষিক (relative), নিৰপেক্ষ (absolute) নহয়, আৰু ব্যক্তিনিষ্ঠ (subjective) /*	Q3	PYQ 2025-Jan	2.0, p. 2.50; Summary, p. 2.72
2.1.3	*বিষয় 2.2 চাওক: MU = TUn − TUn−1 (830 − 750 = 80; 960 − 930 = 30) /*	Q1, Q2	PYQ 2021-Jul (×2)	2.0, p. 2.51; 2.2, p. 2.53

বিষয় 2.2 TU আৰু MU-ৰ সম্পৰ্ক (Relationship between TU & MU)

12টা Scanner প্ৰশ্ন · সঘনতা PYQ 9 · RTP – · MTP 3

প্ৰসংগ	ছাত্ৰ-ছাত্ৰীৰ বাবে One-liner	Scanner প্ৰশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
2.2.1	TU হৈছে ভোগ কৰা সকলো units-ৰ পৰা পোৱা utilities-ৰ সৰ্বমুঠ যোগফল (TU = ∑MU); MU হৈছে এটা অতিৰিক্ত unit ভোগ কৰি পোৱা অতিৰিক্ত utility — total utility-ত হোৱা সংযোজন: MU = TUn − TUn−1 (বা ΔTU/ΔN)। প্ৰথম unit-ত TU = MU, সেয়েহে TU2 = TU1 + MU2 (200 + 180 = 380) আৰু MU3 = TU3 − TU2 (480 − 380 = 100)।	Q1, Q2, Q3, Q7 (+ 2.1 Q1, 2.1 Q2)	PYQ 2018-Nov (×3), 2021-Jul (×2), 2023-Dec	2.0, p. 2.51; 2.2, p. 2.53
2.2.2	TU যেতিয়া হ্ৰাসমান হাৰত বাঢ়ে, তেতিয়া MU কমি থাকে কিন্তু positive হৈ থাকে; TU যেতিয়া সৰ্বাধিক (আৰু স্থিৰ) — অৰ্থাৎ point of satiation — তেতিয়া MU শূন্য; TU যেতিয়া কমিবলৈ আৰম্ভ কৰে, তেতিয়া MU negative হয়।	Q4, Q6, Q10, Q11	PYQ 2019-May, 2021-Dec, 2025-May; MTP 2025-May S2	2.2, p. 2.53
2.2.3	'Total satiety'-ক total utility-ৰ আন এটা নাম হিচাপে ধৰাটো ICAI-ৰ keyed answer; SM-ত এনে কোনো শব্দ নাই (TU কেৱল marginal utilities-ৰ যোগফল, MU = 0 হ'লে সৰ্বাধিক)।	Q5	PYQ 2019-Nov	SM-ত নাই (কেৱল PYQ)
2.2.4	এটা commodity থাকিলে, consumer তেতিয়া equilibrium-ত থাকে যেতিয়া good-টোৰ MU তাৰ price-ৰ সমান হয়; MU যদি utils-ত দিয়া থাকে আৰু MU of money (MUm) জনা থাকে, তেন্তে Price = MUx ÷ MUm (50 ÷ 10 = ₹5)।	Q12	MTP 2025-Apr S1	2.4, p. 2.55 (MUx ÷ MUm ৰূপটো SM-ত নাই)
2.2.5	*বিষয় 2.4 চাওক: consumer surplus = consumer-এ যিমান দিবলৈ সাজু – তেওঁ প্ৰকৃততে যিমান দিয়ে (Marshall-ৰ 'excess of the price …'); price বাঢ়িলে ই কমে আৰু price কমিলে ই বাঢ়ে।*	Q8, Q9	PYQ 2025-Jan; MTP 2024-Dec S1	2.4, pp. 2.55, 2.57

বিষয় 2.3 Law of Diminishing Marginal Utility

17টা Scanner প্ৰশ্ন · সঘনতা PYQ 11 · RTP 2 · MTP 5

প্ৰসংগ	ছাত্ৰ-ছাত্ৰীৰ বাবে One-liner	Scanner প্ৰশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
2.3.1	Law of diminishing marginal utility: consumer-এ এটা good-ৰ যিমানেই অধিক units লয়, প্ৰতিটো অতিৰিক্ত unit-ৰ পৰা পোৱা অতিৰিক্ত সন্তুষ্টি সিমানেই কমি যায় — কমে MU, TU নহয়। সেয়েহে lemonade-ৰ দ্বিতীয় গিলাছে প্ৰথমটোতকৈ কম সন্তুষ্টি দিয়ে, আৰু প্ৰথম unit-এ আটাইতকৈ বেছি অৱদান দিয়ে। এই law-ৰ ভিত্তি হৈছে এই সত্য যে প্ৰতিটো একক অভাৱ (single want) পূৰণযোগ্য (satiable)।	Q2, Q15	PYQ 2021-Jan; RTP 2026-Jan	2.3, p. 2.53; Summary, p. 2.72
2.3.2	Utility জোখা হয় utils-ত (utility-ৰ একক); marginal utility analysis cardinal (Marshall-ৰ approach)।	Q4	PYQ 2021-Dec	2.3, p. 2.54; 2.5, p. 2.59

প্রসংগ	ছাত্র-ছাত্রীৰ বাবে One-liner	Scanner প্ৰশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
2.3.3	এই law-ৰ assumptions: units সকলো দিশতে একে (identical) আৰু consumer-ৰ অভ্যাস, ৰুচি, আচৰণ (treatment) আৰু income অপৰিৱৰ্তিত থাকে; units প্ৰামাণিক (standard) — একেৰাহে এচামুচ-এচামুচকৈ নহয় (not successive spoonfuls); কোনো সময়ৰ ব্যৱধান নাই — consumption নিৰবচ্ছিন্ন (continuous); gold বা cash-ৰ ক্ষেত্ৰত ই প্ৰযোজ্য নহ'বও পাৰে; substitutes আৰু complements-এ utility curve-ৰ আকৃতিত প্ৰভাৱ পেলায়। Cardinal হোৱা বাবে MU analysis-এ ordinal measurability **ধৰি নলয়**, আৰু 'income changing frequently' কোনো assumption নহয়।	Q6, Q16	PYQ 2022-Dec; MTP 2026-Apr S1	2.3, p. 2.54; 2.5, p. 2.59
2.3.4	*বিষয় 2.2 চাওক: MUn = TUn − TUn−1 (108 − 100 = 8); MU = 0 হ'লে TU সৰ্বাধিক; কেৱল প্ৰথম unit-তহে TU = MU (TU1 = 25 = 25 − 0) ।*	Q5, Q7, Q8, Q17	PYQ 2022-Dec, 2023-Jun, 2023-Dec, 2026-Sep	2.0, p. 2.51; 2.2, p. 2.53
2.3.5	*বিষয় 2.4 চাওক: consumer surplus-ৰ ধাৰণা law of diminishing marginal utility-ৰ পৰা উদ্ভূত (ইয়াৰ ওপৰত ভিত্তি কৰা) — ওলোটাটো নহয়; good-টোৰ price কমিলে consumer surplus বাঢ়ে।*	Q3, Q9, Q10	PYQ 2021-Dec, 2024-Sep; RTP 2024-Sep	2.4, pp. 2.55, 2.57
2.3.6	*বিষয় 2.5 চাওক: consumer equilibrium-ত MUx/Px = MUy/Py আৰু MRSxy = Px/Py, সেয়েহে বাছি লোৱা bundle-ত IC যদি budget line-তকৈ অধিক ঢালযুক্ত (steeper) হয়, তেন্তে সেয়া equilibrium নহয়; budget line-ৰ slope = X-axis-ৰ good-ৰ price ÷ Y-axis-ৰ good-ৰ price (X-ত Pepsi, Y-ত Nachos: PP/PN); উচ্চতৰ IC (IC3)-এ অধিক সন্তুষ্টি দিয়ে।*	Q1, Q11, Q12, Q13	PYQ 2018-Nov, 2025-Jan; MTP 2024-Dec S1 (×2), 2025-Apr S1	2.5.2, p. 2.62; 2.5.5, p. 2.69; 2.5.6, p. 2.71
2.3.7	Giffen good এটা inferior good — income বাঢ়িলে ইয়াৰ quantity demanded কমে — সেয়েহে ইয়াৰ Engel curve (income–quantity) negatively sloped।	Q14	MTP 2025-Jan S2	SM-ত নাই (কেৱল MTP-ত)

বিষয় 2.4 Consumer Surplus

16টা Scanner প্ৰশ্ন · সঘনতা PYQ 13 · RTP 2 · MTP 1

প্রসংগ	ছাত্র-ছাত্রীৰ বাবে One-liner	Scanner প্ৰশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
2.4.1	Consumer surplus-ৰ ধাৰণা Alfred Marshall-এ প্ৰৱৰ্তন কৰিছিল; তেওঁ ইয়াৰ সংজ্ঞা দিছিল এনেদৰে: 'excess of the price which a consumer would be willing to pay rather than go without a thing over that which he actually does pay'। গতিকে consumer surplus = consumer-এ যিমান দিবলৈ সাজু – তেওঁ প্ৰকৃততে যিমান দিয়ে: এটা good ক্ৰয় কৰি ক্ৰেতাই পোৱা নিট লাভ (net gain)।	Q5, Q7, Q13 (+ 2.2 Q8, 2.2 Q9, 3.4 Q5)	PYQ 2021-Jul, 2022-Jun, 2025-Jan, 2026-Jan; MTP 2024-Dec S1, 2026-Apr S1	2.4, pp. 2.54 – 2.55; Summary, p. 2.72

প্রসংগ	ছাত্র-ছাত্রীৰ বাবে One-liner	Scanner প্রশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
2.4.2	Numericals: CS = consumer-এ দিবলৈ ইচ্ছুক সর্বোচ্চ পৰিমাণ – প্রকৃততে দিয়া price, য'ত প্রকৃত price সকলো ৰেহাই (discount) বাদ দি ধৰা হয় (₹11,000 – 20% = ₹8,800 – ₹300 cash discount = ₹8,500; CS = ₹12,000 – ₹8,500 = ₹3,500; ₹60,000 – ₹55,000 = ₹5,000)।	Q4, Q8	PYQ 2020-Nov, 2024-Jun	2.4, p. 2.55
2.4.3	Consumer surplus law of diminishing marginal utility-ৰ পৰা উদ্ভূত: MU price-ৰ সমান নোহোৱালৈকে consumer-এ কিনি থাকে, আৰু সকলো units-ৰ price একে হোৱা বাবে margin-ত থকা unit-টোৰ বাহিৰে প্রতিটো unit-ত তেওঁ অতিৰিক্ত utility (surplus) পায়; margin-ৰ unit-টোত consumer surplus শূন্য।	Q1, Q3, Q6 (+ 2.3 Q3, 2.3 Q10)	PYQ 2018-May, 2019-May, 2021-Dec (×2); RTP 2024-Sep	2.4, pp. 2.55 – 2.56
2.4.4	Consumer surplus demand curve-ৰ সৈতে ঘনিষ্ঠভাৱে সম্পর্কিত, যিয়ে ক্রেতাসকলৰ দিবলৈ ইচ্ছা (willingness to pay) প্রতিফলিত কৰে; লেখচিত্রত ই demand curve-ৰ তলত আৰু price line-ৰ ওপৰত থকা ত্রিভুজাকৃতি ক্ষেত্র।	Q12, Q16	PYQ 2025-Sep, 2026-Sep	2.4, pp. 2.56 – 2.57
2.4.5	এটা good-ৰ price বাঢ়িলে consumer surplus কমে; price কমিলে ই বাঢ়ে (উচ্চ price → সৰু surplus)।	Q15 (+ 2.2 Q8, 2.3 Q9)	PYQ 2024-Sep; MTP 2024-Dec S1, 2025-Aug S2	2.4, p. 2.57; Summary, p. 2.72
2.4.6	সীমাবদ্ধতা: consumer surplus সঠিকভাৱে জুখিব নোৱাৰি (বিভিন্ন units-ৰ MUs জোখা কঠিন); necessaries-ৰ ক্ষেত্রত ই সদায় অসীম (infinite); substitutes-ৰ উপলব্ধতাই ইয়াক প্রভাৱিত কৰে; prestige goods (diamonds)-ৰ বাবে কোনো নিয়ম নাই; money-ৰ MU স্থিৰ নাথাকে; আৰু utility money-ৰে জুখিব পৰা নহ'বও পাৰে।	Q2, Q14	PYQ 2018-Nov; RTP 2025-May	2.4.2, p. 2.59
2.4.7	*বিষয় 2.5 চাওক: পৰস্পৰক ছেদ কৰা ICs যুক্তিগতভাৱে অসংগত (কোনো 'highest-satisfaction' বিন্দু নাথাকে); IC analysis হৈছে consumer preferences-ৰ ওপৰত ভিত্তি কৰা ordinal approach; perfect substitutes-এ straight-line IC দিয়ে।*	Q9, Q10, Q11	PYQ 2024-Sep (×2); RTP 2024-Sep	2.5, p. 2.59; 2.5.4, pp. 2.65 – 2.66

বিষয় 2.5 Indifference Curve বিশ্লেষণ (Indifference Curve Analysis)

43টা Scanner প্রশ্ন · সঘনতা PYQ 30 · RTP – · MTP 19

প্রসংগ	ছাত্র-ছাত্রীৰ বাবে One-liner	Scanner প্রশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
2.5.1	Ordinal utility approach-এ consumer behaviour বিশ্লেষণ কৰিবলৈ indifference curve ব্যৱহাৰ কৰে আৰু ই consumer preferences-ৰ ওপৰত ভিত্তি কৰা: সন্তুষ্টি জুখিব নোৱাৰি, কেৱল ক্রম (rank) দিব পাৰি (utility কেৱল ordinally প্রকাশযোগ্য), Marshall-ৰ cardinal approach-ৰ দৰে নহয়। SM-ত থকা ordinal analysis J.R. Hicks আৰু R.G.D. Allen-ৰ।	Q10, Q12, Q36 (+ 2.4 Q10)	PYQ 2021-Jul, 2021-Dec, 2024-Sep; MTP 2025-Apr S1, 2025-Aug S1	2.5, p. 2.59; 2.5.0, p. 2.60; 2.5.1, p. 2.60

প্রসংগ	ছাত্র-ছাত্রীৰ বাবে One-liner	Scanner প্রশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
2.5.2	'More is better' (non-satiation) assumption: bundle A-ত যদি bundle B-তকৈ অধিক commodities থাকে, তেন্তে A-ক অগ্রাধিকাৰ দিয়া হয় — অর্থাৎ preferences monotonic: অন্ততঃ এটা good অধিক আৰু আনটো কম নহয়।	Q25	MTP 2024-Aug, 2025-Dec S1	2.5.0 (iv), p. 2.60 ('monotonic' শব্দটো SM-ত নাই)
2.5.3	Indifference curve-এ দুটা goods-ৰ সেই সকলো সংমিশ্রণ (combinations) দেখুৱায় যিবোৰে consumer-ক একে (সমান) সন্তুষ্টি দিয়ে — এটা iso-utility curve। ই বাওঁফালৰ পৰা সোঁফাললৈ তললৈ ঢাল খায়, কাৰণ এটা good অধিক ল'লে সন্তুষ্টি একে ৰাখিবলৈ আনটো কম ল'ব লাগে।	Q7, Q17, Q19	PYQ 2019-Nov, 2022-Dec, 2023-Dec; MTP 2025-May S2	2.5.1, p. 2.60; 2.5.4 (i), pp. 2.64 – 2.65
2.5.4	MRS হৈছে সেই হাৰ যি হাৰত consumer-এ সন্তুষ্টি স্থিৰ ৰাখি goods X আৰু Y বিনিময় কৰিবলৈ সাজু: MRSxy = ΔY/ΔX, অর্থাৎ Y-ৰ যিমান পৰিমাণ হেৰুওৱাৰ ক্ষতি X-ৰ এক unit লাভে ঠিক পূৰণ কৰে, = MUx/MUy = IC-ৰ slope। X অধিক ল'লে MRS হ্রাস পায় (প্রতিটো অভাৱ satiable; goods imperfect substitutes), যাৰ ফলত IC convex হয়।	Q4, Q11, Q28, Q37	PYQ 2018-Nov, 2021-Dec, 2025-May; MTP 2025-Apr S1, 2025-Aug S1	2.5.3, pp. 2.62 – 2.64
2.5.5	ICs-ৰ বৈশিষ্ট্য (properties): (i) সোঁফাললৈ তললৈ ঢাল খায়; (ii) সদায় origin-ৰ প্রতি convex; (iii) কেতিয়াও পৰস্পৰক ছেদ নকৰে (বা স্পর্শ নকৰে) — ছেদ যুক্তিগতভাৱে অসংগত, কিয়নো ই উচ্চ আৰু নিম্ন সন্তুষ্টিক সমান দেখুৱায়; (iv) উচ্চতৰ IC (origin-ৰ পৰা আঁতৰত)-এ অধিক সন্তুষ্টি বুজায়; (v) কেতিয়াও কোনো axis স্পর্শ নকৰে। Concave, ওপৰলৈ ঢাল খোৱা, পৰস্পৰক ছেদ কৰা বা axis স্পর্শ কৰা ICs বৈশিষ্ট্য **নহয়**।	Q3, Q14, Q32, Q33, Q43 (+ 2.3 Q13, 2.4 Q9)	PYQ 2018-Nov, 2021-Dec, 2024-Sep, 2025-Jan, 2026-Jan, 2026-May, 2026-Sep	2.5.2, p. 2.61; 2.5.4, pp. 2.64 – 2.67
2.5.6	দুটা চৰম অৱস্থা: perfect substitutes-এ স্থিৰ MRS-যুক্ত পোন, সমান্তৰাল ICs দিয়ে; perfect complements (বাওঁ আৰু সোঁ ভৰিৰ জোতা, কেৱল নির্দিষ্ট অনুপাততহে ভোগ কৰা হয়)-এ সমকোণত বেঁকা খোৱা দুডাল পোন ৰেখাৰ IC দিয়ে — L-shaped (MRS undefined)।	Q1, Q8, Q15, Q16, Q18, Q27 (+ 2.4 Q11)	PYQ 2018-May, 2020-Nov, 2022-Jun (×2), 2023-Jun; RTP 2024-Sep; MTP 2025-Jan S2	2.5.4 (ii), p. 2.65
2.5.7	Budget line (price line)-এ দুটা goods-ৰ সেই সকলো সংমিশ্রণ দেখুৱায় যিবোৰ consumer-এ প্রদত্ত prices-ত নিজৰ প্রদত্ত money income খৰচ কৰি কিনিব পাৰে (PxQx + PyQy = B)। ইয়াৰ ভিতৰত/তলত থকা বিন্দু (K)-এ underspending দেখুৱায় — সকলো income খৰচ কৰা হোৱা নাই; ইয়াৰ বাহিৰত/ওপৰত থকা বিন্দু (H) consumer-ৰ নাগালৰ বাহিৰত (unattainable)।	Q6, Q20, Q22, Q26	PYQ 2019-Nov, 2023-Dec, 2024-Jun; MTP 2024-Aug	2.5.5, pp. 2.67 – 2.69
2.5.8	কোনো axis-ত budget line-ৰ intercept = income ÷ সেই good-ৰ price, সেয়েহে price = income ÷ intercept (₹750 ÷ 25 = ₹30; ₹750 ÷ 50 = ₹15)।	Q21	PYQ 2024-Jun	2.5.5, pp. 2.67 – 2.68 (Table 9)

প্রসংগ	ছাত্র-ছাত্রীৰ বাবে One-liner	Scanner প্রশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
2.5.9	Budget line-ৰ slope দুটা goods-ৰ relative prices — price ratio Px/Py — দ্বাৰা নির্ধাৰিত হয়, আৰু ই consumer-এ এটা good-ৰ বিনিময়ত আনটো ল'ব পৰা হাৰ জোখে; relative price হৈছে এটা money price-ৰ সৈতে আন এটা money price-ৰ অনুপাত।	Q31, Q38 (+ 2.3 Q11)	PYQ 2025-Sep; MTP 2024-Dec S1, 2025-Apr S1, 2025-Aug S2	2.5.5, p. 2.69
2.5.10	এটা বা দুয়োটা goods-ৰ price সলনি হ'লে (income স্থিৰ), nominal income সলনি হ'লে (relative prices স্থিৰ), বা দুয়োটা হ'লে budget line shift হয়। Income সলনি হ'লে সমান্তৰাল shift হয়; কেৱল এটা good-ৰ price বাঢ়িলে line-ডাল সেই good-ৰ axis-ত ভিতৰলৈ ঘূৰে (আনটো intercept একে থাকে), ফলত consumer নিম্নতৰ IC-লৈ যায়; দুয়োটা prices একে অনুপাতত সলনি হ'লে slope একে থাকে।	Q9, Q13, Q35, Q40, Q41	PYQ 2020-Nov, 2021-Dec; MTP 2025-Aug S1, 2026-Apr S2 (×2)	2.5.5, p. 2.69 (rotation/parallel-ৰ বিৱৰণ নিষ্কাশিত — derived)
2.5.11	Consumer equilibrium (optimal choice) হৈছে budget line-ৰ এনে এটা বিন্দু যি সম্ভাব্য সর্বোচ্চ IC-ত থাকে — য'ত price line-এ IC-ক স্পর্শ (tangent) কৰে, সেয়েহে IC-ৰ slope = price line-ৰ slope: MRSxy = MUx/MUy = Px/Py। Consumer-এ সীমাবদ্ধতা (constraints) — প্রদত্ত prices আৰু সীমিত money income — সাপেক্ষে সন্তুষ্টি সর্বাধিক কৰে।	Q2, Q29, Q39, Q42 (+ 2.3 Q12)	PYQ 2018-Nov, 2025-Sep; MTP 2024-Dec S1, 2025-May S2, 2025-Dec S1	2.5.5, p. 2.67; 2.5.6, pp. 2.70 – 2.71
2.5.12	সমতুল্যভাৱে, equilibrium-ত MUx/Px = MUy/Py (= MUz/Pz): সকলো goods-ৰ বাবে প্রতি টকাত marginal utility সমান।	Q30 (+ 2.3 Q1)	PYQ 2018-Nov, 2025-Sep	2.5.6, p. 2.71; Summary, p. 2.73
2.5.13	IC analysis utility analysis-তকৈ উন্নত: ই utility-ৰ measurability-ৰ প্রয়োজন আঁতৰায়; একেলগে একাধিক commodity অধ্যয়ন কৰে; money-ৰ MU স্থিৰ বুলি ধৰি নলয়; আৰু income effect-ক substitution effect-ৰ পৰা পৃথক কৰে।	Q34	MTP 2025-Aug S1	2.5.6, p. 2.71
2.5.14	Price হ্রাসৰ substitution effect (ceteris paribus) হৈছে একেটা IC-ৰ ওপৰেৰে তললৈ গতি (utility স্থিৰ), এতিয়া সস্তা হোৱা good-টোৰ দিশে।	Q23	MTP 2024-Aug, 2025-May S2	SM-ত নাই (কেৱল MTP-ত)
2.5.15	Inferior goods-ৰ negative income effect আৰু negative income elasticity থাকে (maize-ৰ −0.30): income বাঢ়িলে demand কমে।	Q5, Q24	PYQ 2019-May (×2); MTP 2024-Aug	SM গোট 2-ত নাই (ইয়াত কেৱল PYQ; income elasticity SM অধ্যায় 2, গোট 1-ত আছে)

গোট 3: Supply

SM অধ্যায় 2, গোট 3, পৃষ্ঠা 2.74 – 2.90

বিষয় 3.0 পৰিচয় (Introduction)

2টা Scanner প্রশ্ন · সঘনতা PYQ 4 · RTP – · MTP –

প্রসংগ	ছাত্র-ছাত্রীৰ বাবে One-liner	Scanner প্রশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
3.0.1	Supply (quantity supplied) হৈছে এটা নির্দিষ্ট সময়ছোৱাত বিভিন্ন prices-ত উৎপাদকসকলে market-লৈ আগবঢ়াবলৈ ইচ্ছুক আৰু সক্ষম (বিক্ৰী কৰাৰ পৰিকল্পনা কৰা) good বা service-ৰ পৰিমাণ — বিক্ৰীৰ বাবে যি আগবঢ়োৱা হয় সেয়া; যি বিক্ৰী হয় সেয়া হোৱাটো আৱশ্যক নহয়।	Q1	PYQ 2019-Nov	3.0, pp. 2.74 – 2.75
3.0.2	Supply এটা flow: ইয়াক এটা নির্দিষ্ট সময়ছোৱাৰ বাবে চিনাক্ত কৰা হয় — প্ৰতিদিনে, প্ৰতি সপ্তাহে বা প্ৰতি বছৰে 'so much'।	Q2	PYQ 2018-May, 2019-Nov, 2021-Jan	3.0 (iii), p. 2.75

বিষয় 3.1 Supply-ৰ নির্ধাৰক (Determinants of Supply)

1টা Scanner প্রশ্ন · সঘনতা PYQ – · RTP – · MTP 1

প্রসংগ	ছাত্র-ছাত্রীৰ বাবে One-liner	Scanner প্রশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
3.1.1	Supply-ৰ নির্ধাৰক (determinants): good-টোৰ price; related goods-ৰ prices; factors of production-ৰ prices (input costs); technology-ৰ অৱস্থা; government policy (taxes, subsidies); competition-ৰ প্ৰকৃতি আৰু industry-ৰ আকাৰ; expectations; বিক্ৰেতাৰ সংখ্যা; অন্যান্য কাৰক (বতৰ, ধৰ্মঘট আদি)। Consumer preferences-এ demand নির্ধাৰণ কৰে, supply নহয়।	Q1	MTP 2024-Aug	3.1, pp. 2.75 – 2.76
3.1.2	Related goods-ৰ prices: Y-ৰ price বাঢ়িলে উৎপাদকসকলে resources Y-লৈ স্থানান্তৰ কৰে আৰু X-ৰ quantity supplied কমে (wheat-ৰ price বাঢ়ে → মাটি corn-ৰ পৰা আঁতৰাই নিয়া হয়)। সেয়েহে substitutes in production হোৱা goods-ৰ ক্ষেত্ৰত, এটাৰ demand বাঢ়িলে আনটোৰ supply কমে।	(+ 3.5 Q18)	MTP 2025-Jan S2	3.1 (ii), p. 2.75

বিষয় 3.2 Law of Supply

4টা Scanner প্রশ্ন · সঘনতা PYQ 3 · RTP 1 · MTP –

প্রসংগ	ছাত্র-ছাত্রীৰ বাবে One-liner	Scanner প্রশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
3.2.1	Law of supply: আন কথা একে থাকিলে, good-টোৰ price বাঢ়িলে quantity supplied বাঢ়ে আৰু price কমিলে কমে — quantity supplied-ৰ পৰিৱৰ্তন good-টোৰ নিজৰ price-ৰ সৈতে সম্পৰ্কিত।	Q2	PYQ 2018-Nov	3.2, p. 2.77; Summary, p. 2.89
3.2.2	Ceteris paribus, উচ্চ price মানে অধিক profits আৰু সেয়েহে supply কৰিবলৈ অধিক উৎসাহ (incentive); short run-ত supply price বাঢ়িলে উৎপাদকৰ profit বাঢ়ে।	Q1	PYQ 2018-May	3.1 (i), p. 2.75; 3.2, p. 2.77

প্রসংগ	ছাত্র-ছাত্রীৰ বাবে One-liner	Scanner প্রশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
3.2.3	Supply curve-এ আন সকলো কাৰক (input prices, technology, বতৰ) স্থিৰ ৰাখি প্ৰতিটো price-ত quantity supplied দেখুৱায়; ইয়াৰ ওপৰেৰে কেৱল commodity-টোৰ নিজৰ price-হে সলনি হয়।	Q4	RTP 2024-Sep	3.2, p. 2.78
3.2.4	*বিষয় 3.4 চাওক: supply curve-ৰ সোঁফাললৈ shift হৈছে increase in supply।*	Q3	PYQ 2021-Jan	3.4, p. 2.79

বিষয় 3.3 Supply curve-ত গতি — quantity supplied-ৰ বৃদ্ধি বা হ্ৰাস (Movements on Supply Curve-increase or decrease in the quantity supplied)

1টা Scanner প্রশ্ন · সঘনতা PYQ 1 · RTP – · MTP –

প্রসংগ	ছাত্র-ছাত্রীৰ বাবে One-liner	Scanner প্রশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
3.3.1	Good-টোৰ নিজৰ price বাঢ়িলে expansion of supply হয় (supply curve-ত ওপৰলৈ গতি); price কমিলে contraction of supply হয় (তললৈ গতি)।	Q1	PYQ 2019-May	3.3, p. 2.79

বিষয় 3.4 Supply curve-ৰ shift — supply-ৰ বৃদ্ধি বা হ্ৰাস (Shifts in Supply Curve-increase or decrease in supply)

8টা Scanner প্রশ্ন · সঘনতা PYQ 4 · RTP – · MTP 4

প্রসংগ	ছাত্র-ছাত্রীৰ বাবে One-liner	Scanner প্রশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
3.4.1	Good-টোৰ নিজৰ price-ৰ বাহিৰে আন যিকোনো কাৰকৰ পৰিৱৰ্তনে supply curve-ক shift কৰে: সোঁফাললৈ shift হৈছে increase in supply (প্ৰতিটো price-ত অধিক আগবঢ়োৱা হয়); বাওঁফাললৈ shift হৈছে decrease in supply। Expansion আৰু contraction হৈছে curve-ৰ ওপৰেৰে গতি (movements), shift নহয়।	Q1, Q2, Q8 (+ 3.2 Q3)	PYQ 2018-May, 2021-Jan, 2023-Jun, 2026-Sep	3.4, pp. 2.79 – 2.80
3.4.2	নতুন firms-ৰ প্ৰৱেশে (নতুন supplier) industry supply curve-ক সোঁফাললৈ shift কৰে; good-টোৰ ওপৰত tax বা অধিক wage costs-এ খৰচ বঢ়ায় আৰু ইয়াক বাওঁফাললৈ shift কৰে; good-টোৰ নিজৰ price বৃদ্ধি হৈছে ইয়াৰ ওপৰেৰে গতি (movement)।	Q7	MTP 2026-Apr S2	3.1 (iii), (v), (viii), pp. 2.75 – 2.76
3.4.3	*বিষয় 3.5 চাওক: Es = (Δq/Δp) × (p/q) — SM-ৰ উদাহৰণ 500/100 × 2,000/2,500 = 4; %ΔP = %ΔQ ÷ Es = 20% ÷ 1.25 = 16%, সেয়েহে নতুন price ₹11.60।*	Q3, Q4	PYQ 2024-Sep; MTP 2024-Aug	3.5, pp. 2.80 – 2.81
3.4.4	*বিষয় 3.6 চাওক: supply বাঢ়িলে আৰু demand কমিলে equilibrium price নিশ্চিতভাৱে কমে; quantity-ৰ পৰিৱৰ্তন অনিশ্চিত।*	Q6	MTP 2026-Apr S1	SM-ত নাই (কেৱল MTP-ত)
3.4.5	গোট 2, বিষয় 2.4 চাওক: consumer surplus-ৰ ধাৰণা Alfred Marshall-এ প্ৰৱৰ্তন কৰিছিল।	Q5	MTP 2026-Apr S1	2.4, p. 2.54

বিষয় 3.5 Elasticity of Supply

24টা Scanner প্রশ্ন · সঘনতা PYQ 22 · RTP – · MTP 8

প্রসংগ	ছাত্র-ছাত্রীৰ বাবে One-liner	Scanner প্রশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
3.5.1	Elasticity of supply হৈছে price-ৰ পৰিৱর্তনত quantity supplied-ৰ সঁহাৰি (responsiveness): Es = quantity supplied-ৰ % পৰিৱর্তন ÷ price-ৰ % পৰিৱর্তন = (Δq/Δp) × (p/q), য'ত p আৰু q মূল (original) মান। ই positive, কাৰণ price আৰু quantity supplied একেলগে একে দিশত গতি কৰে। পুনৰ সজাই: %ΔQs = Es × %ΔP (5 × 15% = 75%) আৰু %ΔP = %ΔQs ÷ Es।	Q1, Q5, Q9, Q13, Q14, Q15 (+ 3.4 Q3, 3.4 Q4)	PYQ 2018-Nov, 2019-Nov, 2022-Jun, 2023-Jun, 2023-Dec, 2024-Sep, 2025-Jan; MTP 2024-Aug, 2025-Apr S1	3.5, pp. 2.80 – 2.81
3.5.2	Supply elasticity দুটা উপায়ে জোখা হয়: point elasticity (supply curve-ৰ এটা নির্দিষ্ট বিন্দুত) আৰু arc elasticity (দুটা বিন্দুৰ মাজত)। 'Inelasticity' আৰু 'perfect elasticity' হৈছে মাত্রা (degrees), জোখৰ পদ্ধতি নহয়।	Q8, Q22	PYQ 2022-Jun, 2026-Jan	3.5.1, p. 2.84; Summary, p. 2.89
3.5.3	Point elasticity: Es = (dq/dp) × (p/q), য'ত dq/dp হৈছে supply function-ত p-ৰ coefficient — প্ৰথমে প্ৰদত্ত p-ত q উলিয়াওক (p = 30-ত Q = 20p – 200: 20 × 30/400 = 1.5; p = 10-ত q = 120 + 6p: 6 × 10/180 = 1/3)।	Q7, Q17	PYQ 2021-Dec, 2025-Jan; MTP 2025-Aug S2	3.5.1, pp. 2.84 – 2.85
3.5.4	Arc elasticity (দুটা prices-ৰ মাজত): Es = (Q2 – Q1)/(Q2 + Q1) × (P2 + P1)/(P2 – P1) (50/350 × 210/10 = 3)।	Q20	PYQ 2025-May	3.5.1, p. 2.85
3.5.5	Perfectly inelastic supply: Es = 0 — price যিয়েই নহওক quantity supplied অপৰিৱর্তিত থাকে; supply curve উলম্ব (vertical) — Y-axis-ৰ সমান্তৰাল। Economy-লৈ মাটিৰ মুঠ supply (total supply of land) ইয়াৰ প্ৰামাণিক উদাহৰণ: demand-ৰ পৰিৱর্তনে ইয়াক প্ৰভাৱিত নকৰে।	Q2, Q3, Q10, Q21	PYQ 2018-Nov, 2019-May, 2019-Nov, 2022-Jun, 2026-Jan; MTP 2025-Apr S1, 2025-Aug S1	3.5.0 (i), p. 2.81 (মাটিৰ উদাহৰণ SM-ত নাই)
3.5.6	Relatively less-elastic supply: 0 < Es < 1 (%ΔQ < %ΔP); relatively greater-elastic supply: 1 < Es < ∞ — price-ৰ সামান্য পৰিৱর্তনত quantity যথেষ্ট সলনি হয়; unit-elastic: Es = 1 (%ΔQ = %ΔP), বিভাজন ৰেখা। Origin-ৰ মাজেৰে যোৱা straight-line supply curve-ৰ কোণ যিয়েই নহওক, তাৰ Es = 1।	Q6, Q23	PYQ 2020-Nov; MTP 2025-Aug S2, 2025-Dec S1	3.5.0 (ii) – (iv), pp. 2.82 – 2.83 (origin-line নিয়মটো SM-ত নাই)
3.5.7	Perfectly elastic supply: Es = ∞ — supply curve অনুভূমিক (horizontal) — X-axis-ৰ সমান্তৰাল; তাতকৈ কম price-ত একোৱেই supply কৰা নহয় আৰু সেই price-ত যিকোনো পৰিমাণ supply কৰা হয়।	Q11, Q16, Q24	PYQ 2022-Dec, 2025-Jan, 2026-Sep	3.5.0 (v), p. 2.83

প্রসংগ	ছাত্র-ছাত্রীৰ বাবে One-liner	Scanner প্রশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
3.5.8	Supply কম elastic হয় যেতিয়া output-ৰ সৈতে costs যথেষ্ট বাঢ়ে, production জটিল বা লেহেমীয়া (aircraft), সময়ছোৱা চুটি, capacity সম্পূর্ণ ব্যৱহৃত, inputs বা দক্ষ শ্ৰমিক দুষ্প্রাপ্য, বা good-টো মূল্য নেহেৰুৱাকৈ সাঁচি ৰাখিব নোৱাৰি — সেয়েহে কণীৰ দৰে perishables আৰু পর্যটকৰ ভিৰৰ সময়ত hotel rooms-ৰ supply inelastic (Es < 1)। দীঘলীয়া সময়ছোৱা, বহুতো উৎপাদক, কম entry barriers, অব্যৱহৃত (spare) capacity, সহজ সঞ্চয়, আৰু সহজ factor substitution আৰু mobility থাকিলে ই অধিক elastic হয়।	Q4, Q12, Q19	PYQ 2019-May, 2023-Jun; MTP 2025-Jan S2	3.5.2, pp. 2.85 – 2.86
3.5.9	*বিষয় 3.1 চাওক: substitutes in production হোৱা goods-ৰ ক্ষেত্ৰত, corn-ৰ demand বাঢ়িলে inputs wheat-ৰ পৰা আঁতৰি যায়, সেয়েহে wheat-ৰ supply কমে।*	Q18	MTP 2025-Jan S2	3.1 (ii), p. 2.75

বিষয় 3.6 Equilibrium Price

5টা Scanner প্রশ্ন · সঘনতা PYQ 4 · RTP – · MTP 2

প্রসংগ	ছাত্র-ছাত্রীৰ বাবে One-liner	Scanner প্রশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
3.6.1	Equilibrium price demand আৰু supply-ৰ ছেদবিন্দু (intersection)-এ নির্ধাৰণ কৰে: quantity demanded quantity supplied-ৰ সমান হয়, কোনো অবিক্ৰীত stock বা excess demand নাথাকে। ইয়াক market equilibrium বা market clearing price বুলিও কোৱা হয়। ইয়াৰ ওপৰত excess supply-এ price তললৈ ঠেলে; ইয়াৰ তলত excess demand-এ ইয়াক ওপৰলৈ ঠেলে।	Q3	PYQ 2023-Dec	3.6, p. 2.87
3.6.2	Algebraic equilibrium: Qd = Qs ধৰি P উলিয়াওক, তাৰ পিছত Q (12 − 2P = 3 + P → P = 3, Q = 6)।	Q5	MTP 2025-Apr S1, 2025-Dec S1	3.6, p. 2.87
3.6.3	Producer surplus হৈছে এটা unit তাৰ cost of production-তকৈ বেছি দামত বিক্ৰী কৰি উৎপাদকে পোৱা লাভ (benefit); ই তেতিয়া উদ্ভৱ হয় যেতিয়া market price উৎপাদকে supply কৰিবলৈ সাজু থকা নিম্নতম price-তকৈ বেছি হয় — supply curve-ৰ ওপৰত আৰু price line-ৰ তলত থকা ক্ষেত্ৰ।	Q2	PYQ 2022-Dec	3.6.1, p. 2.88
3.6.4	Demand কমিলে আৰু supply বাঢ়িলে equilibrium price নিশ্চিতভাৱে কমে (দুয়োটা shift-এ ইয়াক তললৈ ঠেলে), কিন্তু quantity-ৰ ওপৰত প্রভাৱ অনিশ্চিত (shift দুটাই quantity-ক বিপৰীত দিশলৈ টানে)।	Q4 (+ 3.4 Q6)	PYQ 2026-Jan; MTP 2026-Apr S1	SM-ত নাই (কেৱল PYQ)
3.6.5	Short-run price-ক market price বুলিও কোৱা হয় (ICAI-ৰ keyed answer)। SM-এ equilibrium price-ক 'market equilibrium' বা 'market clearing price' বোলে, short-run price নহয়।	Q1	PYQ 2018-May	SM-ত নাই (কেৱল PYQ)

ভাগ B — অধ্যায় 2 One-liner পুনৰাবৃত্তি তালিকা (Revision Sheet)

পুনৰুক্তি আঁতৰোৱা আৰু Study Material-ৰ ক্ৰমত সজোৱা। সম্পূৰ্ণ পাঠ, Scanner প্ৰশ্ন আৰু SM পৃষ্ঠা থকা ভাগ A-ৰ শাৰী(বোৰ) লৈ যাবলৈ কোনো 'ভাগ A প্ৰসংগ'-ত click কৰক। কেৱল ★★★ শাৰীবোৰেই এই অধ্যায়ত ICAI-এ সোধা প্ৰশ্নৰ প্ৰায় 57% সামৰি লয়।

গোট 1 — Law of Demand and Elasticity of Demand

#	One-liner	গুৰুত্ব	ভাগ A প্ৰসংগ
1	Business firms-এ নিজৰ products-ৰ demand বিশ্লেষণ কৰিব লাগে।	★	1.0.1
2	Demand = এটা নিৰ্দিষ্ট সময়ছোৱাত বিভিন্ন prices-ত ক্ৰেতাসকলে কিনিবলৈ ইচ্ছুক আৰু সক্ষম পৰিমাণ — কেৱল ইচ্ছাতকৈ অধিক।	★	1.0.2
3	Effective demand = ইচ্ছা + ক্ৰয়ৰ সামৰ্থ্য (means) + সেই সামৰ্থ্য ব্যৱহাৰ কৰাৰ ইচ্ছুকতা (unlimited wants ইয়াৰ উপাদান নহয়)।	★★	1.0.3, 1.1.18
4	নিৰ্ধাৰক: নিজৰ price, related goods-ৰ prices, disposable income, ৰুচি, expectations, জনসংখ্যাৰ আকাৰ আৰু বয়স, national income আৰু ইয়াৰ বিতৰণ, credit আৰু interest, government policy — cost of production নহয়।	★★	1.1.1, 1.1.12
5	Ceteris paribus = আন সকলো কথা একে থাকিলে।	★	1.1.2
6	Related goods: দুই প্ৰকাৰ — complements আৰু substitutes।	★	1.1.3
7	Complements (একেলগে ভোগ কৰা হয় — car & petrol, computer & software): demand বনাম complement-ৰ price = বিপৰীত (inverse)।	★★	1.1.4
8	Substitutes (ইটোৰ সলনি সিটো ব্যৱহাৰ কৰা হয় — tea & coffee): demand বনাম substitute-ৰ price = প্ৰত্যক্ষ (direct)।	★★	1.1.5
9	Normal goods: income বাঢ়িলে demand বাঢ়ে; inferior goods: income-ৰ এটা নিৰ্দিষ্ট স্তৰলৈকেহে demand বাঢ়ে, তাৰ পিছত কমে।	★	1.1.6, 1.1.7
10	Demonstration effect — James Duesenberry — আনৰ consumption-ৰ অনুকৰণ।	★★	1.1.8, 1.2.6
11	Bandwagon: আনে কিনে বাবে demand বাঢ়ে (share-market-ৰ অনুগামীসকল)।	★★	1.1.9
12	**Snob: আনে কিনে বাবে demand কমে (স্বতন্ত্ৰতা — exclusivity; আনৰ consumption-ৰ function)।**	★★★	1.1.10
13	Veblen: মৰ্যাদা বিচৰা ধনী, conspicuous consumption; price-ৰ function।	★★	1.1.11, 1.0.4
14	Demand function Qx = f(Px, Y, Pr); unrelated goods-ৰ prices বাদ দিয়া হয়।	★	1.2.1
15	Q = k/P এটা rectangular hyperbola → প্ৰতিটো বিন্দুত Ep = 1।	★	1.2.2
16	**Law of demand (Marshall): price আৰু quantity-ৰ বিপৰীত সম্পৰ্ক, ceteris paribus।**	★★★	1.3.1, 1.3.2, 1.3.16
17	Demand curve-ৰ slope = −ΔP/ΔQ।	★	1.1.15
18	Market demand = individual demands-ৰ অনুভূমিক যোগফল (horizontal summation)।	★	1.3.3, 1.2.4
19	Price effect = substitution effect + income effect (Hicks & Allen-ৰ মতে); Marshall-ৰ মতে → diminishing marginal utility।	★★	1.3.4, 1.3.1

#	One-liner	গুৰুত্ব	ভাগ A প্ৰসংগ
20	**Substitution effect: relative price-ৰ পৰিৱৰ্তনৰ প্ৰতি সঁহাৰি; price কমিলে সদায় positive; ঘনিষ্ঠ substitutes, কম switching cost আৰু কম অসুবিধা থাকিলে অধিক শক্তিশালী।**	★★★	1.3.5, 1.3.6, 1.1.14
21	Income effect = real income-ৰ পৰিৱৰ্তনৰ ফলত demand-ৰ পৰিৱৰ্তন।	★	1.3.7, 1.4.2
22	Inferior goods: income effect-এ substitution effect-ৰ বিপৰীতে কাম কৰে; negative IE > SE → law ভংগ হয় (Giffen paradox)।	★★	1.3.8
23	Demand কিয় তললৈ ঢাল খায়: price effect, diminishing MU, নতুন consumers, বিভিন্ন ব্যৱহাৰ।	★	1.3.9, 1.2.3
24	**ব্যতিক্ৰম (exceptions): conspicuous goods, Giffen goods, conspicuous necessities, price expectations, অসম্পূৰ্ণ তথ্য / অযৌক্তিকতা, necessaries, speculative goods।**	★★★	1.3.10, 1.2.5
25	Conspicuous (মৰ্যাদাসূচক — prestige) goods: Veblen effect → upward-sloping demand curve।	★★	1.3.11
26	**Giffen: inferior, কোনো ঘনিষ্ঠ substitute নাই, budget-ৰ ডাঙৰ অংশ, upward-sloping curve (bajra); সকলো Giffen goods inferior, কিন্তু ওলোটাটো সত্য নহয়।**	★★★	1.3.12, 1.3.13
27	Conspicuous necessities: TV, refrigerator, AC — prices বাঢ়িলেও demand নকমে।	★	1.3.14
28	**Expansion = price কমে → অধিক demand (তললৈ গতি); contraction = price বাঢ়ে → কম demand (ওপৰলৈ গতি)।**	★★★	1.4.1
29	Non-price factors-এ curve-ক shift কৰে: সোঁফাললৈ = increase in demand, বাওঁফাললৈ = decrease in demand।	★★	1.4.3, 1.3.15, 1.1.16
30	বাওঁফাললৈ shift: complement-ৰ price বৃদ্ধি, substitute-ৰ price হ্ৰাস, price কমাৰ প্ৰত্যাশা, ক্ৰেতা কম, income হ্ৰাস (normal goods)।	★	1.4.4
31	Curve-ৰ ওপৰেৰে গতি = change in quantity demanded (নিজৰ price); shift = change in demand (আন কাৰক)।	★★	1.4.5, 1.1.17
32	Elasticity = Q-ৰ % পৰিৱৰ্তন ÷ এটা নিৰ্ধাৰকৰ % পৰিৱৰ্তন; কেৱল 'elasticity' = price elasticity।	★★	1.5.1
33	PED = (ΔQ/ΔP) × (P/Q) মূল (original) base-ত; চিন negative, মাত্ৰা (magnitude) পঢ়ক।	★★	1.5.2
34	**নতুন Q: ΔQ = Ep × Q × ΔP/P; নতুন P: %ΔP = %ΔQ ÷ Ep।**	★★★	1.5.3, 1.5.4
35	Point elasticity: অতি সূক্ষ্ম (infinitesimal) পৰিৱৰ্তন; −(dq/dp) × (p/q) = price–quantity ratio × slope-ৰ reciprocal; Q = a − bP → dQ/dP = −b।	★★	1.5.5, 1.5.6
36	Linear curve: তলৰ খণ্ড ÷ ওপৰৰ খণ্ড (lower ÷ upper segment); মধ্য-বিন্দুত 1, price-axis-ৰ মূৱত ∞, quantity-axis-ৰ মূৱত 0।	★★	1.5.7
37	**Arc: দুটা বিন্দু, ডাঙৰ পৰিৱৰ্তন, গড় base — (Q2−Q1)/(Q2+Q1) × (P2+P1)/(P2−P1), চিন বাদ।**	★★★	1.5.8, 1.5.9, 1.2.8
38	**0-ৰ পৰা ∞ লৈকে মান: 0 উলম্ব; < 1 খৰ ঢালৰ (steep); 1 rectangular hyperbola; > 1 চেপেটা (flat)।**	★★★	1.5.10, 1.5.11, 1.5.12, 1.5.14

#	One-liner	গুৰুত্ব	ভাগ A প্ৰসংগ
39	Ep = ∞: price-ৰ স্তৰত অনুভূমিক, উলম্ব axis স্পৰ্শ কৰি — perfect competition।	★★	1.5.13, 1.3.17
40	**TR = P × Q; elastic: price বাঢ়ে → TR কমে; unitary: TR একে থাকে; inelastic: price বাঢ়ে → TR বাঢ়ে।**	★★★	1.5.15, 1.5.16
41	**PED-ৰ নিৰ্ধাৰক: substitutes, budget share (ডাঙৰ অংশ → অধিক elastic), luxury বনাম necessity, ব্যৱহাৰৰ সংখ্যা, সময়, অভ্যাস, tied demand, price range, minor complements।**	★★★	1.5.17, 1.4.7
42	**অভ্যাসগত consumption আৰু necessities (নিমখ, ঔষধ, শাক-পাচলি) → inelastic; jewellery → elastic।**	★★★	1.5.18, 1.5.19
43	Demand অধিক elastic → tax-ৰ অধিক বোজা বিক্ৰেতাই বহন কৰে; revenue-ৰ বাবে governments-এ inelastic goods-ত tax লগায়; ed > 1 হ'লেহে ভাৰী tax-এ consumption কমায়।	★★	1.5.20, 1.3.19, 1.6.5
44	Income elasticity = Q-ৰ % পৰিৱৰ্তন ÷ income-ৰ % পৰিৱৰ্তন।	★★	1.6.1
45	**Ei > 1 হ'লে luxury; 0 < Ei < 1 হ'লে necessity (normal); Ei < 0 হ'লে inferior।**	★★★	1.6.2, 1.6.3, 1.4.8, 1.5.22
46	Short run আৰু long run-ত income elasticity বেলেগ হয় (long run-ত অধিক)।	★	1.6.4
47	Cross demand: substitutes-ৰ ক্ষেত্ৰত cross-demand curve ওপৰলৈ ঢাল খায়।	★	1.7.1
48	**Ec = Qx-ৰ % পৰিৱৰ্তন ÷ Py-ৰ % পৰিৱৰ্তন — চিন (sign) গুৰুত্বপূৰ্ণ।**	★★★	1.7.3, 1.5.23, 1.2.9
49	**Substitutes: Ec positive (perfect substitutes-ৰ ক্ষেত্ৰত ∞); unrelated goods: 0।**	★★★	1.7.4, 1.7.5
50	Complements: Ec negative (0-ৰ সামান্য তলত = দুৰ্বল; বহুত negative = শক্তিশালী); blazer & jacket complements নহয়।	★★	1.7.6, 1.7.2
51	অনুমান (predict): Qx-ৰ % পৰিৱৰ্তন = Ec × Py-ৰ % পৰিৱৰ্তন।	★	1.7.7, 1.8.4
52	**Advertisement elasticity = Qd-ৰ % পৰিৱৰ্তন ÷ ad spend-ৰ % পৰিৱৰ্তন; সাধাৰণতে positive, 0-ৰ পৰা ∞; > 1 = ad spend-তকৈ demand দ্ৰুত বাঢ়ে।**	★★★	1.8.1, 1.8.2, 1.8.3
53	**এই গোটৰ বাহিৰত: consumer equilibrium, IC properties, cardinal approach (গোট 2); supply আৰু cost (গোট 3); AR = demand curve (অধ্যায় 4); multiplier (National Income); direct বনাম derived demand; comforts।**	★★★	1.1.13, 1.5.24, 1.3.18, 1.5.25, 1.2.7, 1.4.6

গোট 2 — উপভোক্তাৰ আচৰণৰ তত্ত্ব (Theory of Consumer Behaviour)

#	One-liner	গুৰুত্ব	ভাগ A প্ৰসংগ
1	Utility = অভাৱ পূ�ৰণৰ ক্ষমতা (want-satisfying power); আপেক্ষিক, ব্যক্তিনিষ্ঠ — ব্যক্তি, সময়, স্থান অনুসৰি বেলেগ হয়।	★	2.0.1
2	অভাৱ (wants): necessaries · comforts · luxuries; comforts-ৰ স্থান necessaries আৰু luxuries-ৰ মাজত।	★	2.1.1
3	**TU = ∑MU; MU = TUn − TUn−1 = TU-ত সংযোজন; প্ৰথম unit-ত TU = MU।**	★★★	2.2.1, 2.3.4

#	One-liner	গুৰুত্ব	ভাগ A প্ৰসংগ
4	MU কমি আছে কিন্তু +ve → TU হ্ৰাসমান হাৰত বাঢ়ে; MU = 0 → TU সৰ্বাধিক (satiation); MU −ve → TU কমে।	★★	2.2.2
5	Law of DMU: প্ৰতিটো অতিৰিক্ত unit-এ কম যোগ কৰে; MU (TU নহয়) কমে; প্ৰথম unit-এ আটাইতকৈ বেছি দিয়ে; প্ৰতিটো অভাৱ satiable।	★	2.3.1
6	Utility utils-ত জোখা হয়; MU analysis cardinal।	★	2.3.2
7	DMU assumptions: একে standard units · অভ্যাস, ৰুচি, income অপৰিৱৰ্তিত · নিৰৱচ্ছিন্ন consumption · gold/cash নহয়।	★	2.3.3
8	**Consumer surplus (Marshall) = consumer-এ যিমান দিবলৈ সাজু – তেওঁ প্ৰকৃততে যিমান দিয়ে (সকলো discounts বাদ দি)।**	★★★	2.4.1, 2.4.2
9	**CS law of DMU-ৰ পৰা উদ্ভূত; MU = price নোহোৱালৈকে কিনে; marginal unit-ত surplus শূন্য।**	★★★	2.4.3, 2.3.5, 2.2.4
10	CS ↔ demand curve; demand curve-ৰ তলত আৰু price line-ৰ ওপৰত থকা ত্ৰিভুজাকৃতি ক্ষেত্ৰ।	★	2.4.4
11	Price ↑ হ'লে → CS ↓; price ↓ হ'লে → CS ↑।	★★	2.4.5
12	CS-ৰ সীমাবদ্ধতা: সঠিকভাৱে জুখিব নোৱাৰি · necessaries-ৰ ক্ষেত্ৰত অসীম · substitutes-এ প্ৰভাৱিত কৰে।	★	2.4.6
13	IC analysis = preferences-ৰ ওপৰত ভিত্তি কৰা ordinal approach; Hicks & Allen।	★★	2.5.1
14	'More is better' (অতৃপ্তি — non-satiation) = monotonic preferences।	★	2.5.2
15	IC = সমান সন্তুষ্টি দিয়া সংমিশ্ৰণসমূহ (iso-utility); সোঁফাললৈ তললৈ ঢাল খায়।	★★	2.5.3
16	MRS = সন্তুষ্টি স্থিৰ ৰাখি X-ৰ বিনিময়ত Y এৰি দিয়াৰ হাৰ = ΔY/ΔX = MUx/MUy; হ্ৰাসমান → convex IC।	★★	2.5.4
17	**IC properties: তললৈ ঢাল · convex · কেতিয়াও ছেদ নকৰে · উচ্চতৰ = উত্তম · কেতিয়াও axes স্পৰ্শ নকৰে।**	★★★	2.5.5
18	**Perfect substitutes → পোন ৰেখা (straight line); perfect complements → L-shaped (সমকোণী বেঁকা)।**	★★★	2.5.6
19	Budget line = price line; ভিতৰত (K) = underspending; বাহিৰত (H) = unattainable (নাগালৰ বাহিৰত)।	★★	2.5.7
20	Intercept = income ÷ price; slope = Px/Py (আপেক্ষিক prices — relative prices)।	★★	2.5.8, 2.5.9
21	Budget line-ৰ shift: income-ৰ পৰিৱৰ্তন → সমান্তৰাল; এটা price-ৰ পৰিৱৰ্তন → সেই axis-ত ঘূৰণ (rotation) (price বাঢ়িলে নিম্নতৰ IC)।	★★	2.5.10
22	**Equilibrium: price line-এ সৰ্বোচ্চ IC-ক স্পৰ্শ (tangent) কৰে; MRSxy = MUx/MUy = Px/Py; MUx/Px = MUy/Py।**	★★★	2.5.11, 2.5.12
23	IC উন্নত: measurability-ৰ প্ৰয়োজন নাই · কেইবাটাও goods · money-ৰ MU স্থিৰ বুলি ধৰা নহয় · income আৰু substitution effects পৃথক কৰে।	★	2.5.13

#	One-liner	গুৰুত্ব	ভাগ A প্ৰসংগ
24	**SM-ৰ বাহিৰত: substitution effect = একেটা IC-ৰ ওপৰেৰে গতি; inferior goods → negative income effect; Giffen Engel curve তললৈ ঢাল খায়।**	★★★	2.5.14, 2.5.15, 2.3.7

গোট 3 — Supply

#	One-liner	গুৰুত্ব	ভাগ A প্ৰসংগ
1	Supply = এটা সময়ছোৱাত বিভিন্ন prices-ত উৎপাদকসকলে আগবঢ়াবলৈ ইচ্ছুক আৰু সক্ষম পৰিমাণ; আগবঢ়োৱা, বিক্ৰী হোৱাটো আৱশ্যক নহয়; এটা flow।	★★	3.0.1, 3.0.2
2	নিৰ্ধাৰক: নিজৰ price · related goods · factor prices · technology · govt policy · competition · expectations · বিক্ৰেতাৰ সংখ্যা (consumer preferences নহয়)।	★	3.1.1
3	Y-ৰ price ↑ → X-ৰ quantity supplied ↓ (substitutes in production)।	★	3.1.2, 3.5.9
4	Law of supply: price আৰু quantity-ৰ প্ৰত্যক্ষ সম্পৰ্ক, ceteris paribus; উচ্চ price = অধিক profit।	★	3.2.1, 3.2.2
5	Supply curve-এ নিজৰ price-ৰ বাহিৰে আন সকলো কাৰক স্থিৰ ধৰি লয়।	★	3.2.3
6	নিজৰ price-ৰ পৰিৱৰ্তন = movement: expansion (price ↑) / contraction (price ↓)।	★	3.3.1
7	আন কাৰক = shift: সোঁফালে = increase, বাওঁফালে = decrease; নতুন firms → সোঁফালে; tax, wage costs → বাওঁফালে।	★★	3.4.1, 3.4.2, 3.2.4
8	**Es = %ΔQs ÷ %ΔP = (Δq/Δp) × (p/q), মূল p আৰু q; positive।**	★★★	3.5.1, 3.4.3
9	**জোখ: point Es = (dq/dp) × (p/q); arc Es = (Q2 − Q1)/(Q2 + Q1) × (P2 + P1)/(P2 − P1)।**	★★★	3.5.2, 3.5.3, 3.5.4
10	**Es = 0 → উলম্ব (Y-axis-ৰ সমান্তৰাল), যেনে মাটি (land); Es = ∞ → অনুভূমিক (X-axis-ৰ সমান্তৰাল)।**	★★★	3.5.5, 3.5.7
11	0 < Es < 1 less elastic · Es > 1 greater elastic · Es = 1 unit (origin-ৰ মাজেৰে যোৱা line)।	★★	3.5.6
12	Es কম: বৰ্ধমান costs, জটিল production, চুটি সময়ছোৱা, spare capacity নাই, দুষ্প্ৰাপ্য inputs, সাঁচি ৰাখিব নোৱাৰা goods।	★★	3.5.8
13	Equilibrium: Qd = Qs; market clearing price; Qd = Qs বীজগণিতীয়ভাৱে (algebraically) সমাধান কৰক।	★★	3.6.1, 3.6.2
14	Producer surplus: নিম্নতম supply price-তকৈ ওপৰৰ price; supply curve-ৰ ওপৰত, price line-ৰ তলত থকা ক্ষেত্ৰ।	★	3.6.3
15	Demand ↓ + supply ↑ → price কমে, quantity অনিশ্চিত (SM-ত নাই)।	★	3.6.4, 3.4.4
16	Short-run price = market price (কেৱল PYQ)।	★	3.6.5

অধ্যায় 3

Production আৰু Cost-ৰ তত্ত্ব (Theory of Production and Cost)

248টা Scanner প্ৰশ্ন · 107টা one-liner · 66টা revision pointer

ভাগ A — Scanner প্ৰশ্ন আৰু Study Material-ৰ সৈতে সংযোজিত One-liners

গোট 1: Production-ৰ তত্ত্ব (Theory of Production)

SM অধ্যায় 3, গোট 1, পৃষ্ঠা 3.2 – 3.34

বিষয় 1.0 Production-ৰ অৰ্থ (Meaning of Production)

5টা Scanner প্ৰশ্ন · সঘনতা PYQ 5 · RTP – · MTP –

প্ৰসংগ	ছাত্ৰ-ছাত্ৰীৰ বাবে One-liner	Scanner প্ৰশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
1.0.1	Economics-ত production মানে utility-ৰ সৃষ্টি বা সংযোজন — পদাৰ্থ (matter)-ৰ সৃষ্টি নহয়, কাৰণ মানুহে পদাৰ্থ সৃষ্টি কৰিব নোৱাৰে; তেওঁ কেৱল ইতিমধ্যে থকা বস্তুৰ ৰূপান্তৰহে ঘটায় (কাঠমিস্ত্ৰীয়ে কাঠক টেবুললৈ ৰূপান্তৰ কৰে)। মানুহৰ অভাৱ পূৰণ কৰিব পৰা outputs-লৈ inputs-ক ৰূপান্তৰ কৰা যিকোনো অৰ্থনৈতিক কাৰ্যই production।	Q1, Q4	PYQ 2018-May, 2021-Jan	1.0, p. 3.3
1.0.2	Production-এ goods-ৰ লগতে services-কো সামৰে (চিকিৎসক, উকীল, শিক্ষক, অভিনেতা, নৃত্যশিল্পীৰ কামো production), কিন্তু ঘৰৰ ভিতৰত মৰম আৰু স্নেহৰ বাবে কৰা কাম, স্বেচ্ছাসেৱা (voluntary services), বা নিজৰ উপভোগৰ বাবে উৎপাদিত goods ইয়াৰ অন্তৰ্ভুক্ত **নহয়** — market-ত বিনিময়ৰ উদ্দেশ্য (intention to exchange) production-ৰ এক অপৰিহাৰ্য উপাদান।	Q3, Q5	PYQ 2019-May, 2024-Sep	1.0, pp. 3.3 – 3.4
1.0.3	অধ্যায় 1 চাওক: business সিদ্ধান্তৰ প্ৰয়োজন হোৱা বিষয়সমূহৰ ভিতৰত আছে সৰ্বোত্তম (optimum) output আৰু বিক্ৰীৰ price, product-টো market-ত কেনেকৈ স্থাপন কৰা হ'ব, আৰু জড়িত risks আৰু uncertainties-ৰ কেনেকৈ মোকাবিলা কৰা হ'ব — এই সকলোবোৰ (all of these)।	Q2	PYQ 2018-Nov	SM অধ্যায় 3 গোট 1-ত নাই (কেৱল PYQ)

বিষয় 1.1 Factors of Production

41টা Scanner প্ৰশ্ন · সঘনতা PYQ 38 · RTP 1 · MTP 5

প্ৰসংগ	ছাত্ৰ-ছাত্ৰীৰ বাবে One-liner	Scanner প্ৰশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
1.1.1	Land, labour, capital আৰু entrepreneurial ability — এই চাৰিটা factors বা resources-এ goods আৰু services উৎপাদন সম্ভৱ কৰে; land প্ৰকৃতিৰ বিনামূলীয়া দান (free gift of nature), আনহাতে মানুহৰ প্ৰচেষ্টা labour, capital আৰু entrepreneurial skills-ত বিভক্ত।	Q27	PYQ 2025-Sep	1.1, p. 3.5

প্রসংগ	ছাত্র-ছাত্রীৰ বাবে One-liner	Scanner প্রশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
1.1.2	Land-ৰ সাতটা বৈশিষ্ট্য: প্রকৃতিৰ বিনামূলীয়া দান (free gift of nature); supply স্থিৰ (supply is fixed); স্থায়ী (permanent), মৌলিক আৰু অবিনাশী শক্তিযুক্ত (original and indestructible powers) (Ricardo) — সেয়ে নশ্বৰ (perishable) **নহয়**; নিষ্ক্রিয় factor (passive factor), সক্রিয় (active) **নহয়**; ভৌগোলিক অর্থত স্থানান্তৰযোগ্য নহয় (immobile); বহুবিধ ব্যৱহাৰ (multiple uses); অসমৰূপ (heterogeneous) — দুটুকুৰা land কেতিয়াও একে নহয় (উর্বৰতা আৰু অৱস্থানত পৃথক), সেয়ে সমৰূপ (homogeneous) **নহয়**।	Q2, Q11, Q14, Q16, Q21, Q24, Q37	PYQ (CPT) 2016-Dec, 2018-Nov, 2022-Jun, 2022-Dec, 2023-Jun, 2024-Jun, 2025-Jan, 2026-Sep	1.1.0, p. 3.6
1.1.3	Land-ৰ supply স্থিৰ: demand-ৰ কোনো পৰিৱর্তনেই অস্তিত্বত থকা land-ৰ পৰিমাণ সলনি কৰিব নোৱাৰে, সেয়ে সমগ্ৰ economy-ৰ দৃষ্টিকোণৰ পৰা ইয়াৰ supply perfectly inelastic (কিন্তু এটা firm-ৰ দৃষ্টিকোণৰ পৰা relatively elastic)।	Q4, Q21	PYQ 2019-Nov, 2024-Jun	1.1.0 (ii), p. 3.6
1.1.4	Land এটা passive factor — ইয়াৰ ওপৰত মানুহৰ প্রচেষ্টা প্রয়োগ নকৰিলে ই একো উৎপাদন নকৰে; labour এটা active factor — ইয়াৰ সক্রিয় অংশগ্রহণ অবিহনে land আৰু capital-এ একো উৎপাদন নকৰিবও পাৰে।	Q8	PYQ 2021-Jul	1.1.0 (iv), p. 3.6; 1.1.1, p. 3.7
1.1.5	Labour হৈছে অর্থনৈতিক পাৰিশ্রমিক (economic reward)-ৰ বাবে কৰা মানসিক বা শাৰীৰিক পৰিশ্রম (মৰম আৰু স্নেহৰ বাবে নহয়)। বৈশিষ্ট্য: মানুহৰ প্রচেষ্টা; নশ্বৰ (perishable — জমা কৰি ৰাখিব নোৱাৰি); active factor; শ্রমিকৰ পৰা অবিচ্ছেদ্য (inseparable from the labourer); অসমৰূপ (heterogeneous); সকলো labour উৎপাদনশীল (productive) নহ'বও পাৰে; দুর্বল (কম) দৰদাম কৰাৰ ক্ষমতা (bargaining power) — কোনো reserve price নাই; গতিশীল (mobile — যদিও বাধাসহ); labour-ৰ demand অনুসৰি ইয়াৰ supply-ৰ দ্রুত সমন্বয় **নহয়**।	Q18, Q33, Q36	PYQ 2023-Dec, 2026-Sep; MTP 2025-Aug S1	1.1.1, pp. 3.6 – 3.8
1.1.6	Labour-ৰ ঘণ্টা আৰু অৱসৰ (leisure)-ৰ ঘণ্টাৰ মাজত শ্রমিকৰ বাছনিয়ে labour-ৰ supply curve-ক backward-bending আকৃতি দিয়ে: wages বাঢ়িলে প্রথমতে তেওঁ বেছি কাম কৰে, কিন্তু আকাংক্ষিত আয়ৰ স্তৰ পাৰ হোৱাৰ পিছত তেওঁ অধিক ধনতকৈ অধিক জিৰণি আৰু অৱসৰ পছন্দ কৰে।	Q35	MTP 2026-Apr S2	1.1.1, p. 3.8
1.1.7	Capital হৈছে কোনো ব্যক্তি বা সমাজৰ wealth-ৰ সেই অংশ, যাক wealth-ৰ অধিক production-ৰ বাবে ব্যৱহাৰ কৰা হয় — 'produced means of production' বা 'man-made instruments of production'; ই আয়ৰ প্রবাহ (flow of income) দিয়া এটা stock concept, আৰু (land আৰু labour-ৰ দৰে নহয়) primary factor নহয়।	Q32	PYQ 2026-May	1.1.2, p. 3.8

প্রসংগ	ছাত্র-ছাত্রীৰ বাবে One-liner	Scanner প্রশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
1.1.8	Capital-ৰ প্রকাৰ: Fixed — দীর্ঘস্থায়ী, সময়ৰ লগে লগে ক্রমাগত সেৱা আগবঢ়ায় (সঁজুলি, যন্ত্র); Circulating — এবাৰৰ ব্যৱহাৰতে production-ত নিজৰ কাম সম্পূর্ণ কৰে আৰু পুনৰ ব্যৱহাৰৰ বাবে উপলব্ধ নাথাকে (বীজ, ইন্ধন, কেঁচামাল); Real — ভৌতিক goods; Human — দক্ষতা আৰু সামর্থ্য; Tangible বনাম Intangible (ইন্দ্রিয়ৰে অনুভৱ কৰিব নোৱাৰা অধিকাৰ আৰু সুবিধা: copyrights, goodwill, patent rights); Individual — ব্যক্তিগত সম্পত্তি; Social — সমগ্র সমাজৰ মালিকানাধীন (পথ, দলং)।	Q20, Q25, Q29, Q34, Q38	PYQ 2024-Jun, 2025-May, 2026-Jan, 2026-Sep; RTP 2026-May; MTP 2025-May S2	1.1.2, pp. 3.8 – 3.9
1.1.9	Entrepreneur-এ land, labour আৰু capital সংগ্রহ কৰে, সেইবোৰক সঠিক অনুপাতত সংযোগ কৰে, production আৰম্ভ কৰে আৰু risks বহন কৰে। কার্য: (i) business enterprise আৰম্ভ কৰা আৰু resources-ৰ সমন্বয় (initiating business enterprise and resource co-ordination — প্রথম আৰু প্রধান); (ii) risk বা uncertainty বহন (risk or uncertainty bearing); (iii) innovations। দৈনন্দিন সংগঠন আৰু পৰিচালনা (routine organisation and management) — যেনে দৈনিক production-ৰ তত্ত্বাৱধান — manager-ৰ কাম, entrepreneur-ৰ অপৰিহার্য কার্য **নহয়**।	Q9, Q30, Q39	PYQ 2021-Jul, 2026-Jan, 2026-Sep	1.1.3, pp. 3.10 – 3.11
1.1.10	Profit হৈছে entrepreneur-ৰ প্রচেষ্টা আৰু risk লোৱাৰ পুৰস্কাৰ — নিযুক্ত factors-ক নির্দিষ্ট চুক্তিবদ্ধ পাৰিশ্রমিক (labour-ক wages, land-ৰ বাবে rent, capital-ৰ ওপৰত interest) দিয়াৰ পিছত বাকী থকা অনিশ্চিত উদ্বৃত্ত (uncertain surplus); তেওঁ profit অর্জন কৰিব পাৰে বা loss-ও ভোগ কৰিব পাৰে।	Q12	PYQ 2022-Jun	1.1.3 (i), p. 3.11
1.1.11	Risk bearing entrepreneur-ৰ আটাইতকৈ গুৰুত্বপূর্ণ কার্য: প্রায় আন সকলো কার্য দৰমহা পোৱা managers-ক অর্পণ কৰিব পাৰি, কিন্তু risk bearing নোৱাৰি। Frank Knight: profit হৈছে uncertainties (যিবোৰ risk-ৰ বিপৰীতে insurance কৰিব নোৱাৰি) বহন কৰাৰ পুৰস্কাৰ।	Q23	MTP 2024-Dec S1	1.1.3 (ii), pp. 3.11 – 3.12
1.1.12	Innovative entrepreneurship (innovation theory) Schumpeter-ৰ: entrepreneur-ৰ প্রকৃত কার্য হৈছে অবিৰতভাৱে innovations প্রৱর্তন কৰা — নতুন ধাৰণা বা আৱিষ্কাৰৰ বাণিজ্যিক প্রয়োগ (নতুন products, processes, কেঁচামালৰ উৎস, technology, business models, markets)।	Q5, Q15, Q17, Q23	PYQ 2020-Nov (×2), 2023-Jun, 2023-Dec; MTP 2024-Dec S1	1.1.3 (iii), p. 3.12
1.1.13	এটা enterprise-ৰ পাঁচটা উদ্দেশ্য (objectives): Organic, Economic, Social, Human, National। Organic = টিকি থকাৰ মৌলিক ন্যূনতম উদ্দেশ্য — এটা enterprise তেতিয়াহে টিকি থাকে যেতিয়া ই নিজৰ costs উঠাব পৰা price-ত উৎপাদন আৰু বিতৰণ কৰিব পাৰে — আৰু টিকি থকা নিশ্চিত হোৱাৰ পিছত growth আৰু expansion।	Q26, Q41	PYQ 2025-May, 2026-Sep	1.1.3, pp. 3.12 – 3.13

প্রসংগ	ছাত্র-ছাত্রীৰ বাবে One-liner	Scanner প্রশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
1.1.14	Accounting profit-এ কেৱল explicit costs বাদ দিয়ে; economic profit-এ explicit **আৰু** implicit costs (নিজৰ মালিকানাধীন factors-ৰ opportunity cost) দুয়োটা বাদ দিয়ে, সেয়ে economic profit সাধাৰণতে accounting profit-তকৈ কম।	Q19	PYQ 2023-Dec	1.1.3, p. 3.14
1.1.15	Human objectives-ৰ ভিতৰত আছে কামৰ বিষয়বস্তু আকর্ষণীয় আৰু প্রত্যাহ্বানমূলক কৰা (লগতে ন্যায্য ব্যৱহাৰ, নতুন দক্ষতা, সিদ্ধান্ত গ্রহণত অংশগ্রহণ); National objectives-ৰ ভিতৰত আছে দক্ষতা গঠন (skill formation)-ত অৰিহণা যোগাবলৈ যুৱকসকলক apprentices হিচাপে প্রশিক্ষণ দিয়া (লগতে সমান সুযোগ, জাতীয় অগ্রাধিকাৰ, স্বাৱলম্বন)।	Q31, Q40	PYQ 2026-May, 2026-Sep	1.1.3, pp. 3.15 – 3.16
1.1.16	Market চিনাক্ত কৰাৰ পিছত enterprise-এ 4 P's — Product, Promotion, Price আৰু Place — সম্পর্কে সিদ্ধান্ত লয়।	Q28	PYQ 2025-Sep	1.1.3 (marketing সম্পর্কীয় সমস্যা — Problems relating to marketing), p. 3.19
1.1.17	*বিষয় 1.2 চাওক: AP = MP কেৱল য'ত AP সর্বোচ্চ; MP-ৰ সর্বোচ্চ বিন্দুত (point of inflexion) AP তেতিয়াও MP-তকৈ কম — সেয়ে 'when MP is maximum, AP equals MP' হৈছে ভুল উক্তি।*	Q10	PYQ 2021-Dec	1.2.1, pp. 3.23 – 3.25
1.1.18	Profit-maximising output হৈছে য'ত MR = MC (প্রশ্নৰ 'output maximised' মানে profit-maximising output)।	Q13	PYQ 2022-Jun	SM অধ্যায় 3 গোট 1-ত নাই (কেৱল PYQ); SM অধ্যায় 4, p. 4.31 চাওক
1.1.19	Large-scale production-ৰ economies দুই প্রকাৰৰ — internal আৰু external।	Q7	PYQ 2021-Jan	SM অধ্যায় 3 গোট 1-ত নাই (কেৱল PYQ); SM গোট 2, 2.4, p. 3.48 চাওক
1.1.20	Disguised unemployment: যিসকল উদ্বৃত্ত শ্রমিকৰ marginal productivity শূন্য বা প্রায় শূন্য, সেয়ে তেওঁলোকক আঁতৰালেও total output অপৰিৱর্তিত থাকে।	Q3	PYQ 2019-May	SM-ত নাই (কেৱল PYQ)
1.1.21	Consumption সকলো production কার্যৰ ভিত্তি — মানুহৰ অভাৱ পূৰণৰ বাবেই goods আৰু services উৎপাদন কৰা হয় (ICAI-ৰ keyed answer)।	Q6	PYQ 2020-Nov	SM-ত নাই (কেৱল PYQ)
1.1.22	Long run-ত labour supply কমিলে productive capacity হ্রাস পায়: output কমে আৰু aggregate price level বাঢ়ে।	Q1	PYQ 2018-May	SM-ত নাই (কেৱল PYQ)
1.1.23	Investment multiplier k = ΔY/ΔI = 1/(1 – MPC), সেয়ে MPC = 1 – 1/k; ΔI = ₹600 cr আৰু ΔY = ₹1,800 cr হ'লে k = 3 আৰু MPC = 2/3 — 'None of these'।	Q22	MTP 2024-Aug	SM অধ্যায় 3 গোট 1-ত নাই (কেৱল MTP)

বিষয় 1.2 Production Function

65টা Scanner প্রশ্ন · সঘনতা PYQ 62 · RTP 1 · MTP 18

প্রসংগ	ছাত্র-ছাত্রীৰ বাবে One-liner	Scanner প্রশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
1.2.1	Production function = inputs আৰু output-ৰ মাজৰ কাৰিকৰী (technical/technological) সম্পৰ্ক, Q = f(a, b, c, d … n)। Samuelson: উৎপাদন কৰিব পৰা সৰ্বাধিক output আৰু তাৰ বাবে প্ৰয়োজনীয় input-ৰ মাজৰ সম্পৰ্ক — কাৰিকৰী জ্ঞানৰ এটা নিৰ্দিষ্ট অৱস্থাত (given state of technical knowledge) inputs-ৰ নিৰ্দিষ্ট পৰিমাণৰ পৰা পোৱা সৰ্বাধিক output; ইয়াক এটা নিৰ্দিষ্ট পৰিমাণৰ output পাবলৈ প্ৰয়োজনীয় বিভিন্ন inputs-ৰ ন্যূনতম পৰিমাণ বুলিও সংজ্ঞা দিব পাৰি।	Q13, Q25, Q44, Q47, Q59, Q62	PYQ 2020-Nov (×2), 2023-Jun, 2025-Jan, 2025-May, 2026-May; MTP 2025-Dec S1	1.2, p. 3.20; Summary, p. 3.33
1.2.2	Short run: অন্ততঃ এটা input-ৰ পৰিমাণ অপৰিৱৰ্তিত থাকে (capital স্থিৰ); long run: production-ৰ সকলো factors পৰিৱৰ্তনশীল। এই পাৰ্থক্য calendar time-ৰ জোখ নহয়।	Q54	PYQ 2025-Sep; MTP 2025-Jan S2	1.2, p. 3.21
1.2.3	Cobb-Douglas (Paul H. Douglas আৰু C.W. Cobb, USA) সমগ্ৰ আমেৰিকান manufacturing-ৰ বাবে এটা statistical production function: output হৈছে manufacturing production আৰু inputs হৈছে labour আৰু capital। Q = K·L^a·C^(1−a), য'ত L = labour, C = capital, K আৰু a = ধনাত্মক ধ্ৰুৱক (positive constants)। Manufacturing production-ৰ বৃদ্ধিত labour-ৰ অৱদান প্ৰায় 3/4 আৰু capital-ৰ প্ৰায় 1/4।	Q16, Q41, Q55	PYQ 2018-May, 2021-Jan, 2025-Jan, 2025-Sep	1.2.0, pp. 3.21 – 3.22
1.2.4	এটা variable input (labour) আৰু বাকী সকলো inputs স্থিৰ থাকিলে, নিয়মটোক law of variable proportions, law of returns to a variable input, বা law of diminishing returns বোলা হয়; ই কেৱল short run-তহে কাৰ্যকৰী (যেতিয়া সকলো factors একেলগে সলনি কৰিব নোৱাৰি) — long run-ত নহয়।	Q4, Q18, Q20, Q33	PYQ 2018-May, 2021-Jan, 2022-Jun, 2024-Sep	1.2.1, pp. 3.22, 3.24; Summary, p. 3.33
1.2.5	Marginal product = variable factor-ৰ প্ৰতি একক পৰিৱৰ্তনত total product-ৰ পৰিৱৰ্তন — আন inputs অপৰিৱৰ্তিত ৰাখি variable input-ৰ আৰু এক একক যোগ কৰিলে পোৱা অতিৰিক্ত output: MPn = TPn − TPn−1 (লেখচিত্ৰত, TP curve-ৰ slope)।	Q15, Q22, Q37	PYQ 2018-May, 2019-Nov, 2021-Jan, 2022-Dec; RTP 2024-Sep; MTP 2025-Aug S2	1.2.1, p. 3.23
1.2.6	Product-schedule numericals: MPn = TPn − TPn−1; TPn = TPn−1 + MPn (TP = MPs-ৰ যোগফল); AP = TP ÷ variable factor-ৰ একক সংখ্যা, সেয়ে TP = AP × একক সংখ্যা। প্ৰথমে সম্পূৰ্ণ schedule পূৰণ কৰক, তাৰ পিছত উত্তৰ পঢ়ক। Diminishing marginal returns তেতিয়া দেখা যায় যেতিয়া TP ক্ৰমান্বয়ে সৰু হৈ যোৱা বৃদ্ধিৰে বাঢ়ে (50, 90, 120, 140 → MP 50, 40, 30, 20)।	Q9, Q10, Q11, Q12, Q28, Q29, Q30, Q39, Q40, Q42, Q43, Q51, Q52, Q53	PYQ 2019-Nov (×4), 2024-Jun (×3), 2024-Sep (×2), 2025-Jan (×3), 2025-Sep (×3)	1.2.1, p. 3.23 (Table 1)
1.2.7	AP–MP সম্পৰ্ক: AP বাঢ়িলে MP, AP-তকৈ বেছি; AP সৰ্বোচ্চ হ'লে MP আৰু AP সমান (MP curve-এ AP curve-ক ইয়াৰ সৰ্বোচ্চ বিন্দুত কাটে); AP কমিলে MP, AP-তকৈ কম।	Q17, Q50 (+ 1.1 Q10)	PYQ 2019-May, 2021-Jan, 2021-Dec, 2025-May, 2025-Sep	1.2.1, pp. 3.23 – 3.24

প্রসংগ	ছাত্র-ছাত্রীৰ বাবে One-liner	Scanner প্রশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
1.2.8	Law of variable proportions-ৰ assumptions: technology প্রদত্ত আৰু অপৰিৱর্তিত; কিছুমান inputs স্থিৰ ৰখা হয়; য'ত factors নির্দিষ্ট অনুপাতত ব্যৱহাৰ কৰিবই লাগে তাত ই প্রযোজ্য নহয়; কেৱল ভৌতিক inputs আৰু outputs বিবেচনা কৰা হয় (profitability নহয়)। 'All units of the variable factor are different' এটা assumption **নহয়**।	Q45	MTP 2025-Jan S2	1.2.1, p. 3.24
1.2.9	TP curve-ৰ point of inflexion-ত MP সর্বোচ্চ: তাৰ আগতে TP বর্ধিত হাৰত (increasing rate) বাঢ়ে, তাৰ পিছত হ্রাসমান হাৰত (diminishing rate) বাঢ়ে — TP curve চেপেটা হৈ আহে আৰু diminishing marginal returns আৰম্ভ হয় (MP কমে কিন্তু ধনাত্মক থাকে; MP, AP-তকৈ আগতে কমিবলৈ আৰম্ভ কৰে)।	Q2, Q14, Q38, Q46, Q56	PYQ 2018-May, 2020-Nov, 2025-Sep; MTP 2024-Aug, 2024-Dec S1, 2025-Jan S2, 2025-Apr S1, 2025-Aug S2	1.2.1 (প্রথম স্তৰ — Stage 1), pp. 3.24 – 3.25
1.2.10	তিনিটা স্তৰ (stages) — increasing, diminishing আৰু negative returns। Stage 1: AP গোটেই সময় বাঢ়ে, MP > AP, AP সর্বোচ্চ হোৱা বিন্দুত শেষ হয়। Stage 2: TP হ্রাসমান হাৰত বাঢ়ি থাকি সর্বোচ্চলৈ যায়; AP আৰু MP দুয়োটা হ্রাসমান কিন্তু ধনাত্মক; TP সর্বোচ্চ হোৱা বিন্দুত MP = 0। Stage 3: TP কমে, MP ঋণাত্মক, AP হ্রাসমান (MP সম্পূর্ণভাৱে AP-ৰ তলত থাকে)।	Q19, Q24, Q48, Q58, Q60, Q61, Q65	PYQ 2022-Jun (×2), 2023-Jun, 2025-May, 2026-Jan, 2026-May, 2026-Sep; MTP 2025-Aug S1	1.2.1, pp. 3.25 – 3.27
1.2.11	Increasing returns কার্যকৰী হয় fixed factor-ৰ অধিক পূর্ণ (উন্নত) ব্যৱহাৰ, fixed factor-ৰ অবিভাজ্যতা (indivisibility), আৰু variable factor-ৰ অধিক দক্ষতা (division of labour, specialisation)-ৰ বাবে; diminishing returns আৰম্ভ হয় কাৰণ variable factor-ৰ তুলনাত fixed factor অপর্যাপ্ত হৈ পৰে (লগতে অসম্পূর্ণ প্রতিস্থাপনযোগ্যতা — imperfect substitutability) — 'limitation of the fixed factor'-এ diminishing returns ব্যাখ্যা কৰে, increasing returns নহয়।	Q31	MTP 2024-Aug, 2025-Aug S2	1.2.1, pp. 3.25 – 3.26
1.2.12	এজন rational producer-এ সদায় Stage 2-ত উৎপাদন কৰে; Stage 1 আৰু 3 হৈছে 'economic absurdity'-ৰ স্তৰ — Stage 3-ত variable factor-ৰ MP ঋণাত্মক, আৰু Stage 1-ত fixed factor-ৰ সর্বোত্তম ব্যৱহাৰ হোৱা নাই।	Q35, Q58	PYQ 2026-Jan; MTP 2024-Aug, 2025-Dec S1	1.2.1, p. 3.27
1.2.13	Theory of production-এ laws of production (law of variable proportions / diminishing returns to a factor; returns to scale), production function আৰু production optimisation-ৰ পদ্ধতিসমূহ সামৰে — factors-ৰ least-cost combination হৈছে production optimisation, law of production নহয়।	Q8	PYQ 2018-Nov	1.0, p. 3.4; 1.3, p. 3.31
1.2.14	Returns to scale = সকলো inputs একে অনুপাতত সলনি কৰিলে (scale-ৰ পৰিৱর্তন) output-ৰ আচৰণ; ই কেৱল long run-তহে কার্যকৰী, যেতিয়া সকলো factors সলনি কৰিব পাৰি — সেয়ে production-ৰ scale কেৱল long period-তহে সলনি কৰিব পাৰি।	Q21, Q23, Q57, Q64	PYQ 2021-Jan, 2022-Dec, 2023-Jun, 2026-Jan; MTP 2026-Apr S2	1.2.2, pp. 3.27 – 3.28; Summary, p. 3.34

প্রসংগ	ছাত্র-ছাত্রীৰ বাবে One-liner	Scanner প্রশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
1.2.15	Constant returns to scale: সকলো inputs-ৰ সৈতে একে অনুপাতত output বাঢ়ে — ইয়াক Linear Homogeneous Production Function বুলিও কোৱা হয়। Increasing: output আনুপাতিক হাৰতকৈ বেছি বাঢ়ে। Decreasing: output আনুপাতিক হাৰতকৈ কম বাঢ়ে (management, co-ordination আৰু control-ৰ অসুবিধা)। এটা firm-এ প্ৰথমে increasing returns পায়, তাৰ পিছত constant returns-ৰ দীঘলীয়া পর্যায়, তাৰ পিছত decreasing returns।	Q3, Q26, Q34, Q36, Q49, Q64	PYQ 2018-May, 2023-Jun, 2024-Sep, 2025-May; MTP 2024-Aug, 2026-Apr S2	1.2.2, pp. 3.28 – 3.29
1.2.16	Cobb-Douglas আৰু returns to scale: মূলতে constant returns (ঘাত a + (1–a) = 1); শিথিল ৰূপ Q = K·L^a·C^b — a + b > 1 increasing, a + b = 1 constant, a + b < 1 decreasing returns to scale, সেয়ে ই তিনিওটাৰ যিকোনো এটা দেখুৱাব পাৰে। উদাহৰণ: Q = 4L^½K^⅔: ½ + ⅔ = 7/6 > 1 → increasing returns to scale।	Q1, Q7, Q27, Q63	PYQ 2018-May, 2018-Nov, 2023-Dec; MTP 2026-Apr S1	1.2.2, p. 3.29
1.2.17	External economies হৈছে industry-টো সম্প্রসাৰিত হোৱাৰ লগে লগে সেই industry-ৰ প্ৰতিটো firm-এ পোৱা সুবিধা; internal economies-ৰ সৈতে মিলি ই increasing economies of scale (হ্ৰাসমান LAC) সৃষ্টি কৰে। ICAI-ৰ key: 'increasing returns to scale'।	Q5	PYQ 2018-May	SM অধ্যায় 3 গোট 1-ত নাই (কেৱল PYQ); SM গোট 2, 2.4, pp. 3.47 – 3.48 চাওক
1.2.18	Perfect competition-ত MR curve এডাল আনুভূমিক ৰেখা, X-axis-ৰ সমান্তৰাল।	Q6	PYQ 2018-Nov	SM অধ্যায় 3 গোট 1-ত নাই (কেৱল PYQ); SM অধ্যায় 4 চাওক
1.2.19	Very long period-ক secular period বুলিও কোৱা হয়।	Q32	MTP 2024-Aug	SM অধ্যায় 3 গোট 1-ত নাই (কেৱল MTP); SM অধ্যায় 4, গোট 1, p. 4.5 চাওক

বিষয় 1.3 Production-ৰ সর্বোত্তমকৰণ (Production Optimisation)

12টা Scanner প্রশ্ন · সঘনতা PYQ 7 · RTP 2 · MTP 5

প্রসংগ	ছাত্র-ছাত্রীৰ বাবে One-liner	Scanner প্রশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
1.3.1	Isoquant-এ inputs-ৰ সেই সকলো সংযোগ (combinations) দেখুৱায় যিবোৰে একে স্তৰৰ output উৎপাদন কৰিব পাৰে; isoquants-ক equal-product curves, production indifference curves বা iso-product curves (product lines) বুলিও কোৱা হয়।	Q1, Q3, Q4, Q5, Q11	PYQ 2018-May, 2021-Jan, 2023-Dec, 2024-Jun, 2026-Jan	1.3, pp. 3.29 – 3.30
1.3.2	Isoquants ঋণাত্মক ঢালযুক্ত (negatively sloped), origin-ৰ প্ৰতি convex (diminishing MRTS-ৰ বাবে) আৰু পৰস্পৰক নাকাটে (non-intersecting) — concave **নহয়**। Indifference curves-ৰ দৰে নহয়, isoquant-ৰ output পৰিমাণগতভাৱে জুখিব পাৰি; সোঁফালে থকা curve-এ অধিক output দেখুৱায়।	Q2, Q9	PYQ 2020-Nov; RTP 2025-Jan, 2025-Sep; MTP 2025-Apr S1	1.3, p. 3.30

প্রসংগ	ছাত্র-ছাত্রীৰ বাবে One-liner	Scanner প্রশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
1.3.3	Iso-cost (equal-cost) line — যাক budget line বা budget constraint line বুলিও কোৱা হয় — এটা নির্দিষ্ট ব্যয় (outlay)-ৰে firm-এ কিনিব পৰা দুটা factors-ৰ বিকল্প সংযোগসমূহ দেখুৱায়; ইয়াৰ প্রতিটো বিন্দুৰ খৰচ একে, আৰু factor prices প্রদত্ত হ'লে (inputs-ৰ মাজত স্থিৰ বিনিময় হাৰ — constant rate of exchange) ই এডাল সৰল ৰেখা।	Q6, Q8, Q10	PYQ 2025-May; MTP 2024-Aug, 2025-Jan S2	1.3, pp. 3.30 – 3.31
1.3.4	Producer's equilibrium (least-cost combination): য'ত iso-cost line-এ প্রদত্ত isoquant-ক স্পর্শ কৰে (tangent)। স্পর্শবিন্দুত slopes সমান — MRTS_LK (= MP_L/MP_K) = P_L/P_K, অর্থাৎ MP_L/P_L = MP_K/P_K।	Q12	MTP 2025-Aug S1	1.3, pp. 3.31 – 3.32 (কেৱল স্পর্শবিন্দু — tangency; price-ratio-ৰ চর্তসমূহ SM-ত নাই)
1.3.5	MRTS_LK = MP_L/MP_K; সেয়ে MRTS_LK = 2 হ'লে MP_K/MP_L = 1/2।	Q7	MTP 2024-Aug	SM-ত নাই (কেৱল MTP); SM-ত কেৱল diminishing MRTS-ৰ উল্লেখ আছে, 1.3, p. 3.30

গোট 2: Cost-ৰ তত্ত্ব (Theory of Cost)

SM অধ্যায় 3, গোট 2, পৃষ্ঠা 3.35 – 3.54

বিষয় 2.0 Cost-ৰ ধাৰণা (Cost Concepts)

31টা Scanner প্রশ্ন · সঘনতা PYQ 25 · RTP 3 · MTP 12

প্রসংগ	ছাত্র-ছাত্রীৰ বাবে One-liner	Scanner প্রশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
2.0.1	Accounting costs হৈছে explicit costs — উৎপাদনশীল factors-ৰ যোগানধাৰীসকলক entrepreneur-এ কৰা নগদ পৰিশোধ: নিযুক্ত শ্রমিকৰ wages, কেঁচামালৰ দাম, ইন্ধন আৰু শক্তি (fuel and power), ভাড়াত লোৱা ঘৰৰ rent আৰু ধাৰলৈ লোৱা ধনৰ interest। এইবোৰ ইতিমধ্যে হোৱা আৰু financial statements-ত লিপিবদ্ধ খৰচ; ইয়াত implicit costs অন্তর্ভুক্ত নহয়।	Q9, Q15, Q29	PYQ 2023-Dec, 2024-Sep; MTP 2025-Aug S2	2.0, pp. 3.35 – 3.36
2.0.2	Economic costs-এ accounting (explicit) costs আৰু implicit costs দুয়োটাকে সামৰে — সেয়ে economic cost, accounting cost-তকৈ পৃথক আৰু বেছি (accounting cost, economic cost-তকৈ কম)।	Q2, Q4, Q7, Q8	PYQ 2018-Nov, 2019-Nov, 2022-Dec, 2023-Jun	2.0, p. 3.36
2.0.3	Implicit costs হৈছে entrepreneur-ৰ নিজৰ মালিকানাধীন আৰু নিজৰ business-ত নিয়োজিত factors-ৰ costs: (1) তেওঁ বিনিয়োগ কৰা money capital-ৰ ওপৰত normal return (নিজৰ capital-ৰ ওপৰত interest); (2) আন ঠাইত নিজৰ সেৱা বিক্রী কৰি তেওঁ উপার্জন কৰিব পৰা wages বা দৰমহা। নিজৰ মালিকানাধীন input-ৰ explicit cost শূন্য; ইয়াৰ cost implicit।	Q10, Q13, Q22	PYQ (CPT) 2017-Jun, 2018-May, 2019-May, 2024-Jun; MTP 2024-Aug, 2025-Jan S2	2.0, p. 3.36

প্রসংগ	ছাত্র-ছাত্রীৰ বাবে One-liner	Scanner প্রশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
2.0.4	নিজৰ capital-ৰ implicit cost = বিনিয়োগ কৰা capital × বজাৰৰ normal rate of return (₹50,000 × 10% = ₹5,000); প্রশ্নত দিয়া explicit cost of production এই অংকৰ বাবে অপ্রাসংগিক।	Q24 (+ 2.1 Q4)	PYQ 2025-Sep (×2)	2.0, p. 3.36
2.0.5	Normal profit implicit costs-ৰ অংশ; normal profits অর্জন কৰিবলৈ entrepreneur-এ নিজৰ economic cost (explicit + implicit, অর্থাৎ normal profit-সহ) উঠাবই লাগিব — সেয়েহে পৰীক্ষাৰ খালী ঠাই 'Total economic cost = explicit + implicit + normal profit'।	Q3, Q6, Q23	PYQ 2019-Nov, 2022-Jun; RTP 2025-Jan	2.0, p. 3.36
2.0.6	যদি total revenue-এ কেৱল explicit + implicit costs উঠায়, economic profit শূন্য (কেৱল normal profit) — পৰীক্ষাৰ ভাষাত, price = (minimum) ATC; supernormal (abnormal) profit কেৱল তেতিয়াহে হয় যেতিয়া revenue ইয়াতকৈ বেছি। প্রতি একক economic cost = (explicit cost + নিজৰ capital-ৰ ওপৰত normal return) ÷ output, উদাহৰণ: (₹25,000 + ₹1,50,000-ৰ 10%) ÷ 500 = ₹80, সেয়ে supernormal profit কেৱল ₹80-তকৈ বেছি price-ত (₹82)।	Q27 (+ 2.4 Q12)	PYQ 2026-May (×2)	2.0, p. 3.36 ('P = minimum ATC' অধ্যায় 4-ৰ বিষয়)
2.0.7	Accounting (business) profit = TR − explicit costs; economic profit = TR − explicit − implicit costs। সেয়ে implicit cost = business profit − economic profit, আৰু নিজৰ মালিকানাধীন resources-ৰ opportunity cost থাকিলে economic profit, accounting profit-তকৈ কম।	Q5, Q21	PYQ 2021-Jan; RTP 2025-Jan; MTP 2025-Jan S2	2.0, p. 3.36 (profit-ৰ সূত্রবোৰ উলিওৱা হৈছে; SM-ত উল্লেখ নাই)
2.0.8	Outlay costs-ত wages, materials, rent, interest আদিৰ ওপৰত ধনৰ প্রকৃত ব্যয় জড়িত; ইয়াত আর্থিক ব্যয় জড়িত থকাৰ বাবে এইবোৰ books of account-ত লিপিবদ্ধ কৰা হয়।	Q11, Q31	PYQ 2024-Jun, 2026-Sep	2.0, p. 3.36
2.0.9	Opportunity cost হৈছে ত্যাগ কৰা পৰৱর্তী শ্রেষ্ঠ বিকল্প সুযোগৰ cost (বাছনি কৰোঁতে আমি যি এৰি দিওঁ); ই ত্যাগ কৰা বিকল্পৰ সৈতে জড়িত, সাধাৰণতে books of account-ত লিপিবদ্ধ **নহয়**, আৰু দীর্ঘম্যাদী cost গণনাত উপযোগী (যেনে উচ্চ শিক্ষাত এৰি দিয়া উপার্জন)। ই marginal, variable বা fixed cost নহয়।	Q14, Q17, Q25 (+ 2.1 Q1)	PYQ 2018-May, 2026-Jan; RTP 2024-Sep; MTP 2024-Aug	2.0, pp. 3.36 – 3.37
2.0.10	Incremental cost হৈছে কোনো business সিদ্ধান্তৰ ফলত হোৱা অতিৰিক্ত cost — product line সলনি কৰা, জীর্ণ যন্ত্রপাতি সলনি কৰা, নতুন production facility ক্রয় কৰা বা নতুন clients-ৰ গোট লাভ কৰা।	Q26	PYQ 2026-May	2.0, p. 3.37
2.0.11	Sunk costs এবাৰতে চিৰদিনৰ বাবে ইতিমধ্যে ব্যয় হৈ যোৱা আৰু পুনৰুদ্ধাৰ কৰিব নোৱাৰা costs (ঘূৰাব নোৱাৰা অতীতৰ প্রতিশ্রুতি) — যেনে ইতিমধ্যে কৰা advertising, R&D, বিশেষ সঁজুলি, ৰেলপথৰ দৰে স্থায়ী সুবিধা; এইবোৰ প্রৱেশৰ এক গুৰুত্বপূর্ণ বাধা (barrier to entry)।	Q20, Q30	PYQ 2023-Dec, 2025-Jan; MTP 2024-Aug, 2025-Apr S1, 2025-Aug S2	2.0, pp. 3.37 – 3.38

প্রসংগ	ছাত্র-ছাত্রীৰ বাবে One-liner	Scanner প্রশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
2.0.12	Sunk-cost numerical: কেৱল SM-ৰ sunk items যোগ কৰক — R&D ₹150 cr + advertisement ₹5 cr = ₹155 cr; fuel and power আৰু wages চলিত (variable) costs আৰু rent এটা fixed cost, তালিকাভুক্ত sunk cost নহয় (ICAI-ৰ key ₹164 cr-এ rent-ক sunk বুলি ধৰিছে)।	Q16	PYQ 2024-Sep	2.0, pp. 3.37 – 3.38
2.0.13	Sunk costs পুনৰুদ্ধাৰ কৰিব নোৱাৰাৰ বাবে (ইয়াৰ opportunity cost শূন্য), এইবোৰ অর্থনৈতিক সিদ্ধান্তত প্রাসংগিক নহয় — A আৰু R দুয়োটা সত্য, R-এ A-ক ব্যাখ্যা কৰে।	Q18	MTP 2024-Dec S1	SM-ত নাই (কেৱল MTP); সংজ্ঞা 2.0, p. 3.37-ত
2.0.14	কার্য চলি থাকোঁতে fixed costs এৰাব নোৱাৰি — কেৱল সম্পূর্ণ বন্ধ (complete close-down) হ'লেহে এৰাব পাৰি; কিছুমান (shut down costs, যেনে পুৰণি যন্ত্র সংৰক্ষণ) কার্য স্থগিত হোৱাৰ পিছতো চলি থাকে। 'never zero even when production stops' cost-টোৰ key হৈছে 'supplementary cost' (= fixed/overhead cost; SM-ৰ শব্দ নহয়)।	Q12	MTP 2024-Aug, 2025-Apr S1	2.0, p. 3.38; 2.2, pp. 3.39 – 3.40
2.0.15	Variable costs output-ৰ function — অস্থায়ী শ্রমিকৰ wages, কেঁচামাল আৰু output-ৰ সৈতে সলনি হোৱা সকলো inputs; factory rent, insurance আৰু দৰমহা পোৱা কর্মচাৰী fixed costs।	Q28	PYQ 2026-May	2.0, p. 3.38; 2.2, p. 3.40
2.0.16	*বিষয় 2.2 চাওক: output-ৰ এটা পৰিসৰত স্থিৰ থাকি এটা নির্দিষ্ট সীমা পাৰ হ'লে হঠাতে নতুন উচ্চতৰ স্তৰলৈ জঁপিয়াই উঠা costs হৈছে stair-step variable costs।*	Q1	PYQ (CPT) 2017-Jun, 2018-May	2.2, p. 3.41
2.0.17	*বিষয় 2.4 চাওক (অধ্যায় 4-ৰ বিষয়বস্তু): shut-down point-ত P = minimum AVC, TR = TVC আৰু firm-ৰ loss TFC-ৰ সমান।*	Q19	MTP 2024-Dec	SM-ত নাই (কেৱল MTP-ত)

বিষয় 2.1 Cost Function

8টা Scanner প্রশ্ন · সঘনতা PYQ 4 · RTP 1 · MTP 5

প্রসংগ	ছাত্র-ছাত্রীৰ বাবে One-liner	Scanner প্রশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
2.1.1	Cost function হৈছে এটা product-ৰ cost আৰু cost-ৰ বিভিন্ন নির্ধাৰকৰ মাজৰ গাণিতিক (functional) সম্পর্ক; ই cost আৰু output-ৰ সম্পর্ক প্রকাশ কৰে, production function আৰু inputs-ৰ market supply-ৰ পৰা পোৱা যায়, আৰু cost curves-ৰ জৰিয়তে উপস্থাপন কৰা হয় — cost curves-ৰ আকৃতি cost function-ৰ ওপৰত নির্ভৰ কৰে।	Q2, Q3	RTP 2025-Jan; MTP 2024-Aug, 2025-Aug S2	2.1, p. 3.39
2.1.2	Cost-ৰ নির্ধাৰক (independent variables): factors-ৰ price, output-ৰ আকাৰ, technology, capacity utilisation-ৰ স্তৰ, দক্ষতা আৰু সময়কাল — firm-ৰ নিজৰ output-ৰ price ইয়াৰ cost function-ৰ নির্ধাৰক নহয়।	Q7	MTP 2025-Apr S1	2.1, p. 3.39

প্রসংগ	ছাত্র-ছাত্রীৰ বাবে One-liner	Scanner প্ৰশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
2.1.3	Cost function-ত TFC হৈছে ধ্ৰুৱক পদ (Q নথকা অংশটো) আৰু প্ৰতিটো output-ত একে: TC = 2,000 + 15Q − 6Q² + Q³-এ যিকোনো Q-ত TFC = 2,000 দিয়ে।	Q8	MTP 2025-Dec S1, 2026-Apr S1	2.2, pp. 3.39, 3.42
2.1.4	*বিষয় 2.0 চাওক: opportunity cost হৈছে ত্যাগ কৰা পৰৱৰ্তী শ্ৰেষ্ঠ বিকল্প — ই marginal, variable বা total fixed cost নহয় (none of these)।*	Q1	PYQ 2018-May	2.0, p. 3.36
2.1.5	*বিষয় 2.0 চাওক: implicit cost = ₹50,000 × 10% = ₹5,000 (বিষয় 2.0 Q24-ৰ পুনৰাবৃত্তি)।*	Q4	PYQ 2025-Sep	2.0, p. 3.36
2.1.6	*বিষয় 2.2 চাওক: TFC = শূন্য output-ত TC (₹270); AVC = (TC − TFC) ÷ Q = (610 − 270) ÷ 4 = ₹85; AFC = TFC ÷ Q = 270 ÷ 3 = ₹90।*	Q5, Q6	PYQ 2026-Jan (×2)	2.2, pp. 3.42 – 3.43

বিষয় 2.2 Short Run Total Cost

60টা Scanner প্ৰশ্ন · সঘনতা PYQ 50 · RTP 2 · MTP 16

প্রসংগ	ছাত্র-ছাত্রীৰ বাবে One-liner	Scanner প্ৰশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
2.2.1	Short run: কেৱল variable factors সলনি কৰিব পাৰি, fixed factors অপৰিৱৰ্তিত থাকে; long run: সকলো factors-ৰ পৰিমাণ সলনি কৰিব পাৰি — long run-ত সকলো factors (আৰু সেয়ে সকলো costs) variable হৈ পৰে।	Q38	MTP 2024-Dec	2.2, p. 3.39
2.2.2	পৰিৱৰ্তনশীলতা অনুসৰি costs fixed, variable আৰু semi-variable; semi-variable costs সম্পূৰ্ণ variable-ও নহয়, সম্পূৰ্ণ fixed-ও নহয় (যেনে বিদ্যুৎ: এটা fixed charge আৰু এটা consumption charge)। সেয়ে যি wage bill-ৰ কেৱল এটা অংশহে কৰ্মচ্যুত কৰিব পাৰি, সেয়া আংশিকভাৱে fixed আৰু আংশিকভাৱে variable।	Q37, Q50	PYQ 2026-May; MTP 2024-Dec	2.2, p. 3.40
2.2.3	Stair-step variable costs output-ৰ এটা নিৰ্দিষ্ট পৰিসৰত স্থিৰ থাকে কিন্তু output এটা নিৰ্দিষ্ট সীমা পাৰ হ'লে হঠাতে নতুন উচ্চতৰ স্তৰলৈ জঁপিয়াই উঠে (যেনে এজন অতিৰিক্ত foreman-ৰ দৰমহা)।	Q36 (+ 2.0 Q1)	PYQ (CPT) 2017-Jun, 2018-May, 2024-Sep	2.2, p. 3.41
2.2.4	Variable costs output-ৰ পৰিৱৰ্তনৰ লগে লগে সলনি হয় — production বঢ়াৰ লগে লগে অবিৰতভাৱে বাঢ়ে, আনহাতে output কম হওক বা বেছি, fixed costs একে নিৰ্দিষ্ট পৰিমাণত থাকে।	Q27	PYQ 2022-Jun	2.2, pp. 3.39 – 3.40, 3.42
2.2.5	TC = TFC + TVC; সেয়ে TVC = TC − TFC আৰু TFC = TC − TVC — প্ৰতিটো output-ত TC আৰু TVC curves-ৰ মাজৰ উলম্ব দূৰত্ব TFC-ৰ সমান (সিহঁতৰ slopes একে)।	Q6, Q12, Q17, Q24	PYQ 2018-May, 2019-Nov, 2020-Nov, 2021-Jul; MTP 2025-Apr S1	2.2, p. 3.42
2.2.6	TFC curve: Y-axis-ৰ পৰা আৰম্ভ হোৱা আনুভূমিক সৰল ৰেখা; TVC curve: origin-ৰ পৰা আৰম্ভ হয় আৰু প্ৰথমে হ্ৰাসমান হাৰত, তাৰ পিছত বৰ্ধিত হাৰত বাঢ়ে (inverse-S) — প্ৰথমে increasing আৰু তাৰ পিছত diminishing returns-ৰ বাবে; diminishing returns কাৰ্যকৰী হোৱাৰ পিছত TVC বৰ্ধিত হাৰত বাঢ়ে।	Q33, Q41	MTP 2024-Aug, 2024-Dec S1	2.2, p. 3.42

প্রসংগ	ছাত্র-ছাত্রীৰ বাবে One-liner	Scanner প্রশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
2.2.7	AFC = TFC ÷ Q; TFC স্থিৰ হোৱাৰ বাবে output বঢ়াৰ লগে লগে AFC অবিৰতভাৱে কমে — ই গোটেই দৈর্ঘ্যত (বাওঁৰ পৰা সোঁফালে) তললৈ ঢালযুক্ত আৰু X-axis কেতিয়াও স্পর্শ নকৰে, কাৰণ AFC শূন্য হ'ব নোৱাৰে। ই সেই short-run curve যি অবিৰতভাৱে কমি যায় আৰু কেতিয়াও U-shaped নহয়।	Q1, Q2, Q4, Q7, Q13, Q20, Q39, Q40, Q57	PYQ (CPT) 2017-Dec, 2018-May (×2), 2018-Nov, 2019-Nov, 2021-Jan; RTP 2026-Jan; MTP 2024-Dec (×2), 2025-Apr S1, 2026-Apr S1	2.2, p. 3.42
2.2.8	AFC numericals: TFC = শূন্য output-ত TC (বা AFC × Q); নতুন output-ত AFC = TFC ÷ Q — যেনে 6 এককত AFC ₹20 → TFC ₹120 → 3 এককত ₹40, 4 এককত ₹30।	Q3, Q5, Q14, Q21, Q29, Q45, Q59	PYQ (CPT) 2016-Decc, 2018-May (×2), 2020-Nov, 2021-Jul, 2023-Dec, 2025-May, 2026-Sep	2.2, p. 3.42
2.2.9	AVC = TVC ÷ Q (লগতে = ATC − AFC); variable factors-ৰ increasing returns-ৰ বাবে normal capacity output-লৈকে ই কমে, তাৰ পিছত diminishing returns-ৰ বাবে বাঢ়ে — AFC কমি থকা সময়তো।	Q43, Q55	MTP 2025-Jan S2, 2025-Aug S1	2.2, pp. 3.42 – 3.43
2.2.10	AVC numericals: TVC = TC − TFC (TFC = শূন্য output-ত TC) আৰু AVC = TVC ÷ Q; বা AVC = ATC − AFC, য'ত AFC = TFC ÷ Q।	Q9, Q15, Q28, Q35, Q47, Q48, Q51	PYQ 2019-May, 2020-Nov, 2021-Jan, 2022-Dec, 2024-Sep, 2025-May, 2025-Sep, 2026-May	2.2, pp. 3.42 – 3.43
2.2.11	ATC = AFC + AVC = TC ÷ Q; AFC-ৰ হ্রাস AVC-ৰ বৃদ্ধিতকৈ বেছি হৈ থকালৈকে ই কমে, সর্বনিম্ন বিন্দু পায় আৰু তাৰ পিছত বাঢ়ে — এডাল 'U'-আকৃতিৰ curve। উচ্চ output-ত ATC আৰু AVC ওচৰ চাপি আহে কাৰণ AFC, ATC-ৰ আপেক্ষিকভাৱে সৰু অংশ হৈ পৰে।	Q19, Q34	PYQ (CPT) 2017-Dec, 2021-Jan, 2024-Sep; MTP 2025-May S2	2.2, p. 3.43
2.2.12	ATC numericals: ATC = (TFC + TVC) ÷ Q, যেনে (₹800 + ₹2,000) ÷ 5 = ₹560; TC নিজেই = TFC + TVC (₹500 + ₹2,100 = ₹2,600)।	Q18, Q30, Q52	PYQ (CPT) 2016-Dec, 2021-Jan, 2024-Jun, 2026-May	2.2, pp. 3.42 – 3.43
2.2.13	Marginal cost হৈছে আৰু এটা একক উৎপাদন কৰিলে total cost-ত হোৱা সংযোজন: MCn = TCn − TCn−1 (= TVCn − TVCn−1); একাধিক এককৰ পদক্ষেপত MC = ΔTC ÷ ΔQ, যেনে (₹320 − ₹220) ÷ 10 = ₹10।	Q16, Q22, Q30, Q49, Q53, Q60	PYQ 2020-Nov, 2021-Jul, 2024-Jun, 2025-May, 2026-May, 2026-Sep	2.2, pp. 3.43 – 3.44
2.2.14	Marginal cost fixed cost-ৰ পৰা স্বতন্ত্র — ই কেৱল variable cost-ৰ পৰিৱর্তনৰ বাবেহে হয়, সেয়ে ইয়াক TVC-ৰ পৰা পোনপটীয়াকৈ উলিয়াব পাৰি; MC = ΔTC ÷ ΔQ (TC নিজে নহয়), আনহাতে TC = AC × Q। Fixed cost-ৰ পৰিৱর্তনে short-run MC বঢ়াব নোৱাৰে।	Q25, Q26, Q54, Q56	PYQ 2021-Dec, 2022-Jun; RTP 2025-Sep; MTP 2025-May S2	2.2, pp. 3.43 – 3.44
2.2.15	Law of variable proportions-ৰ বাবে MC curve 'U'-আকৃতিৰ: ই কমে, TC curve-ৰ point of inflexion-ত সর্বনিম্ন হয়, তাৰ পিছত বাঢ়ে — diminishing marginal returns মানে increasing marginal cost।	Q11	PYQ 2019-May	2.2, p. 3.44
2.2.16	Cost table-ত diminishing marginal returns তাতেই আৰম্ভ হয় য'ত MC কমা বন্ধ কৰি বাঢ়িবলৈ ধৰে: MC 135, 120, 105, 90, 105 → 4 আৰু 5 এককৰ মাজত; MC 110, 100, 90, 104 → 3 আৰু 4 এককৰ মাজত।	Q23, Q46	PYQ 2021-Jul, 2025-May	2.2, p. 3.44

প্রসংগ	ছাত্র-ছাত্রীৰ বাবে One-liner	Scanner প্রশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
2.2.17	AC–MC: (1) AC কমিলে MC, AC-তকৈ কম; (2) AC বাঢ়িলে MC, AC-তকৈ বেছি; (3) AC সর্বনিম্ন হ'লে MC = AC — MC-এ AC (আৰু AVC)-ক ইয়াৰ সর্বনিম্ন (optimum) বিন্দুত কাটে, সেয়ে MC-এ সদায় AVC আৰু AC-ৰ আগতেই নিজৰ সর্বনিম্ন বিন্দু পায়। 'AC falling ⇒ MC must fall' ভুল।	Q8, Q10, Q32, Q42, Q58	PYQ 2018-Nov, 2019-May, 2025-Jan; MTP 2024-Aug, 2026-Apr S2	2.2, p. 3.45; Fig. 10, p. 3.43
2.2.18	Fig. 10 পঢ়া: MC হৈছে AVC আৰু ATC-ক সিহঁতৰ সর্বনিম্ন বিন্দুত কটা খাৰা U; ATC, AVC-ৰ ওপৰত থাকে (ব্যৱধান = AFC, output বঢ়াৰ লগে লগে ঠেক হয়); AFC হৈছে অবিৰতভাৱে কমি যোৱা আটাইতকৈ তলৰ curve।	Q31	PYQ 2024-Jun	2.2, Fig. 10, p. 3.43
2.2.19	*বিষয় 2.4 চাওক: increasing returns to scale internal economies-ৰ পৰা আহে — বিশেষায়িত যন্ত্রপাতি (specialised machinery), bulk-purchase discounts আৰু অধিক division of labour (all of the above) /*	Q44	MTP 2025-Jan S2	2.4, pp. 3.48 – 3.49

বিষয় 2.3 Long Run Average Cost Curve

9টা Scanner প্রশ্ন · সঘনতা PYQ 6 · RTP 2 · MTP 3

প্রসংগ	ছাত্র-ছাত্রীৰ বাবে One-liner	Scanner প্রশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
2.3.1	Short run average cost curves (SACs)-ক 'plant curves' বুলিও কোৱা হয় — প্রতিডাল এটা নির্দিষ্ট আকাৰৰ plant-ৰ সৈতে সম্পর্কিত।	Q8	PYQ 2025-Sep	2.3, p. 3.45
2.3.2	LAC curve হৈছে 'envelope curve': ই প্রতিডাল SAC-ক স্পর্শ (tangent) কৰে আৰু SACs-ৰ গোটটোক তলৰ পৰা আবৰি ধৰে (envelopes/supports) — কিন্তু সিহঁতৰ সর্বনিম্ন বিন্দুবোৰত স্পর্শ নকৰে।	Q3, Q5, Q7 (+ 2.4 Q9)	PYQ 2024-Jun, 2025-Jan; RTP 2025-Jan, 2025-Sep; MTP 2025-Jan S2	2.3, pp. 3.46 – 3.47
2.3.3	LAC curve হৈছে 'planning curve': firm-এ short run-ত কাম কৰে আৰু long run-ৰ বাবে পৰিকল্পনা কৰে, LAC-ৰ পৰা সেই plant size বাছি লয় যিয়ে এটা নির্দিষ্ট output সম্ভাব্য ন্যূনতম cost-ত উৎপাদন কৰে।	Q2	PYQ 2023-Jun; MTP 2025-Aug S1	2.3, p. 3.47
2.3.4	LAC-ৰ 'U' আকৃতি returns to scale-ৰ বাবে, variable factor ratio-ৰ বাবে নহয়: increasing returns to scale (inputs-তকৈ output বেছি হাৰত বঢ়া) — internal আৰু external economies-ৰ পৰা — LAC কমায়; decreasing returns — internal আৰু external diseconomies of scale-ৰ পৰা — ইয়াক বঢ়ায়।	Q1, Q4, Q9 (+ 2.4 Q4)	PYQ 2018-May, 2020-Nov, 2024-Jun; MTP 2025-May S2	2.3, p. 3.47
2.3.5	Economies of scope: এটা firm-এ একাধিক product উৎপাদন কৰিলে average total cost-ৰ হ্রাস।	Q6	MTP 2025-Jan S2	SM-ত নাই (কেৱল MTP-ত)

বিষয় 2.4 Economies & Diseconomies of Scale

17টা Scanner প্রশ্ন · সঘনতা PYQ 9 · RTP 4 · MTP 6

প্রসংগ	ছাত্র-ছাত্রীৰ বাবে One-liner	Scanner প্রশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
2.4.1	Firm-এ নিজৰ output বৃদ্ধি কৰিলে internal economies firm-টোৱে নিজেই লাভ কৰে — এইবোৰ endogenous factors-ৰ পৰা firm-ৰ ভিতৰতে উদ্ভৱ হয় আৰু কেৱল সম্প্রসাৰিত হোৱা firm-টোৱেহে পায়; external economies হৈছে industry-ৰ সম্প্রসাৰণৰ ফলত প্রতিটো সদস্য firm-এ পোৱা সুবিধা।	Q7	RTP 2024-Sep	2.4, p. 3.48
2.4.2	আৰম্ভণিতে এটা firm-এ internal economies of scale উপভোগ কৰে আৰু এটা নির্দিষ্ট সীমাৰ পিছত internal diseconomies of scale-ৰ সন্মুখীন হয়।	Q8	PYQ 2025-Jan	2.4, p. 3.48
2.4.3	Internal economies হ'ল technical (specialised machinery, উন্নত (superior) techniques, division of labour আৰু specialisation), managerial, commercial (materials-ৰ bulk orders, advertising, by-products-ৰ বিক্রী), financial আৰু risk-bearing; skilled labour-ৰ যোগান আৰু localisation of industry external, internal নহয়।	Q11, Q14, Q15 (+ 2.2 Q44)	PYQ 2026-Jan; RTP 2025-May, 2025-Dec, 2026-Jan; MTP 2025-Jan S2, 2025-Aug S2	2.4, pp. 3.48 – 3.50
2.4.4	External economies industry-ৰ সম্প্রসাৰণৰ পৰা উদ্ভৱ হয়: (1) সস্তা raw materials আৰু capital equipment; (2) technological external economies; (3) skilled labour-ৰ বিকাশ; (4) ancillary industries-ৰ বৃদ্ধি; (5) উন্নত transportation আৰু marketing সুবিধা; (6) economies of information।	Q3, Q6, Q15, Q17	PYQ 2020-Nov, 2023-Jun; RTP 2025-May, 2025-Dec, 2026-Jan; MTP 2026-Apr S2	2.4, pp. 3.50 – 3.51
2.4.5	*বিষয় 2.3 চাওক: increasing returns to scale (inputs-তকৈ output বেছি হাৰত বৃদ্ধি) internal আৰু external economies-ৰ একত্রিত ফল — এটা firm-এ দুয়োটা একেলগে উপভোগ কৰিব পাৰে।*	Q4, Q16	PYQ 2020-Nov; MTP 2026-Apr S1	2.3, p. 3.47 ('simultaneously' SM-ৰ শব্দ নহয়)
2.4.6	External diseconomy: industry সম্প্রসাৰিত হোৱাৰ লগে লগে inputs-ৰ বর্ধিত demand-এ factor prices বৃদ্ধি কৰে; বিপৰীতক্রমে, input demand হ্রাস পালে input prices কমি যায়।	Q13	MTP 2025-Apr S1	2.4, pp. 3.51 – 3.52
2.4.7	*বিষয় 2.3 চাওক: LAC U-shaped আৰু ইয়াক envelope curve বুলিও কোৱা হয় (দুয়োটাই)।*	Q9	MTP 2025-Jan S2	2.3, p. 3.47
2.4.8	*বিষয় 2.0 চাওক: supernormal profit-ৰ বাবে price প্রতি-একক economic cost-তকৈ বেছি হ'ব লাগিব — (₹25,000 + ₹1,50,000-ৰ 10%) ÷ 500 = ₹80, সেয়ে ₹82।*	Q12	PYQ 2026-May	2.0, p. 3.36
2.4.9	অধ্যায় 4-ৰ বিষয়বস্তু: short run-ত লোকচানত চলা firm-এ P ≥ AVC হ'লে কাম চলাই যায় আৰু P < AVC হ'লে বন্ধ কৰে; shut-down point হৈছে P = minimum AVC (TR = TVC, loss = TFC)।	Q1, Q2, Q5 (+ 2.0 Q19)	PYQ 2018-May, 2019-Nov, 2022-Dec; MTP 2024-Dec	SM-ত নাই (কেৱল PYQ)

প্রসংগ	ছাত্র-ছাত্রীৰ বাবে One-liner	Scanner প্ৰশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
2.4.10	গোট 3.1 চাওক (production): returns to scale-এ সকলো inputs একে অনুপাতত সলনি হ'লে output-ৰ পৰিৱৰ্তন বুজায়; এটা single input-ৰ এক একক বেছি ব্যৱহাৰত output-ৰ যি পৰিৱৰ্তন, সেয়া তাৰ marginal product (answer key-ত 'returns to scale' দিয়া আছে)।	Q10	MTP 2025-Jan S2	SM-ত নাই (কেৱল MTP-ত)

ভাগ B — অধ্যায় 3 One-liner পুনৰাবৃত্তি তালিকা (Revision Sheet)

পুনৰুক্তি আঁতৰোৱা আৰু Study Material-ৰ ক্ৰমত সজোৱা। সম্পূৰ্ণ পাঠ, Scanner প্ৰশ্ন আৰু SM পৃষ্ঠা থকা ভাগ A-ৰ শাৰী(বোৰ) লৈ যাবলৈ কোনো 'ভাগ A প্ৰসংগ'-ত click কৰক। কেৱল ★★★ শাৰীবোৰেই এই অধ্যায়ত ICAI-এ সোধা প্ৰশ্নৰ প্ৰায় 56% সামৰি লয়।

গোট 1 — Production-ৰ তত্ত্ব (Theory of Production)

#	One-liner	গুৰুত্ব	ভাগ A প্ৰসংগ
1	Production = utility-ৰ সৃষ্টি/সংযোজন, কেতিয়াও matter-ৰ সৃষ্টি নহয়।	★	1.0.1
2	Production-ত services (doctors, actors) অন্তর্ভুক্ত; love-and-affection কাম, voluntary services, self-consumption বাদ — market-ত বিনিময়ৰ উদ্দেশ্য (intention to exchange) অপৰিহাৰ্য।	★	1.0.2
3	চাৰিটা factors: land, labour, capital, entrepreneurial ability।	★	1.1.1
4	**Land (7): free gift · fixed supply · permanent/indestructible (Ricardo) · passive · immobile · multiple uses · heterogeneous। perishable, active বা homogeneous নহয়।**	★★★	1.1.2, 1.1.4
5	Land supply: economy-ৰ বাবে perfectly inelastic; firm-ৰ বাবে relatively elastic।	★	1.1.3
6	Labour: perishable · active · inseparable · heterogeneous · সকলো productive নহয় · দুৰ্বল bargaining power · mobile · দ্ৰুত supply adjustment নাই।	★★	1.1.5
7	Backward-bending labour supply: আকাংক্ষিত income-ৰ পিছত অধিক ধনতকৈ leisure-ক অগ্ৰাধিকাৰ দিয়া হয়।	★	1.1.6
8	Capital = wealth-ৰ অধিক উৎপাদনৰ বাবে ব্যৱহৃত wealth; produced means of production; stock concept।	★	1.1.7
9	**Fixed = সেৱাৰ এক শৃংখলা (series of services); Circulating = একবাৰ ব্যৱহাৰ (বীজ, ইন্ধন, raw materials); Intangible = goodwill, patents, copyrights; Social = ৰাস্তা, দলং।**	★★★	1.1.8
10	Entrepreneur: initiating & resource co-ordination (প্ৰথম) · risk/uncertainty bearing · innovations — দৈনন্দিন তত্ত্বাৱধান (day-to-day supervision) নহয়।	★★	1.1.9
11	Profit = contractual payments-ৰ পিছত entrepreneur-ৰ অনিশ্চিত residual পুৰস্কাৰ (reward)।	★	1.1.10
12	Risk bearing = আটাইতকৈ গুৰুত্বপূৰ্ণ function (delegate কৰিব নোৱাৰি); Knight: profit হৈছে uncertainty-ৰ পুৰস্কাৰ।	★	1.1.11
13	Schumpeter: innovation = entrepreneur-ৰ প্ৰকৃত function; 'innovative entrepreneurship'।	★★	1.1.12
14	উদ্দেশ্য (Objectives): Organic (costs উসুল কৰি টিকি থকা → growth) · Economic · Social · Human · National।	★	1.1.13
15	Accounting profit = TR − explicit costs; economic profit-ত implicit costs-ও বাদ দিয়া হয় → সাধাৰণতে কম।	★	1.1.14

#	One-liner	গুৰুত্ব	ভাগ A প্ৰসংগ
16	Human: কামৰ বিষয়বস্তু (job contents) আকৰ্ষণীয় আৰু প্ৰত্যাহ্বানমূলক; National: skill formation-ৰ বাবে apprentices-ক প্ৰশিক্ষণ।	★	1.1.15
17	4 P's (চাৰিটা P): Product, Promotion, Price, Place।	★	1.1.16
18	এই গোটৰ বাহিৰত: MR = MC (অধ্যায় 4); internal আৰু external economies of scale (গোট 2); MPC = 1 − 1/k।	★★	1.1.18, 1.1.19, 1.1.23
19	**Production function = inputs → output-ৰ technical সম্পৰ্ক; Samuelson: প্ৰদত্ত technology-ত প্ৰদত্ত inputs-ৰ পৰা maximum output; অথবা নিৰ্দিষ্ট output-ৰ বাবে minimum inputs।**	★★★	1.2.1
20	Short run: অন্ততঃ এটা input fixed; long run: সকলো inputs variable।	★	1.2.2
21	Cobb-Douglas: Q = K·L^a·C^(1−a); US-ৰ manufacturing; inputs labour আৰু capital; labour ≈ 3/4, capital ≈ 1/4।	★★	1.2.3
22	Law of variable proportions = law of diminishing returns = returns to a variable input; কেৱল short run-ত।	★★	1.2.4
23	**MPn = TPn − TPn−1 (TP-ৰ slope); AP = TP ÷ units; TP = ΣMP = AP × units — প্ৰথমে schedule-টো প্ৰস্তুত কৰক।**	★★★	1.2.5, 1.2.6
24	AP বৃদ্ধি → MP > AP; AP maximum → MP = AP; AP হ্ৰাস → MP < AP।	★★	1.2.7, 1.1.17
25	LVP assumptions: technology অপৰিৱৰ্তিত · কোনো এটা input fixed · fixed proportions নহয় · কেৱল physical terms-ত।	★	1.2.8
26	**Point of inflexion → MP maximum; TP সমতল হ'বলৈ ধৰিলে → diminishing marginal returns আৰম্ভ।**	★★★	1.2.9
27	**Stages: increasing · diminishing · negative returns; TP হ্ৰাস আৰু MP < 0 কেৱল Stage 3-ত; Stage 2 TP maximum-ত শেষ হয় (MP = 0)।**	★★★	1.2.10
28	Increasing returns: fixed factor-ৰ পূৰ্ণতৰ ব্যৱহাৰ আৰু indivisibility, variable factor-ৰ efficiency; diminishing: fixed factor অপৰ্যাপ্ত।	★	1.2.11
29	Rational producer: কেৱল Stage 2; Stages 1 আৰু 3 = 'economic absurdity'।	★★	1.2.12
30	Laws of production ≠ least-cost combination (সেইটো production optimisation)।	★	1.2.13
31	Returns to scale: সকলো inputs একে অনুপাতত সলনি; কেৱল long run-ত।	★★	1.2.14
32	**CRS = linear homogeneous production function; IRS > আনুপাতিক (proportionate); DRS < আনুপাতিক; ক্ৰম IRS → দীঘলীয়া CRS → DRS।**	★★★	1.2.15
33	Cobb-Douglas: a + b > 1 IRS, = 1 CRS, < 1 DRS; মূল ৰূপত CRS ধৰি লোৱা হৈছিল।	★★	1.2.16
34	Secular period = অতি দীৰ্ঘ সময় (very long period) (অধ্যায় 4)।	★	1.2.19
35	Isoquant = equal-product / iso-product curve: একে output দিয়া combinations।	★★	1.3.1

#	One-liner	গুৰুত্ব	ভাগ A প্ৰসংগ
36	Isoquants: negatively sloped, origin-ৰ প্ৰতি convex (diminishing MRTS), পৰস্পৰক ছেদ নকৰে (non-intersecting)।	★★	1.3.2
37	Iso-cost = budget line: নিৰ্দিষ্ট outlay-ৰে ক্ৰয় কৰিব পৰা combinations; প্ৰদত্ত factor prices-ত সৰল ৰেখা।	★★	1.3.3
38	Least-cost combination: isoquant-এ iso-cost-ক স্পৰ্শ (tangent) কৰে; MRTS_LK = MP_L/MP_K = P_L/P_K।	★	1.3.4, 1.3.5

গোট 2 — Cost-ৰ তত্ত্ব (Theory of Cost)

#	One-liner	গুৰুত্ব	ভাগ A প্ৰসংগ
1	Accounting cost = explicit = নগদ পৰিশোধ (wages, materials, fuel, rent, borrowings-ৰ interest); books-ত লিপিবদ্ধ।	★★	2.0.1
2	Economic cost = explicit + implicit; আৰু accounting cost < economic cost।	★★	2.0.2
3	**Implicit = নিজৰ capital-ৰ normal return + entrepreneur-ৰ এৰি দিয়া (foregone) salary; নিজৰ input → explicit cost শূন্য; ₹ capital × normal rate।**	★★★	2.0.3, 2.0.4
4	Normal profit implicit cost-ৰ অংশ; TR = explicit + implicit → শূন্য economic profit; ইয়াৰ ওপৰত হ'লেহে supernormal।	★★	2.0.5, 2.0.6
5	Accounting profit = TR − explicit; economic profit = TR − explicit − implicit; আৰু implicit = business profit − economic profit।	★★	2.0.7
6	**Outlay cost = প্ৰকৃত ব্যয়, books-ত লিপিবদ্ধ; opportunity cost = এৰি দিয়া পৰৱৰ্তী শ্ৰেষ্ঠ বিকল্প (next best alternative foregone), লিপিবদ্ধ নহয়, long-term গণনাত উপযোগী।**	★★★	2.0.8, 2.0.9, 2.1.4
7	Incremental = কোনো সিদ্ধান্তৰ অতিৰিক্ত cost (নতুন product line, নতুন machinery, নতুন clients)।	★	2.0.10
8	**Sunk = এবাৰৰ বাবে চিৰদিনলৈ খৰচ হোৱা, উদ্ধাৰ কৰিব নোৱাৰা (advertising, R&D, specialised equipment, railway lines); barrier to entry; সিদ্ধান্তৰ বাবে অপ্ৰাসংগিক।**	★★★	2.0.11, 2.0.12, 2.0.13
9	Fixed costs বন্ধ নোহোৱালৈকে এৰাব নোৱাৰি; shut down costs স্থগিত কৰাৰ পিছতো চলি থাকে; casual wages আৰু raw materials variable।	★★	2.0.14, 2.0.15
10	Cost function = cost আৰু ইয়াৰ নিৰ্ধাৰকসমূহৰ (factor prices, output, technology, capacity use, efficiency, time) functional সম্পৰ্ক — output price নহয়; ই cost curves-ৰ আকৃতি নিৰ্ধাৰণ কৰে।	★★	2.1.1, 2.1.2
11	Short run: কেৱল variable factors সলনি হয়; long run: সকলো factors, সেয়ে সকলো costs, variable।	★	2.2.1
12	Fixed · variable · semi-variable (electricity); stair-step = এটা পৰিসৰলৈকে fixed, তাৰ পিছত জাঁপ মাৰে (foreman)।	★★	2.2.2, 2.2.3, 2.0.16
13	**TC = TFC + TVC; TC − TVC = TFC (উলম্ব ব্যৱধান); TFC = cost function-ৰ constant term।**	★★★	2.2.5, 2.1.3

#	One-liner	গুৰুত্ব	ভাগ A প্ৰসংগ
14	TFC Y-axis-ৰ পৰা horizontal; TVC origin-ৰ পৰা, inverse-S — diminishing returns আৰম্ভ হোৱাৰ পিছত increasing rate-ত বাঢ়ে।	★★	2.2.4, 2.2.6
15	**AFC = TFC ÷ Q: গোটেই সময় হ্ৰাস পায়, কেতিয়াও X-axis স্পৰ্শ নকৰে, কেতিয়াও U-shaped নহয়।**	★★★	2.2.7
16	**AFC-ৰ অংক: TFC = Q = 0-ত TC (বা AFC × Q), তাৰ পিছত ÷ নতুন Q।**	★★★	2.2.8, 2.1.6
17	**AVC = TVC ÷ Q = ATC − AFC; প্ৰথমে হ্ৰাস (increasing returns), তাৰ পিছত বৃদ্ধি (diminishing returns)।**	★★★	2.2.9, 2.2.10
18	**ATC = AFC + AVC = TC ÷ Q; U-shaped; AFC সৰু হোৱাৰ লগে লগে ATC আৰু AVC ওচৰ চাপি আহে (converge)।**	★★★	2.2.11, 2.2.12
19	**MCn = TCn − TCn−1 = ΔTVC; steps-ৰ ক্ষেত্ৰত ΔTC ÷ ΔQ; fixed cost-ৰ পৰা স্বতন্ত্ৰ।**	★★★	2.2.13, 2.2.14
20	MC U-shaped (law of variable proportions); MC য'ত বাঢ়িবলৈ ধৰে, তাতে diminishing returns আৰম্ভ হয়।	★★	2.2.15, 2.2.16
21	**AC হ্ৰাস → MC < AC; AC বৃদ্ধি → MC > AC; AC minimum → MC = AC (MC-এ AC আৰু AVC-ক সিহঁতৰ minima-ত কাটে)।**	★★★	2.2.17, 2.2.18
22	**SACs = plant curves; LAC = envelope (প্ৰতিটো SAC-ক স্পৰ্শ কৰে, সিহঁতৰ minima-ত নহয়) = planning curve।**	★★★	2.3.1, 2.3.2, 2.3.3, 2.4.7
23	LAC-ৰ U-shape returns to scale-ৰ পৰা: economies (internal + external) → হ্ৰাস; diseconomies → বৃদ্ধি।	★★	2.3.4, 2.4.5
24	Internal economies: firm-ৰ ভিতৰত, কেৱল তাৰেই — প্ৰথমে economies, তাৰ পিছত diseconomies।	★	2.4.1, 2.4.2
25	**Internal প্ৰকাৰ: technical · managerial · commercial (bulk buying, by-products) · financial · risk-bearing।**	★★★	2.4.3, 2.2.19
26	**External (industry-ৰ সম্প্ৰসাৰণ): সস্তা materials · technology · skilled labour · ancillary industries · transport আৰু marketing · information।**	★★★	2.4.4
27	External diseconomy: input demand বৃদ্ধি → উচ্চ factor prices (আৰু বিপৰীতক্ৰমে)।	★	2.4.6
28	SM গোটৰ বাহিৰত: economies of scope; shut-down rule P < AVC (অধ্যায় 4)।	★★	2.3.5, 2.4.9, 2.0.17

অধ্যায় 4

বিভিন্ন markets-ত price নির্ধাৰণ (Price Determination in Different Markets)

376টা Scanner প্ৰশ্ন · 128টা one-liner · 102টা revision pointer

ভাগ A — Scanner প্ৰশ্ন আৰু Study Material-ৰ সৈতে সংযোজিত One-liners

গোট 1: Markets-ৰ অৰ্থ আৰু প্ৰকাৰ (Meaning and Types of Markets)

SM অধ্যায় 4, গোট 1, পৃষ্ঠা 4.1 – 4.15

বিষয় 1.0 Market-ৰ অৰ্থ (Meaning of Market)

34টা Scanner প্ৰশ্ন · সঘনতা PYQ 30 · RTP 1 · MTP 6

প্ৰসংগ	ছাত্ৰ-ছাত্ৰীৰ বাবে One-liner	Scanner প্ৰশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
1.0.1	Price মানে money-value — কোনো সামগ্ৰীৰ purchasing power, যাক টকাৰ (money) জৰিয়তে প্ৰকাশ কৰা হয়; goods-ৰ prices-এ সেইবোৰৰ exchange value (value in exchange) প্ৰকাশ কৰে, যাৰ অৰ্থ Ricardo-ৰ মতে সাধাৰণভাৱে commodities-ৰ ওপৰত কৰ্তৃত্ব (command over commodities in general), অৰ্থাৎ সাধাৰণভাৱে ক্ৰয়যোগ্য commodities-ৰ ওপৰত বিনিময়ৰ ক্ষমতা (power in exchange over purchasable commodities in general)। Economics-ত আমি কেৱল exchange value-ৰ সৈতেহে জড়িত, value in use বা sentimental value-ৰ সৈতে নহয়।	Q33 (+ 2.0 Q3)	PYQ 2024-Sep, 2026-Sep	1.0, pp. 4.2 – 4.3; 2.0, p. 4.16
1.0.2	Market হৈছে বেপাৰ কৰাৰ সম্ভাৱনা থকা ক্ৰেতা আৰু বিক্ৰেতাৰ সমষ্টি — কোনো good বা service-ৰ সেই সকলো ক্ৰেতা আৰু বিক্ৰেতা, যিসকলে price-ক প্ৰভাৱিত কৰে; ই ক্ৰেতা আৰু বিক্ৰেতাৰ মাজৰ প্ৰত্যক্ষ সম্পৰ্ক, আৰু ইয়াৰ আনুষ্ঠানিক হোৱা বা কোনো নিৰ্দিষ্ট ঠাইত অনুষ্ঠিত হোৱাৰ প্ৰয়োজন নাই (যেনে online)।	Q13	PYQ 2022-Jun	1.0, p. 4.3
1.0.3	Market-ৰ পাঁচটা উপাদান হ'ল: (i) ক্ৰেতা আৰু বিক্ৰেতা; (ii) এটা product বা service; (iii) price-ৰ বাবে দৰদাম (bargaining); (iv) market-ৰ অৱস্থাৰ বিষয়ে জ্ঞান (knowledge about market conditions); (v) নিৰ্দিষ্ট সময়ত এটা product বা service-ৰ এটাই price (one price)। Volume of business, advertisement আৰু awareness, 'no bargaining', 'multiple prices' আৰু 'firm' — এইবোৰ উপাদান **নহয়**।	Q3, Q9, Q10, Q17, Q27 (+ 1.1 Q2)	PYQ 2019-May, 2021-Jan, 2021-Jul, 2022-Dec, 2023-Jun, 2026-May	1.0, pp. 4.3 – 4.4
1.0.4	Markets-ক সাধাৰণতে product markets (households-এ firms-ৰ পৰা goods আৰু services কিনে) আৰু factor markets (firms-এ প্ৰয়োজনীয় resources কিনে — land, labour, capital আৰু entrepreneurship)-ত ভাগ কৰা হয়; factor markets-ৰ prices-বোৰেই factor prices।	Q26	PYQ 2026-Jan	1.0.0, p. 4.4

প্রসংগ	ছাত্র-ছাত্রীৰ বাবে One-liner	Scanner প্ৰশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
1.0.5	Markets-ৰ শ্ৰেণীবিভাজনৰ ভিত্তি: (a) ভৌগোলিক এলেকা (geographical area); (b) সময় (time); (c) লেনদেনৰ প্ৰকৃতি (nature of transaction); (d) নিয়ন্ত্ৰণ (regulation); (e) volume of business; (f) প্ৰতিযোগিতাৰ প্ৰকাৰ (type of competition)।	Q23, Q34	PYQ 2026-Sep; RTP 2024-Sep	1.0.0, p. 4.4
1.0.6	ভৌগোলিক এলেকাৰ ভিত্তিত: local markets (অতি পচনশীল আৰু গধুৰ-ডাঙৰ (bulky) সামগ্ৰী; hair dressers, retailers); regional markets (বহল এলেকা, যেনে কেইখনমান কাষৰীয়া চহৰ, ৰাজ্যৰ কিছু অংশ বা কেইখনমান ৰাজ্যৰ সমষ্টি); national markets (demand দেশৰ সীমাৰ ভিতৰতে সীমিত — চৰকাৰৰ trade policy-এ কোনো commodity-ৰ বেপাৰ দেশৰ ভিতৰতে সীমিত কৰিব পাৰে, যেনে হিন্দী কিতাপ); international markets (উচ্চ মূল্যৰ, কম আয়তনৰ সামগ্ৰী, যেনে সোণ আৰু ৰূপ)।	Q21, Q31, Q34	PYQ 2024-Sep, 2026-Sep (×2); MTP 2024-Aug	1.0.0, pp. 4.4 – 4.5
1.0.7	Markets-ত 'time' উপাদানৰ ধাৰণা দিছিল Alfred Marshall-এ।	Q16, Q29, Q30	PYQ 2022-Dec; MTP 2025-Aug S1, 2026-Apr S2	1.0.0, p. 4.5
1.0.8	সময়ৰ ভিত্তিত: very short period বা market period — supply স্থিৰ (fixed), সেয়ে price demand-ৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰে (পচনশীল সামগ্ৰী: শাক-পাচলি, ফুল, মাছ, কণী, ফল, গাখীৰ); short period — অধিক variable factors নিয়োগ কৰি supply বৃদ্ধি কৰা হয়; long period — সকলো factors variable, long-run equilibrium price-ই 'normal price'; very long বা secular period — জনসংখ্যা, capital supply আৰু কেঁচামালৰ দীৰ্ঘকালীন (secular) গতি। (Short-run price-ৰ বাবে ICAI-ৰ keyed answer 'market price'; SM-ত market price market period-ৰ অন্তৰ্গত।)	Q2, Q8, Q14, Q20	PYQ 2018-May, 2021-Jan, 2022-Jun, 2024-Jun; MTP 2025-Apr S1	1.0.0, p. 4.5
1.0.9	লেনদেনৰ প্ৰকৃতিৰ ভিত্তিত: spot বা cash market — goods-ৰ বিনিময়ত টকা তৎক্ষণাত বা চুটি সময়ৰ ভিতৰত পৰিশোধ কৰা হয় (mandi-ত বৰ্তমানৰ prices-ত তৎক্ষণাত নগদ টকাত বিক্ৰী কৰা শস্য); forward বা future market — ভৱিষ্যতৰ কোনো তাৰিখত পৰিশোধ কৰা আৰু goods যোগান ধৰাৰ প্ৰতিশ্ৰুতিসহ চুক্তি (bank-ৰ পৰা future rate-ত foreign currency contract ক্ৰয়)।	Q1, Q5, Q6, Q7, Q12, Q18, Q19 (+ 1.1 Q5)	PYQ (CPT) 2017-Jun, 2019-Nov, 2020-Nov (×2), 2021-Jul, 2023-Jun, 2023-Dec, 2026-Jan; MTP 2025-Aug S2	1.0.0, pp. 4.5 – 4.6
1.0.10	নিয়ন্ত্ৰণৰ ভিত্তিত: regulated market — অনুচিত কাৰ্যপদ্ধতি (unfair practices) বন্ধ কৰিবলৈ লেনদেন আইনগতভাৱে (statutorily) নিয়ন্ত্ৰিত (যেনে stock exchange); unregulated market — লেনদেনৰ ওপৰত কোনো চৰ্ত নথকাৰ বাবে ইয়াক free market বুলিও কোৱা হয় (যেনে সাপ্তাহিক Haat Bazaar)।	Q4, Q32	PYQ 2019-Nov, 2026-Sep	1.0.0, p. 4.6

প্রসংগ	ছাত্র-ছাত্রীৰ বাবে One-liner	Scanner প্ৰশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
1.0.11	Volume of business-ৰ ভিত্তিত: wholesale market — commodities bulk-ত বা বৃহৎ পৰিমাণে কিনা-বেচা হয়, লেনদেন traders-ৰ মাজত (B2B); retail market — commodities সৰু পৰিমাণে চূড়ান্ত উপভোক্তা (ultimate consumers)-ক বিক্ৰী কৰা হয় (B2C)।	Q11, Q15, Q28	PYQ 2021-Jul, 2022-Jun, 2026-May	1.0.0, p. 4.6
1.0.12	*বিষয় 1.2 চাওক: AR = price, সেয়ে average revenue curve-টো firm-ৰ demand curve-ও।*	Q24	PYQ 2025-Jan	1.2, p. 4.8
1.0.13	*বিষয় 1.2 চাওক: প্ৰতিটো বিন্দুত TR = P × Q গণনা কৰক, তাৰ পিছত MRn = TRn − TRn−1 (₹30 × 19 = 570 → ₹28 × 20 = 560, সেয়ে MR = −₹10; MR ঋণাত্মক হ'ব পাৰে)।*	Q25	PYQ 2025-May	1.2, p. 4.9
1.0.14	এই গোটৰ বাহিৰৰ বিষয়: market economy-ত resources-ৰ আবণ্টন marketplace-ত consumer demand আৰু supply-এ কৰে — price mechanism (SM অধ্যায় 1, গোট 2)।	Q22	MTP 2024-Aug	SM-ত নাই (কেৱল MTP); চাওক SM অধ্যায় 1, 2.1.0, p. 1.20

বিষয় 1.1 Market structures-ৰ প্ৰকাৰ (Types of Market Structures)

7টা Scanner প্ৰশ্ন · সঘনতা PYQ 4 · RTP 1 · MTP 3

প্রসংগ	ছাত্র-ছাত্রীৰ বাবে One-liner	Scanner প্ৰশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
1.1.1	Industry (market) demand-ৰ শতাংশ হিচাপে প্ৰকাশ কৰা কোনো firm-ৰ demand-ই তাৰ market share; market demand firms-ৰ মাজত কেনেকৈ ভাগ হয়, সেয়াই market-ৰ আচৰণ গঢ়ি তোলে।	Q1	PYQ 2022-Jun	1.1, pp. 4.6 – 4.7 (শব্দটো ব্যৱহাৰ কৰা হৈছে, সংজ্ঞা দিয়া হোৱা নাই)
1.1.2	চাৰিটা মৌলিক market forms: perfect competition (বহুতো বিক্ৰেতা, একে ধৰণৰ products); monopolistic competition (বহুতো বিক্ৰেতা, differentiated products — shampoo); oligopoly (কেইজনমান বিক্ৰেতা, প্ৰতিযোগী products — telecom); monopoly (একক বিক্ৰেতা — Indian Railways)। এটা firm-ৰ price elasticity of demand: perfect competition-ত infinite, monopolistic competition-ত বেছি (large), oligopoly আৰু monopoly-ত কম (small)।	Q7	MTP 2025-Aug S2	1.1, p. 4.7 (Table 1)
1.1.3	Market-ৰ প্ৰকাৰ নিৰ্ধাৰণ কৰা কাৰকসমূহ হ'ল: commodity-ৰ প্ৰকৃতি, production-ৰ আকাৰ আৰু demand-ৰ বিস্তাৰ।	Q6	PYQ 2026-May	Summary, p. 4.14
1.1.4	ঋণাত্মক ঢালযুক্ত (negatively sloped) market demand curve প্ৰতিটো market structure-তে পোৱা যায়, সেয়ে ইয়াৰ পৰা structure নিৰ্ধাৰণ কৰিব নোৱাৰি; পাৰ্থক্য থাকে ব্যক্তিগত firm-ৰ demand (AR) curve-ত — perfect competition-ত perfectly elastic, imperfect competition-ৰ সকলো ৰূপত তললৈ ঢালযুক্ত (downward sloping)।	Q3, Q4	RTP 2024-Sep; MTP 2025-Jan S2, 2025-Apr S1	SM-ত নাই (কেৱল RTP/MTP); তুলনীয় 1.2, p. 4.11

প্ৰসংগ	ছাত্ৰ-ছাত্ৰীৰ বাবে One-liner	Scanner প্ৰশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
1.1.5	*বিষয় 1.0 চাওক: market-ৰ পাঁচটা উপাদান — 'firm' সেইবোৰৰ এটা নহয়।*	Q2	PYQ 2023-Jun	1.0, pp. 4.3 – 4.4
1.1.6	*বিষয় 1.0 চাওক: bank-ৰ পৰা future rate-ত foreign currency contract ক্ৰয় কৰাটো এটা forward (future) market লেনদেন।*	Q5	PYQ 2026-Jan	1.0.0, p. 4.6

বিষয় 1.2 Total Revenue, Average Revenue আৰু Marginal Revenue-ৰ ধাৰণা (Concepts of Total Revenue, Average Revenue and Marginal Revenue)

60টা Scanner প্ৰশ্ন · সঘনতা PYQ 54 · RTP – · MTP 14

প্ৰসংগ	ছাত্ৰ-ছাত্ৰীৰ বাবে One-liner	Scanner প্ৰশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
1.2.1	Total revenue হৈছে কোনো commodity-ৰ নিৰ্দিষ্ট units বিক্ৰী কৰি firm-এ লাভ কৰা টকাৰ পৰিমাণ: TR = P × Q (130 units × ₹50 = ₹6,500)। প্ৰতিযোগিতামূলক firm-ৰ (perfectly elastic demand) TR curve মূলবিন্দু (origin)-ৰ পৰা আৰম্ভ হোৱা এডাল ধনাত্মক ঢালযুক্ত (positively sloped) সৰলৰেখা।	Q13, Q17, Q27	PYQ 2020-Nov, 2021-Jan, 2022-Jun	1.2, p. 4.8
1.2.2	Average revenue হৈছে output-ৰ প্ৰতি unit-ত অৰ্জিত revenue: AR = TR/Q = P (₹6,050 ÷ 121 = ₹50)। AR-ই price হোৱাৰ বাবে average revenue curve-টো firm-ৰ demand curve-ও।	Q12, Q15, Q23, Q25, Q31 (+ 1.0 Q24)	PYQ 2020-Nov, 2021-Jan, 2021-Dec, 2022-Jun, 2023-Jun, 2025-Jan	1.2, pp. 4.8 – 4.9
1.2.3	Marginal revenue হৈছে অতিৰিক্ত এটা unit বিক্ৰীৰ ফলত total revenue-ত হোৱা পৰিৱৰ্তন: MR = ΔTR/ΔQ; এটা unit-ৰ পৰিৱৰ্তনৰ বাবে MRn = TRn − TRn−1। দুটা output-ত TR দিয়া থাকিলে TR-ৰ পৰিৱৰ্তনক units-ৰ পৰিৱৰ্তনেৰে হৰণ কৰক (বিক্ৰী 50 → 53 হোৱাত ₹6,000 → ₹6,204: MR = 204/3 = ₹68); ক্ৰমিক units-ৰ বাবে কেৱল বিয়োগ কৰক (TR5 − TR4 = 400 − 360 = ₹40)।	Q10, Q11, Q14, Q21, Q32, Q39, Q48, Q49, Q51	PYQ 2020-Nov (×3), 2021-Jul, 2023-Jun, 2025-Sep, 2026-Jan, 2026-May; MTP 2024-Aug	1.2, p. 4.9
1.2.4	Price আৰু quantity দিয়া থাকিলে প্ৰথমে প্ৰতিটো বিন্দুত TR = P × Q গণনা কৰক, তাৰ পিছত MR = ΔTR/ΔQ: ₹20 × 10 = 200 → ₹19 × 11 = 209-এ MR = ₹9 দিয়ে; ₹100 × 900 → ₹90 × 1,000 (দুয়োটাই ₹90,000)-এ MR = 0 দিয়ে; MR ঋণাত্মক হ'ব পাৰে (570 → 560-এ −₹10 দিয়ে)।	Q6, Q8, Q9, Q22, Q26, Q44 (+ 1.0 Q25)	PYQ 2019-May, 2019-Nov (×2), 2021-Dec, 2022-Jun, 2025-Jan, 2025-May	1.2, pp. 4.9 – 4.10 (Table 2)
1.2.5	যিকোনো output স্তৰত TR হৈছে সেই স্তৰলৈকে marginal revenues-ৰ যোগফল: TR = ΣMR (MR ₹10 + ₹5 + ₹3 = TR ₹18)।	Q41, Q58	PYQ 2024-Sep, 2026-Sep	1.2, p. 4.10
1.2.6	নিম্নগামী AR (price) schedule-ৰ ক্ষেত্ৰত MR সদায় price-তকৈ কম: MR curve AR curve-ৰ তলত থাকে আৰু অধিক দ্ৰুতভাৱে হ্ৰাস পায়, আৰু শূন্য হোৱাৰ পিছত MR ঋণাত্মক হয়, অথচ AR (price) ধনাত্মক থাকে — সেয়ে monopoly বা imperfect competition-ত AR শূন্য হ'ব নোৱাৰে, কিন্তু MR শূন্য বা ঋণাত্মক হ'ব পাৰে।	Q34	PYQ 2023-Dec	1.2, p. 4.10

প্রসংগ	ছাত্র-ছাত্রীৰ বাবে One-liner	Scanner প্রশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
1.2.7	MR ধনাত্মক হৈ থকালৈকে TR বৃদ্ধি পায়: diminishing marginal revenue-ৰ বাবে আৰম্ভণিতে ই হ্ৰাসমান হাৰত বাঢ়ে, MR শূন্য হ'লে সৰ্বাধিক হয় (TR-ৰ slope = 0), আৰু MR ঋণাত্মক হ'লে হ্ৰাস পায়।	Q5, Q7, Q16, Q19, Q29, Q33, Q37	PYQ 2019-May, 2019-Nov (×2), 2021-Jan (×2), 2022-Dec, 2023-Dec, 2024-Jun	1.2, pp. 4.10 – 4.11
1.2.8	Perfect competition-ত firm এটা price taker: ইয়াৰ AR (demand) curve perfectly elastic, price স্থিৰ, সেয়ে MR = AR, আৰু AR তথা MR curves একেডাল অনুভূমিক (horizontal) ৰেখাত মিলি যায়।	Q55	MTP 2025-Aug S2	1.2, p. 4.11
1.2.9	MR, AR আৰু price elasticity of demand-ৰ মাজত এক অনন্য সম্পৰ্ক আছে: MR = AR × (e − 1)/e, য'ত e = price elasticity of demand।	Q2, Q42, Q59	PYQ 2018-Nov, 2025-Jan, 2026-Sep; MTP 2025-May S2	1.2.0, pp. 4.11 – 4.12
1.2.10	Numericals: MR = AR × (e − 1)/e-ত e-ক ধনাত্মক সংখ্যা হিচাপে বহুৰাওক — AR 5, e 2 → MR = 2.5; AR 45, e 3 → MR = 30; AR 21-ত e = 3 আৰু 7 → MR = 14 আৰু 18।	Q18, Q38, Q45	PYQ 2021-Jan, 2024-Jun, 2025-May; MTP 2025-Apr S1	1.2.0, p. 4.12
1.2.11	যদি e = 1, MR = 0; যদি e > 1, MR ধনাত্মক; যদি e < 1, MR ঋণাত্মক। সৰলৰেখা আকৃতিৰ (straight-line) demand curve-ত MR মধ্যবিন্দুত (e = 1) শূন্য, ওপৰৰ অংশত ধনাত্মক আৰু তলৰ অংশত ঋণাত্মক।	Q4, Q20, Q50, Q52	PYQ 2019-May, 2021-Jul, 2026-Jan; MTP 2025-Apr S1, 2025-Aug S2	1.2.0, p. 4.12
1.2.12	য'ত price elasticity of demand একৰ সমান, তাতেই total revenue সৰ্বাধিক, কাৰণ তাত MR = 0।	Q43, Q54, Q60	PYQ 2025-Jan, 2026-Sep; MTP 2025-Aug S2	1.2.0, p. 4.12
1.2.13	Behavioural Principle 1: যদি firm-ৰ total variable costs আদায় নহয়, তেন্তে ই একেবাৰে উৎপাদন কৰা উচিত নহয় — price (AR) AVC-তকৈ কম হ'লে প্ৰতিযোগিতামূলক firm বন্ধ হয় (shuts down)। সৰ্বনিম্ন AVC-ই shut-down price; shut-down point-ত P = AVC, TR = TVC আৰু firm-ৰ লোকচান তাৰ fixed cost (TFC)-ৰ সমান। বন্ধ কৰাটো অস্থায়ী।	Q1, Q3, Q40	PYQ 2018-May, 2019-May; MTP 2024-Aug, 2025-May S2	1.2.1, p. 4.13
1.2.14	Behavioural Principle 2: marginal revenue marginal cost-ৰ সমান হোৱা স্তৰলৈকে output বঢ়াই firm-এ সৰ্বাধিক profit অৰ্জন কৰে (MR = MC, first-order condition); MR যেতিয়ালৈকে MC-তকৈ বেছি থাকে, তেতিয়ালৈকে উৎপাদন অব্যাহত ৰখাটো লাভজনক। MR curve তললৈ ঢালযুক্ত আৰু MC curve ওপৰলৈ ঢালযুক্ত; profit-maximising output-ত সিহঁতে পৰস্পৰক ছেদ কৰে।	Q3, Q24, Q28, Q35, Q36, Q46, Q47	PYQ (CPT) 2016-Dec, 2019-May, 2021-Dec, 2022-Jun, 2022-Dec, 2023-Dec (×2), 2025-May; MTP 2025-May S2	1.2.1, pp. 4.13 – 4.14
1.2.15	Profit (TR − TC) সৰ্বাধিক হয় য'ত TR-এ TC-ক আটাইতকৈ বেছি পৰিমাণে অতিক্ৰম কৰে — সেই output য'ত TR আৰু TC-ৰ slopes সমান (MR = MC)।	Q30	PYQ 2022-Dec	SM-ত নাই (কেৱল PYQ); 1.2.1, p. 4.14-ৰ পৰা নিৰ্গত
1.2.16	Marginal benefits-এ marginal costs-তকৈ বেছি নহ'লে এজন rational ব্যক্তিয়ে কোনো কাম নকৰে।	Q57	MTP 2025-Aug S1, 2026-Apr S1	SM-ত নাই (কেৱল MTP-ত)

প্রসংগ	ছাত্র-ছাত্রীৰ বাবে One-liner	Scanner প্ৰশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
1.2.17	গোট 3-ৰ বিষয়বস্তু: monopolistic competition-ত প্ৰতিটো firm-এ স্বতন্ত্ৰভাৱে MR = MC-ত profit সৰ্বাধিক কৰে (price leadership, cartels আৰু kink point oligopoly-ৰ পৰিস্থিতি)।	Q53	MTP 2025-Aug S1	SM গোট 1-ত নাই (কেৱল MTP); SM অধ্যায় 4, গোট 3
1.2.18	অধ্যায় 3-ৰ বিষয়বস্তু: explicit cost হৈছে factor services যোগান ধৰোঁতাসকলক entrepreneur-এ কৰা প্ৰকৃত পৰিশোধ।	Q56	MTP 2025-Dec S1	SM অধ্যায় 4-ত নাই (কেৱল MTP); SM অধ্যায় 3

গোট 2: Determination of Prices

SM অধ্যায় 4, গোট 2, পৃষ্ঠা 4.16 – 4.26

বিষয় 2.0 পৰিচয় (Introduction)

6টা Scanner প্ৰশ্ন · সঘনতা PYQ 4 · RTP 1 · MTP 3

প্রসংগ	ছাত্র-ছাত্রীৰ বাবে One-liner	Scanner প্ৰশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
2.0.1	Goods-ৰ prices-এ সেইবোৰৰ exchange value প্ৰকাশ কৰে; prices-এ factors of production-ৰ services-ৰ মূল্যও প্ৰকাশ কৰে — land, labour, capital আৰু organisation-ৰ বাবে rent, wages, interest আৰু profit।	Q1, Q2 (+ 1.0 Q33)	PYQ 2018-Nov, 2023-Jun, 2026-Sep	2.0, p. 4.16
2.0.2	*বিষয় 1.0 চাওক: Ricardo-ৰ মতে exchange value-ৰ অর্থ হৈছে সাধাৰণভাৱে commodities-ৰ ওপৰত কর্তৃত্ব (command over commodities in general), অর্থাৎ সাধাৰণভাৱে ক্ৰয়যোগ্য commodities-ৰ ওপৰত বিনিময়ৰ ক্ষমতা (power in exchange over purchasable commodities in general) /*	Q3	PYQ 2024-Sep	1.0, pp. 4.2 – 4.3
2.0.3	সাধাৰণতে demand আৰু supply-এ price নির্ধাৰণ কৰে, কিন্তু চৰকাৰে কেতিয়াবা হস্তক্ষেপ কৰি prices সম্পূৰ্ণ বা আংশিকভাৱে নির্ধাৰণ কৰে — যেনে ঘেঁহু, চাউল আৰু কুঁহিয়াৰৰ procurement prices (খেতিয়কক নিশ্চিত কৰা minimum support price)। Price floor হৈছে equilibrium price-তকৈ ওপৰত নির্ধাৰিত এটা সৰ্বনিম্ন price।	Q5, Q6	RTP 2025-May; MTP 2025-Apr S1 (×2), 2025-Aug S2	2.0, pp. 4.16 – 4.17 ('support price' আৰু 'price floor'-ৰ সংজ্ঞা SM-ত দিয়া নাই)
2.0.4	অধ্যায় 3-ৰ বিষয়বস্তু: economic cost = explicit cost + implicit cost। TR ₹1,20,000, explicit cost ₹95,000, এৰি দিয়া দৰমহা (forgone salary) ₹30,000 → accounting cost ₹95,000, accounting profit ₹25,000, economic cost ₹1,25,000, economic loss ₹5,000।	Q4	PYQ 2025-May	SM অধ্যায় 4-ত নাই (কেৱল PYQ); SM অধ্যায় 3

বিষয় 2.1 Prices-ৰ নির্ধাৰণ — এক সাধাৰণ দৃষ্টিভংগী (Determination of Prices - A General View)

2টা Scanner প্ৰশ্ন · সঘনতা PYQ 1 · RTP – · MTP 2

প্ৰসংগ	ছাত্ৰ-ছাত্ৰীৰ বাবে One-liner	Scanner প্ৰশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
2.1.1	মুক্ত প্ৰতিযোগিতামূলক market-ত demand আৰু supply-এ equilibrium price নির্ধাৰণ কৰে; equilibrium price বা market clearing price হৈছে সেই price, য'ত quantity demanded quantity supplied-ৰ সমান হয়, সেয়ে অবিক্ৰীত stock বা অপূৰণ হোৱা demand একো নাথাকে।	Q1	PYQ 2021-Jul	2.1, p. 4.17
2.1.2	Market price equilibrium-তকৈ ওপৰত থাকিলে excess supply (surplus) হয় আৰু প্ৰতিযোগী বিক্ৰেতাসকলে price কমায়; equilibrium-তকৈ তলত থাকিলে (equilibrium price market price-তকৈ বেছি) excess demand (shortage) হয় আৰু ক্ৰেতাসকলে দাম চৰাই price বঢ়ায় — price mechanism-ৰ জৰিয়তে stable equilibrium স্বয়ংক্ৰিয়ভাৱে পুনৰ প্ৰতিষ্ঠা হয়।	Q2	MTP 2024-Aug, 2025-Apr S1	2.1, pp. 4.18 – 4.19

বিষয় 2.2 Demand আৰু Supply-ত পৰিৱৰ্তন (Changes in Demand and Supply)

22টা Scanner প্ৰশ্ন · সঘনতা PYQ 22 · RTP – · MTP 2

প্ৰসংগ	ছাত্ৰ-ছাত্ৰীৰ বাবে One-liner	Scanner প্ৰশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
2.2.1	Commodity-ৰ নিজৰ price-ৰ বাহিৰে আন কাৰকে (income, tastes, জনসংখ্যা, technology, factors-ৰ prices) curves-ক shift কৰে; চাৰিটা পৰিৱৰ্তন হ'ল demand-ৰ বৃদ্ধি (সোঁফাললৈ shift) বা হ্ৰাস (বাওঁফাললৈ shift), আৰু supply-ৰ বৃদ্ধি (সোঁফাললৈ shift) বা হ্ৰাস (বাওঁফাললৈ shift)।	Q8	PYQ 2024-Jun	2.2, p. 4.19
2.2.2	Demand-ৰ বৃদ্ধি (supply অপৰিৱৰ্তিত): পুৰণি price-ত excess demand-এ equilibrium price বঢ়ায়, আৰু কিনা-বেচা হোৱা quantity-ও বাঢ়ে। ভৱিষ্যতে prices-ৰ প্ৰত্যাশিত বৃদ্ধিয়ে (অহা বছৰ cars, motorcycles) বৰ্তমানৰ demand বঢ়ায় — demand curve সোঁফাললৈ shift হয়।	Q12, Q20, Q22	PYQ 2024-Jun, 2025-Sep; MTP 2025-Aug S1	2.2 (i), pp. 4.19 – 4.20; Illustration 1, p. 4.25
2.2.3	Demand-ৰ হ্ৰাস (যেনে income কমিলে; supply অপৰিৱৰ্তিত): equilibrium price আৰু quantity demanded তথা supplied দুয়োটাই হ্ৰাস পায়।	Q7, Q16	PYQ 2023-Jun, 2025-Jan	2.2 (ii), p. 4.20
2.2.4	Supply-ৰ বৃদ্ধি (যেনে উন্নত technology; demand অপৰিৱৰ্তিত): পুৰণি price-ত surplus হোৱাৰ বাবে equilibrium price কমে আৰু quantity demanded বাঢ়ে।	Q3, Q19	PYQ 2019-Nov, 2025-Sep	2.2 (iii), pp. 4.20 – 4.21
2.2.5	Supply-ৰ হ্ৰাস (যেনে অপ্ৰচলিত (obsolete) technology, প্ৰবল বৰষুণ বা ধুমুহাত শস্যৰ ক্ষতি; demand অপৰিৱৰ্তিত): পুৰণি price-ত ঘাটি (deficit) হোৱাৰ বাবে equilibrium price বাঢ়ে, আনহাতে বিক্ৰী আৰু ক্ৰয় কৰা পৰিমাণ কমে।	Q1, Q11, Q13	PYQ 2018-Nov, 2024-Jun, 2024-Sep	2.2 (iv), p. 4.21; Illustration 1, p. 4.25

প্রসংগ	ছাত্র-ছাত্রীৰ বাবে One-liner	Scanner প্রশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
2.2.6	*বিষয় 2.3 চাওক: একেলগে হোৱা shifts — একেটা দিশত হ'লে quantity নিশ্চিত আৰু price অনিশ্চিত (সমান বৃদ্ধিত price অপৰিৱৰ্তিত থাকে); বিপৰীত দিশত হ'লে price নিশ্চিত আৰু quantity অনিশ্চিত; ডাঙৰ shift-টোৱে ফলাফল নির্ধাৰণ কৰে।*	Q2, Q4, Q5, Q6, Q9, Q10, Q14, Q15, Q17, Q18, Q21	PYQ 2019-May, 2021-Jul, 2021-Dec, 2022-Dec, 2024-Jun (×2), 2024-Sep, 2025-Jan (×3), 2025-May, 2025-Sep; MTP 2025-Apr S1	2.3, pp. 4.21 – 4.25

বিষয় 2.3 Demand আৰু Supply-ত একেলগে হোৱা পৰিৱৰ্তন (Simultaneous Changes in Demand and Supply)

2টা Scanner প্রশ্ন · সঘনতা PYQ – · RTP – · MTP 3

প্রসংগ	ছাত্র-ছাত্রীৰ বাবে One-liner	Scanner প্রশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
2.3.1	Demand আৰু supply একেটা দিশত shift হ'লে: দুয়োটা বাঢ়িলে equilibrium quantity বাঢ়ে কিন্তু equilibrium price-ৰ পৰিৱৰ্তন অনিশ্চিত; দুয়োটা কমিলে equilibrium quantity কমে কিন্তু price-ৰ পৰিৱৰ্তন অনিশ্চিত। Demand-ৰ বৃদ্ধি supply-ৰ বৃদ্ধিৰ সমান হ'লে price একে থাকে আৰু quantity বাঢ়ে।	(+ 2.2 Q2, 2.2 Q4, 2.2 Q5, 2.2 Q15, 2.2 Q21)	PYQ 2019-May, 2021-Jul, 2021-Dec, 2025-Jan (×2), 2025-Sep	2.3, p. 4.22
2.3.2	ডাঙৰ shift-টোৱে price নির্ধাৰণ কৰে: demand supply-তকৈ বেছি বাঢ়িলে price বাঢ়ে; supply demand-তকৈ অধিক অনুপাতত বাঢ়িলে নতুন equilibrium price মূল price-তকৈ কম হয় (ওলোটাকৈ, supply-ৰ হ্রাস demand-ৰ হ্রাসতকৈ বেছি হ'লে price বাঢ়ে)।	(+ 2.2 Q6, 2.2 Q17)	PYQ 2022-Dec, 2025-Jan	2.3, p. 4.22
2.3.3	Demand আৰু supply বিপৰীত দিশত shift হ'লে: demand বাঢ়িলে আৰু supply কমিলে equilibrium price বাঢ়ে, কিন্তু equilibrium quantity-ৰ বিষয়ে নিশ্চিতকৈ একো ক'ব নোৱাৰি; demand কমিলে আৰু supply বাঢ়িলে equilibrium price কমে, quantity অনিশ্চিত।	(+ 2.2 Q9, 2.2 Q14, 2.2 Q18)	PYQ 2024-Jun, 2024-Sep, 2025-May; MTP 2025-Apr S1	2.3, p. 4.23
2.3.4	Illustration 1 (D1 আৰু S1 বিন্দু 1-ত মিলিত হয়, SM-ৰ figure numbering): demand বৃদ্ধি + factor price বৃদ্ধি → D2-ৰ সৈতে S3 = বিন্দু 2; demand বৃদ্ধি + supply বৃদ্ধি (complement সস্তা / উন্নত technology / সস্তা factor) → D2-ৰ সৈতে S2 = বিন্দু 7; প্রবল বৰষুণত শস্যৰ ক্ষতি → কেৱল S3 = বিন্দু 3; ভৱিষ্যতে price বৃদ্ধিৰ প্রত্যাশা → কেৱল D2 = বিন্দু 5।	(+ 2.2 Q10, 2.2 Q11, 2.2 Q12)	PYQ 2024-Jun (×3)	Illustration 1, pp. 4.24 – 4.25
2.3.5	Price ceiling হৈছে কোনো good-ৰ বাবে ল'ব পৰা সর্বোচ্চ price; equilibrium price-তকৈ তলত নির্ধাৰণ কৰিলে ই অভাৱ (shortages), বহুসংখ্যক উপভোক্তাৰ মাজত সীমিত যোগান বিতৰণৰ সমস্যা আৰু black marketing সৃষ্টি কৰে।	Q1, Q2	MTP 2024-Aug, 2024-Dec S1, 2025-Dec S1	SM-ত নাই (কেৱল MTP); p. 4.17-এ equilibrium analysis-ৰ ব্যৱহাৰ হিচাপে কেৱল price ceilings আৰু floors-ৰ নাম উল্লেখ কৰিছে

গোট 3: বিভিন্ন market forms-ত price আৰু output নির্ধাৰণ (Price-Output Determination under Different Market Forms)

SM অধ্যায় 4, গোট 3, পৃষ্ঠা 4.27 – 4.65

বিষয় 3.0 Perfect Competition

64টা Scanner প্রশ্ন · সঘনতা PYQ 49 · RTP 4 · MTP 19

প্রসংগ	ছাত্র-ছাত্রীৰ বাবে One-liner	Scanner প্রশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
3.0.1	Perfect competition-ত সকলো firm ব্যক্তিগতভাৱে price takers: কোনো firm-এ price নিয়ন্ত্রণ বা প্রভাৱিত কৰিব নোৱাৰে; industry-ৰ বাবে price total (market) demand আৰু total (market) supply-ৰ market forces-এ নির্ধাৰণ কৰে — য'ত সিহঁত সমান, সেয়াই equilibrium price।	Q1, Q5, Q27, Q36, Q40	PYQ (CPT) 2017-Jun, 2018-May, 2020-Nov, 2023-Jun, 2024-Sep, 2025-Sep; MTP 2025-May S2	3.0.0 (vi), p. 4.29; 3.0.1, pp. 4.29 – 4.30
3.0.2	Pure competition = (i) বহুসংখ্যক ক্রেতা আৰু বিক্রেতা, (ii) homogeneous (একে) products, যিবোৰ perfect substitutes আৰু একক market price-ত বিক্রী হয়, (iii) free entry and exit; ইয়াৰ অপৰিহার্য বৈশিষ্ট্য হৈছে monopoly-ৰ কোনো উপাদানৰ অনুপস্থিতি। Perfect competition-এ ইয়াৰ লগত যোগ কৰে market অৱস্থাৰ perfect knowledge, অতি কম transaction costs আৰু সকলো firm-ৰ price-taking (Summary-ত perfect mobility of factors, no government interference আৰু absence of collusion-ও তালিকাভুক্ত)।	Q23, Q32, Q46, Q48	PYQ 2022-Dec, 2026-May; MTP 2024-Aug, 2025-Jan S2	3.0.0, pp. 4.28 – 4.29; Summary, p. 4.63
3.0.3	Perfect (pure) competition-ৰ বৈশিষ্ট্য **নহয়**: selling costs বা advertising ('informative' advertising-ও), inelastic demand, resources-ৰ অদক্ষ আবণ্টন (inefficient allocation of resources), আৰু 'absence of transport cost' — SM-এ কেৱল অতি কম transaction costs-ৰ কথা কয়, সেয়াও কেৱল perfect (pure নহয়) competition-ৰ অতিৰিক্ত চর্ত হিচাপে। Perfect competition-ত কোনো selling costs নাথাকে, firm-ৰ demand infinitely elastic আৰু resources-ৰ দক্ষ আবণ্টন (efficient allocation of resources) হয়।	Q7, Q17, Q20, Q30, Q38, Q49	PYQ 2018-Nov, 2021-Jan, 2021-Dec, 2023-Dec, 2025-May; MTP 2025-May S2, 2025-Dec S1	3.0.0, pp. 4.28 – 4.29; Table 7, pp. 4.55 – 4.56
3.0.4	Perfectly competitive market-ক এক কল্পকাহিনী (myth) বুলি গণ্য কৰা হয় — ইয়াৰ assumptions বাস্তৱ জগতৰ markets-ত কেতিয়াও পোৱা নাযায়; কৃষিজাত products, financial instruments (stocks, bonds, foreign exchange) আৰু মূল্যৱান ধাতু (সোণ, ৰূপ, platinum)-হে ইয়াৰ ওচৰ চাপে।	Q15, Q22	PYQ 2019-Nov, 2022-Jun	3.0.0, p. 4.29; 3.0.5, p. 4.39
3.0.5	Price-taking firm-ৰ demand (AR) curve market price-ত এডাল অনুভূমিক ৰেখা — X-axis-ৰ সমান্তৰাল — সেয়ে ই perfectly (infinitely) elastic: firm-ৰ price elasticity of demand কেৱল perfect competition-তহে infinite, আৰু perfectly elastic demand curve-ৰ সন্মুখীন হোৱা firm এটা perfect competitor।	Q10, Q12, Q28, Q29, Q31, Q37, Q44, Q63	PYQ 2018-Nov, 2019-Nov, 2023-Dec (×2), 2024-Jun, 2025-Jan, 2026-Sep; RTP 2026-Jan; MTP 2025-Jan S2	3.0.1, pp. 4.30 – 4.31; Summary table, p. 4.62

প্রসংগ	ছাত্র-ছাত্রীৰ বাবে One-liner	Scanner প্রশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
3.0.6	Perfect competition-ত profit-ৰ স্তৰ যিয়েই নহওক, AR = MR = Price (AR আৰু MR একেডাল curve) — সেয়ে supernormal profit অৰ্জন কৰা firm-ৰো AR = MR; এই সমতা কেৱল perfect competition-তহে থাকে।	Q11, Q26	PYQ 2019-May, 2023-Jun; MTP 2025-Apr S1	3.0.1, p. 4.31; Table 7, p. 4.56
3.0.7	কেৱল ব্যক্তিগত firm-ৰ demand curve-হে অনুভূমিক; perfect competition-ত market (industry) demand curve DD আন যিকোনো market demand curve-ৰ দৰে তললৈ ঢালযুক্ত (Figs. 14 আৰু 16)। তালিকাভুক্ত সকলো market forms-ৰ market demand curves ঋণাত্মক ঢালযুক্ত।	Q45	MTP 2025-Jan S2	3.0.1, pp. 4.29 – 4.32 (Figs. 14 আৰু 16)
3.0.8	Firm-ৰ equilibrium-ৰ দুটা চর্ত: (i) MR = MC — profit-maximisation condition; (ii) MC curve-এ MR curve-ক তলৰ পৰা ছেদ কৰে, অর্থাৎ MC-ৰ slope ধনাত্মক। য'ত MC-এ MR-ক ওপৰৰ পৰা ছেদ কৰে (বিন্দু T), তাত equilibrium নাই; R, য'ত ই তলৰ পৰা ছেদ কৰে, সেয়াই equilibrium।	Q2, Q8, Q16, Q19, Q35, Q42	PYQ 2018-May, 2018-Nov, 2019-May, 2021-Jul, 2024-Sep, 2025-Jan	3.0.1, pp. 4.31 – 4.32
3.0.9	যদি MR > MC, firm-এ production বঢ়োৱা উচিত (প্রতিটো অতিৰিক্ত unit-এ cost-তকৈ revenue-ত বেছি যোগ কৰে); যদি MR < MC, output কমোৱা উচিত; কেৱল MR = MC (প্রতিযোগিতামূলক firm-ৰ বাবে = P) হ'লেহে profit সর্বাধিক।	Q4	PYQ 2018-May	3.0.1, pp. 4.31 – 4.32
3.0.10	Perfectly competitive industry-ৰ firm এটাৰ MC curve-এ তাৰ supply curve দেখুৱায় — নিখুঁতকৈ ক'বলৈ গ'লে, short-run supply curve হৈছে MC curve-ৰ সেই অংশ, যিটো AVC curve-ৰ সর্বনিম্ন বিন্দুৰ ওপৰত থাকে।	Q9, Q34	PYQ 2018-Nov, 2019-Nov, 2024-Sep; MTP 2025-Apr S1	3.0.2, pp. 4.32 – 4.33
3.0.11	Shut-down rule: price AVC-তকৈ তললৈ নামিলে — অর্থাৎ total revenue-এ total variable cost-কো আদায় কৰিব নোৱাৰিলে — firm-এ শূন্য যোগান ধৰে আৰু বন্ধ হয় (সম্ভৱতঃ অস্থায়ীভাৱে); AVC আৰু fixed cost-ৰ কিছু অংশ আদায় হ'লে short run-ত ই চলি থাকে।	Q33, Q39, Q60	PYQ 2024-Sep, 2025-Sep; RTP 2026-Jan	3.0.2, p. 4.33; 3.0.3, p. 4.35
3.0.12	Normal profit = শূন্য economic profit: average revenue ঠিক average total cost-ৰ সমান (AR = ATC; TR – TC = 0); entrepreneur-ৰ managerial services-ৰ বাবে profit-ৰ এটা স্বাভাৱিক শতাংশ ইতিমধ্যে cost of production-ত অন্তর্ভুক্ত।	Q14, Q18, Q62	PYQ 2019-Nov, 2021-Jul, 2026-Sep	3.0.3, pp. 4.33 – 4.35
3.0.13	Supernormal profit: AR (price) > ATC — firm-এ স্বাভাৱিক হাৰৰ ওপৰত অতিৰিক্ত profit অৰ্জন কৰে; equilibrium-ত P = MC হোৱাৰ বাবে ইয়াৰ অর্থ ATC < MC-ও। ATC > AR হ'লে লোকচান (losses) হয়। Short run-ত এটা প্রতিযোগিতামূলক firm-এ তিনিওটাৰ যিকোনো এটা অৰ্জন কৰিব পাৰে।	Q13, Q43	PYQ 2019-Nov, 2025-Jan	3.0.3, pp. 4.33 – 4.35

প্রসংগ	ছাত্র-ছাত্রীৰ বাবে One-liner	Scanner প্ৰশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
3.0.14	Long run-ত প্ৰৱেশ আৰু প্ৰস্থান (entry and exit)-এ supernormal profits আৰু losses মচি পেলায়: প্ৰতিটো perfectly competitive firm-এ কেৱল normal profit অৰ্জন কৰে (সেয়ে long run-ত 'all firms earn profit' উক্তিটো অশুদ্ধ)। Short run-ত industry সেই price-ত equilibrium-ত থাকে, যিয়ে market clear কৰে (market demand = market supply)।	Q6, Q21, Q55	PYQ 2018-Nov, 2021-Dec; MTP 2025-Dec S1	3.0.1, p. 4.29; 3.0.4, p. 4.37; Summary, p. 4.63
3.0.15	প্ৰতিযোগিতামূলক firm-ৰ long-run equilibrium: LMC = LAC = P (MR = MC আৰু AR = AC-সহ), অৰ্থাৎ SMC = LMC = SAC = LAC = P = MR; industry-ৰ বাবে LAR = LMR = P = LMC = LAC।	Q3, Q25	PYQ 2018-May, 2022-Dec	3.0.4, pp. 4.37 – 4.38; 3.0.5, p. 4.39
3.0.16	Perfect competition-ত long-run optimality: সৰ্বনিম্ন সম্ভৱপৰ cost-ত output; উপভোক্তাই সৰ্বনিম্ন price দিয়ে, P = MC; plants সম্পূৰ্ণ capacity-ত ব্যৱহৃত হয়, সেয়ে resources-ৰ অপচয় নাই (MC = AC) — সেয়েহে excess capacity নাই; কেৱল normal profits (AC = AR); firms-ৰ optimum সংখ্যা।	Q53, Q54, Q61, Q64	PYQ 2026-Sep; RTP 2025-May, 2025-Sep; MTP 2025-Aug S1, 2026-Apr S2	3.0.5, p. 4.39; Table 7, p. 4.56
3.0.17	Price কেৱল perfect competition-তহে marginal cost-ৰ সমান; monopoly আৰু monopolistic competition-ত price MC-তকৈ বেছি। Monopolists-এ প্ৰতিযোগিতামূলক firms-তকৈ বেছি prices লয় আৰু কম output উৎপাদন কৰে, সেয়ে monopolised অৱস্থাতকৈ প্ৰতিযোগিতামূলক অৱস্থাত supply বেছি।	Q41, Q47	PYQ 2025-Sep, 2026-Jan	Table 7, p. 4.55; 3.1.5 (2), p. 4.51
3.0.18	তীব্ৰ প্ৰতিযোগিতাত থকা অতি বহুসংখ্যক বিক্ৰেতাৰ ক্ষেত্ৰত ICAI-ৰ keyed answer-এ elasticity of supply-ক infinite বুলি ধৰে; SM-এ নিজে কেৱল firm-ৰ demand (supply নহয়) infinitely elastic হোৱাৰ কথাহে কয়।	Q24	PYQ 2022-Dec	SM-ত নাই (কেৱল PYQ); তুলনীয় 3.0.1, p. 4.31
3.0.19	Monopolist-ৰ কোনো অনন্য supply curve নাথাকে, কাৰণ ই P > MC নিৰ্ধাৰণ কৰে (price আৰু quantity-ৰ মাজত এক-এক সম্পৰ্ক নাই); perfect competition-ত P = MC, সেয়ে MC curve-টোৱেই supply curve।	Q50	MTP 2025-Aug S2	SM-ত নাই (কেৱল MTP); তুলনীয় 3.0.2, p. 4.32
3.0.20	Accounting cost-এ explicit payments (rent, salaries, borrowed funds-ৰ interest) সামৰে কিন্তু normal profit নসামৰে, যিটো entrepreneur-ৰ নিজা resources-ৰ implicit cost আৰু economic cost-ত অন্তৰ্ভুক্ত; TFC = TC – TVC (fixed cost = শূন্য output-ত total cost)।	Q58, Q59	MTP 2025-Dec S1 (×2)	3.0.3, pp. 4.33 – 4.34; Illustration 2, pp. 4.35 – 4.36
3.0.21	Cost-theory-ৰ বিষয় (অধ্যায় 3): AFC curve এটা rectangular hyperbola; MC বাঢ়ি থকা অৱস্থাতো AVC কমিব পাৰে, যদিহে MC < AVC; LAC হৈছে প্ৰতিটো output উৎপাদনৰ সৰ্বনিম্ন cost, SAC curves-ৰ envelope, আৰু U-shaped; increasing আৰু তাৰ পিছত diminishing returns-ৰ বাবে SAC U-shaped।	Q51, Q52, Q56, Q57	MTP 2025-Dec S1 (×4)	SM অধ্যায় 4 গোট 3-ত নাই (কেৱল MTP; SM অধ্যায় 3, Theory of Cost)

বিষয় 3.1 Monopoly

66টা Scanner প্ৰশ্ন · সঘনতা PYQ 51 · RTP 4 · MTP 31

প্ৰসংগ	ছাত্ৰ-ছাত্ৰীৰ বাবে One-liner	Scanner প্ৰশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
3.1.1	Monopoly ('alone to sell'): এনে product-ৰ একক বিক্ৰেতা, যাৰ কোনো close substitute নাই। বৈশিষ্ট্য: একক বিক্ৰেতা (firm = industry); প্ৰৱেশৰ শক্তিশালী বাধা (strong barriers to entry); close substitutes নাই; market power। বহুসংখ্যক বিক্ৰেতা, একক ক্ৰেতা, free entry বা homogeneous product monopoly-ৰ বৈশিষ্ট্য **নহয়** (Summary table-ত ইয়াৰ product-ক 'unique product without close substitute' বুলি কোৱা হৈছে)।	Q15, Q22, Q25, Q27, Q42	PYQ 2021-Jul, 2022-Jun, 2023-Jun, 2023-Dec, 2025-May	3.1, 3.1.0, pp. 4.39 – 4.40; Summary table, p. 4.62
3.1.2	Monopoly-ৰ মৌলিক কাৰণ হৈছে barriers to entry — economic, institutional, legal বা artificial: যেনে দুষ্প্ৰাপ্য resources-ৰ ওপৰত নিয়ন্ত্ৰণ, চৰকাৰৰ exclusive rights, intellectual property rights সুৰক্ষিত কৰিবলৈ চৰকাৰে দিয়া patents আৰু copyrights, বিপুল start-up costs, natural monopoly। প্ৰৱেশ সকলো সময়তে সীমাবদ্ধ। ভাৰতত: ৰেল পৰিবহণত Indian Railways; nuclear power-ৰ ওপৰত চৰকাৰী monopoly।	Q8, Q19, Q29, Q46, Q56	PYQ 2019-May, 2021-Dec, 2024-Jun, 2025-Sep; MTP 2025-Jan S2, 2025-Apr S1, 2025-Aug S1	3.1.0 – 3.1.1, pp. 4.39 – 4.41
3.1.3	Close substitutes নথকাৰ বাবে monopolist-ৰ product-ৰ আন যিকোনো product-ৰ সৈতে cross elasticity of demand শূন্য বা অতি কম, আৰু ইয়াৰ price elasticity of demand একতকৈ কম: monopolist-এ এডাল খৰ (steep), তললৈ ঢালযুক্ত (highly inelastic) demand curve-ৰ সন্মুখীন হয় — ইয়াৰ AR curve বাওঁফালৰ পৰা সোঁফাললৈ নামি যায়।	Q7, Q34, Q37, Q38, Q49, Q57	PYQ 2018-Nov, 2025-Jan, 2026-Jan; MTP 2024-Aug, 2024-Dec S1, 2025-Apr S1, 2025-May S2	3.1.0 (3), pp. 4.39 – 4.40; 3.1.2, p. 4.41; Table 7, p. 4.55
3.1.4	একক firm-টোৱেই industry গঠন কৰে — firm আৰু industry-ৰ মাজত কোনো পার্থক্য নাই — সেয়ে monopolist-ৰ demand curve market demand curve-ৰ সৈতে একে।	Q4, Q55	PYQ 2018-May, 2026-May; MTP 2024-Aug, 2025-Aug S1	3.1.0 (1), p. 4.39; 3.1.2, p. 4.41
3.1.5	Price-ৰ ওপৰত নিয়ন্ত্ৰণৰ মাত্ৰা: perfect competition-ত নাই, monopolistic competition আৰু oligopoly-ত কিছু, monopoly-ত অতি উল্লেখযোগ্য (অতি বেছি) — monopolist এজন price maker।	Q17, Q18	PYQ 2021-Dec (×2); MTP 2025-May S2	3.1.0 (3), p. 4.39; Summary table, pp. 4.62 – 4.63
3.1.6	Monopoly-ত AR আৰু MR: দুয়োটাই তললৈ ঢালযুক্ত; MR AR-তকৈ কম (ইয়াৰ তলত থাকে), কাৰণ অতিৰিক্ত এটা unit বিক্ৰী কৰিবলৈ monopolist-এ সকলো units-ৰ price কমাব লাগে; MR-ৰ slope AR-ৰ দুগুণ (MR, AR আৰু Y-axis-ৰ মাজত আধা দূৰত্বত থাকে); AR শূন্য হ'ব নোৱাৰে, কিন্তু MR শূন্য (য'ত TR সর্বাধিক) বা আনকি ঋণাত্মকো হ'ব পাৰে।	Q5, Q21, Q28, Q52, Q63	PYQ 2018-Nov, 2022-Jun, 2024-Jun, 2026-Jan; MTP 2026-Apr S1	3.1.2, pp. 4.41 – 4.43

প্রসংগ	ছাত্র-ছাত্রীৰ বাবে One-liner	Scanner প্রশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
3.1.7	AR–MR–elasticity সম্পর্ক: MR = AR × (1 − 1/e), সেয়ে AR = MR × e/(e − 1); AR আৰু MR-ৰ মাজৰ ব্যৱধান price elasticity-ৰ ওপৰত নির্ভৰ কৰে। যেনে P = 60: e = 5-এ MR = 48 দিয়ে, e = 6-এ MR = 50 দিয়ে; MR = 15 আৰু e = 1.5-এ AR = 45 দিয়ে। MRs সমান নোহোৱালৈকে output উচ্চ MR (উচ্চ elasticity) থকা market-লৈ স্থানান্তৰ কৰা হয়।	Q51, Q53, Q65	PYQ 2021-Dec, 2026-Jan, 2026-May; MTP 2026-Apr S2	3.1.4 (সংখ্যাগত উদাহৰণ), p. 4.47
3.1.8	Monopolist-ৰ short-run equilibrium: MC = MR, MC-এ MR-ক তলৰ পৰা ছেদ কৰে; প্রতি unit profit = AR − ATC। Monopolist-এ সদায় profit অর্জন কৰিবই লাগিব বুলি কথা নাই: ATC > AR হ'লে ই লোকচান ভোগ কৰে (AVC আদায় হ'লে ই খোলা থাকে)।	Q48	PYQ 2026-Jan	3.1.3, pp. 4.43 – 4.45
3.1.9	Long run-ত লোকচান হ'লে monopolist-এ ব্যৱসায় চলাই নাথাকে (তেওঁ ওলাই যাব পাৰে, বা break even হ'বলৈ বা profit অর্জন কৰিবলৈ নিজৰ plant সাল-সলনি কৰিব পাৰে), কিন্তু বাহিৰৰ firms-ৰ প্রৱেশ বন্ধ থকাৰ বাবে long run-তো তেওঁ supernormal profits অর্জন কৰি থাকে; LAC-ৰ সর্বনিম্ন বিন্দুত উৎপাদন কৰাৰ প্রয়োজন নাই।	Q3, Q24, Q32, Q40, Q61	PYQ 2018-May (×2), 2022-Dec; MTP 2024-Aug, 2025-Jan S2, 2025-May S2, 2025-Aug S2, 2025-Aug S1	3.1.3, pp. 4.44 – 4.45; Summary, p. 4.63
3.1.10	Market power: marginal cost-তকৈ বেছি price ল'ব পৰা আৰু ধনাত্মক profit অর্জন কৰিব পৰা ক্ষমতা — সেয়ে monopoly power-ৰ মাত্রা price আৰু MC-ৰ মাজৰ ব্যৱধানেৰে বিচাৰ কৰা হয়।	Q47, Q58	PYQ 2025-Sep; MTP 2025-May S2	3.1.0 (4), p. 4.40; Summary, p. 4.63 ('measure' SM-ৰ শব্দ নহয়)
3.1.11	Monopoly-ৰ অর্থনৈতিক প্রভাৱ: প্রতিযোগিতামূলক firms-তকৈ বেছি prices আৰু কম output, long run-ত অন্যায্য economic profits, MC-তকৈ বেছি price, consumer surplus হ্রাস, price discrimination — monopolies শোষণমূলক, সেয়ে চৰকাৰে সেইবোৰ নিয়ন্ত্রণ কৰিবলৈ আৰু সেইবোৰৰ গঠন ৰোধ কৰিবলৈ পদক্ষেপ লয়।	Q2, Q23, Q54	PYQ 2018-May, 2022-Jun, 2026-May	3.1.5, p. 4.51; Summary, p. 4.64
3.1.12	Price discrimination: একেটা commodity-ৰ বিভিন্ন units-ৰ বাবে (বিভিন্ন ক্রেতাৰ পৰা) cost-ৰ পার্থক্যৰ সৈতে সম্পর্কহীন কাৰণত বিভিন্ন price লোৱা — abnormal profits অর্জনৰ বাবে monopolist-এ গ্রহণ কৰা এক pricing পদ্ধতি। Simple monopoly-এ একেই (uniform) price লয়; discriminating monopoly-এ বিভিন্ন prices লয় (যেনে Indian Railways-ৰ dynamic fares)।	Q16, Q31, Q35	PYQ 2021-Dec, 2024-Sep; MTP 2024-Aug	3.1.2, p. 4.43; 3.1.4, p. 4.46
3.1.13	Perfect competition-ত price discrimination টিকি থাকিব নোৱাৰে (market price-ৰ ওপৰত বিক্রেতাৰ কোনো প্রভাৱ নাই); ইয়াৰ বাবে monopoly-ৰ কিছু উপাদান প্রয়োজন।	Q10, Q36, Q59	PYQ 2019-May, 2021-Dec; RTP 2024-Sep; MTP 2025-May S2	3.1.4, p. 4.46

প্রসংগ	ছাত্র-ছাত্রীৰ বাবে One-liner	Scanner প্রশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
3.1.14	Price discrimination-ৰ চর্তসমূহ: (I) supply-ৰ ওপৰত বিক্রেতাৰ কিছু নিয়ন্ত্রণ থাকে (price নির্ধাৰণৰ ক্ষমতা); (II) market-ক দুটা বা তাতকৈ অধিক sub-markets-ত ভাগ কৰিব পাৰি; (III) sub-markets-ৰ মাজত price elasticity পৃথক — elasticities পৃথক হ'লেহে discrimination লাভজনক; (IV) কম price-ৰ market-ৰ ক্রেতাই বেছি price-ৰ market-ত পুনৰ বিক্রী কৰিব নোৱাৰে (no arbitrage)।	Q1, Q39, Q43, Q64	PYQ (CPT) 2016-Dec, 2025-May; RTP 2025-Sep; MTP 2025-Jan S2, 2025-Apr S1, 2025-May S2, 2025-Dec S1, 2026-Apr S2	3.1.4, p. 4.46
3.1.15	Price discrimination-ৰ উদ্দেশ্য: সর্বাধিক profit অর্জন; উদ্বৃত্ত stock বিক্রী কৰি শেষ কৰা; economies of scale-ৰ সুবিধা লোৱা; বিদেশী markets দখল কৰা; pricing-ৰ জৰিয়তে equity নিশ্চিত কৰা ('to escape foreign markets' বা 'to hold excess stock' নহয়)।	Q26, Q45	PYQ (CPT) 2017-Jun, 2023-Jun, 2025-Sep	3.1.4, pp. 4.47 – 4.48
3.1.16	Prof. Pigou-এ তিনিটা degrees-ৰ শ্রেণীবিভাজন কৰিছিল: first degree — market-খনক প্রতিজন individual consumer-লৈ ভাগ কৰা হয়, প্রত্যেকৰ পৰা তেওঁ যিমান দিবলৈ ইচ্ছুক আৰু সক্ষম (willing and able to pay) সিমানেই লোৱা হয়, ফলত সমগ্র consumer surplus আদায় কৰা হয় (doctors, lawyers, auctions); second degree — বিক্রী কৰা বেলেগ বেলেগ পৰিমাণৰ বাবে বেলেগ prices, surplus-ৰ কেৱল এটা অংশহে লোৱা হয়; third degree — location বা customer segment-ৰ দৰে বৈশিষ্ট্য অনুসৰি price বেলেগ হয়।	Q6, Q33, Q44, Q50, Q60, Q62	PYQ 2018-Nov, 2025-May, 2026-Jan; MTP 2024-Aug, 2025-May S2 (×2), 2025-Aug S1	3.1.4, p. 4.48; Summary, p. 4.64
3.1.17	Third-degree-ৰ উদাহৰণ: dumping; domestic আৰু commercial ব্যৱহাৰৰ বাবে বেলেগ prices (industry-তকৈ গ্রামাঞ্চলৰ ঘৰ বা কৃষকৰ বাবে বিদ্যুৎ সস্তা); senior citizens-ৰ বাবে কম railway fares — এই সকলোবোৰেই price discrimination।	Q13, Q14, Q20, Q30, Q41, Q66	PYQ 2020-Nov, 2021-Jul, 2021-Dec, 2023-Dec, 2024-Jun; RTP 2025-Jan, 2025-May; MTP 2025-Aug S2, 2026-Apr S2	3.1.4, pp. 4.45 – 4.48
3.1.18	Equilibrium-লৈ আহিবলৈ discriminating monopolist-এ তিনিটা সিদ্ধান্ত লয়: মুঠ কিমান output উৎপাদন কৰিব (aggregate MR = MC), sub-markets-ৰ মাজত ইয়াক কেনেকৈ বিতৰণ কৰিব (সমান MRs), আৰু কি prices ল'ব (কম elastic market-ত বেছি)।	Q9	PYQ 2019-May	3.1.4, pp. 4.48 – 4.50
3.1.19	*বিষয় 3.3 চাওক: kinked demand curve প্রচলিত price-ৰ ওপৰত highly elastic, আৰু তলত inelastic।*	Q11	PYQ 2019-May	3.3.3, p. 4.61
3.1.20	*বিষয় 3.0 চাওক: demand curve কেৱল perfect competition-তহে horizontal (perfectly elastic) হয়।*	Q12	PYQ 2019-May	3.0.1, pp. 4.30 – 4.31

বিষয় 3.2 Imperfect Competition-Monopolistic Competition

30টা Scanner প্রশ্ন · সঘনতা PYQ 20 · RTP 3 · MTP 13

প্রসংগ	ছাত্র-ছাত্রীৰ বাবে One-liner	Scanner প্রশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
3.2.1	Monopolistic competition: বহুসংখ্যক sellers-এ বহুসংখ্যক buyers-ক differentiated products — ঘনিষ্ঠ, কিন্তু perfect নহয়, এনে substitutes — যোগান ধৰে। বৈশিষ্ট্য: বৃহৎ সংখ্যক sellers, product differentiation, freedom of entry and exit, non-price competition (উচ্চ selling costs-সহ); ই monopoly আৰু perfect competition-ৰ এক মিশ্রণ।	Q3, Q15, Q16, Q19, Q22	PYQ 2019-May, 2024-Sep, 2025-Jan; MTP 2024-Aug, 2025-Jan S2	3.2.0, pp. 4.52 – 4.53; Summary, p. 4.64
3.2.2	Product differentiation (brand, size, design, colour, packaging, promotion-ৰ দ্বাৰা — প্রকৃত বা কাল্পনিক (true or fancied)) monopolistic competition-ৰ মূল বৈশিষ্ট্য, আৰু perfect competition-ৰ পৰা ই পৃথক হোৱা একমাত্র দিশ (দুয়োটাতে বহু sellers, বহু buyers, free entry and exit, আৰু long run-ত কেৱল normal profit)। Hamburger, shirt আৰু automobile — সকলোবোৰ differentiated products।	Q2, Q12, Q13, Q24, Q30	PYQ 2018-Nov, 2023-Jun, 2024-Jun, 2026-Sep; MTP 2025-Apr S1	3.2.0 (ii), p. 4.52; Table 7, p. 4.55
3.2.3	Monopolistic competition-ৰ SM উদাহৰণ: soaps আৰু detergents (Lux, Liril, Dettol, Dove ...), clothing, retail trade, grocery আৰু shoe shops, restaurants, repair shops, laundries, beauty parlours — সেয়ে toothpaste brands, hotels আৰু pubs, restaurants আৰু car repair monopolistically competitive।	Q1, Q7, Q20, Q21, Q29	PYQ 2018-Nov, 2021-Jul, 2025-Jan, 2025-Sep; RTP 2026-Jan; MTP 2025-Jan S2, 2026-Apr S2	3.2, pp. 4.51 – 4.52
3.2.4	Non-price competition: price wars এৰাই চলিবলৈ firms-এ price-ৰ বাহিৰে অন্য ভিত্তিত প্রতিযোগিতা কৰে — আক্রমণাত্মক advertising, product development, উন্নত distribution, after-sales service; monopolistic competition-ত selling costs অতি গুৰুত্বপূর্ণ (বিশাল), perfect competition-ত একো নাই আৰু monopoly-ত সাধাৰণতে কম।	Q9, Q11, Q14	PYQ 2021-Jul, 2022-Jun; MTP 2024-Aug, 2024-Aug S2	3.2.0 (iv), pp. 4.52 – 4.53; Table 7, p. 4.56
3.2.5	Edward Chamberlin (USA)-এ monopolistic competition-ৰ তত্ত্ব (theory of monopolistic competition) গঢ়ি তুলিছিল আৰু selling costs-ক production costs-ৰ পৰা পৃথক কৰিছিল।	Q26, Q28	RTP 2025-May; MTP 2026-Apr S2	SM-ত নাই (কেৱল RTP/MTP)
3.2.6	প্রতিটো firm এটা price maker, যাৰ সন্মুখত downward-sloping কিন্তু আপেক্ষিকভাৱে elastic (flat) demand curve থাকে, কাৰণ প্রতিদ্বন্দ্বী brands ঘনিষ্ঠ substitutes; MR তাৰ তলত থাকে। Product যিমান কম differentiated, curve সিমান বেছি elastic। Monopoly-ৰ demand curve অধিক steep (highly inelastic); monopoly আৰু monopolistic competition দুয়োটাৰে demand curves downward-sloping।	Q5, Q8, Q10, Q17	PYQ 2019-Nov, 2021-Jul, 2021-Dec; RTP 2024-Sep; MTP 2025-Apr S1, 2025-Dec S1	3.2.0 (ii), p. 4.52; 3.2.1, p. 4.53; Table 7, p. 4.55
3.2.7	Firm-ৰ equilibrium: MC = MR আৰু MC-এ MR-ক তলৰ পৰা কাটে; short run-ত monopolistically competitive firm-এ supernormal profit বা normal profit অর্জন কৰিব পাৰে, অথবা loss ভুগিব পাৰে।	Q25	MTP 2025-May S2	3.2.1, pp. 4.53 – 4.54

প্রসংগ	ছাত্র-ছাত্রীৰ বাবে One-liner	Scanner প্রশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
3.2.8	Long run-ত entry (বা exit)-এ supernormal profits (বা losses) নিঃশেষ কৰে: সকলো firms-এ কেৱল normal profits অর্জন কৰে — perfect competition-ৰ সৈতে long-run সাদৃশ্য।	Q4, Q6	PYQ 2019-Nov, 2021-Jan	3.2.1, p. 4.54; Table 7, p. 4.56
3.2.9	Long-run equilibrium হয় য'ত AR-এ AC-ক তাৰ নিম্নগামী অংশত (falling portion) স্পর্শ (tangent) কৰে: firm-এ কেতিয়াও LAC-ৰ আটাইতকৈ নিম্ন বিন্দুত উৎপাদন নকৰে, optimum size-ৰ নহয় আৰু ইয়াৰ excess capacity থাকে।	Q18	MTP 2024-Dec S1	3.2.1, pp. 4.54 – 4.55; Summary, p. 4.64
3.2.10	Differentiated products monopolistic competition আৰু (differentiated বা imperfect) oligopoly — দুয়োটাতে পোৱা যায়।	Q27	MTP 2025-Dec S1	3.3, p. 4.56; Oligopoly-ৰ প্রকাৰ (Types of Oligopoly), p. 4.57
3.2.11	*বিষয় 3.0 চাওক: perfectly competitive industry-ৰ long-run equilibrium-ত সকলো firms equilibrium-ত থাকে আৰু কেৱল normal (supernormal নহয়) profits অর্জন কৰে, quantity supplied quantity demanded-ৰ সমান হয়, আৰু plants সম্পূর্ণ capacity-ত ব্যৱহাৰ হয়।*	Q23	PYQ 2021-Jan, 2026-Jan	3.0.5, pp. 4.38 – 4.39

বিষয় 3.3 Oligopoly

83টা Scanner প্রশ্ন · সঘনতা PYQ 70 · RTP 5 · MTP 25

প্রসংগ	ছাত্র-ছাত্রীৰ বাবে One-liner	Scanner প্রশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
3.3.1	Oligopoly — 'competition among the few' (কেইজনমানৰ মাজত প্রতিযোগিতা): homogeneous বা differentiated products-ৰ কেইজনমান (দুজনৰ পৰা দহজন) ডাঙৰ sellers, প্রত্যেকেই market-ক প্রভাৱিত কৰিব পৰাকৈ ডাঙৰ; শক্তিশালী barriers to entry-ৰ আঁৰত থকা কেইটামান ডাঙৰ firm-এ industry-ত আধিপত্য কৰে; firms price makers, আৰু কেইটামান প্রভাৱশালী firm-ৰ সামূহিক আচৰণে price গঢ় দিয়ে। Stigler: এটা firm-এ নিজৰ market policy আংশিকভাৱে কেইটামান ঘনিষ্ঠ প্রতিদ্বন্দ্বীৰ প্রত্যাশিত আচৰণৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি নির্ধাৰণ কৰে।	Q20, Q21, Q27, Q30, Q44, Q53	PYQ 2020-Nov, 2021-Jan, 2021-Dec (×2); MTP 2024-Aug, 2024-Dec S1	3.3, pp. 4.56 – 4.57; 3.3.0, p. 4.58
3.3.2	Oligopoly হৈছে সেই market form যিয়ে homogeneous বা differentiated — যিকোনো এবিধ products বিক্রী কৰে; differentiated product উৎপাদন কৰা industry-ৰ firms হয় monopolistically competitive, নহয় oligopolists।	Q60, Q79	RTP 2025-Sep, 2026-Jan; MTP 2025-Jan S2, 2025-Dec S1, 2026-Apr S2	3.3, p. 4.56; Summary table, p. 4.63
3.3.3	Oligopoly-ৰ SM উদাহৰণ: ভাৰতৰ cold drinks আৰু automobile industries, airlines, petroleum refining, power generation আৰু supply, mobile telephony আৰু Internet service providers (সেয়ে smartphones আৰু telecom); oligopolists-ৰ মাজৰ চুক্তি (cartel)-ৰ শ্রেষ্ঠ উদাহৰণ OPEC।	Q2, Q14, Q16, Q41, Q48, Q76, Q82	PYQ 2018-May, 2020-Nov (×3), 2023-Dec, 2024-Sep, 2026-Sep; MTP 2025-Aug S1	3.3, p. 4.57; 3.3.1 (iii), p. 4.60

প্রসংগ	ছাত্র-ছাত্রীৰ বাবে One-liner	Scanner প্রশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
3.3.4	The Theory of Games — অনিশ্চয়তাৰ মাজত oligopolists-ৰ strategic behaviour-ৰ এক বেলেগ দৃষ্টিভংগী — Von Neumann আৰু Oskar Morgenstern-এ (1944) গঢ়ি তুলিছিল।	Q55, Q69	PYQ 2026-May; MTP 2024-Dec S1	Oligopoly-ত Game Theory (Game Theory in Oligopoly), p. 4.57
3.3.5	Oligopoly-ৰ প্ৰকাৰ: pure (perfect) — homogeneous product, যেনে aluminium, steel, petroleum; differentiated (imperfect) — product differentiation-ৰ ভিত্তিত বিক্ৰী কৰা goods, যেনে talcum powder; open — নতুন firms প্ৰৱেশ কৰি বৰ্তমানৰ firms-ৰ সৈতে প্ৰতিযোগিতা কৰিব পাৰে; closed — entry সীমিত।	Q15, Q22, Q40, Q49, Q65, Q70	PYQ 2020-Nov, 2021-Jan, 2023-Jun, 2024-Sep, 2025-Sep, 2026-May; MTP 2025-Aug S2	Oligopoly-ৰ প্ৰকাৰ (Types of Oligopoly), p. 4.57
3.3.6	Collusive oligopoly — firms-এ price বা output বা দুয়োটা নির্ধাৰণত এক সাধাৰণ বুজাবুজিলৈ আহে (সহযোগিতা কৰে); competitive — এনে কোনো বুজাবুজি নাই। Partial — নেতা (the price leader) হিচাপে গণ্য এটা ডাঙৰ firm-এ industry-ত আধিপত্য কৰে; full — কোনো price leadership নাই। Syndicated — firms-এ এটা কেন্দ্ৰীভূত syndicate-ৰ জৰিয়তে বিক্ৰী কৰে; organised — prices, output, quotas নির্ধাৰণৰ বাবে firms-এ এটা central association গঠন কৰে।	Q12, Q18, Q29, Q58, Q63, Q77, Q78	PYQ (CPT) 2017-Jun, 2019-Nov, 2020-Nov (×2), 2021-Dec, 2024-Jun, 2025-Jan, 2025-May; RTP 2025-May; MTP 2025-Apr S1, 2026-Apr S1, 2026-Apr S2	Oligopoly-ৰ প্ৰকাৰ (Types of Oligopoly), pp. 4.57 – 4.58
3.3.7	Oligopoly-ৰ বৈশিষ্ট্য: strategic interdependence (আটাইতকৈ গুৰুত্বপূৰ্ণ — প্ৰতিটো firm-এ প্ৰতিদ্বন্দ্বীৰ প্ৰতিক্ৰিয়া বিবেচনা কৰিব লাগে), advertising আৰু selling costs-ৰ গুৰুত্ব (non-price competition, price wars এৰাই চলা) আৰু group behaviour; kinked demand আৰু cartels ইয়াৰ সাধাৰণ লক্ষণ। Free entry, ঘনিষ্ঠ substitutes বিক্ৰী কৰা বৃহৎ সংখ্যক firms, আৰু 'no importance to advertising' ইয়াৰ বৈশিষ্ট্য **নহয়**।	Q1, Q5, Q11, Q26, Q43, Q46, Q59, Q66, Q73	PYQ 2018-May, 2018-Nov, 2019-Nov, 2021-Jul, 2024-Jun, 2026-Jan, 2026-May; RTP 2026-Jan; MTP 2024-Aug, 2025-Jan S2	3.3.0, pp. 4.58 – 4.59; Summary, p. 4.65
3.3.8	প্ৰতিদ্বন্দ্বীসকলে প্ৰতিটো price পৰিৱৰ্তনত প্ৰতিক্ৰিয়া কৰে বাবে oligopolist-ৰ এডাল নিশ্চিত আৰু নির্দিষ্ট (sure and determinate) demand curve থাকিব নোৱাৰে — oligopoly-ত demand indeterminate, সেয়ে economists-এ কেইবাটাও models ব্যৱহাৰ কৰে (independent action; Cournot, Stackelberg, Bertrand; collusion)।	Q47	MTP 2024-Aug, 2025-May S2	3.3.1, p. 4.59
3.3.9	Oligopoly price perfect competition-তকৈ বেছি কিন্তু monopoly-তকৈ কম; প্ৰতিদ্বন্দ্বীসকলে সহযোগিতা কৰিলে তেওঁলোকে marginal cost-তকৈ অধিক prices ল'ব পাৰে।	Q39	PYQ 2022-Dec	SM-ত নাই (কেৱল PYQ); তুলনীয়: 3.3.1, p. 4.59

প্রসংগ	ছাত্র-ছাত্রীৰ বাবে One-liner	Scanner প্রশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
3.3.10	Cartel: নিজৰ কার্যকলাপ সমন্বয় কৰিবলৈ স্পষ্টভাৱে চুক্তি (collude) কৰা firms-ৰ এটা গোট; cartels গঠন হয় য'ত কেইটামান firms থাকে, সকলোৰে আকাৰ প্ৰায় একে, আৰু বেছিভাগতে producers-ৰ কেৱল এটা অংশ (subset)হে থাকে। Colluding firms-এ price বৃদ্ধি কৰি joint profit সর্বাধিক কৰিবলৈ একেলগে monopoly-ৰ দৰে কাম কৰে — সদস্যসকলে চুক্তি মানি চলিলে cartel-এ monopoly profits অর্জন কৰে (সেয়ে market-sharing cartel কেতিয়াবাহে monopoly position-লৈ পায়)। বৃহৎ সংখ্যক firms থাকিলে collusion অসম্ভৱ।	Q17, Q25, Q42, Q45, Q61, Q72, Q74, Q75	PYQ 2020-Nov, 2021-Jul, 2023-Dec, 2026-May; RTP 2025-Jan; MTP 2024-Aug, 2025-Jan S2, 2025-Apr S1	3.3.1 (iii), pp. 4.59 – 4.60; 3.3.2, p. 4.60
3.3.11	Price leadership oligopoly-ৰ এটা বৈশিষ্ট্য: dominant firm-ৰ দ্বাৰা (fringe firms-ৰ প্ৰতি 'live and let live' দর্শন), low-cost firm-ৰ দ্বাৰা, বা barometric — এটা পুৰণি, অভিজ্ঞ, আটাইতকৈ ডাঙৰ বা আটাইতকৈ সন্মানিত firm-এ market conditions মূল্যায়ন কৰে আৰু তাৰ price বাকীবোৰে সাধাৰণতে গ্ৰহণ কৰে। 'Live and let live' dominant-firm leadership-ৰ, barometric leadership-ৰ নহয়।	Q6, Q8, Q19	PYQ 2018-Nov, 2019-Nov, 2020-Nov	3.3.2, p. 4.60
3.3.12	Kinked demand curve hypothesis — Sweezy-ৰ model, আমেৰিকান economist Paul A. Sweezy-এ দিয়া — oligopoly-ত দেখা যায় আৰু price rigidity ব্যাখ্যা কৰে: cost বা demand সলনি হ'লেও prices অটল (sticky) হৈ থাকে।	Q13, Q23, Q24, Q31, Q34, Q37, Q62, Q64, Q80	PYQ 2020-Nov, 2021-Jan, 2021-Jul, 2021-Dec, 2022-Jun, 2022-Dec, 2025-May, 2025-Sep; MTP 2025-Apr S1, 2026-Apr S2	3.3.3, pp. 4.60 – 4.62; Summary, p. 4.65
3.3.13	Kink প্ৰচলিত price-ত থাকে: ওপৰৰ অংশ highly (relatively) elastic আৰু তলৰ অংশ inelastic — price কমোৱাতকৈ price বৃদ্ধিত consumers-এ বেছি সঁহাৰি দিয়ে।	Q32, Q35, Q38, Q50	PYQ 2021-Dec, 2022-Jun (×2), 2022-Dec, 2024-Sep	3.3.3, p. 4.61
3.3.14	অনুমিত প্ৰতিক্ৰিয়াৰ ধৰণ: প্ৰতিজন oligopolist-এ বিশ্বাস কৰে যে প্ৰচলিত স্তৰৰ তললৈ price কমালে competitors-এ অনুসৰণ কৰিব, কিন্তু price বঢ়ালে competitors-এ অনুসৰণ নকৰিব — সেয়ে price বঢ়োৱা firm-এ প্ৰতিদ্বন্দ্বীৰ ওচৰত customers (market share) হেৰুৱায়।	Q68, Q83	PYQ 2026-Jan, 2026-Sep	3.3.3, p. 4.61
3.3.15	Chamberlin-ৰ oligopoly model আৰু kinked demand curve model — দুয়োটাতে oligopolists-এ নিজৰ interdependence স্বীকাৰ কৰে, collude নকৰে আৰু prices স্থিৰ ৰাখিবলৈ প্ৰৱণতা দেখুৱায়।	Q54	MTP 2024-Aug, 2024-Dec S1	SM-ত নাই (কেৱল MTP); তুলনীয়: 3.3.3, p. 4.62
3.3.16	Duopoly: market-ত কেৱল দুটা firms (যেনে দুজন প্ৰতিদ্বন্দ্বী cold-drink sellers) — oligopoly-ৰ এটা subset (special case)।	Q9, Q10, Q71	PYQ 2019-Nov (×2), 2026-May	3.3.4, p. 4.62
3.3.17	Monopsony: কোনো product বা service-ৰ একক buyer, প্ৰধানকৈ factor markets-ত য'ত এটা firm-এই কোনো factor-ৰ একমাত্ৰ buyer; oligopsony: অল্পসংখ্যক ডাঙৰ buyers, প্ৰধানকৈ factor markets-ত।	Q7, Q57, Q67	PYQ 2019-May, 2025-Jan, 2026-Jan; MTP 2025-Apr S1	3.3.4, p. 4.62

প্রসংগ	ছাত্র-ছাত্রীৰ বাবে One-liner	Scanner প্রশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
3.3.18	Bilateral monopoly: কেৱল এজন single buyer আৰু এজন single seller — monopoly market আৰু monopsony market-ৰ সংমিশ্রণ।	Q3, Q4, Q28, Q33, Q51, Q81	PYQ 2018-May, 2018-Nov, 2021-Dec (×2), 2023-Dec, 2024-Sep, 2026-Sep	3.3.4, p. 4.62
3.3.19	Zero-sum game-ত এজন player-ৰ লাভ ঠিক আনজনৰ লোকচান — যেনে নির্দিষ্ট market share-ৰ বাবে প্রতিযোগিতা; prisoners' dilemma zero-sum নহয়।	Q52	MTP 2024-Dec S1	SM-ত নাই (কেৱল MTP-ত)
3.3.20	Short run-ত losses কৰা oligopolist-এ long run-ত business বন্ধ কৰিব পাৰে, business-ত থাকিব পাৰে বা break even কৰিব পাৰে — যিকোনো ফলাফল সম্ভৱ।	Q56	MTP 2024-Dec S1	SM-ত নাই (কেৱল MTP-ত)
3.3.21	*বিষয় 3.0 আৰু 3.3 চাওক: এটা industry বহু firms-ৰে গঠিত; price rigidity oligopoly-ৰ বৈশিষ্ট্য (monopoly-ৰ নহয়); perfect competition-ত কোনো selling costs নাই, আৰু তাত factors অবাধে চলাচল কৰে।*	Q36	PYQ 2022-Dec	3.0.1, p. 4.29; 3.3.3, p. 4.62; Table 7, p. 4.56

ভাগ B — অধ্যায় 4 One-liner পুনৰাবৃত্তি তালিকা (Revision Sheet)

পুনৰুক্তি আঁতৰোৱা আৰু Study Material-ৰ ক্ৰমত সজোৱা। সম্পূৰ্ণ পাঠ, Scanner প্ৰশ্ন আৰু SM পৃষ্ঠা থকা ভাগ A-ৰ শাৰী(বোৰ) লৈ যাবলৈ কোনো 'ভাগ A প্ৰসংগ'-ত click কৰক। কেৱল ★★★ শাৰীবোৰেই এই অধ্যায়ত ICAI-এ সোধা প্ৰশ্নৰ প্ৰায় 54% সামৰি লয়।

গোট 1 — Markets-ৰ অৰ্থ আৰু প্ৰকাৰ (Meaning and Types of Markets)

#	One-liner	গুৰুত্ব	ভাগ A প্ৰসংগ
1	Price = money-value; prices-এ exchange value প্ৰকাশ কৰে; Ricardo: command over commodities in general; Economics-এ কেৱল exchange value লৈহে কাম কৰে।	★	1.0.1
2	Market = trade কৰিব পৰা আৰু price প্ৰভাৱিত কৰা buyers আৰু sellers; আনুষ্ঠানিক স্থান হ'বই লাগিব বুলি নাই।	★	1.0.2
3	**পাঁচটা উপাদান: buyers & sellers · product/service · price-ৰ বাবে দৰ-দাম (bargaining) · market conditions-ৰ জ্ঞান · নিৰ্দিষ্ট সময়ত এটাই price (volume of business, advertisement, firm, multiple prices নহয়)।**	★★★	1.0.3, 1.1.5
4	Product markets (households-এ firms-ৰ পৰা কিনে) বনাম factor markets (firms-এ land, labour, capital, entrepreneurship কিনে)।	★	1.0.4
5	ছটা ভিত্তি: area · time · nature of transaction · regulation · volume of business · competition।	★	1.0.5
6	Area: local · regional (ওচৰা-ওচৰি চহৰ / কেইখনমান ৰাজ্যৰ গোট) · national (trade policy-য়ে trade দেশৰ ভিতৰতে সীমিত ৰাখে) · international (gold, silver)।	★★	1.0.6
7	Time element-ৰ ধাৰণা Alfred Marshall-ৰ।	★★	1.0.7
8	Time: very short = market period (supply স্থিৰ, পচনশীল সামগ্ৰী) · short · long ('normal price') · very long = secular period।	★★	1.0.8
9	**Nature of transaction: spot/cash (তৎক্ষণাৎ payment; mandi-ৰ শস্য) বনাম forward/future (ভৱিষ্যতে delivery; bank-ৰ পৰা forex contract)।**	★★★	1.0.9, 1.1.6
10	Regulation: regulated (stock exchange) বনাম unregulated = free market, কোনো চর্ত নাই (Haat Bazaar)।	★	1.0.10
11	Volume of business: wholesale (bulk, B2B) বনাম retail (সৰু পৰিমাণ, B2C)।	★★	1.0.11
12	Market share = industry demand-ৰ শতাংশ হিচাপে firm-ৰ demand।	★	1.1.1
13	চাৰিটা ৰূপ: perfect competition · monopolistic competition · oligopoly · monopoly; firm-ৰ elasticity of demand কেৱল perfect competition-তহে infinite।	★	1.1.2
14	Market-ৰ প্ৰকাৰ commodity-ৰ প্ৰকৃতি, production-ৰ আকাৰ আৰু demand-ৰ পৰিসৰৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰে।	★	1.1.3
15	Downward-sloping market demand সকলো structure-তে খাপ খায় — ইয়াৰ পৰা structure অনুমান কৰিব নোৱাৰি।	★★	1.1.4
16	TR = P × Q; competitive firm-ৰ TR origin-ৰ পৰা ওলোৱা এডাল সৰল ৰেখা।	★★	1.2.1
17	**AR = TR/Q = P; AR curve = firm-ৰ demand curve।**	★★★	1.2.2, 1.0.12

#	One-liner	গুৰুত্ব	ভাগ A প্ৰসংগ
18	**MR = ΔTR/ΔQ; MRn = TRn − TRn−1; P আৰু Q দিয়া থাকিলে প্ৰথমে TR উলিয়াওক; MR শূন্য বা negative হ'ব পাৰে।**	★★★	1.2.3, 1.2.4, 1.0.13
19	TR = ΣMR ।	★	1.2.5
20	AR কমিলে → MR < price, MR AR-ৰ তলত; AR কেতিয়াও শূন্য নহয়, MR শূন্য বা negative হ'ব পাৰে।	★	1.2.6
21	**TR ক্ৰমহ্ৰাসমান হাৰত বাঢ়ে (diminishing MR), MR = 0 হ'লে সৰ্বাধিক, MR < 0 হ'লে কমে।**	★★★	1.2.7
22	Perfect competition: AR = MR, দুয়োটা horizontal আৰু একেডাল ৰেখাত (coincident)।	★	1.2.8
23	**MR = AR × (e − 1)/e — e-ক positive সংখ্যা হিচাপে লওক।**	★★★	1.2.9, 1.2.10
24	e = 1 হ'লে → MR = 0; e > 1 হ'লে → MR positive; e < 1 হ'লে → MR negative।	★★	1.2.11
25	e = 1 হোৱা বিন্দুত TR সৰ্বাধিক।	★★	1.2.12
26	Principle 1: TVC আদায় নহ'লে বন্ধ কৰক (P < AVC); shut-down point-ত P = AVC, TR = TVC, loss = TFC।	★★	1.2.13
27	**Principle 2: MR = MC-ত সৰ্বাধিক profit (first-order condition); MR তললৈ, MC ওপৰলৈ ঢলে।**	★★★	1.2.14, 1.2.15

গোট 2 — Determination of Prices

#	One-liner	গুৰুত্ব	ভাগ A প্ৰসংগ
1	Prices-এ exchange value প্ৰকাশ কৰে; factor prices = rent, wages, interest, profit।	★★	2.0.1
2	**Government-এ prices নিৰ্ধাৰণ কৰিব পাৰে (procurement/support prices); floor equilibrium-ৰ ওপৰত; ceiling equilibrium-ৰ তলত → shortages, বিতৰণৰ সমস্যা, black marketing।**	★★★	2.0.3, 2.3.5
3	Equilibrium = market clearing price: Qd = Qs, অবিক্ৰীত stock নাই, পূৰণ নোহোৱা demand নাই।	★	2.1.1
4	Price equilibrium-ৰ ওপৰত → surplus → price কমে; তলত → shortage → price বাঢ়ে (stable equilibrium)।	★	2.1.2
5	Non-price factors-এ curves shift কৰে: সোঁফালে = increase, বাওঁফালে = decrease।	★	2.2.1
6	Demand ↑ হ'লে → P ↑, Q ↑; ভৱিষ্যতে price বৃদ্ধিৰ প্ৰত্যাশাই demand সোঁফালে shift কৰে।	★★	2.2.2
7	Demand ↓ হ'লে → P ↓, Q ↓।	★	2.2.3
8	Supply ↑ হ'লে → P ↓, Q ↑; Supply ↓ হ'লে → P ↑, Q ↓।	★★	2.2.4, 2.2.5
9	**একে দিশত: quantity নিশ্চিত, price অনিশ্চিত; সমান shifts-ত price অপৰিৱৰ্তিত; ডাঙৰ shift-টোৱে price নিৰ্ধাৰণ কৰে।**	★★★	2.3.1, 2.3.2

#	One-liner	গুৰুত্ব	ভাগ A প্ৰসংগ
10	বিপৰীত দিশত: price নিশ্চিত (demand-ৰ সৈতে একে দিশত যায়), quantity অনিশ্চিত।	★★	2.3.3
11	Illustration 1: D2+S3 = point 2; D2+S2 = point 7; কেৱল S3 = point 3; কেৱল D2 = point 5।	★★	2.3.4

গোট 3 — বিভিন্ন market forms-ত price আৰু output নির্ধাৰণ (Price-Output Determination under Different Market Forms)

#	One-liner	গুৰুত্ব	ভাগ A প্ৰসংগ
1	Perfect competition: বৃহৎ সংখ্যক buyers আৰু sellers · homogeneous products (perfect substitutes) · free entry and exit = pure competition; + perfect knowledge · অতি কম transaction costs · price-taking = perfect competition।	★★	3.0.2
2	**Perfect competition নহয়: selling costs, advertising, inelastic demand, inefficient allocation; 'absence of transport cost' SM-ৰ চর্ত নহয়।**	★★★	3.0.3
3	Perfect competition এক কল্পকথা (myth); agricultural products, financial instruments আৰু precious metals ইয়াৰ ওচৰ চাপে।	★	3.0.4
4	**Firms price takers: price-ৰ ওপৰত নিয়ন্ত্রণ নাই; industry price market demand = market supply-ৰ দ্বাৰা নির্ধাৰিত।**	★★★	3.0.1
5	**Firm-ৰ demand (AR) = horizontal line, X-axis-ৰ সমান্তৰাল, infinitely elastic; কিন্তু market demand curve তথাপি তললৈ ঢলে।**	★★★	3.0.5, 3.0.7
6	AR = MR = P কেৱল perfect competition-তহে।	★★	3.0.6
7	**Equilibrium: MR = MC আৰু MC-এ MR-ক তলৰ পৰা কাটে (MC-ৰ positive slope)।**	★★★	3.0.8
8	MR > MC → output বঢ়াওক; MR < MC → output কমাওক।	★	3.0.9
9	Short-run supply curve = minimum AVC-ৰ ওপৰৰ MC।	★★	3.0.10
10	Price < AVC (TR < TVC) → বন্ধ কৰক (shut down)।	★★	3.0.11
11	Normal profit: AR = ATC (zero economic profit); supernormal: AR > ATC; loss: ATC > AR — short run-ত সকলো সম্ভৱ।	★★	3.0.12, 3.0.13
12	Long run: entry আৰু exit-এ কেৱল normal profit ৰাখে।	★★	3.0.14
13	Long-run equilibrium: LMC = LAC = P; অর্থাৎ LAR = LMR = P = LMC = LAC।	★	3.0.15
14	Long-run optimality: minimum cost, P = MC, full capacity, কোনো অপচয় নাই, excess capacity নাই, optimum number of firms।	★★	3.0.16
15	P = MC কেৱল perfect competition-তহে; monopoly-য়ে বেছি price লয় আৰু কম supply কৰে (P > MC; কোনো unique supply curve নাই)।	★★	3.0.17, 3.0.19
16	তীব্র প্রতিযোগিতাত elasticity of supply 'infinite' — কেৱল ICAI key-ত; SM-এ demand-ৰ কথাহে কৈছে।	★	3.0.18
17	Normal profit এটা implicit cost, accounting cost-ৰ অংশ নহয়; TFC = TC − TVC।	★	3.0.20

#	One-liner	গুৰুত্ব	ভাগ A প্ৰসংগ
18	Cost items (Ch. 3): AFC rectangular hyperbola; MC < AVC থকালৈকে AVC কমে; LAC envelope, U-shaped; returns-ৰ বাবে SAC U-shaped।	★★	3.0.21
19	Monopoly = single seller, কোনো close substitutes নাই; বৈশিষ্ট্য: single seller · barriers to entry · close substitutes নাই · market power।	★★	3.1.1
20	**Barriers to entry = মৌলিক কাৰণ: patents আৰু copyrights, government rights, দুষ্প্ৰাপ্য resources, natural monopoly; entry সদায় সীমিত; nuclear power = government monopoly।**	★★★	3.1.2
21	**Cross elasticity শূন্য বা অতি কম; price elasticity < 1; steep downward-sloping AR।**	★★★	3.1.3
22	Firm = industry; monopolist-ৰ demand = market demand।	★★	3.1.4
23	Price-ৰ ওপৰত নিয়ন্ত্ৰণ: monopoly-ত অতি বেছি; price maker।	★★	3.1.5
24	MR < AR; MR slope = 2 × AR slope; AR শূন্য হ'ব নোৱাৰে, MR শূন্য বা negative হ'ব পাৰে।	★★	3.1.6
25	MR = AR(1 − 1/e); AR = MR·e/(e − 1); বেছি MR থকা market-লৈ output স্থানান্তৰ কৰক।	★★	3.1.7
26	Monopolist-এ short-run losses কৰিব পাৰে (ATC > AR)।	★	3.1.8
27	**Long run: অবিৰত losses নাই; entry বন্ধ থকাৰ বাবে supernormal profit থাকি যায়।**	★★★	3.1.9
28	Market power = positive profit-সহ MC-ৰ ওপৰত price।	★	3.1.10
29	Monopoly-ৰ প্ৰভাৱ: অধিক price, কম output, অন্যায্য profits → government-এ নিয়ন্ত্ৰণ কৰে আৰু monopolies প্ৰতিৰোধ কৰে।	★★	3.1.11
30	Price discrimination: একেটা commodity-ৰ বেলেগ বেলেগ units-ৰ বাবে বেলেগ prices, cost-ভিত্তিক নহয়; simple বনাম discriminating monopoly (dynamic fares)।	★★	3.1.12
31	Price discrimination-ৰ বাবে monopoly লাগে; perfect competition-ত অসম্ভৱ।	★★	3.1.13
32	**চৰ্তসমূহ: price-setting power · পৃথক কৰিব পৰা sub-markets · বেলেগ elasticities (তেতিয়াহে লাভজনক) · resale নাই।**	★★★	3.1.14
33	উদ্দেশ্য: সৰ্বাধিক profit, surplus stock নিষ্পত্তি, economies of scale, বিদেশী markets দখল, pricing-ৰ জৰিয়তে equity।	★★	3.1.15
34	**Pigou-ৰ degrees: 1st = প্ৰতিজন individual consumer (সমগ্ৰ surplus); 2nd = বিক্ৰী কৰা পৰিমাণ (quantities sold); 3rd = location বা customer segment।**	★★★	3.1.16
35	**Third-degree-ৰ উদাহৰণ: dumping; domestic বনাম commercial (গ্ৰাম্য বনাম industrial) বিদ্যুৎ; railway-ৰ senior-citizen fares।**	★★★	3.1.17
36	Discriminating monopolist-এ মুঠ output, তাৰ বিভাজন (সমান MRs) আৰু prices (য'ত demand কম elastic তাত বেছি) নিৰ্ধাৰণ কৰে।	★	3.1.18
37	Monopolistic competition: বহু sellers, differentiated close substitutes, free entry, non-price competition।	★★	3.2.1
38	Product differentiation = মূল বৈশিষ্ট্য; perfect competition-ৰ সৈতে ই একমাত্ৰ পাৰ্থক্য।	★★	3.2.2

#	One-liner	গুৰুত্ব	ভাগ A প্ৰসংগ
39	**উদাহৰণ: soaps আৰু detergents, toothpaste, restaurants, hotels, repair shops, clothing, retail।**	★★★	3.2.3
40	Non-price competition আৰু বিশাল selling costs → monopolistic competition।	★★	3.2.4
41	Chamberlin (USA): theory of monopolistic competition; selling cost বনাম production cost।	★	3.2.5
42	**Demand curve downward sloping, আপেক্ষিকভাৱে elastic; MR ইয়াৰ তলত; monopoly-ৰ demand curve অধিক steep।**	★★★	3.2.6
43	Short run: normal profit, supernormal profit বা loss।	★	3.2.7
44	Long run: কেৱল normal profit (perfect competition-ৰ দৰে)।	★	3.2.8
45	Long run: কেতিয়াও minimum LAC-ত নহয় → excess capacity, optimum size-ৰ নহয়।	★	3.2.9
46	**Differentiated products: monopolistic competition আৰু oligopoly।**	★★★	3.2.10, 3.3.2
47	**Oligopoly = competition among the few (2–10), homogeneous বা differentiated, শক্তিশালী barriers to entry, price makers।**	★★★	3.3.1
48	**Oligopoly-ৰ উদাহৰণ: cold drinks, automobiles, airlines, telecom, ISPs, smartphones; OPEC = cartel-ৰ শ্ৰেষ্ঠ উদাহৰণ।**	★★★	3.3.3
49	Game theory: Von Neumann আৰু Oskar Morgenstern (1944)।	★	3.3.4
50	**Pure/perfect (homogeneous: aluminium) বনাম imperfect (differentiated: talcum powder); open বনাম closed।**	★★★	3.3.5
51	**Collusive বনাম competitive; partial (এটা dominant leader) বনাম full; syndicated (central syndicate) বনাম organised (central association)।**	★★★	3.3.6
52	**বৈশিষ্ট্য: strategic interdependence (আটাইতকৈ গুৰুত্বপূৰ্ণ) · advertising আৰু selling costs · group behaviour — free entry নাই।**	★★★	3.3.7
53	Oligopoly-ৰ demand curve indeterminate।	★	3.3.8
54	Oligopoly price competitive আৰু monopoly price-ৰ মাজত থাকে (কেৱল PYQ)।	★	3.3.9
55	**Cartel = explicit collusion; প্ৰায় একে আকাৰৰ কেইটামান firms; producers-ৰ এটা subset; লক্ষ্য price বৃদ্ধি; বহু firms থাকিলে অসম্ভৱ।**	★★★	3.3.10
56	Price leadership: dominant firm (live and let live) · low-cost firm · barometric (অভিজ্ঞ firm-এ market conditions বুজি লয়)।	★★	3.3.11
57	**Kinked demand curve: Paul A. Sweezy; price rigidity ব্যাখ্যা কৰে।**	★★★	3.3.12
58	প্ৰচলিত price-ত kink: ওপৰৰ অংশ elastic, তলৰ অংশ inelastic।	★★	3.3.13
59	প্ৰতিদ্বন্দ্বীয়ে price কমোৱাটো অনুসৰণ কৰে, কিন্তু price বৃদ্ধি অনুসৰণ নকৰে।	★	3.3.14
60	Chamberlin আৰু kinked models: স্বীকৃত interdependence, collusion নাই, স্থিৰ prices।	★	3.3.15

#	One-liner	গুৰুত্ব	ভাগ A প্ৰসংগ
61	Duopoly = দুটা firms, oligopoly-ৰ এটা subset।	★★	3.3.16
62	Monopsony = single buyer; oligopsony = কেইজনমান ডাঙৰ buyers (factor markets)।	★★	3.3.17
63	**Bilateral monopoly = এজন single buyer + এজন single seller = monopoly + monopsony।**	★★★	3.3.18
64	Zero-sum game: market share-ৰ বাবে প্ৰতিযোগিতা।	★	3.3.19

অধ্যায় 5

National Income-ৰ নির্ধাৰণ (Determination of National Income)

270টা Scanner প্ৰশ্ন · 133টা one-liner · 74টা revision pointer · July 2026 Study Material-ত SM অধ্যায় 6

ভাগ A — Scanner প্ৰশ্ন আৰু Study Material-ৰ সৈতে সংযোজিত One-liners

গোট 1: National Income Accounting

SM অধ্যায় 6, গোট 1, পৃষ্ঠা 6.1 – 6.30

বিষয় 1.1 National Income Accounting

1টা Scanner প্ৰশ্ন · সঘনতা PYQ 1 · RTP – · MTP –

প্ৰসংগ	ছাত্ৰ-ছাত্ৰীৰ বাবে One-liner	Scanner প্ৰশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
1.1.1	Nobel বঁটা বিজয়ী অৰ্থনীতিবিদ Simon Kuznets আৰু Richard Stone-এ প্ৰৱৰ্তন কৰা National Income Accounting হৈছে goods আৰু services-ৰ production-ৰ পৰ্যায়ৰ পৰা সেইবোৰৰ চূড়ান্ত নিষ্পত্তি (final disposal)-ৰ পৰ্যায়লৈকে macro-economic accounts-ৰ ব্যৱস্থা।	Q1	PYQ 2025-Sep	1.1, p. 6.2

বিষয় 1.2 National Income-ৰ আনুমানিক হিচাপৰ উপযোগিতা আৰু তাৎপৰ্য (Usefulness and Significance of National Income Estimates)

4টা Scanner প্ৰশ্ন · সঘনতা PYQ 4 · RTP – · MTP –

প্ৰসংগ	ছাত্ৰ-ছাত্ৰীৰ বাবে One-liner	Scanner প্ৰশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
1.2.1	*বিষয় 1.1 চাওক: Ministry of Statistics and Programme Implementation (MoSPI)-ৰ অধীনৰ Central Statistical Organisation (CSO) National Accounts Statistics সংকলনৰ বাবে দায়বদ্ধ; ৰাজ্য পৰ্যায়ত State Directorates of Economics and Statistics (DESs)-এ State Domestic Product সংকলন কৰে।*	Q1, Q4	PYQ 2025-May, 2026-Sep	1.1, p. 6.2

প্রসংগ	ছাত্র-ছাত্রীৰ বাবে One-liner	Scanner প্রশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
1.2.2	National income estimates-ৰ ব্যৱহাৰ (SM-ৰ তালিকা): businesses-এ নিজৰ products-ৰ ভৱিষ্যৎ demand-ৰ পূৰ্বানুমান কৰে; sectors অনুসৰি national income-ৰ গঠন আৰু গাঁথনি, সাময়িক তাৰতম্য (periodical variations) আৰু বহল sectoral shifts; sector-specific development policies; macroeconomic modelling-ৰ বাবে আৰু economic policies বাছনি আৰু মূল্যায়নৰ বাবে এক পৰিমাণগত (quantitative) ভিত্তি; income distribution আৰু inequality; structural ratios (GDP-ৰ তুলনাত investment, taxes, fiscal deficit, government expenditure); loans-ৰ যোগ্যতা নিৰ্ধাৰণ কৰা international comparisons; আৰু financial আৰু monetary data-ৰ সৈতে growth আৰু inflation-ৰ policies-ৰ বাবে এক দিশনিৰ্দেশনা। Population growth সম্পৰ্কীয় policies এই তালিকাত **নাই**।	Q2	PYQ 2025-May	1.2, pp. 6.2 – 6.3
1.2.3	*বিষয় 1.3 চাওক: GNPMP = GDPMP + NFIA, সেয়ে negative NFIA-এ GNPMP-ক GDPMP-তকৈ সৰু কৰে (positive NFIA-এ ডাঙৰ কৰে)।*	Q3	PYQ 2026-Jan	1.3.2, p. 6.7

বিষয় 1.3 National Income-ৰ বিভিন্ন ধাৰণা (Different Concepts of National Income)

86টা Scanner প্রশ্ন · সঘনতা PYQ 51 · RTP 2 · MTP 20 · Model Q 21

প্রসংগ	ছাত্র-ছাত্রীৰ বাবে One-liner	Scanner প্রশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
1.3.1	Gross Domestic Product (GDP) হৈছে এটা নিৰ্দিষ্ট সময়ছোৱাত দেশখনৰ ভিতৰত (ইয়াৰ সীমাৰ ভিতৰত) উৎপাদিত সকলো final goods আৰু services-ৰ মূল্য, য'ত প্ৰতিটোৰ মূল্য market price-ত নিৰ্ণয় কৰা হয় (GDPMP)।	Q17; MQ 1.3: Q1	PYQ 2025-Jan; Model Q	1.3.1, p. 6.3
1.3.2	GDP-ত কেৱল final goods-হে অন্তৰ্ভুক্ত হয়; কোনো producer-এ পৰৱৰ্তী production-ত ব্যৱহাৰৰ বাবে কিনা good (যেনে এটা professional team-এ কিনা uniforms) এটা intermediate good, আৰু ইয়াক পৃথকে গণনা কৰিলে double counting হ'ব।	Q14	MTP 2024-Dec S1	1.3.1, p. 6.3 (final goods); উদাহৰণটো কেৱল MTP-ৰ
1.3.3	Nominal GDP হৈছে current prices-ত GDP; real GDP হৈছে constant (base-year) prices-ত GDP — final goods-ৰ পৰিমাণক constant prices-ৰে পূৰণ কৰি পোৱা যোগফল — সেয়ে ই price changes (inflation)-ৰ প্ৰভাৱ আঁতৰায় আৰু সময়ৰ লগে লগে output আৰু welfare তুলনা কৰাৰ সঠিক জোখ।	Q21, Q58; MQ 1.1: Q2; MQ 1.6: Q1	PYQ 2025-Jan; MTP 2026-Apr S1; Model Q ×2	1.3.1, pp. 6.3 – 6.4; Summary, p. 6.29
1.3.4	GDP deflator হৈছে একে বছৰৰ nominal GDP আৰু real GDP-ৰ অনুপাত; ই এটা price index যিয়ে inflation জোখে (base year-ৰ তুলনাত বৰ্তমানৰ prices-ৰ স্তৰ) আৰু nominal GDP-ক real GDP-লৈ 'deflate' কৰিবলৈ ব্যৱহাৰ কৰা হয়। ই চলিত বছৰৰ output-ৰ পৰা গঠিত হোৱা বাবে বৰ্তমানৰ production basket ব্যৱহাৰ কৰে।	Q8, Q55, Q61	PYQ 2024-Sep; MTP 2025-Dec S1, 2026-Apr S2	1.3.1, pp. 6.4 – 6.5

প্রসংগ	ছাত্র-ছাত্রীৰ বাবে One-liner	Scanner প্রশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
1.3.5	GDP deflator = (Nominal GDP ÷ Real GDP) × 100 — যেনে 6,750 ÷ 4,500 × 100 = 150।	Q5, Q42	PYQ 2024-Jun, 2026-May	1.3.1, p. 6.4; Illustration 1, p. 6.5
1.3.6	Real GDP = (Nominal GDP ÷ GDP deflator বা price index) × 100; Nominal GDP = Real GDP × price index ÷ 100 (যেনে real 450, index 120 → nominal 540)।	Q19, Q38, Q50, Q60; MQ Real GDP: Q1	PYQ 2025-Jan, 2026-Jan; RTP 2025-May; MTP 2025-Aug S2, 2026-Apr S2; Model Q	1.3.1, p. 6.5; উদাহৰণ (Illustrations) 3 – 4, p. 6.6
1.3.7	Base year-ত nominal আৰু real GDP সমান, সেয়ে deflator সদায় 100। Deflator 100-ৰ ওপৰত → nominal GDP real GDP-তকৈ বেছি আৰু prices base year-তকৈ ওখ (120 = base-তকৈ prices 20% বেছি); 100-ৰ তলত (nominal < real) → price level base year-তকৈ কম।	Q3, Q30, Q33, Q63; MQ GDP Deflator: Q1	PYQ 2024-Jun, 2025-Sep (×2), 2026-Sep; Model Q	1.3.1, pp. 6.5 – 6.6; উদাহৰণ (Illustrations) 1 – 2
1.3.8	বছৰ 2-ৰ inflation rate = (বছৰ 2-ৰ GDP deflator − বছৰ 1-ৰ GDP deflator) ÷ বছৰ 1-ৰ GDP deflator × 100। পিছৰ বছৰৰ deflator এই বছৰতকৈ কম হ'লে price level হ্ৰাস পাইছে; বেছি হ'লে prices বাঢ়িছে।	Q6, Q9, Q22, Q34, Q35	PYQ 2024-Jun, 2024-Sep, 2025-May, 2025-Sep (×2)	1.3.1, p. 6.5; Illustration 1, pp. 6.5 – 6.6
1.3.9	Inflation price indices-ৰে জোখা হয় — Wholesale Price Index, Consumer Price Index আৰু GDP deflator; purchasing power parity prices inflation-ৰ জোখ নহয়।	Q53	MTP 2025-Aug S1	SM-ত নাই (কেৱল MTP); SM-এ কেৱল GDP deflator সামৰিছে, p. 6.4
1.3.10	Net Domestic Product (NDP) = GDP − depreciation: উৎপাদনৰ মুঠ মূল্যৰ পৰা ব্যৱহৃত হৈ শেষ হোৱা capital-ৰ মূল্য বাদ দিয়া। Gross আৰু net-ৰ পার্থক্য কেৱল depreciation (consumption of fixed capital), সেয়ে NDP কেতিয়াও GDP-তকৈ বেছি হ'ব নোৱাৰে, আৰু gross domestic investment − net domestic investment = GDP − NDP।	Q10, Q13, Q49; MQ 1.1: Q1	PYQ 2024-Sep; RTP 2024-Sep; MTP 2025-Jan S2 (×2); Model Q	1.3.1, p. 6.7
1.3.11	Gross = Net + Depreciation, সেয়ে gross investment = net investment + replacement investment। Depreciation gross investment-তকৈ বেছি হ'লে net investment negative হয় আৰু economy-ৰ capital stock সংকুচিত হৈ আছে।	Q15, Q51	MTP 2024-Dec S1, 2025-Apr S1, 2025-May S2, 2025-Dec S1	1.3.1, p. 6.7 (capital-stock সম্পৰ্কীয় অনুমান কেৱল MTP-ৰ)
1.3.12	Gross National Product (GNP) হৈছে এটা accounting year-ত কোনো দেশৰ domestic territory-ৰ ভিতৰত normal residents-এ উৎপাদন কৰা সকলো final economic goods আৰু services-ৰ market value, net factor income from abroad-সহ; ইয়াত আমাৰ নাগৰিকে বিদেশত অৰ্জন কৰা আয় অন্তৰ্ভুক্ত আৰু বিদেশীয়ে ইয়াত অৰ্জন কৰা আয় বাদ।	Q23; MQ 1.3: Q2	PYQ 2024-Jun, 2025-May; Model Q	1.3.2, p. 6.7

প্রসংগ	ছাত্র-ছাত্রীৰ বাবে One-liner	Scanner প্রশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
1.3.13	কোনো বিদেশী company-এ ভাৰতত নিজৰ কার্যকলাপৰ পৰা অর্জন কৰা profits (যেনে Apple-ৰ ভাৰতীয় manufacturing; এটা South Korean company-ৰ ভাৰতীয় plant) ভাৰতৰ GDP-ৰ অংশ, কিন্তু নিজ দেশ (home country)-ৰ GNP-ৰ অংশ — সেইবোৰ ভাৰতৰ national income-ৰ অংশ নহয়।	Q31 (+ 1.4 MQ 1.4 Q1)	PYQ 2024-Jun, 2025-Sep; Model Q	1.3.2, p. 6.7
1.3.14	GNPMP = GDPMP + NFIA; GDPMP = GNPMP − NFIA। NFIA = কোনো দেশৰ নাগৰিক আৰু companies-এ বিদেশত অর্জন কৰা আয় − বিদেশী নাগৰিক আৰু overseas companies-এ সেই দেশত অর্জন কৰা আয় (net compensation of employees + net income from property and entrepreneurship + net retained earnings)। Negative NFIA → GDPMP GNPMP-তকৈ বেছি।	Q11, Q18; MQ 1.2: Q2; MQ 1.3.2: Q1	PYQ 2024-Jun, 2024-Sep, 2025-Jan; Model Q ×2	1.3.2, p. 6.7
1.3.15	'national' আৰু 'domestic'-ৰ পার্থক্য হৈছে net factor income from abroad: National = Domestic + NFIA (depreciation-এ gross-ক net-ৰ পৰা পৃথক কৰে; net indirect taxes-এ market price-ক factor cost-ৰ পৰা পৃথক কৰে)।	Q48	PYQ 2026-May	1.3.2, p. 6.8
1.3.16	NNPMP = GNPMP − Depreciation = NDPMP + NFIA = GDPMP + NFIA − Depreciation (তিনিওটা শুদ্ধ; 'NDPMP − Depreciation' শুদ্ধ নহয়)। পুনৰ সজাই: Depreciation = GDPMP + NFIA − NNPMP; NFIA = NNPMP − NDPMP।	Q12, Q29, Q32; MQ 1.3.3: Q1	PYQ 2024-Sep, 2025-Sep (×2); Model Q	1.3.5, p. 6.8; Illustration 7, p. 6.14
1.3.17	Market price আৰু factor cost-ৰ পার্থক্য হৈছে net indirect taxes (indirect taxes − subsidies): Market Price = Factor Cost + Indirect Taxes − Subsidies; Factor Cost = Market Price − Indirect Taxes + Subsidies। সেয়ে GDPMP = GDPFC + NIT, আৰু National Income (NNPFC) = NNPMP − NIT।	Q1, Q46, Q52; MQ 1.3: Q3	PYQ 2024-Jun, 2026-May; MTP 2025-May S2; Model Q	1.3.6, p. 6.8
1.3.18	MP ↔ FC numericals: কেৱল indirect taxes আৰু subsidies (net indirect taxes) যোগ বা বিয়োগ কৰক; direct taxes-ৰ কোনো ভূমিকা নাই — যেনে NNPMP = 15,000 + 450 − 250 = 15,200; subsidies = NNPFC − NNPMP + indirect taxes।	Q39, Q43, Q44; MQ 1.3.4: Q1	PYQ 2026-Jan, 2026-May (×2); Model Q	1.3.6, p. 6.8
1.3.19	GDPFC = Compensation of employees + Operating surplus (rent + interest + profit) + Mixed income of self-employed + Depreciation; আনহাতে GDPMP = NDPFC + Consumption of fixed capital + Net indirect taxes।	Q39, Q40, Q41	PYQ 2026-Jan (×3)	1.3.6, p. 6.8; Illustration 5, pp. 6.12 − 6.13
1.3.20	Basic price = Factor cost + Production taxes − Production subsidies (tax নোহোৱাকৈ subsidised price); Market price = Basic price + Product taxes − Product subsidies।	Q24	PYQ 2025-May	1.3.6, p. 6.9

প্রসংগ	ছাত্র-ছাত্রীৰ বাবে One-liner	Scanner প্রশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
1.3.21	Net Domestic Product at Factor Cost (NDPFC) হৈছে factors of production-এ অর্জন কৰা মুঠ factor incomes: NDPFC = NDPMP − Net indirect taxes = GDPFC − Depreciation = Compensation of employees + Operating surplus + Mixed income।	MQ 1.3.5: Q1	Model Q	1.3.7, p. 6.10
1.3.22	National Income = NNP at Factor Cost: এবছৰত দেশৰ normal residents-লৈ অহা factor income = domestic factor incomes (FID)-ৰ যোগফল + net factor income from abroad।	Q57, Q62	PYQ 2026-Sep; MTP 2026-Apr S1	1.3.8, p. 6.10
1.3.23	Per capita income = aggregate income (output) ÷ মুঠ জনসংখ্যা (total population) (যেনে 1,200 billion ÷ 250 million = 4,800) — মূৰপিছু economic output; ই এখন দেশৰ জীৱন-যাত্ৰাৰ মান (standard of living)-ৰ সূচক হিচাপে কাম কৰে।	MQ 1.2: Q1; MQ 1.3.6: Q1	Model Q ×2	1.3.9, p. 6.10
1.3.24	Personal income হৈছে Non-Profit Institutions Serving Households-সহ household sector-এ লাভ কৰা আয় — সকলো উৎসৰ পৰা প্ৰকৃত চলিত আয় প্ৰাপ্তি, যিবোৰ productive activities-ৰ পৰা অর্জিত হ'বও পাৰে, নহ'বও পাৰে (সেয়ে ইয়াত social security benefits আৰু unemployment compensation-ৰ দৰে transfer payments অন্তর্ভুক্ত: লাভ কৰা কিন্তু অর্জন নকৰা আয়)। ইয়াত retained earnings, indirect business taxes, corporate income taxes আৰু social security-ৰ বাবে দিয়া contributions বাদ দিয়া হয়। PI = NI + income received but not earned − income earned but not received।	Q2, Q20, Q26, Q56	PYQ 2024-Jun, 2025-Jan, 2025-May; MTP 2025-Dec S1	1.3.10, pp. 6.10 – 6.11
1.3.25	Disposable personal income (DI) হৈছে ব্যক্তিসকলৰ হাতত consumption বা savings-ৰ বাবে উপলব্ধ ধন: DI = PI − Personal income taxes − Non-tax payments (চৰকাৰক দিবলগীয়া আন বাধ্যতামূলক পৰিশোধ, যেনে provident fund, ESI)।	Q4, Q7, Q25; MQ 1.3.8: Q1, Q2	PYQ 2024-Jun, 2024-Sep, 2025-May; Model Q ×2	1.3.11, p. 6.11
1.3.26	Net National Disposable Income (NNDI) = Net National Income + rest of the world-ৰ পৰা অহা আন net current transfers; Gross National Disposable Income = NNDI + consumption of fixed capital।	MQ 1.3: Q1	Model Q	1.3.11, p. 6.11
1.3.27	Private income হৈছে দেশৰ ভিতৰৰ আৰু বাহিৰৰ সকলো উৎসৰ পৰা private sector-লৈ অহা আয় (factor আৰু transfer income দুয়োটা) = private sector-লৈ অহা NDP-ৰ factor income + NFIA + national debt interest + government-ৰ পৰা current transfers + rest of the world-ৰ পৰা আন net transfers। যিহেতু PI = Private income − corporate tax − corporate saving (undistributed profits), সেয়ে Private income = PI + corporate tax + undistributed profits।	Q27; MQ 1.3.9: Q1	PYQ 2025-May; Model Q	1.3.12, p. 6.12; Illustration 6, p. 6.13

প্রসংগ	ছাত্র-ছাত্রীৰ বাবে One-liner	Scanner প্রশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
1.3.28	*বিষয় 1.4 চাওক: pensions, scholarships আৰু unemployment allowance হৈছে transfer payments — প্ৰাপকৰ কোনো বৰ্তমান অৱদান নোহোৱাকৈ পুনৰ্বিতৰণ কৰা আয় — সেয়ে এইবোৰ factor payments-ও নহয়, government final consumption expenditure-ৰ অংশও নহয় (যিয়ে defence, education, healthcare সামৰে) / Defence personnel-ক দিয়া বিনামূলীয়া uniforms, MPs-ৰ salaries আৰু imputed rent হৈছে factor payments /*	Q36, Q47, Q54	PYQ 2026-Jan, 2026-May; MTP 2025-Aug S2	1.4.4, p. 6.19; 1.4.3, p. 6.18
1.3.29	*বিষয় 1.4 চাওক: আগতে উৎপাদিত (second-hand) goods-ৰ আৰু stocks আৰু bonds-ৰ বিনিময় national income-ত অন্তৰ্ভুক্ত নহয়।*	Q16	MTP 2024-Dec S1, 2025-Dec S1	1.4.3, p. 6.18
1.3.30	*বিষয় 1.4 চাওক: income method-এ domestic territory-ৰ ভিতৰৰ সকলো production units-এ পৰিশোধ কৰা factor incomes (wages and salaries, rent, interest, profit) যোগ কৰে, transfer income বাদ দি।*	Q45	PYQ 2026-May	1.4.3, p. 6.18
1.3.31	*বিষয় 1.4 চাওক: GVAMP = Value of output − Intermediate consumption = (Sales + Closing stock − Opening stock) − IC (market price-ত GST-ৰ কোনো adjustment নালাগে); NDPMP = GVAMP − Consumption of fixed capital (5,800 − 620 = 5,180); IC = Value of output − GVAMP (6,800 − 5,800 = 1,000) /*	Q37, Q64, Q65	PYQ 2026-Jan, 2026-Sep (×2)	1.4.2, p. 6.17; 1.3.1, p. 6.7
1.3.32	*বিষয় 1.4 চাওক: C + I + G + (X − M)-এ expenditure method-ৰে GDPMP দিয়ে; national income (NNPFC)-ৰ বাবে তাৰ পিছতো − depreciation + NFIA − net indirect taxes লাগে।*	Q59	MTP 2026-Apr S1	1.4.4, p. 6.20
1.3.33	*বিষয় 1.5 চাওক: ৰাজ্যৰ সীমা অতিক্ৰম কৰা railways, communications, banking, insurance আৰু central government administration-ৰ দৰে কার্যকলাপবোৰ হৈছে 'supra-regional sectors' /*	Q28	PYQ 2025-May	1.5, p. 6.27
1.3.34	Opportunity cost হৈছে বাছনি কৰোঁতে ত্যাগ কৰা সর্বোচ্চ মূল্যৰ বিকল্প (এটা অধ্যায় 1 / production-cost ধাৰণা, national income নহয়)।	MQ 1.3: Q2	Model Q	SM-ত নাই (কেৱল Model Q)
1.3.35	ভাৰতৰ real GDP constant (2011-12) prices-ত প্ৰকাশ কৰা হয়; base year কিমান সঘনাই সংশোধন কৰা হয়, SM-এ সেয়া নকয় (Model Q-ৰ key: 'every 7–10 years')।	MQ 1.4: Q1	Model Q	SM-ত নাই (কেৱল Model Q); 2011-12 base-ৰ উল্লেখ 1.3.1, p. 6.4-ত

বিষয় 1.4 ভাৰতত National Income-ৰ পৰিমাপ (Measurement of National Income in India)

48টা Scanner প্ৰশ্ন · সঘনতা PYQ 10 · RTP 3 · MTP 22 · Model Q 18

প্ৰসংগ	ছাত্ৰ-ছাত্ৰীৰ বাবে One-liner	Scanner প্ৰশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
1.4.1	Circular flow of income-ৰ তিনিটা পৰস্পৰ সংযুক্ত পৰ্যায় আছে — production, distribution (income) আৰু disposition (expenditure); output-ৰ মূল্য factor incomes (rent, wages, interest, profit) হিচাপে বিতৰণ হয়, সেয়ে সৃষ্টি হোৱা income output-ৰ মূল্যৰ সমান।	Q3; MQ 1.4.1: Q1	PYQ 2024-Sep; Model Q	1.4.1, pp. 6.15 – 6.16
1.4.2	তিনিটা পদ্ধতি: Value Added (Product) Method — মুঠ output-ত প্ৰতিটো industry (production units)-ৰ পুনৰুক্তিহীন (unduplicated) অৱদান; Income Method — domestic territory-ৰ ভিতৰৰ সকলো production units-এ পৰিশোধ কৰা factor incomes-ৰ যোগফল; Expenditure (Income Disposal) Method — এটা accounting year-ত aggregate final expenditure।	Q30	PYQ 2026-Sep	1.4.1, Table 1.1.1, p. 6.16; 1.4.2 – 1.4.4, pp. 6.16 – 6.18
1.4.3	Value Added Method-এ (ইয়াক Product Method, Industrial Origin Method, Net Output Method বা production method বুলিও কোৱা হয়) এটা accounting year-ত domestic territory-ৰ প্ৰতিটো producing enterprise-ৰ অৱদান জোখে — প্ৰতিটো industry-ৰ production একত্ৰিত কৰি আৰু আন সকলো industries-ৰ পৰা কৰা intermediate purchases বাদ দি।	Q4, Q10, Q17, Q21	PYQ 2024-Sep, 2025-Jan, 2026-May; MTP 2025-May S2	1.4.2, p. 6.16; Summary, p. 6.30
1.4.4	কেৱল final goods (বা কেৱল value added) গণনা কৰি multiple (double) counting এৰাই চলা হয়; সকলো পৰ্যায়ৰ value added-ৰ যোগফল final good-ৰ price, সৃষ্টি হোৱা মুঠ income আৰু profit-সহ ইয়াৰ মুঠ cost-ৰ সমান।	Q8, Q14, Q20	RTP 2026-Jan; MTP 2024-Dec S1, 2025-Jan S2, 2025-Apr S1, 2025-May S2 (×2)	1.4.2, p. 6.16; 1.3.1, p. 6.3
1.4.5	Value added = Value of output − Intermediate consumption; সেয়ে final product-ৰ মূল্য = intermediate purchases + value added (800 + 400 = 1,200), আৰু কোনো firm-ৰ value added হৈছে কেৱল সি নিজে যোগ কৰা অংশ।	MQ 1.4.2: Q1, Q2, Q3	Model Q ×3	1.4.2, p. 6.17
1.4.6	GVAMP = Value of output − Intermediate consumption = (Sales + Change in stock) − Intermediate consumption, য'ত change in stock = closing − opening stock (750 + 200 − 300 − 250 = 400)।	Q1, Q12	PYQ 2024-Jun, 2025-Jan	1.4.2, p. 6.17; উদাহৰণ (Illustrations) 9 আৰু 12, pp. 6.21, 6.23
1.4.7	NVAMP = GVAMP − Depreciation; factor cost = market price − indirect taxes + subsidies (GVAFC = 180 + 15 − 100 + 10 = 105); NDPFC + NFIA = National Income। Rent আৰু profit হৈছে value added-ৰ বিতৰণ, অতিৰিক্ত items নহয়।	Q9	MTP 2024-Dec S1	1.4.2, p. 6.17; Illustration 12, pp. 6.23 – 6.24

প্রসংগ	ছাত্র-ছাত্রীৰ বাবে One-liner	Scanner প্রশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
1.4.8	Value added-ত fixed assets-ৰ own-account production (যেনে কোনো artisan-এ নির্মাণ কৰা নতুন ঘৰ), self-consumption-ৰ বাবে উৎপাদিত goods-ৰ imputed value, owner-occupied houses-ৰ imputed rent আৰু change in stock অন্তর্ভুক্ত; unpaid household work (গৃহিণীৰ কাম, নিজৰ সন্তানক পঢ়ুওৱা) আৰু পুৰণি shares-ৰ resale বাদ।	Q27	MTP 2025-Dec S1	1.4.2, p. 6.17; 1.4.3, p. 6.18; 1.6 (d), p. 6.27
1.4.9	Income Method (Factor Income / Factor Payment / Distributed Share Method): national income হৈছে domestic territory-ৰ সকলো production units-এ পৰিশোধ কৰা factor incomes — wages and salaries, rent, interest আৰু profit — ৰ যোগফল: NDPFC; NI = Compensation of employees + Operating surplus + Mixed income + NFIA। Profits এটা factor income; transfers, subsidies আৰু indirect taxes factor income নহয়।	Q25, Q26; MQ 1.1: Q2	RTP 2025-Sep (×2); Model Q	1.4.3, p. 6.18
1.4.10	কেৱল primary factors-ৰ মালিকৰ আয়হে অন্তর্ভুক্ত: wages (অৱসৰপ্রাপ্ত কর্মীৰ pensions নহয়), bonus, DA, commission, provident fund-লৈ employers-ৰ contribution, rent (actual আৰু imputed), royalty, productive services-ৰ বাবে লোৱা loans-ৰ interest, dividends, commissions আৰু brokerages। বাদ: capital gains, windfall profits, transfer incomes, second-hand goods আৰু financial assets (shares আৰু bonds)-ৰ বিক্রী, অতীতৰ savings-ৰ পৰা কৰা পৰিশোধ, public debt আৰু consumption loans-ৰ interest।	Q11, Q16, Q22	PYQ 2025-Jan, 2026-Jan; MTP 2025-Aug S1	1.4.3, p. 6.18
1.4.11	Profit = Corporate (profit) tax + Dividend + Retained earnings (undistributed profit) — তিনিওটাই profit-ৰ উপাদান।	Q15	MTP 2025-Jan S2	1.4.3, p. 6.18
1.4.12	Self-employed (lawyers, engineers, traders, proprietors; agriculture, trade, transport)-ৰ mixed income হৈছে এনে আয় য'ত labour element আৰু capital element পৃথক কৰিব নোৱাৰি।	Q2, Q23	PYQ 2024-Sep; MTP 2025-Aug S1, 2025-Dec S1	1.4.3, pp. 6.18 – 6.19
1.4.13	Income-method numericals: compensation of employees + rent + interest + profits + mixed (proprietors') income যোগ কৰক; তাৰ পিছত GDPMP-ৰ বাবে + depreciation + net indirect taxes (taxes on production and imports), আৰু national aggregates-ৰ বাবে + NFIA।	MQ 1.4.3: Q1, Q2, Q3, Q4, Q5	Model Q ×5	1.4.3, p. 6.18; Illustration 5, p. 6.12
1.4.14	Compensation of employees হৈছে national income-ৰ আটাইতকৈ ডাঙৰ উপাদান।	Q18	MTP 2025-Apr S1	SM-ত নাই (কেৱল MTP-ত)

প্রসংগ	ছাত্র-ছাত্রীৰ বাবে One-liner	Scanner প্রশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
1.4.15	Expenditure Method (Income Disposal Approach): GDPMP = Σ final expenditure = Private final consumption expenditure + Government final consumption expenditure + Gross domestic capital formation + Net exports (C + I + G + X − M); net exports negative হ'ব পাৰে।	MQ 1.1: Q1; MQ 1.4.4: Q1, Q2, Q3, Q4, Q5	Model Q ×6	1.4.4, pp. 6.18 – 6.20
1.4.16	Final consumption expenditure household sector (PFCE, NPISH-সহ) আৰু government sector (GFCE: defence, education, healthcare-ৰ দৰে collective services, cost-ত মূল্যায়িত) দুয়োটাতে হয়।	Q24	MTP 2025-Aug S2	1.4.4, p. 6.19
1.4.17	Transfer payments (pensions, scholarships, unemployment allowance) GDP-ৰ পৰা বাদ দিয়া হয়, কাৰণ এইবোৰে বর্তমানৰ production প্রতিফলিত নকৰে; অন্তর্ভুক্ত কৰিলে GDP প্রকৃততকৈ বেছি দেখুৱাব (overstate)।	Q6, Q19	MTP 2024-Dec S1, 2025-Apr S1	1.4.4, p. 6.19; Summary, p. 6.30
1.4.18	Gross domestic capital formation = fixed assets-ৰ অধিগ্রহণ (machinery আৰু equipment, যেনে bank-ৰ digital-assistant robot, construction) + change in inventories (বিক্রী নোহোৱা stock-সহ) + acquisition of valuables; সেয়ে business inventories-ৰ বৃদ্ধি investment হিচাপে গণ্য হয়।	Q13, Q28	MTP 2025-Jan S2, 2025-Apr S1, 2025-Dec S1	1.4.4, p. 6.20
1.4.19	Net domestic expenditure = Consumption expenditure + Net domestic investment (অর্থাৎ gross capital formation − depreciation)।	Q5	MTP 2024-Dec S1	1.4.4, p. 6.20 (derivation-ৰ জৰিয়তে; শব্দটো SM-ত নাই)
1.4.20	ভাৰতে কেৱল এটা পদ্ধতিৰে সম্পূর্ণ national income আকলন কৰিব নোৱাৰে: agriculture — production (value added/output) method; small-scale sector — income method; construction — expenditure method। Income-tax returns সঠিকভাৱে দাখিল হোৱা উন্নত economies-ৰ বাবে income method উপযুক্ত।	Q7, Q29; MQ 1.4: Q2	MTP 2024-Dec S1, 2026-Apr S1; Model Q	1.4.4, p. 6.20
1.4.21	*বিষয় 1.3 চাওক: কোনো বিদেশী company-এ ভাৰতত নিজৰ কার্যকলাপৰ পৰা অর্জন কৰা profits ভাৰতৰ GDP-ৰ অংশ, কিন্তু ভাৰতৰ national income-ৰ অংশ নহয় (এইবোৰ বিদেশলৈ পৰিশোধ কৰা factor income, NFIA-ৰ জৰিয়তে বাদ পৰে)।*	MQ 1.4: Q1	Model Q	1.3.2, p. 6.7

বিষয় 1.5 ভাৰতত Regional Accounts-ৰ ব্যৱস্থা (The System of Regional Accounts in India)

4টা Scanner প্রশ্ন · সঘনতা PYQ 1 · RTP – · MTP 3

প্রসংগ	ছাত্র-ছাত্রীৰ বাবে One-liner	Scanner প্রশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
1.5.1	State income (Net State Domestic Product)-ৰ আকলন সংশ্লিষ্ট State Directorates of Economics and Statistics (DESs)-ৰ State Income Units-এ প্রস্তুত কৰে; Central Statistical Organisation-এ ধাৰণাগত আৰু পদ্ধতিগত সমস্যাত পৰামর্শ দি States-ক সহায় কৰে।	Q1, Q2	PYQ 2024-Sep; MTP 2024-Dec S1	1.5, p. 6.27; 1.1, p. 6.2

প্রসংগ	ছাত্র-ছাত্রীৰ বাবে One-liner	Scanner প্ৰশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
1.5.2	Per capita state income = NSDP ÷ ৰাজ্যখনৰ midyear projected population — আঞ্চলিক অৰ্থনৈতিক কৃতিত্ব (regional economic performance)-ৰ এক জোখ।	Q3	MTP 2024-Dec S1	1.5, p. 6.27 (poverty ratio আৰু employment rate কেৱল MTP-ৰ)
1.5.3	Labour-market-ৰ জোখবোৰ SM-ত নাই; MTP-ৰ key-এ labour force participation rate-ক unemployment-ৰ জোখ বুলি দিছে।	Q4	MTP 2025-Jan S2	SM-ত নাই (কেৱল MTP-ত)

বিষয় 1.6 GDP আৰু কল্যাণ (GDP and Welfare)

5টা Scanner প্ৰশ্ন · সঘনতা PYQ 2 · RTP – · MTP 3

প্রসংগ	ছাত্র-ছাত্রীৰ বাবে One-liner	Scanner প্ৰশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
1.6.1	GDP welfare-ৰ নিখুঁত জোখ নহয়; ই বাদ দিয়ে: income distribution (সেয়ে per capita GDP অপৰ্যাপ্ত); quality improvements; কৰ্তৃপক্ষৰ পৰা লুকুৱাই ৰখা বা অবৈধ production (drugs, gambling); non-market production; leisure-ৰ ক্ষতি; crime, pollution আৰু traffic congestion-ৰ দৰে economic 'bads'; volunteer work; externalities; আৰু আমাক অধিক ভাল অৱস্থালৈ নিয়া production আৰু কেৱল বেয়া অৱস্থালৈ যোৱাৰ পৰা ৰক্ষা কৰা production-ৰ মাজৰ পাৰ্থক্য।	Q3, Q4, Q5	PYQ 2026-Jan; MTP 2025-May S2, 2026-Apr S1	1.6, pp. 6.27 – 6.28
1.6.2	*বিষয় 1.3 চাওক: per capita income এখন দেশৰ standard of living-ৰ সূচক হিচাপে কাম কৰে।*	Q2	PYQ 2025-May	1.3.9, p. 6.10
1.6.3	জনসংখ্যা economy-তকৈ দ্ৰুত গতিত বাঢ়িলে per capita income হ্ৰাস পায় আৰু saving কম হয়।	Q1	MTP 2024-Dec S1	SM-ত নাই (কেৱল MTP-ত)

বিষয় 1.7 National Income গণনাৰ সীমাবদ্ধতা আৰু প্ৰত্যাহ্বান (Limitations and Challenges of National Income Computation)

5টা Scanner প্ৰশ্ন · সঘনতা PYQ 1 · RTP – · MTP 1 · Model Q 3

প্রসংগ	ছাত্র-ছাত্রীৰ বাবে One-liner	Scanner প্ৰশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
1.7.1	National income জোখাত ধাৰণাগত অসুবিধা (conceptual difficulties): সৰ্বসন্মত সংজ্ঞাৰ অভাৱ; final আৰু intermediate goods-ৰ নিখুঁত পাৰ্থক্য; transfer payments-ৰ প্ৰশ্ন; durable goods-ৰ services; income distribution অন্তৰ্ভুক্ত কৰাৰ অসুবিধা; constant prices-ত নতুন good-ৰ মূল্যায়ন; government services-ৰ মূল্যায়ন। (Quality improvements GDP-and-welfare তালিকাৰ অন্তৰ্গত, এই তালিকাৰ নহয়।)	Q1; MQ 1.7: Q2	PYQ 2024-Sep; Model Q	1.7, p. 6.28
1.7.2	আন প্ৰত্যাহ্বান: data-ৰ অপৰ্যাপ্ততা আৰু অবিশ্বাসযোগ্যতা; non-monetised sector; self-consumption-ৰ বাবে production; নিৰক্ষৰতা আৰু অজ্ঞতাৰ বাবে লিপিবদ্ধ নোহোৱা আয়; সঠিক occupational classification-ৰ অভাৱ; consumption of fixed capital-ৰ নিখুঁত আকলন।	MQ 1.7: Q3	Model Q	1.7, p. 6.29

প্রসংগ	ছাত্র-ছাত্রীৰ বাবে One-liner	Scanner প্রশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
1.7.3	কর্তৃপক্ষৰ পৰা লুকুৱাই ৰখা production (tax evasion বা অবৈধ কার্যকলাপ) GDP-ৰ পৰা বাদ পৰে, সেয়ে এটা বৃহৎ underground economy-য়ে official national income প্রকৃততকৈ কম দেখুৱায় (understates)।	Q2; MQ 1.7: Q3	MTP 2026-Apr S1; Model Q	1.6 (c), p. 6.27
1.7.4	GDP-এ মুঠ output জোখে, মূৰপিছু output নহয়: per capita GDP-এ জনসংখ্যাৰ বাবে সমন্বয় কৰে (1.3.9), আৰু SM-ৰ মতে welfare-ৰ মূল ফাঁক হৈছে income distribution (1.6)।	MQ 1.7: Q1	Model Q	1.3.9, p. 6.10; 1.6 (a), p. 6.27 (population-size-ৰ শব্দচয়ন কৰল Model Q-ৰ)

গোট 2: National Income নির্ধাৰণৰ Keynesian Theory (The Keynesian Theory of Determination of National Income)

SM অধ্যায় 6, গোট 2, পৃষ্ঠা 6.34 – 6.70

বিষয় 2.1 পৰিচয় (Introduction)

10টা Scanner প্রশ্ন · সঘনতা PYQ 3 · RTP 1 · MTP 8 · Model Q 1

প্রসংগ	ছাত্র-ছাত্রীৰ বাবে One-liner	Scanner প্রশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
2.1.1	John Maynard Keynes-এ 'The General Theory of Employment, Interest, and Money' (1936)-ত equilibrium aggregate income আৰু output নির্ধাৰণৰ তত্ত্ব আগবঢ়াইছিল; 1930-ৰ দশকৰ Great Depression-ৰ সময়ৰ classical economists-ৰ ওচৰত স্থায়ী (persistent) unemployment ব্যাখ্যা কৰিব পৰা কোনো তত্ত্ব নাছিল।	Q8; MQ 1.1: Q1	MTP 2026-Apr S1; Model Q	2.1, p. 6.35; Summary, p. 6.68
2.1.2	Keynes-ৰ মতে national income aggregate effective demand-ৰ ওপৰত নির্ভৰ কৰে; economy-ত ব্যয় (spending) অপর্যাপ্ত হৈ থকালৈকে output full employment-ৰ তলত থাকে — Keynes-ৰ যুক্তি আছিল, Great Depression-ত ঠিক এইটোৱেই ঘটিছিল।	Q1, Q2	PYQ 2023-Dec, 2024-Sep; MTP 2024-Dec S1, 2025-Dec S1	2.4.1, p. 6.46; 2.8, p. 6.68
2.1.3	Keynes-এ unemployment হ্ৰাস কৰাৰ উপায় হিচাপে government spending-ক যুক্তিসংগত প্রতিপন্ন কৰা macroeconomic theory আগবঢ়াইছিল: government spending (G) আৰু taxes-ত উপযুক্ত পৰিৱর্তনৰ দ্বাৰা চৰকাৰে recession আৰু unemployment-ক প্রতিহত কৰিব পাৰে — এক সক্রিয় (activist), স্থিৰকাৰী (stabilising) ভূমিকা।	Q3, Q7 (+ 2.3 Q18)	MTP 2025-Jan S2, 2025-Aug S2 (×2)	2.1, p. 6.35; 2.8, p. 6.68
2.1.4	Macroeconomics-এ সমগ্র economy অধ্যয়ন কৰে — output, income, employment, consumption, investment আৰু prices-ৰ সামগ্রিক (aggregate) স্তৰ।	Q4	RTP 2025-Sep; MTP 2025-Jan S2	SM গোট 2-ত নাই (কেৱল MTP/RTP); তুলনীয়: SM অধ্যায় 1, 1.2, pp. 1.8 – 1.9

প্রসংগ	ছাত্র-ছাত্রীৰ বাবে One-liner	Scanner প্রশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
2.1.5	Modern macroeconomics-ৰ বাবে Keynes-ৰ মূল ভেটি (building blocks): (1) income-ৰ সৈতে consumption-ৰ সম্পর্ক, আৰু multiplier; (2) Liquidity Preference — demand for money-ৰ বাবে Keynes-এ দিয়া নাম; (3) consumption আৰু investment-ক প্ৰভাৱিত কৰাত expectations-ৰ গুৰুত্ব (psychological factors, জনপ্ৰিয়ভাৱে 'animal spirits' — এই শব্দবন্ধ SM-ত নাই)।	Q5 (+ 2.3 Q23)	PYQ 2025-May; MTP 2026-Apr S1	2.1, p. 6.36
2.1.6	Keynesian models short-period equilibrium-ৰ সৈতে জড়িত আৰু ইয়াত কোনো dynamic elements নাই — comparative statics-ৰ জৰিয়তে এটা equilibrium-ক আন এটাৰ সৈতে তুলনা কৰা হয় (short run-ত investment স্থিৰ বুলি ধৰা হয়)।	Q9	MTP 2026-Apr S2	2.5, p. 6.53; 2.3.1, p. 6.38
2.1.7	*বিষয় 2.3 চাওক: Keynes-এ consumption function C = a + bY প্ৰস্তাৱ কৰিছিল — income-ৰ লগে লগে consumption বাঢ়ে, কিন্তু income-ৰ বৃদ্ধিতকৈ কম পৰিমাণে ('psychological law of consumption')।*	Q6	MTP 2025-Aug S1	2.3.2, pp. 6.39 – 6.40

বিষয় 2.2 সৰল Two-Sector Model-ত circular flow (Circular flow in a Simple Two-Sector Model)

8টা Scanner প্রশ্ন · সঘনতা PYQ 2 · RTP – · MTP – · Model Q 6

প্রসংগ	ছাত্র-ছাত্রীৰ বাবে One-liner	Scanner প্রশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
2.2.1	Effective (aggregate) demand হৈছে economy-ত final goods আৰু services-ৰ ওপৰত মুঠ পৰিকল্পিত ব্যয় (total planned expenditure); two-sector model-ত AD = C + I।	MQ 1.1: Q1	Model Q	2.3.1, p. 6.38; 2.8, p. 6.68
2.2.2	Two-sector model-ত household আৰু business sectors থাকে (government আৰু foreign sectors নাথাকে); three-sector model-এ government sector যোগ কৰে আৰু four-sector model-এ foreign sector যোগ কৰে।	MQ 1.2: Q1; MQ 1.4: Q1	Model Q ×2	2.1, p. 6.36; 2.2, p. 6.36
2.2.3	Households সকলো factors of production-ৰ মালিক আৰু factor incomes (factor payments, যেনে wages)-ৰ বিনিময়ত firms-ক factor services বিক্ৰী কৰে; firms-এ households-ক goods আৰু services বিক্ৰী কৰে। Real flows (ভগ্ন ৰেখা — broken lines) হৈছে factor services আৰু goods-ৰ প্ৰবাহ; money flows (অবিচ্ছিন্ন ৰেখা — continuous lines) হৈছে পৰিশোধবোৰ — firms-ৰ পৰা households-লৈ factor payments আৰু households-ৰ পৰা firms-লৈ consumption payments।	MQ 1.2: Q2, Q3	Model Q ×2	2.2, pp. 6.36 – 6.37
2.2.4	সৰল two-sector flow-ত কোনো injections বা leakages নাই; household income-ৰ সমগ্ৰখিনি firms-ৰ output-ত ব্যয় হয়, সেয়ে Factor Payments = Household Income = Household Expenditure = Total Receipts of Firms = Value of Output।	Q2	PYQ 2026-Sep	2.2, p. 6.37

প্রসংগ	ছাত্র-ছাত্রীৰ বাবে One-liner	Scanner প্রশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
2.2.5	Circular flow of income-ৰ তিনিটা পৰস্পৰ সংযুক্ত পর্যায় হৈছে production, distribution আৰু disposition।	Q1	PYQ 2025-Sep	SM গোট 2-ত নাই (কেৱল PYQ); SM অধ্যায় 6, গোট 1-ৰ অন্তর্গত
2.2.6	*বিষয় 2.3 চাওক: AD price level-ৰ function হিচাপে দিয়া থাকিলে — প্রদত্ত P বহুৱাওক (2,000 − 100 × 15 = 500) /*	MQ 1.3.1: Q1	Model Q	SM-ত নাই (কেৱল Model Q)

বিষয় 2.3 মৌলিক ধাৰণা আৰু functions (Basic Concepts and Functions)

36টা Scanner প্রশ্ন · সঘনতা PYQ 17 · RTP 1 · MTP 13 · Model Q 8

প্রসংগ	ছাত্র-ছাত্রীৰ বাবে One-liner	Scanner প্রশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
2.3.1	Aggregate demand হৈছে মুঠ পৰিকল্পিত (ex ante) expenditure; two-sector economy-ত AD = C + I, য'ত investment (investment goods-ৰ বাবে firms-ৰ demand) বাহ্যিকভাৱে (exogenously) নির্ধাৰিত আৰু short run-ত স্থিৰ — এনেদৰে private investment AD-ৰ এটা উপাদান যিয়ে national income-ক প্রভাৱিত কৰে।	MQ 1.1: Q1; MQ 1.4: Q1	Model Q ×2	2.3.1, p. 6.38; 2.6, p. 6.56
2.3.2	AD বা SRAS price level-ৰ function হিচাপে লিখা থাকিলে (AD = A − bP; SRAS = c + dP): প্রদত্ত P বহুৱাওক। এইবোৰ Model-Q-ৰ গঠন; SM-ৰ Keynesian model-এ prices স্থিৰ বুলি ধৰি লয়।	MQ 1.3.1: Q1; MQ 1.3.5: Q1 (+ 2.2 MQ 1.3.1 Q1)	Model Q ×3	SM-ত নাই (কেৱল Model Q)
2.3.3	Consumption function-এ aggregate consumption expenditure আৰু aggregate disposable income-ৰ মাজৰ functional relationship প্রকাশ কৰে, C = f(Y) — consumption disposable income-এ নির্ধাৰণ কৰে।	Q4, Q27	PYQ 2025-Jan, 2026-Sep; MTP 2024-Dec S1	2.3.2, p. 6.38
2.3.4	Keynes-ৰ নির্দিষ্ট ৰূপটো হৈছে C = a + bY: 'a' (autonomous consumption) হৈছে শূন্য disposable income-তো থকা positive consumption — income-ৰ দ্বাৰা প্রভাৱিত নোহোৱা consumption; 'a' বাঢ়িলে consumption function ওপৰলৈ shift হয়।	Q8, Q19 (+ 2.5 Q16)	MTP 2025-Jan S2, 2025-Aug S2, 2026-Apr S1	2.3.2, p. 6.39; Ill. 2 – 3, p. 6.47
2.3.5	Numerical: C = a + b × Y, তাৰ পিছত S = Y − C (যেনে C = 1,000 + 0.6 × 4,000 = 3,400; S = 4,000 − 3,400 = 600)।	MQ 1.3.2: Q1; MQ 1.3.3: Q1; MQ 1.3.4: Q1	Model Q ×3	2.3.2, p. 6.39; 2.3.5, p. 6.41
2.3.6	Keynesian assumption (Keynes-ৰ 'psychological law of consumption'): disposable income-ৰ লগে লগে consumption বাঢ়ে, কিন্তু income-ৰ বৃদ্ধিতকৈ কম পৰিমাণে — 0 < b < 1; MPC সদায় একতকৈ (unity) কম কিন্তু শূন্যতকৈ বেছি।	Q1, Q7, Q9, Q17 (+ 2.1 Q6)	PYQ 2024-Jun, 2025-Jan, 2025-May; MTP 2025-Aug S1 (×2)	2.3.2, pp. 6.39 – 6.40; 2.3.5, p. 6.42
2.3.7	MPC = ΔC/ΔY = b, consumption function-ৰ slope — উচ্চ MPC-এ consumption function-ক অধিক steep কৰে (shift নহয়)। Data-ৰ পৰা: ΔC ÷ ΔY (75/100 = 0.75)।	Q12, Q15, Q25	PYQ 2025-Sep, 2026-May; MTP 2025-Dec S1, 2026-Apr S2	2.3.2, p. 6.39; Table 1.2.1, p. 6.40

প্রসংগ	ছাত্র-ছাত্রীৰ বাবে One-liner	Scanner প্রশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
2.3.8	APC = Total Consumption ÷ Total Income = C/Y, সেয়ে Y = C/APC (900/0.45 = 2,000)। Income বঢ়াৰ লগে লগে consumption-ত ব্যয় হোৱা income-ৰ অনুপাত কমে — consumption income-তকৈ লাহে লাহে বাঢ়ে।	Q2, Q6, Q20, Q26	PYQ 2024-Sep, 2025-Jan, 2026-Sep; MTP 2025-Dec S1	2.3.3, p. 6.40
2.3.9	Income হয় ব্যয় কৰা হয়, নহয় সঞ্চয় কৰা হয় (Y = C + S); MPS = ΔS/ΔY = 1 − b, সেয়ে MPC + MPS = 1।	Q10	PYQ 2025-May; MTP 2025-Apr S1	2.3.5, pp. 6.41 – 6.42
2.3.10	APS = Total Saving ÷ Total Income = S/Y, য'ত S = Y − C; S = APS × Y। (C 300, Y 1,200 → 0.75; C 800, Y 4,000 → 0.8; Y 500, C 400 → 0.2।)	Q5, Q11, Q14, Q28	PYQ 2025-Jan, 2025-Sep, 2026-May, 2026-Sep	2.3.5, p. 6.42; Ill. 1, p. 6.42
2.3.11	Ex ante aggregate supply হৈছে firms-এ বিক্ৰী কৰিবলৈ পৰিকল্পনা কৰা মুঠ supply; ই national income-ৰ সমান, যিটো হয় ভোগ (consume) কৰা হয়, নহয় সঞ্চয় (save) কৰা হয়: AS = C + S (সেয়ে saving = income − consumption)।	Q13; MQ 1.4.1: Q1	PYQ 2026-Jan; Model Q	2.3.8, p. 6.42; 2.3.5, p. 6.41
2.3.12	অতীতৰ savings-ৰ পৰা consumer goods (এখন sofa, এটা holiday) কিনা হৈছে consumption-ৰ বাবে dissaving — consumption বাঢ়ে; government bonds এটা financial asset, আৰু বিদেশত কৰা ব্যয় এটা import।	Q3	RTP 2024-Sep	2.3.2, p. 6.39; 2.6, p. 6.56; 2.7, p. 6.63
2.3.13	Rate of interest হ্ৰাস পালে investment expenditure বাঢ়ে; monetary policy-এ interest rates আৰু aggregate demand-ক কেনেকৈ প্ৰভাৱিত কৰে, liquidity preference-এ তাক ব্যাখ্যা কৰে।	Q24	MTP 2026-Apr S2	2.1, p. 6.36 (interest–investment সম্পৰ্ক কেৱল MTP-ৰ)
2.3.14	*বিষয় 2.4 চাওক: AD < AS হ'লে বিক্ৰী নোহোৱা inventories জমা হয়, firms-এ output কমায় আৰু national income হ্ৰাস পায়; AD = AS নোহোৱালৈকে এই সমন্বয় চলি থাকে (spending আৰু output-ৰ পৰিৱৰ্তনৰ জৰিয়তে, prices-ৰ জৰিয়তে নহয়)।*	Q21, Q22	MTP 2026-Apr S1 (×2)	2.4, pp. 6.44 – 6.45; 2.6, pp. 6.57 – 6.58
2.3.15	*বিষয় 2.5 চাওক: k = ΔY/ΔI = 1/(1 − MPC), সেয়ে MPC = 1 − 1/k (2,000/1,600 = 1.25 → MPC 0.2)।*	Q16	PYQ 2026-May	2.5, p. 6.51; Ill. 10, p. 6.53
2.3.16	*বিষয় 2.1 চাওক: recession আৰু unemployment মোকাবিলা কৰিবলৈ Keynes-এ government spending বৃদ্ধিৰ পোষকতা কৰিছিল।*	Q18	MTP 2025-Aug S2	2.1, p. 6.35; 2.8, p. 6.68
2.3.17	*বিষয় 2.1 চাওক: 'animal spirits' — consumption আৰু investment সিদ্ধান্তত expectations (psychological factors)-ৰ ভূমিকা।*	Q23	MTP 2026-Apr S1	2.1, p. 6.36

বিষয় 2.4 National Income নির্ধাৰণৰ Two-Sector Model (The Two-Sector Model of National Income Determination)

17টা Scanner প্ৰশ্ন · সঘনতা PYQ 9 · RTP – · MTP 5 · Model Q 5

প্ৰসংগ	ছাত্ৰ-ছাত্ৰীৰ বাবে One-liner	Scanner প্ৰশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
2.4.1	Equilibrium output তেতিয়া হয় যেতিয়া এটা নির্দিষ্ট সময়ছোৱাত সকলো agents-এ বিচৰা output-ৰ পৰিমাণ উৎপাদিত পৰিমাণৰ ঠিক সমান হয়: aggregate demand (C + I) = aggregate supply (C + S), অৰ্থাৎ C + I = C + S, বা I = S (planned saving = planned investment)।	Q8, Q11; MQ 1.4: Q1	PYQ 2026-May, 2026-Sep; MTP 2024-Dec S1; Model Q	2.4, p. 6.43; Summary, pp. 6.68 – 6.69
2.4.2	Numerical: Y = C + I সমাধান কৰক। C = a + bY আৰু I = Ī হ'লে, Y = (a + Ī)/(1 – b); I-ও Y-ৰ ওপৰত নির্ভৰশীল হ'লে (I = Ī + iY), সকলো Y পদ একত্ৰিত কৰক: Y = (a + Ī)/(1 – b – i)। ((10 + 200)/0.5 = 420; (12 + 188)/0.25 = 800; 42/0.35 = 120।)	Q2, Q5, Q12	PYQ 2024-Sep, 2025-Sep, 2026-Sep; MTP 2025-Aug S2	2.4, Ill. 4 – 6 আৰু 8, pp. 6.47 – 6.50
2.4.3	Saving function-ৰ পৰা numerical: S = I ধৰক (–20 + 0.25Y = 100 → Y = 480); তাৰ পিছত C = Y – S (240 – 100 = 140)।	Q6, Q7	PYQ 2026-Jan, 2026-May	2.4, Ill. 7, p. 6.49
2.4.4	Leakages injections-তকৈ বেছি হ'লে (output-তকৈ AD কম), অপৰিকল্পিত (unplanned) inventories জমা হয় আৰু national income হ্ৰাস পায়; injections leakages-তকৈ বেছি হ'লে (output-তকৈ AD বেছি — যেনে কেৱল consumption-ৰেই income-তকৈ বেছি হ'লে), inventories কমি যায় আৰু income বাঢ়ে; prices নহয়, spending আৰু output-ৰ পৰিৱর্তনৰ জৰিয়তে হোৱা পুনৰ সমন্বয়ে equilibrium পুনৰ প্ৰতিষ্ঠা কৰে।	MQ 1.4: Q2 (+ 2.3 Q21, 2.3 Q22)	MTP 2026-Apr S1 (×2); Model Q	2.4, pp. 6.44 – 6.45; 2.6, pp. 6.57 – 6.58
2.4.5	Keynesian equilibrium full employment-তেই হ'ব লাগিব বুলি কোনো কথা নাই। Deficient demand — অৰ্থাৎ full-employment output-তকৈ কম output-ৰ বাবে থকা aggregate demand — ৰ ফলত deflationary (recessionary বা contractionary) gap সৃষ্টি হয়।	Q1, Q10	PYQ 2024-Jun, 2026-Sep	2.4.1, p. 6.45
2.4.6	Excess demand-এ — অৰ্থাৎ full-employment output-তকৈ অধিক aggregate demand-এ — inflationary gap সৃষ্টি কৰে: real output স্থিৰ থাকে, কিন্তু price level বাঢ়ে (demand-pull inflation), সেয়ে কেৱল nominal output-হে বৃদ্ধি পায়।	Q4 (+ 2.7 Q8)	RTP 2025-May; MTP 2024-Dec S1, 2026-Apr S2	2.4.1, p. 6.46; 2.8, p. 6.68
2.4.7	Keynesian বিধান (prescription): recession-ত government spending বঢ়াওক আৰু taxes কমাওক; inflation-ত ব্যয় নিয়ন্ত্ৰণ কৰক (SM-এ fiscal policy-ৰ কথা কৈছে — G আৰু taxes; monetary tightening এই গোটৰ পৰিসৰৰ বাহিৰত)।	MQ 1.1: Q1; MQ 1.8: Q1	Model Q ×2	2.8, p. 6.68
2.4.8	Excess demand শুধৰাবলৈ monetary measures: repo rate, CRR আৰু margin requirements বৃদ্ধি কৰা।	Q3	MTP 2024-Dec S1	SM গোট 2-ত নাই (কেৱল MTP)

প্রসংগ	ছাত্র-ছাত্রীৰ বাবে One-liner	Scanner প্রশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
2.4.9	Investment spending rate of interest-ৰ প্রতি যিমানেই অধিক সংবেদনশীল হয়, AD curve (price–output space-ত) সিমানেই অধিক চেপেটা (flatter) হয়।	Q9	MTP 2025-Aug S1	SM গোট 2-ত নাই (কেৱল MTP)
2.4.10	AD = 2,000 − 100P আৰু SRAS = 1,000 + 150P: AD = AS সমান কৰি সমাধান কৰক → 250P = 1,000, P = 4, Y = 1,600।	MQ 1.4.1: Q1	Model Q	SM-ত নাই (কেৱল Model Q)

বিষয় 2.5 The Investment Multiplier

24টা Scanner প্রশ্ন · সঘনতা PYQ 11 · RTP 2 · MTP 8 · Model Q 6

প্রসংগ	ছাত্র-ছাত্রীৰ বাবে One-liner	Scanner প্রশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
2.5.1	Investment multiplier k = ΔY/ΔI — national income-ৰ পৰিৱর্তন আৰু investment-ৰ পৰিৱর্তনৰ অনুপাত; investment বৃদ্ধিয়ে equilibrium income-ত আনুপাতিকভাৱে অধিক (multiple) পৰিৱর্তন আনে — ব্যয়ৰ প্রাৰম্ভিক পৰিৱর্তনটো গোটেই অর্থনীতিত বিবর্ধিত হোৱা (magnification) ('ripple effect')।	Q2, Q6, Q14; MQ 1.8: Q1	PYQ 2024-Jun, 2025-Jan; RTP 2025-Sep; Model Q	2.5, pp. 6.50 – 6.52
2.5.2	k = 1/(1 − MPC) = 1/MPS — multiplier হৈছে MPS-ৰ reciprocal (বিপৰীত); ইয়াৰ মান MPC (আৰু সেয়েহে MPS)-এ নির্ধাৰণ কৰে।	Q15, Q18; MQ 1.5: Q1, Q3	PYQ 2026-Sep; MTP 2025-Dec S1; Model Q ×2	2.5, pp. 6.51 – 6.52
2.5.3	প্রত্যক্ষ সম্পর্ক (direct relationship): MPC যিমান বেছি (MPS যিমান কম), multiplier সিমান ডাঙৰ; MPC = 1 হ'লে ইয়াৰ সর্বোচ্চ মান অসীম (infinity)।	Q8, Q11	PYQ 2025-Sep, 2026-May; MTP 2024-Dec S1, 2024-Dec	2.5, p. 6.51
2.5.4	Numerical — ΔY নির্ণয়: k = 1/(1 − MPC) (বা 1/MPS), তাৰ পিছত ΔY = k × ΔI (বা ΔG)। (MPS 0.2 বা b 0.8 → k 5; MPC 0.6 → k 2.5, ΔY = 2.5 × 300 = 750; MPC 0.8, ΔG 100 → ΔY 500।)	Q5, Q13; MQ 1.5: Q2; MQ 1.6.1: Q1	PYQ 2025-Jan; MTP 2025-May S2, 2025-Aug S2; Model Q ×2	2.5, Ill. 9, 11, 12, pp. 6.53 – 6.54
2.5.5	Numerical — k বা MPC নির্ণয়: k = ΔY/ΔI, তাৰ পিছত MPC = 1 − 1/k। (1,500/500 = 3 → 0.67; 2,000/200 = 10 → 0.9; 600/150 = 4 → 0.75; 12,000/4,000 = 3।)	Q3, Q7, Q9, Q17 (+ 2.3 Q16)	PYQ 2024-Jun, 2025-Sep, 2026-May, 2026-Sep; RTP 2025-Jan	2.5, p. 6.51; Ill. 10, p. 6.53
2.5.6	Autonomous spending (I বা G)-ৰ বৃদ্ধিয়ে aggregate demand schedule-ক ওপৰলৈ স্থানান্তৰ কৰে (C + I-ৰ পৰা C + I + ΔI-লৈ) আৰু equilibrium income-ক সেই বৃদ্ধিতকৈ অধিক বঢ়ায়; আনহাতে MPC (behavioural coefficient)-ৰ পৰিৱর্তনে তাৰ সলনি slope সলনি কৰে।	Q12; MQ 1.6.1: Q2	MTP 2025-Aug S1; Model Q	2.5, pp. 6.50 – 6.51; 2.7, p. 6.66
2.5.7	Leakages — অর্থাৎ বর্তমান উৎপাদিত consumption goods-ত ব্যয় নকৰা আয় — multiplier হ্রাস কৰে: progressive taxation; উচ্চ liquidity preference আৰু নিষ্ক্রিয় (idle) সঞ্চয়; stocks বা imports-ৰ পৰা পূৰণ কৰা চাহিদা; বর্তমানৰ সম্পদ (existing wealth) বা securities ক্রয়; corporations-ৰ undistributed profits; ঋণ পৰিশোধ (debt repayment); full employment-ত inflation; সামগ্রীৰ scarcity। Distributed profits leakage **নহয়**; saving এটা withdrawal।	Q1, Q4, Q10	PYQ 2024-Jun, 2026-Jan; MTP 2024-Dec S1	2.5, p. 6.52

প্রসংগ	ছাত্র-ছাত্রীৰ বাবে One-liner	Scanner প্ৰশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
2.5.8	*বিষয় 2.3 চাওক: autonomous consumption ('a')-ৰ বৃদ্ধিয়ে consumption function-ক ওপৰলৈ স্থানান্তৰ কৰে।*	Q16	MTP 2026-Apr S1	2.3.2, p. 6.39

বিষয় 2.6 Determination of Equilibrium Income: Three Sector Model

9টা Scanner প্ৰশ্ন · সঘনতা PYQ 5 · RTP – · MTP 2 · Model Q 2

প্রসংগ	ছাত্র-ছাত্রীৰ বাবে One-liner	Scanner প্ৰশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
2.6.1	তিনি-ক্ষেত্ৰৰ (three-sector) closed economy-ত (foreign trade বাদ দি) aggregate demand = household consumption (C) + business investment (I) + government demand (G); equilibrium Y = C + I + G (AD = Y = AS: C + I + G = C + S + T)। Foreign sector অন্তর্ভুক্ত নহয়।	Q2, Q4; MQ 1.6: Q1, Q2	PYQ 2024-Sep, 2025-May; Model Q ×2	2.6, pp. 6.54 – 6.56
2.6.2	Taxes আৰু transfers সহ numerical: C = a + bYd, Yd = Y – T + TR; Y = (a – bT + bTR + I + G)/(1 – b)। (C = 8 + 0.6(Y – 10), I 60, G 10 → Y 180; C = 200 + 0.8(Y – 150 + 75), I 200, G 150 → Y 2,450।)	Q1, Q3	PYQ 2024-Jun, 2025-Jan	2.6.1, pp. 6.58 – 6.60
2.6.3	Government spending autonomous — ই aggregate demand-ত যোগ হয় (C + I + G ৰেখাডাল C + I-ৰ ওপৰত থাকে) আৰু multiplier-ৰ জৰিয়তে equilibrium income বৃদ্ধি কৰে।	Q6	MTP 2026-Apr S1	2.6, p. 6.57; 2.7, p. 6.66
2.6.4	Leakage হৈছে বৰ্তমান উৎপাদিত consumption goods and services-ত ব্যয় নকৰা আয় (saving, taxes, imports); injections হৈছে investment, government spending আৰু exports।	Q5	PYQ 2026-May	2.5, p. 6.52; 2.6, p. 6.56
2.6.5	Balanced budget multiplier-ৰ মান এক (one)।	Q7	MTP 2026-Apr S1	SM গোট 2-ত নাই (কেৱল MTP)

বিষয় 2.7 Determination of Equilibrium Income: Four Sector Model

11টা Scanner প্ৰশ্ন · সঘনতা PYQ 4 · RTP 1 · MTP 4 · Model Q 3

প্রসংগ	ছাত্র-ছাত্রীৰ বাবে One-liner	Scanner প্ৰশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
2.7.1	চাৰি-ক্ষেত্ৰৰ মডেল (four-sector model)-ত household, business, government আৰু foreign sectors অন্তর্ভুক্ত; net exports (X – M) হৈছে aggregate expenditure-ত foreign sector-ৰ অৰিহণা, আৰু equilibrium হৈছে Y = C + I + G + (X – M)।	MQ 1.7: Q2, Q3	Model Q ×2	2.7, pp. 6.62 – 6.63
2.7.2	Numerical: AD = C + I + G + (X – M) (2,000 + 700 + 750 + 100 = 3,550); C = a + bY হ'লে Y = (a + I + G + X – M)/(1 – b), য'ত net imports বিয়োগ কৰা হয় ((300 + 800 – 100)/0.25 = 4,000)।	Q1, Q2	PYQ 2024-Jun; MTP 2024-Dec S1	2.7, p. 6.63; Ill. 17 – 18, pp. 6.66 – 6.68

প্রসংগ	ছাত্র-ছাত্রীৰ বাবে One-liner	Scanner প্ৰশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
2.7.3	Foreign trade multiplier = 1/(1 − b + m), য'ত b = MPC আৰু m = marginal propensity to import; m যিমান বেছি, multiplier সিমান কম (1/(1 − 0.6 + 0.04) = 2.27)।	Q3	PYQ 2026-Jan	2.7, pp. 6.63 – 6.66
2.7.4	Exports injections আৰু imports leakages: exports-ৰ বৃদ্ধিয়ে equilibrium income-ত expansionary প্ৰভাৱ পেলায়, imports-ৰ autonomous বৃদ্ধিয়ে contractionary প্ৰভাৱ পেলায়।	Q4	PYQ 2026-Jan	2.7, pp. 6.63, 6.66
2.7.5	Leakages (S + T + M) কেৱল equilibrium income-তহে injections (I + G + X)-ৰ সমান — investment এটা injection, saving এটা leakage।	Q6, Q7	MTP 2025-Dec S1, 2026-Apr S1	2.7, p. 6.65
2.7.6	Households আৰু firms (business) প্ৰতিটো sector model-তে উমৈহতীয়া; তিনি- আৰু চাৰি-ক্ষেত্ৰৰ মডেলত government আৰু foreign sectors যোগ কৰা হয়।	Q5	PYQ 2026-May	2.1, p. 6.36
2.7.7	*বিষয় 2.4 চাওক: Keynes-ৰ মতে, inflationary gap excess demand-ৰ ফলত সৃষ্টি হয়।*	Q8	RTP 2025-May; MTP 2026-Apr S2	2.4.1, p. 6.46
2.7.8	Consumption আৰু taxes-ৰ যোগফল income-তকৈ অধিক হোৱাৰ অর্থ (Y = C + S + T) negative saving (dissaving); এই অর্থত 'deficit' SM-ৰ শব্দ নহয়।	MQ 1.7: Q1	Model Q	SM-ত নাই (কেৱল Model Q)

বিষয় 2.8 সামৰণি (Conclusion)

2টা Scanner প্ৰশ্ন · সঘনতা PYQ – · RTP 1 · MTP 2

প্রসংগ	ছাত্র-ছাত্রীৰ বাবে One-liner	Scanner প্ৰশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
2.8.1	Keynesian theory অনুসৰি national income aggregate effective demand-ৰ ওপৰত নির্ভৰ কৰে: ই full-employment output-তকৈ কম হ'লে unemployment হয়; তাতকৈ অধিক হ'লে inflation হয়।	Q1 (+ 2.1 Q1)	PYQ 2024-Sep; RTP 2025-Jan; MTP 2025-Dec S1	2.8, p. 6.68
2.8.2	Stabilisation policy অবিহনে আয় অস্থিৰ হয়, কাৰণ investment অস্থিৰ; চৰকাৰে সক্রিয় ভূমিকা লয় — government spending আৰু taxes-ত উপযুক্ত পৰিৱর্তন (fiscal policy), আৰু monetary policy-য়ে interest rates আৰু aggregate demand-ৰ ওপৰত ক্রিয়া কৰে।	Q2	MTP 2025-Apr S1	2.8, p. 6.68; 2.1, p. 6.36

ভাগ B — অধ্যায় 5 One-liner পুনৰাবৃত্তি তালিকা (Revision Sheet)

পুনৰুক্তি আঁতৰোৱা আৰু Study Material-ৰ ক্ৰমত সজোৱা। সম্পূৰ্ণ পাঠ, Scanner প্ৰশ্ন আৰু SM পৃষ্ঠা থকা ভাগ A-ৰ শাৰী(বোৰ) লৈ যাবলৈ কোনো 'ভাগ A প্ৰসংগ'-ত click কৰক। কেৱল ★★★ শাৰীবোৰেই এই অধ্যায়ত ICAI-এ সোধা প্ৰশ্নৰ প্ৰায় 28% সামৰি লয়।

গোট 1 — National Income Accounting

#	One-liner	গুৰুত্ব	ভাগ A প্ৰসংগ
1	NI accounting-ৰ পথিকৃৎ Kuznets আৰু Stone; national accounts প্ৰস্তুত কৰে CSO (MoSPI)-এ; State Domestic Product প্ৰস্তুত কৰে ৰাজ্যসমূহৰ DESs-এ।	★★	1.1.1, 1.2.1
2	NI estimates-ৰ ব্যৱহাৰ: demand forecasting, ক্ষেত্ৰভিত্তিক গঠন (sectoral composition) আৰু ইয়াৰ পৰিৱৰ্তন, sector policies, macro modelling, income distribution, structural ratios, আন্তঃৰাষ্ট্ৰীয় তুলনা, growth আৰু inflation নীতি — population policy নহয়।	★	1.2.2
3	GDP = এটা নিৰ্দিষ্ট সময়ছোৱাত দেশত উৎপাদিত সকলো final goods and services-ৰ market prices-ত মূল্য; কেৱল final goods গণনা কৰা হয়।	★	1.3.1, 1.3.2
4	Nominal = current prices; Real = constant (base-year) prices — price effect আঁতৰায়; সময়ৰ লগে লগে তুলনাৰ বাবে real GDP-হে উপযুক্ত।	★	1.3.3
5	**GDP deflator = Nominal ÷ Real × 100 — inflation জোখা এটা price index (PPP prices-এ নোজোখে)।**	★★★	1.3.4, 1.3.5, 1.3.9
6	Real = Nominal × 100 ÷ deflator; আৰু Nominal = Real × index ÷ 100।	★★	1.3.6
7	Base-year deflator = 100; > 100 → nominal > real, prices base-তকৈ ওপৰত; < 100 → prices base-তকৈ তলত।	★★	1.3.7
8	Inflation = (D2 − D1) ÷ D1 × 100; deflator বছৰৰ পিছত বছৰ (year-on-year) কমিলে → price level কমিছে।	★★	1.3.8
9	**Gross − Net = depreciation: NDP = GDP − dep, সেয়ে NDP ≤ GDP; gross investment = net + replacement; dep > gross investment → capital stock সংকুচিত হয়।**	★★★	1.3.10, 1.3.11
10	GNP = GDP + NFIA; ইয়াত থকা কোনো বিদেশী firm-ৰ লাভ আমাৰ GDP-ত আৰু তাৰ নিজ দেশৰ GNP-ত অন্তৰ্ভুক্ত হয়, আমাৰ national income-ত নহয়।	★★	1.3.12, 1.3.13, 1.4.21
11	NFIA ঋণাত্মক (negative) → GDP > GNP; National = Domestic + NFIA।	★★	1.3.14, 1.3.15, 1.2.3
12	সূত্ৰ: NNPMP = GNPMP − dep = NDPMP + NFIA = GDPMP + NFIA − dep।	★★	1.3.16
13	**MP − FC = net indirect taxes (IT − subsidies); direct taxes অপ্ৰাসংগিক।**	★★★	1.3.17, 1.3.18
14	GDPFC = CoE + OS (rent + interest + profit) + mixed income + dep; আৰু GDPMP = NDPFC + CFC + NIT।	★★	1.3.19, 1.4.13
15	Basic price = FC + production taxes − production subsidies; আৰু MP = basic price + product taxes − product subsidies।	★	1.3.20
16	NDPFC = CoE + OS + MI = NDPMP − NIT; আৰু National Income (NNPFC) = domestic factor incomes + NFIA।	★	1.3.21, 1.3.22

#	One-liner	গুৰুত্ব	ভাগ A প্ৰসংগ
17	Per capita income = aggregate ÷ population — জীৱনযাত্ৰাৰ মানদণ্ড (standard of living)-ৰ সূচক।	★	1.3.23, 1.6.2
18	Personal income = সকলো উৎসৰ পৰা NPISH-সহ households-ৰ প্ৰাপ্তি (transfers-সহ); retained earnings, corporate tax, social security contributions ইয়াৰ অন্তর্ভুক্ত নহয়।	★★	1.3.24
19	DI = PI − personal income taxes − non-tax payments; consumption বা saving-ৰ বাবে উপলব্ধ।	★★	1.3.25
20	NNDI = NNI + বিদেশৰ পৰা অহা অন্যান্য net current transfers; GNDI = NNDI + CFC।	MQ	1.3.26
21	Private income = দেশৰ ভিতৰৰ আৰু বাহিৰৰ সকলো উৎসৰ পৰা private sector-লৈ অহা factor + transfer income = PI + corporate tax + undistributed profits।	★	1.3.27
22	Circular flow (চক্ৰীয় প্ৰবাহ): production → distribution → disposition; output = income = expenditure।	★	1.4.1
23	তিনিটা পদ্ধতি: value added (উদ্যোগৰ পুনৰাবৃত্তিহীন অৱিহণা), income (পৰিশোধ কৰা factor incomes), expenditure / income disposal (final expenditure)।	★	1.4.2, 1.3.30
24	**Value added = Product = Industrial Origin = Net Output method; double counting এৰাবলৈ কেৱল final goods / value added গণনা কৰক।**	★★★	1.4.3, 1.4.4, 1.4.5
25	**GVAMP = (Sales + closing − opening stock) − IC; NVA = GVA − dep; আৰু FC = MP − IT + subsidies।**	★★★	1.4.6, 1.4.7, 1.3.31
26	অন্তর্ভুক্ত কৰক: own-account fixed assets, self-consumption, imputed rent, change in stock; বাদ দিয়ক: unpaid household work আৰু পুৰণি shares-ৰ পুনৰ বিক্ৰী (resale)।	★	1.4.8
27	Income method = Factor Payment = Distributed Share method; আৰু NI = CoE + OS + MI + NFIA।	★	1.4.9
28	অন্তর্ভুক্ত কৰক: wages, PF contribution, commissions, brokerages, imputed rent, royalty, উৎপাদনশীল ঋণ (productive loans)-ৰ interest; বাদ দিয়ক: pensions, transfers, capital gains, windfalls, second-hand goods, shares আৰু bonds, black money।	★★	1.4.10, 1.3.29
29	Profit = corporate tax + dividend + undistributed profit; mixed income = self-employed-ৰ অবিভাজ্য (inseparable) labour আৰু capital income।	★★	1.4.11, 1.4.12
30	Expenditure method: GDPMP = PFCE + GFCE + GDCF + (X − M) — এইটো GDPMP, national income নহয়।	★	1.4.15, 1.3.32
31	Final consumption households আৰু government-ত হয়; GFCE-ত pensions, scholarships, unemployment allowance (transfers) অন্তর্ভুক্ত নহয়।	★★	1.4.16, 1.3.28
32	Transfer payments GDP-ৰ পৰা বাদ দিয়া হয় — ইয়াৰ দ্বাৰা কোনো চলিত উৎপাদন (current production) নহয়।	★★	1.4.17, 1.7.1
33	GDCF = fixed assets + inventory change + valuables; বিক্ৰী নোহোৱা inventory investment হিচাপে গণ্য হয়; net domestic expenditure = C + net investment।	★★	1.4.18, 1.4.19

#	One-liner	গুৰুত্ব	ভাগ A প্ৰসংগ
34	ভাৰতে কোনো এটা পদ্ধতি ব্যৱহাৰ নকৰে: কৃষি (agriculture) — product; ক্ষুদ্ৰ উদ্যোগ (small-scale) — income; নিৰ্মাণ (construction) — expenditure।	★	1.4.20
35	State income (NSDP)-ৰ হিচাপ DESs-ৰ State Income Units-এ কৰে, CSO-এ পৰামৰ্শ দিয়ে; supra-regional sectors (railways, banking, insurance) indicators-ৰ ভিত্তিত আবণ্টন কৰা হয়; per capita state income = NSDP ÷ midyear population।	★★	1.5.1, 1.5.2, 1.3.33
36	GDP ≠ welfare: ইয়াত income distribution, গুণগত উন্নতি (quality improvements), hidden/illegal output, non-market work, অৱসৰ (leisure), economic bads (traffic congestion), volunteer work, externalities সামৰা নহয়।	★★	1.6.1
37	Conceptual difficulties (ধাৰণাগত অসুবিধা): সংজ্ঞা, final বনাম intermediate, transfers, durable goods-ৰ সেৱা, income distribution, constant prices-ত নতুন সামগ্ৰী, government services।	★	1.7.1
38	অন্যান্য প্ৰত্যাহ্বান: data, non-monetised sector, self-consumption, unrecorded incomes, occupational classification, CFC-ৰ আনুমানিক হিচাপ; underground economy-য়ে NI কমকৈ দেখুৱায় (understates)।	★	1.7.2, 1.7.3

গোট 2 — National Income নিৰ্ধাৰণৰ Keynesian Theory (The Keynesian Theory of Determination of National Income)

#	One-liner	গুৰুত্ব	ভাগ A প্ৰসংগ
1	Keynes, 'The General Theory of Employment, Interest, and Money' (1936) — Great Depression-ৰ দীৰ্ঘস্থায়ী নিবনুৱা সমস্যা (persistent unemployment)-ৰ উত্তৰ।	★	2.1.1
2	**National income aggregate effective demand-ৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰে; Depression = অপৰ্যাপ্ত ব্যয় (insufficient spending)।**	★★★	2.1.2, 2.8.1
3	Recession আৰু unemployment-ৰ বিৰুদ্ধে যুঁজিবলৈ government spending আৰু taxes — চৰকাৰৰ সক্ৰিয় ভূমিকা।	★★	2.1.3, 2.4.7, 2.8.2
4	মূল ভেটি (building blocks): consumption–income সম্পৰ্ক আৰু multiplier · liquidity preference (= demand for money) · expectations (প্ৰত্যাশা)।	★	2.1.5
5	Keynesian বিশ্লেষণ (analysis) = short period, comparative statics।	★	2.1.6
6	Macroeconomics = সমগ্ৰ অৰ্থনীতি (SM অধ্যায় 1)।	★	2.1.4
7	মডেল: দুই-ক্ষেত্ৰৰ (households + firms) · তিনি-ক্ষেত্ৰৰ (+ government) · চাৰি-ক্ষেত্ৰৰ (+ foreign)।	★★	2.2.2, 2.6.1, 2.7.6
8	Circular flow: real flows (factor services, goods) বনাম money flows (factor payments, consumption payments)।	MQ	2.2.3
9	দুই-ক্ষেত্ৰৰ identity: Factor payments = Household income = Household expenditure = Firms' receipts = Value of output।	★	2.2.4
10	Circular flow-ৰ পৰ্যায়: production, distribution, disposition (গোট 1)।	★	2.2.5
11	AD = মুঠ পৰিকল্পিত ব্যয় (total planned expenditure) = C + I; I exogenous (বাহ্যিকভাৱে নিৰ্ধাৰিত), short run-ত স্থিৰ।	MQ	2.2.1, 2.3.1

#	One-liner	গুৰুত্ব	ভাগ A প্ৰসংগ
12	Consumption function C = f(Y): consumption বনাম disposable income।	★★	2.3.3
13	C = a + bY; a = autonomous consumption (intercept) — a-ৰ বৃদ্ধিয়ে C-ক ওপৰলৈ স্থানান্তৰ কৰে।	★★	2.3.4, 2.3.5, 2.5.8
14	0 < MPC < 1: consumption income-তকৈ কম হাৰত বাঢ়ে।	★★	2.3.6
15	MPC = ΔC/ΔY = slope; অধিক MPC → অধিক থিয় (steeper) C।	★★	2.3.7
16	APC = C/Y; income বাঢ়িলে কমে।	★★	2.3.8
17	Y = C + S; MPS = 1 − b; MPC + MPS = 1 ।	★	2.3.9
18	APS = S/Y; S = APS × Y ।	★★	2.3.10
19	AS (সামগ্ৰিক যোগান) = C + S = national income।	★	2.3.11
20	Equilibrium: C + I = C + S, অৰ্থাৎ I = S; output demanded = output produced।	★★	2.4.1
21	**Y = C + I (বা S = I) সমাধান কৰক; C = Y − S।**	★★★	2.4.2, 2.4.3
22	AD < output → inventories জমা হয় → income কমে; AD > output → income বাঢ়ে; সমন্বয় (adjustment) output-ৰ জৰিয়তে হয়, prices-ৰ জৰিয়তে নহয়।	★	2.4.4, 2.3.14
23	Deflationary (recessionary) gap = full-employment output-তকৈ কম deficient demand।	★	2.4.5
24	Inflationary gap = excess demand; real output স্থিৰ, prices বাঢ়ে।	★★	2.4.6, 2.7.7
25	k = ΔY/ΔI; income-ত multiple (আনুপাতিকতকৈ অধিক) পৰিৱৰ্তন।	★★	2.5.1
26	**k = 1/(1 − MPC) = 1/MPS; অধিক MPC → ডাঙৰ k; MPC = 1 হ'লে k = ∞।**	★★★	2.5.2, 2.5.3
27	**ΔY = k × ΔI; MPC = 1 − 1/k ।**	★★★	2.5.4, 2.5.5, 2.3.15
28	Autonomous spending-ৰ পৰিৱৰ্তন = AD line ওপৰলৈ স্থানান্তৰ; MPC-ৰ পৰিৱৰ্তন = slope-ৰ পৰিৱৰ্তন।	★	2.5.6
29	Leakages তালিকা — UNdistributed (distributed নহয়) profits; saving এটা withdrawal।	★★	2.5.7, 2.6.4
30	তিনি-ক্ষেত্ৰৰ মডেল: AD = C + I + G; C + I + G = C + S + T।	★	2.6.1
31	Y = (a − bT + bTR + I + G)/(1 − b) ।	★	2.6.2
32	G autonomous → income-ত multiplier effect।	★	2.6.3
33	চাৰি-ক্ষেত্ৰৰ মডেল: Y = C + I + G + (X − M)।	★	2.7.1, 2.7.2
34	Foreign trade multiplier 1/(1 − b + m); অধিক m → সৰু multiplier।	★	2.7.3
35	Exports-ৰ প্ৰভাৱ expansionary; autonomous imports-ৰ contractionary।	★	2.7.4
36	Equilibrium-ত leakages S + T + M = injections I + G + X।	★	2.7.5

অধ্যায় 6

Business Cycles

191টা Scanner প্রশ্ন · 58টা one-liner · 40টা revision pointer · July 2026 Study Material-ত SM অধ্যায় 5

ভাগ A — Scanner প্রশ্ন আৰু Study Material-ৰ সৈতে সংযোজিত One-liners

Business Cycles

SM অধ্যায় 5, পৃষ্ঠা 5.1 – 5.15

বিষয় 6.0 পৰিচয় (Introduction)

10টা Scanner প্রশ্ন · সঘনতা PYQ 5 · RTP 5 · MTP 3

প্রসংগ	ছাত্র-ছাত্রীৰ বাবে One-liner	Scanner প্রশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
6.0.1	Business cycles (trade cycles) হৈছে এটা economy-এ এক নির্দিষ্ট সময়ছোৱাত অনুভৱ কৰা aggregate economic activity-ৰ ছন্দোবদ্ধ (rhythmic) fluctuations — সামগ্রিক business activity-ৰ পর্যায়ক্রমে expansion আৰু contraction, যি gross national product (output), employment আৰু income-ৰ দৰে aggregate economic activity-ৰ জোখত হোৱা fluctuations-ত প্রকাশ পায়।	Q3, Q4, Q9, Q10	PYQ 2021-Jan, 2021-Jul; RTP 2026-Jan; MTP 2024-Dec S1, 2025-Jan S2	5.0, p. 5.3; Summary, p. 5.14
6.0.2	SM-ৰ পৰিচয়মূলক উদাহৰণ: 1920-ৰ দশকৰ UK boom (assembly line-ৰ দৰে নতুন প্রযুক্তিৰ বলত GDP, production আৰু জীৱন-মানত দ্রুত বৃদ্ধি), আৰু China-ৰ শেহতীয়া slowdown, যিয়ে বিশ্বৰ বহু অংশত অৱনতি আৰু আতংকৰ এক চক্র (cycle of decline and panic) সৃষ্টি কৰিছিল — এটা recessionary phase-ৰ আৰম্ভণি।	Q2	PYQ 2019-Nov	5.0, p. 5.2
6.0.3	Information Technology (Dot.Com) bubble (প্রায় 1997–2000) business cycle-ৰ এটা উদাহৰণ: 1998–99-ৰ কম interest rates আৰু অত্যধিক আশাবাদ (over-optimism)-এ internet companies-ৰ stock prices বঢ়াই তুলিছিল; 1999–2001-ত bubble-টো ভাঙি পৰে আৰু economies-এ downturn অনুভৱ কৰে।	Q6	RTP 2024-Sep, 2025-May	5.1 (উদাহৰণ), p. 5.8
6.0.4	Global Economic Crisis (2008–09)-ৰ উৎপত্তি US financial markets-ত: IT bubble ফাটাৰ পিছত US Federal Reserve-এ interest rates কমাই দিয়াত বৃহৎ liquidity সৃষ্টি হয়; সস্তা credit আৰু creditworthiness পৰীক্ষা নকৰাকৈ sub-prime households-ক দিয়া ঋণে house prices বঢ়াই তোলে; 2006-ত দাম কমিবলৈ ধৰে আৰু 2007-ৰ দ্বিতীয়ার্ধত housing bubble ফাটি যায়।	Q5	PYQ 2022-Dec	5.1 (উদাহৰণ), p. 5.9
6.0.5	Subprime Crisis আৰু Greece Crisis-ৰ উমৈহতীয়া কাৰণ আছিল উচ্চ financial leverage, কম interest rates আৰু credit expansion — 'all of the above'। SM-এ কেৱল subprime দিশটোৰ বর্ণনা দিছে (কম interest rates, excess liquidity, সহজ credit); Greece crisis SM-ত নাই।	Q7	RTP 2024-Sep; MTP 2025-Dec S1	SM-ত নাই (কেৱল RTP/MTP); subprime দিশ p. 5.9-ত

প্রসংগ	ছাত্র-ছাত্রীৰ বাবে One-liner	Scanner প্রশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
6.0.6	Counter-cyclical variable-এ aggregate economic activity-ৰ বিপৰীত দিশত গতি কৰে — expansions-ত কমে, contractions-ত বাঢ়ে (যেনে unemployment); pro-cyclical variable-এ ইয়াৰ সৈতে একে দিশত গতি কৰে।	Q1	PYQ 2018-May	SM-ত নাই (কেৱল PYQ)
6.0.7	Globalisation-এ দেশসমূহৰ মাজত দ্ৰুত সংহতি (integration) সূচায়। (SM-এ কেৱল কৈছে যে প্ৰায় সকলো ৰাষ্ট্ৰৰ economies trade-ৰ জৰিয়তে পৰস্পৰ সংযুক্ত, সেয়ে বিশ্বৰ এটা অংশৰ fluctuations সহজে আন অংশলৈ সঞ্চাৰিত হয়।)	Q8	RTP 2024-Sep	SM-ত নাই (কেৱল RTP); cf. 5.3, p. 5.13

বিষয় 6.1 Business Cycle-ৰ পৰ্যায় (Phase of Business Cycle)

110টা Scanner প্রশ্ন · সঘনতা PYQ 103 · RTP 3 · MTP 24

প্রসংগ	ছাত্র-ছাত্রীৰ বাবে One-liner	Scanner প্রশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
6.1.1	এটা সাধাৰণ business cycle-ৰ চাৰিটা সুকীয়া phases: (1) Expansion (Boom বা Upswing বুলিও কোৱা হয়); (2) Peak (বা boom বা Prosperity); (3) Contraction (Downswing বা Recession বুলিও কোৱা হয়); (4) Trough (বা Depression)। 'Reconstruction' কোনো phase **নহয়**। (এখন RTP-এ চাৰিটাক Peak, recession, trough আৰু recovery হিচাপে দিছে — trough-ৰ পৰা ওপৰলৈ উঠি অহাটোক SM-এ Recovery বোলে।)	Q5, Q11, Q28, Q65, Q78, Q89, Q91	PYQ 2018-Nov, 2019-May, 2020-Nov, 2023-Jun, 2025-Sep, 2026-Jan; RTP 2024-Sep	5.1, p. 5.3; Summary, pp. 5.14 – 5.15
6.1.2	ক্ৰম: cycle-টো trough-ৰ পৰা আৰম্ভ হয় → expansion → peak → contraction → পুনৰ trough; expansion trough আৰু peak-ৰ মাজত থাকে; peak-এ expansion-ৰ অন্ত আৰু contraction-ৰ আৰম্ভণি চিহ্নিত কৰে; peak-ৰ পৰা trough-লৈকে সময়ছোৱা contraction — অৰ্থাৎ economic expansions-ৰ পিছত contractions আহে।	Q24, Q81, Q82, Q100	PYQ 2019-Nov, 2020-Nov; MTP 2025-Jan S2 (×2), 2025-Aug S2	5.1, p. 5.3
6.1.3	Peak আৰু trough হৈছে cycle-টোৰ turning points (trough হৈছে 'lowest turning point'); যিহেতু SM-এ peak-ক 'Peak or boom' আৰু trough-ক 'Trough or Depression' নাম দিছে, সেয়ে boom আৰু depression-কো turning points বোলা হয়।	Q12, Q38, Q54, Q73	PYQ 2019-May, 2021-Jul, 2022-Dec, 2023-Dec; MTP 2024-Aug, 2025-Apr S1	5.1, pp. 5.3, 5.5 – 5.6
6.1.4	Expansion হৈছে economic activity বৃদ্ধি পোৱা অৱস্থা — ইয়াৰ বৈশিষ্ট্য: national output, employment, aggregate demand, capital আৰু consumer expenditure, sales আৰু profits-ৰ বৃদ্ধি, stock prices আৰু bank credit-ৰ বৃদ্ধি; prices আৰু costs দ্ৰুত হাৰত বাঢ়ে; ভাল net investment; উচ্চ consumer spending আৰু business confidence। বৃদ্ধি পোৱা unemployment ইয়াৰ বৈশিষ্ট্য **নহয়**।	Q13, Q43, Q45, Q55, Q60	PYQ 2019-May, 2021-Jul, 2021-Dec (×2), 2022-Dec, 2023-Jun	5.1, p. 5.4; Summary, p. 5.14

প্রসংগ	ছাত্র-ছাত্রীৰ বাবে One-liner	Scanner প্রশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
6.1.5	Expansion চলি থাকে যেতিয়ালৈকে resources-ৰ full employment নহয় আৰু production সৰ্বোচ্চ সম্ভাব্য স্তৰত নপৌঁছে; involuntary unemployment প্ৰায় শূন্য — যি unemployment থাকে সেয়া frictional (চাকৰি সলনি, ধৰ্মঘট, labour-ৰ অসম্পূৰ্ণ mobility) বা structural (economy-ৰ গাঁথনিগত পৰিৱৰ্তনৰ ফলত সৃষ্ট)।	Q17, Q19, Q66, Q85	PYQ 2019-Nov (×2), 2022-Jun, 2023-Dec, 2025-May	5.1, p. 5.4
6.1.6	Peak হৈছে business cycle-ৰ শীৰ্ষ বা সৰ্বোচ্চ বিন্দু (সৰ্বাধিক production), যি expansion-ৰ শেষৰ পৰ্যায়ত পোৱা যায়; ই expansion-ৰ অন্ত, য'ত economic growth অলপ সময়ৰ বাবে স্থিৰ হয় আৰু তাৰ পিছত বিপৰীত দিশত গতি কৰে।	Q16, Q18, Q46, Q102	PYQ 2019-Nov (×2), 2021-Dec; MTP 2025-Apr S1, 2025-Dec S1	5.1, p. 5.4; Summary, p. 5.15
6.1.7	Peak (prosperity)-ত: inputs-ৰ যোগান demand-তকৈ কম হোৱাত input prices বাঢ়ে; output prices দ্ৰুত বাঢ়ে, ফলত cost of living আৰু fixed income earners-ৰ ওপৰত হেঁচা বৃদ্ধি পায়; consumers-এ housing আৰু durables-ত ব্যয় পুনৰ বিবেচনা কৰে; প্ৰকৃত demand স্থবিৰ হৈ পৰে।	Q21, Q40, Q48, Q92, Q95, Q108	PYQ 2019-May, 2019-Nov, 2021-Jul, 2022-Jun, 2026-Jan, 2026-May, 2026-Sep	5.1, p. 5.4
6.1.8	Contraction (Downswing/Recession): peak পোৱাৰ পিছত demand-ৰ বৃদ্ধি ৰৈ যায় আৰু কমিবলৈ ধৰে; investment আৰু employment হ্ৰাস পায়; producers-এ economy-ৰ নাড়ীৰ গতি তৎক্ষণাৎ ধৰিব নোৱাৰে আৰু investment আৰু production বজাই ৰাখে, ফলত supply demand-তকৈ বহু বেছি হয়; তাৰ পিছত তেওঁলোকে investment ৰখি দিয়ে আৰু equipment আৰু inputs-ৰ orders বাতিল কৰে, যাৰ ফলত input markets-ত এক শিকলিসদৃশ প্ৰতিক্ৰিয়া আৰম্ভ হয় — এয়াই turning point আৰু recession-ৰ আৰম্ভণি।	Q7, Q9, Q22, Q30, Q63, Q76, Q98, Q103	PYQ 2018-Nov, 2019-May, 2019-Nov, 2020-Nov, 2021-Jul, 2023-Jun, 2024-Sep, 2026-May; MTP 2025-Aug S2	5.1, p. 5.5; Summary, p. 5.15
6.1.9	Recession গভীৰ হোৱাৰ লগে লগে: input prices কমে, wage আৰু interest incomes হ্ৰাস পায়, inventories উলিয়াই দিবলৈ producers-এ prices কমায়, consumers-এ ক্ৰয় পিছুৱাই দিয়ে আৰু aggregate demand কমে, যাৰ ফলত সাধাৰণতে prices হ্ৰাস পায়; production, employment আৰু income কমে; bank credit সংকুচিত হয়, investor confidence সৰ্বনিম্ন, stock prices কমে আৰু wage rates কমিলেও unemployment বাঢ়ে। Bad trade = হ্ৰাসমান prices আৰু উচ্চ unemployment; recession-ত unemployment বাঢ়ে আৰু output কমে।	Q26, Q33, Q71, Q83, Q88, Q90	PYQ 2019-May, 2020-Nov, 2021-Jan, 2025-Sep, 2026-Jan; MTP 2024-Aug, 2025-Jan S2	5.1, p. 5.5; 5.0, p. 5.3
6.1.10	Depression হৈছে recession-ৰ তীব্ৰ ৰূপ (বিপৰীত নহয়) আৰু recession প্ৰক্ৰিয়াৰ শেষ পৰ্যায় — অতি মন্থৰ economic activity; growth rate negative হয়; national income আৰু expenditure দ্ৰুত হ্ৰাস পায়; prices সৰ্বনিম্ন স্তৰত; firms-এ facilities বন্ধ কৰে; ক্ৰমবৰ্ধমান (rampant) unemployment-ৰ ফলত consumers-ৰ হাতত disposable income অতি কম থাকে।	Q1, Q3, Q27, Q53, Q56, Q86, Q99	PYQ 2018-May (×2), 2020-Nov, 2022-Jun, 2022-Dec, 2025-May; MTP 2025-May S2	5.1, pp. 5.5 – 5.6; Summary, p. 5.15

প্রসংগ	ছাত্র-ছাত্রীৰ বাবে One-liner	Scanner প্রশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
6.1.11	Depression-ৰ এটা বিশেষ বৈশিষ্ট্য: interest rate কমে, ফলত liquid money (cash) ধৰি ৰখাৰ বাবে মানুহৰ demand বাঢ়ে; investor confidence হ্ৰাস পোৱাৰ বাবে credit-ৰ demand তথাপি কমে; capital আৰু consumer durable goods industries-ত excess capacity দেখা দিয়ে; bankruptcies আৰু liquidations-এ trade হ্ৰাস কৰে।	Q15, Q23, Q31, Q41, Q49	PYQ 2019-Nov (×3), 2021-Jan, 2021-Jul, 2022-Jun	5.1, pp. 5.5 – 5.6
6.1.12	Trough: depression-ৰ গভীৰতম অৱস্থাত সকলো economic activities তলিত পৰে — economic activity-ৰ সৰ্বনিম্ন বিন্দু, য'ত production সৰ্বনিম্ন আৰু unemployment সৰ্বোচ্চ; trough কিছু সময় থাকে আৰু ই pessimism-ৰ অন্ত আৰু optimism-ৰ আৰম্ভণি চিহ্নিত কৰে।	Q20, Q77, Q104	PYQ 2019-Nov, 2022-Jun, 2024-Sep; MTP 2025-Dec S1	5.1, p. 5.6
6.1.13	Recovery: বিপৰীতমুখী প্ৰক্ৰিয়া প্ৰথমে labour market-ত অনুভৱ হয় — ব্যাপক unemployment-এ শ্ৰমিকক কম wages মানি ল'বলৈ বাধ্য কৰে; producers-এ কম costs আশা কৰি পুনৰ invest কৰে আৰু stocks গঢ়ে; banks-এ credit বঢ়ায়; employment আৰু aggregate demand বাঢ়িবলৈ ধৰে — depression-ৰ পৰা expansion-লৈ turning point।	Q75	PYQ 2024-Sep	5.1, p. 5.6
6.1.14	Phase-ৰ চিনাকি লক্ষণ (SM-ৰ ভাষা): Expansion — national output, employment, demand, capital আৰু consumer expenditure-ত বৃদ্ধি; Contraction — investment আৰু employment-ত হ্ৰাস আৰু demand আৰু supply-ৰ মাজত অসামঞ্জস্য; Depression (Trough) — অতি মন্থৰ economic activities; Recovery — employment বাঢ়ে আৰু expansion ঘটে।	Q110	PYQ 2026-Sep	5.1, pp. 5.4 – 5.6
6.1.15	Business cycles-ৰ turning points আগতীয়াকৈ ক'বলৈ অতি কঠিন; cycle-টো জুখিবলৈ আৰু economy কোন দিশে গৈ আছে তাৰ পূৰ্বাভাস দিবলৈ economists-এ বিভিন্ন কাৰ্যকলাপৰ পৰিৱৰ্তন ব্যৱহাৰ কৰে — এইবোৰক indicators বোলে। তিনি প্ৰকাৰ: leading, lagging আৰু coincident (concurrent)।	Q47	PYQ 2021-Dec; MTP 2025-May S2, 2025-Aug S1	5.1, pp. 5.6 – 5.7
6.1.16	Leading indicator হৈছে এনে এটা জুখিব পৰা economic factor যি economy-এ কোনো নিৰ্দিষ্ট pattern বা trend অনুসৰণ কৰাৰ আগতেই সলনি হয় — real output সলনি হোৱাৰ আগতে সলনি হোৱা variables, প্ৰায়ে ডাঙৰ economic adjustments-ৰ পূৰ্বে (বহুলভাৱে ব্যৱহৃত, কিন্তু সদায় নিখুঁত নহয়)।	Q8, Q34, Q37, Q61, Q67	PYQ 2019-May, 2020-Nov, 2021-Jan, 2021-Jul, 2023-Jun, 2023-Dec	5.1, p. 5.7; Summary, p. 5.15
6.1.17	Leading indicators (upturns/downturns-ৰ পূৰ্বসূচক): stock prices, profit margins আৰু profits-ত পৰিৱৰ্তন, housing, interest rates আৰু prices-ৰ দৰে indices; consumer goods-ৰ নতুন orders-ৰ মূল্য, plant আৰু equipment-ৰ নতুন orders, private houses-ৰ building permits, মন্থৰ deliveries, index of consumer confidence আৰু money growth rate।	Q4, Q52, Q69, Q79, Q101, Q109	PYQ 2018-May, 2022-Jun, 2023-Dec, 2025-Jan, 2026-Sep; MTP 2025-Aug S1	5.1, p. 5.7

প্রসংগ	ছাত্র-ছাত্রীৰ বাবে One-liner	Scanner প্রশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
6.1.18	Lagging indicators-এ economy-ৰ অতীতৰ performance প্রতিফলিত কৰে — real output সলনি হোৱাৰ পিছত সলনি হোৱা variables; leading indicators-এ যদি business cycles-ৰ আৰম্ভণিৰ সংকেত দিয়ে, lagging indicators-এ সেই trends নিশ্চিত কৰে।	Q39, Q50, Q57, Q62, Q70, Q74, Q80	PYQ 2021-Jul, 2022-Jun, 2022-Dec, 2023-Jun, 2024-Jun, 2025-Jan; MTP 2024-Aug	5.1, p. 5.7; Summary, p. 5.15
6.1.19	Lagging indicators: unemployment, corporate profits, labour cost per unit of output, interest rates, consumer price index আৰু commercial lending activity। Stock prices-ৰ পৰিৱৰ্তন leading; personal income coincident।	Q58, Q64, Q72, Q93, Q96, Q109	PYQ 2022-Dec, 2023-Jun, 2026-Jan, 2026-May, 2026-Sep; MTP 2024-Aug, 2025-Aug S2, 2025-Dec S1	5.1, p. 5.7
6.1.20	Coincident indicators — concurrent indicators বুলিও কোৱা হয় — business-cycle-ৰ গতিৰ সৈতে একে সময়তে ঘটে, cycle-টোৰ বৰ্তমান অৱস্থা বৰ্ণনা কৰে আৰু expansion বা contraction-ৰ rate of change সম্পৰ্কে প্ৰায় সেই একে সময়তে তথ্য দিয়ে।	Q25, Q35, Q42, Q44, Q51, Q59, Q87	PYQ 2020-Nov, 2021-Jan, 2021-Jul, 2021-Dec, 2022-Jun, 2023-Jun, 2025-May	5.1, pp. 5.7 – 5.8; Summary, p. 5.15
6.1.21	Coincident indicators: Gross Domestic Product, industrial production, inflation, personal income, retail sales আৰু stock market prices-ৰ দৰে financial market trends। New orders for plant and equipment (leading) আৰু interest rates (lagging) coincident **নহয়**।	Q14, Q29, Q68, Q84, Q94, Q109	PYQ 2019-Nov, 2020-Nov, 2023-Dec, 2026-May, 2026-Sep; RTP 2025-Jan, 2025-Sep	5.1, pp. 5.7 – 5.8
6.1.22	Great Depression: 20শ শতিকাৰ আটাইতকৈ দীৰ্ঘ, গভীৰ আৰু বিস্তৃত depression, 1930-ৰ দশকত (1929–33); ই US-ত আৰম্ভ হৈ বিশ্বজুৰি বিয়পি পৰে (1929 আৰু 1932-ৰ মাজত global GDP প্ৰায় 15% কমিছিল)। Keynes-এ কম aggregate expenditure-ক দায়ী কৰিছিল; monetarists-এ banking crisis আৰু **কম** money supply-ক দায়ী কৰিছিল (excess money supply নহয়); 1933-ত recovery আৰম্ভ হয়।	Q2, Q6, Q10, Q36	PYQ 2018-May, 2018-Nov (×2), 2019-May, 2021-Jan; MTP 2025-Apr S1 (×2)	5.1, pp. 5.6, 5.8
6.1.23	Stagflation হৈছে general price level-ৰ বৃদ্ধিৰ সৈতে যুক্ত কম rate of growth।	Q105	MTP 2026-Apr S2	SM-ত নাই (কেৱল MTP-ত)
6.1.24	Recession-ক সাধাৰণতে ছয় মাহ বা তাতকৈ বেছি সময় স্থায়ী real GDP-ৰ হ্ৰাস বুলি সংজ্ঞা দিয়া হয় (SM-এ এনে কোনো সময়ৰ পৰীক্ষা দিয়া নাই — কেৱল হ্ৰাসমান investment, employment, output আৰু prices)।	Q106	MTP 2026-Apr S2	SM-ত নাই (কেৱল MTP-ত)
6.1.25	*বিষয় 6.3 চাওক: expansionary fiscal policy (অধিক government spending আৰু/বা tax cuts)-এ aggregate demand বৃদ্ধি কৰে — সেয়ে ই contraction phase-ৰ বাবে উপযুক্ত।*	Q97	PYQ 2026-May	5.3, p. 5.11

প্রসংগ	ছাত্র-ছাত্রীৰ বাবে One-liner	Scanner প্ৰশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
6.1.26	*বিষয় 6.3 চাওক: Keynes-ৰ মতে economic activity-ৰ fluctuations aggregate effective demand-ৰ fluctuations-ৰ বাবে হয় — অপৰ্যাপ্ত demand মানে কম output, income আৰু employment (involuntary unemployment-ৰ সংযোগটো MTP-ৰ; SM-ৰ ভাষা নহয়) /*	Q107	MTP 2026-Apr S1	5.3, pp. 5.10 – 5.11
6.1.27	*বিষয় 6.4 চাওক: যিবোৰ businesses-ৰ ভাগ্য economic growth-ৰ হাৰৰ সৈতে ঘনিষ্ঠভাৱে জড়িত, সেইবোৰ 'cyclical' businesses /*	Q32	PYQ 2021-Jan	5.4, p. 5.14

বিষয় 6.2 Business Cycle-ৰ বৈশিষ্ট্য (Features of Business Cycle)

23টা Scanner প্ৰশ্ন · সঘনতা PYQ 18 · RTP – · MTP 12

প্রসংগ	ছাত্র-ছাত্রীৰ বাবে One-liner	Scanner প্ৰশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
6.2.1	Business cycles সময়ে সময়ে ঘটে (সেইবোৰ পুনৰাবৃত্ত — recurrent) কিন্তু একে নিয়মানুৱৰ্তিতা নেদেখুৱায় — নিয়মীয়া ব্যৱধানত নঘটে; বিভিন্ন cycles-ৰ duration আৰু intensity বেলেগ; phases-ত কচিৎহে মসৃণতা আৰু নিয়মানুৱৰ্তিতা দেখা যায় আৰু প্ৰতিটো phase-ৰ দৈর্ঘ্য নির্দিষ্ট নহয়; কোনো economy-এ নিখুঁত সময়ানুৱৰ্তী cycle অনুসৰণ নকৰে — কিছুমানৰ booms দীঘলীয়া, আন কিছুমানৰ depressions দীঘলীয়া।	Q12, Q13, Q14, Q16, Q18, Q19, Q21, Q22, Q23	PYQ 2023-Dec (×3), 2025-Jan, 2025-May, 2025-Sep, 2026-Sep; MTP 2026-Apr S2, 2026-Apr S1	5.2 (a)–(b), p. 5.9; 5.0, p. 5.3; 5.1, p. 5.6
6.2.2	বৈশিষ্ট্য: সময়ে সময়ে ঘটে; expansion, peak, contraction আৰু trough-ৰ সুকীয়া phases থাকে; সাধাৰণতে free market economies-ত উৎপত্তি হয়; সর্বব্যাপী (pervasive) — এটা বা একাধিক sectors-ৰ বিশৃংখলা সহজে আন সকলো sectors-লৈ সঞ্চাৰিত হয়।	Q3, Q4, Q5, Q11, Q15	PYQ 2018-Nov, 2019-May, 2020-Nov, 2023-Jun; MTP 2024-Dec S1, 2025-Apr S1 (×2), 2025-Dec S1	5.2 (a)–(c), p. 5.9
6.2.3	Business cycles অতি জটিল phenomena; সেইবোৰৰ বৈশিষ্ট্য আৰু কাৰণ একে ধৰণৰ (uniform) **নহয়** — বিভিন্ন কাৰকৰ বাবে ঘটে, সেয়ে ঘটাৰ আগতে নিখুঁত পূর্বাভাস দিয়া কঠিন। সমাজৰ কল্যাণৰ ওপৰত সেইবোৰৰ গুৰুতৰ প্ৰভাৱ পৰে।	Q6, Q8, Q9, Q11	PYQ 2021-Jan, 2021-Jul, 2021-Dec, 2023-Jun; MTP 2025-Apr S1	5.2 (e) and (h), pp. 5.9 – 5.10
6.2.4	Business cycles সংক্রামক (contagious) আৰু আন্তঃৰাষ্ট্ৰীয় চৰিত্ৰৰ: এখন দেশত আৰম্ভ হৈ সাধাৰণতে trade relations-ৰ জৰিয়তে আন দেশলৈ বিয়পে (যেনে 1930-ৰ দশকৰ Great Depression); trade-ৰ জৰিয়তে economies পৰস্পৰ সংযুক্ত হোৱাৰ বাবে financial disruptions সহজে দেশৰ পৰা দেশলৈ সঞ্চাৰিত হয়।	Q2, Q7, Q9, Q10, Q17	PYQ 2018-Nov, 2021-Jan, 2021-Dec, 2022-Jun; MTP 2025-Jan S2, 2025-Apr S1	5.2 (g), p. 5.10; 5.3, p. 5.13
6.2.5	Business cycles-ৰ প্ৰতিক্ৰিয়া প্ৰায় সকলো economic variables-ৰ ওপৰত একেলগে অনুভৱ হয় — output, employment, investment, consumption, interest, trade আৰু price levels (সেয়ে 'asynchronous' ইয়াৰ বৈশিষ্ট্য **নহয়**)।	Q10, Q20	PYQ 2022-Jun; MTP 2025-Apr S1 (×2), 2025-Dec S1	5.2 (f), p. 5.10

প্রসংগ	ছাত্র-ছাত্রীৰ বাবে One-liner	Scanner প্রশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
6.2.6	সকলো sectors আক্রান্ত হয়, কিন্তু capital goods industries আৰু durable consumer goods industries অসমানুপাতিকভাৱে প্রভাৱিত হয়; agriculture-তকৈ industrial sector trade cycles-ৰ প্রতি বেছি সংবেদনশীল।	Q1	PYQ 2018-May; MTP 2025-Aug S2	5.2 (d), p. 5.9

বিষয় 6.3 Business Cycles-ৰ কাৰণ (Causes of Business Cycles)

38টা Scanner প্রশ্ন · সঘনতা PYQ 36 · RTP 1 · MTP 8

প্রসংগ	ছাত্র-ছাত্রীৰ বাবে One-liner	Scanner প্রশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
6.3.1	Internal causes (endogenous factors): effective demand-ৰ fluctuations; investment-ৰ fluctuations; government spending-ৰ তাৰতম্য; macroeconomic (monetary আৰু fiscal) policies; money supply; psychological factors। Natural factors, technology shocks, population growth আৰু post-war reconstruction internal **নহয়**।	Q3, Q5, Q10, Q13, Q20, Q23, Q29, Q33, Q36, Q38	PYQ 2018-Nov (×2), 2019-May, 2020-Nov, 2021-Jul, 2023-Jun, 2023-Dec, 2025-Jan, 2026-May, 2026-Sep; MTP 2025-Apr S1, 2025-Aug S2, 2026-Apr S1	5.3, pp. 5.10 – 5.12
6.3.2	External causes (exogenous factors): war; post-war reconstruction; technology shocks; natural factors; population growth। Effective demand-ৰ fluctuations, money supply, government spending, macro policies আৰু psychological factors external **নহয়**।	Q2, Q8, Q21, Q22, Q24, Q27	PYQ 2018-Nov, 2019-Nov, 2022-Dec, 2023-Jun, 2023-Dec, 2024-Jun; RTP 2024-Sep	5.3, pp. 5.10, 5.12 – 5.13
6.3.3	Keynes: economic activities-ৰ fluctuations aggregate effective demand (কিনাৰ ইচ্ছা আৰু সামর্থ্য)-ৰ fluctuations-ৰ বাবে হয় — অধিক aggregate demand-এ output, income আৰু employment বঢ়ায় (আৰু aggregate supply-ক অতিক্রম কৰিলে inflation সৃষ্টি কৰে); কম aggregate demand-এ সেইবোৰ হ্রাস কৰে।	Q16, Q17	PYQ 2021-Dec, 2022-Dec; MTP 2025-Apr S1	5.3, pp. 5.10 – 5.11; Summary, p. 5.15
6.3.4	কিছুমান economists-ৰ মতে investment-ৰ fluctuations-ই business cycles-ৰ প্রধান কাৰণ — investment spending হৈছে aggregate demand-ৰ আটাইতকৈ অস্থিৰ (volatile) উপাদান, যি entrepreneurs-ৰ profit expectations, নতুন উদ্ভাৱন আৰু rate of interest-ৰ লগত সলনি হয়।	Q6	PYQ 2019-May	5.3, p. 5.11
6.3.5	Macroeconomic (monetary আৰু fiscal) policies-এ aggregate demand সলনি কৰি cycles সৃষ্টি কৰে: expansionary policies (অধিক government spending, tax cuts, কোমল interest rates)-এ booms সৃষ্টি কৰে; anti-inflationary measures (government spending হ্রাস, অধিক taxes আৰু interest rates)-এ aggregate demand-ৰ ওপৰত নিম্নমুখী হেঁচা দিয়ে আৰু economy মন্থৰ কৰে, সম্ভৱতঃ recession-লৈকে।	Q31, Q37	PYQ 2025-Sep; MTP 2026-Apr S1	5.3, p. 5.11

প্রসংগ	ছাত্র-ছাত্রীৰ বাবে One-liner	Scanner প্রশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
6.3.6	Hawtrey: trade cycle এটা সম্পূর্ণ monetary phenomenon — money supply-ৰ অপৰিকল্পিত পৰিৱর্তনে fluctuations ঘটায় (অধিক money → expansion; কম money → recession)। Monetarists-এও একেদৰে Great Depression-ৰ বাবে কম money supply-ক দায়ী কৰিছিল।	Q1, Q12, Q15, Q19	PYQ 2018-May, 2021-Jan, 2021-Dec, 2022-Dec; MTP 2025-Aug S2	5.3, pp. 5.11 – 5.12; 5.1, p. 5.8
6.3.7	Pigou: আধুনিক business activities business community-ৰ anticipations-ৰ ওপৰত আধাৰিত আৰু optimism বা pessimism-ৰ টোৱে সেইবোৰক প্ৰভাৱিত কৰে — fluctuations হৈছে এই মানসিক অৱস্থাৰ ফল; optimism → investment আৰু expansion; pessimism → সীমিত investment আৰু contraction।	Q7, Q9, Q11, Q14, Q28	PYQ 2019-May, 2020-Nov, 2021-Jan, 2021-Jul, 2025-Jan	5.3, p. 5.12
6.3.8	Theorist মানচিত্ৰ: Hawtrey — money supply; Pigou — psychological factors; Schumpeter — innovations (সময়ে সময়ে হোৱা innovations-ৰ ফলত trade cycles ঘটে); Keynes — effective aggregate demand। ('Pigou — fluctuations in investment' ভুল।)	Q4, Q18, Q25	PYQ 2018-Nov, 2021-Jan, 2022-Dec, 2024-Jun	5.3, pp. 5.10 – 5.12; Summary, p. 5.15
6.3.9	Nicholas Kaldor-এ cobweb theory প্ৰৱর্তন কৰিছিল: বর্তমানৰ prices-এ ভৱিষ্যতৰ কোনো সময়ৰ production-ক যথেষ্ট প্ৰভাৱিত কৰে, সেয়ে বর্তমানৰ price fluctuations-এ পিছত output আৰু employment-ত fluctuations ঘটায়।	Q34, Q35	MTP 2025-Apr S1, 2025-Aug S2	5.3, p. 5.12
6.3.10	War: war goods (weapons, arms)-ৰ production বাঢ়ে আৰু অধিকাংশ resources সেইফালে ঘুৰাই দিয়া হয়, ফলত capital আৰু consumer goods-ৰ production কমে — income, profits আৰু employment হ্ৰাস পায়, যাৰ ফলত contraction আৰম্ভ হয়।	Q26	PYQ 2024-Sep	5.3, p. 5.12
6.3.11	Post-war reconstruction (এটা external cause): যুদ্ধৰ পিছত দেশখনে ঘৰ, পথ আৰু দলং পুনৰ নির্মাণ কৰে, যিয়ে effective demand, output, employment আৰু income বঢ়াই তোলে।	Q30	PYQ 2025-May	5.3, p. 5.12
6.3.12	Technology shocks (external): বর্ধনশীল technology-ৰ বাবে বিশাল investment লাগে, যিয়ে employment, income আৰু profits বৃদ্ধি কৰে — যেনে mobile phones-ৰ আগমনে telecom industry-ত boom আনিছিল।	Q32	PYQ 2025-Sep	5.3, p. 5.12
6.3.13	Natural factors (exogenous): weather cycles — খৰাং বা অত্যধিক বানপানী — agricultural output আৰু farm incomes হ্ৰাস কৰে, ফলত industrial goods-ৰ demand কমে আৰু বিশেষকৈ agrarian economies-ত industrial recession হ'ব পাৰে।	Q21	PYQ 2022-Dec, 2023-Jun	5.3, p. 5.13

বিষয় 6.4 ব্যৱসায়িক সিদ্ধান্তত Business Cycles-ৰ প্ৰাসংগিকতা (Relevance of Business Cycles in Business Decision Making)

10টা Scanner প্ৰশ্ন · সঘনতা PYQ 7 · RTP – · MTP 3

প্ৰসংগ	ছাত্ৰ-ছাত্ৰীৰ বাবে One-liner	Scanner প্ৰশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
6.4.1	যিবোৰ businesses-ৰ ভাগ্য economic growth-ৰ হাৰৰ সৈতে ঘনিষ্ঠভাৱে জড়িত, সেইবোৰ 'cyclical' businesses — fashion retailers, electrical goods, house-builders, restaurants, advertising, overseas tour operators, construction আৰু আন infrastructure firms: boom-ত প্ৰবল demand, slump-ত তীব্ৰ হ্ৰাস। Agriculture আৰু washing powder এই তালিকাত নাই।	Q1, Q2, Q3, Q5, Q6 (+ 6.1 Q32)	PYQ 2018-Nov, 2021-Jan, 2022-Jun, 2022-Dec, 2023-Dec, 2024-Sep	5.4, p. 5.14
6.4.2	Business cycles-এ সকলো sectors-ক সমানে প্ৰভাৱিত নকৰে — কিছুমান businesses-এ downturn-ৰ পৰা প্ৰকৃততে লাভৱান হয়, যেতিয়া সিহঁতৰ products value for money বা সস্তা বিকল্প বুলি গণ্য হয়; সেয়ে recession-ত সকলো producers আক্ৰান্ত **নহয়**।	Q7	MTP 2025-Jan S2	5.4, p. 5.14
6.4.3	Capital goods আৰু durable consumer goods industries আটাইতকৈ বেছি প্ৰভাৱিত (output আটাইতকৈ অস্থিৰ); food-grain processing-ৰ দৰে agriculture-ভিত্তিক necessities কম সংবেদনশীল (এয়া SM-ৰ পৰা কৰা অনুমান, SM-এ কেৱল আটাইতকৈ প্ৰভাৱিত sectors-ৰ নাম দিছে)।	Q4, Q10	PYQ 2023-Jun; MTP 2026-Apr S1	5.2 (d), p. 5.9
6.4.4	নতুন business-এ market entry-ৰ সিদ্ধান্ত লওঁতে business cycle-ৰ phase গুৰুত্বপূৰ্ণ আৰু ই নতুন product launch-ৰ সফলতাৰ এক গুৰুত্বপূৰ্ণ নিৰ্ধাৰক; expansion বা down-sizing-ৰ সিদ্ধান্তৰ বাবে cycle-ৰ stage অতি গুৰুত্বপূৰ্ণ।	Q9	MTP 2026-Apr S2	5.4, pp. 5.13 – 5.14
6.4.5	*বিষয় 6.3 চাওক: Pigou-ৰ মতে আধুনিক business activities business community-ৰ anticipations (expectations)-ৰ ওপৰত আধাৰিত।*	Q8	PYQ 2026-Jan	5.3, p. 5.12

ভাগ B — অধ্যায় 6 One-liner পুনৰাবৃত্তি তালিকা (Revision Sheet)

পুনৰুক্তি আঁতৰোৱা আৰু Study Material-ৰ ক্ৰমত সজোৱা। সম্পূৰ্ণ পাঠ, Scanner প্ৰশ্ন আৰু SM পৃষ্ঠা থকা ভাগ A-ৰ শাৰী(বোৰ) লৈ যাবলৈ কোনো 'ভাগ A প্ৰসংগ'-ত click কৰক। কেৱল ★★★ শাৰীবোৰেই এই অধ্যায়ত ICAI-এ সোধা প্ৰশ্নৰ প্ৰায় 74% সামৰি লয়।

Business Cycles (SM অধ্যায় 5)

#	One-liner	গুৰুত্ব	ভাগ A প্ৰসংগ
1	1920-ৰ দশকৰ UK boom; China-ৰ slowdown → বিশ্বজুৰি অৱনতি আৰু আতংকৰ চক্ৰ (recession-ৰ আৰম্ভণি)।	★	6.0.2
2	Business/trade cycle = সময়ৰ লগে লগে aggregate economic activity-ৰ ছন্দোবদ্ধ fluctuations; GNP, employment, income-ৰে জোখা হয়।	★★	6.0.1
3	**Good trade = বৰ্ধমান prices, কম unemployment; bad trade = হ্ৰাসমান prices, উচ্চ unemployment।**	★★★	6.1.9
4	**চাৰিটা phases: Expansion (boom/upswing) · Peak (boom/prosperity) · Contraction (downswing/recession) · Trough (depression)। 'reconstruction' নহয়।**	★★★	6.1.1
5	Trough → expansion → peak → contraction → trough; expansions-ৰ পিছত contractions আহে; peak-ৰ পৰা contraction আৰম্ভ হয়।	★★	6.1.2
6	**Turning points = peak আৰু trough (boom আৰু depression)।**	★★★	6.1.3
7	**Expansion: output, employment, AD, capital আৰু consumer expenditure, sales, profits, stock prices, bank credit — সকলো বাঢ়ে।**	★★★	6.1.4
8	Expansion: involuntary unemployment প্ৰায় শূন্য; কেৱল frictional বা structural unemployment।	★★	6.1.5
9	Peak = সৰ্বোচ্চ বিন্দু, সৰ্বাধিক production, expansion-ৰ শেষৰ পৰ্যায়; growth স্থিৰ হয়, তাৰ পিছত বিপৰীতমুখী হয়।	★★	6.1.6
10	**Peak: input আৰু output prices বাঢ়ে, cost of living বৃদ্ধি, fixed income earners-ৰ ওপৰত হেঁচা; প্ৰকৃত demand স্থবিৰ।**	★★★	6.1.7
11	**Contraction: demand-ৰ বৃদ্ধি ৰৈ যায়; investment আৰু employment কমে; supply demand-তকৈ বহু বেছি; orders বাতিল → recession-ৰ আৰম্ভণি।**	★★★	6.1.8
12	**Recession গভীৰ হয়: prices কমে, unemployment বাঢ়ে, output কমে, bank credit সংকুচিত হয়, stock prices কমে।**	★★★	6.1.9
13	**Depression = recession-ৰ তীব্ৰ ৰূপ: negative growth, national income আৰু expenditure-ৰ দ্ৰুত হ্ৰাস, ব্যাপক (rampant) unemployment।**	★★★	6.1.10
14	**Depression: interest rate কমে, liquidity preference বাঢ়ে; capital আৰু durable goods industries-ত excess capacity।**	★★★	6.1.11
15	Trough = সৰ্বনিম্ন বিন্দু: pessimism-ৰ অন্ত, optimism-ৰ আৰম্ভণি।	★★	6.1.12
16	Recovery: বিপৰীতমুখী গতি প্ৰথমে labour market-ত অনুভৱ হয়; depression-ৰ পৰা expansion-লৈ turning point।	★	6.1.13, 6.1.14

#	One-liner	গুৰুত্ব	ভাগ A প্ৰসংগ
17	**Great Depression 1930-ৰ দশক (1929–33): US-ত আৰম্ভ; Keynes → কম aggregate expenditure; monetarists → কম money supply।**	★★★	6.1.22
18	IT/Dot.Com bubble 1997–2000, 2000-ত ফাটে; US housing bubble 2007-ৰ দ্বিতীয়ার্ধত ফাটে → 2008–09-ৰ crisis।	★★	6.0.3, 6.0.4
19	Turning points আগতীয়াকৈ ক'বলৈ কঠিন → indicators: leading, lagging, coincident।	★★	6.1.15
20	**Leading = real output-ৰ আগতে সলনি হয় (upturns আৰু downturns-ৰ পূৰ্বসূচক)।**	★★★	6.1.16
21	**Leading উদাহৰণ: stock prices, consumer goods আৰু plant & equipment-ৰ নতুন orders, building permits, consumer confidence, money growth।**	★★★	6.1.17
22	**Lagging = real output-ৰ পিছত সলনি হয়; অতীত প্ৰতিফলিত কৰে; trends নিশ্চিত কৰে।**	★★★	6.1.18
23	**Lagging উদাহৰণ: unemployment, corporate profits, labour cost per unit of output, interest rates, CPI, commercial lending।**	★★★	6.1.19
24	**Coincident = concurrent: cycle-ৰ সৈতে গতি কৰে; বৰ্তমান অৱস্থা আৰু rate of change বৰ্ণনা কৰে।**	★★★	6.1.20
25	**Coincident উদাহৰণ: GDP, industrial production, inflation, personal income, retail sales, financial market trends।**	★★★	6.1.21
26	**বৈশিষ্ট্য: সময়ে সময়ে ঘটে কিন্তু নিয়মীয়া নহয়; duration, intensity আৰু phase-ৰ দৈর্ঘ্য বেলেগ বেলেগ।**	★★★	6.2.1
27	**বৈশিষ্ট্য: চাৰিটা সুকীয়া phases; free market economies-ত উৎপত্তি; সৰ্বব্যাপী (pervasive)।**	★★★	6.2.2
28	জটিল; uniform বৈশিষ্ট্য বা কাৰণ নাই; পূৰ্বাভাস কঠিন; সমাজৰ কল্যাণৰ ওপৰত গুৰুতৰ প্ৰভাৱ।	★★	6.2.3
29	**সংক্ৰামক (contagious) আৰু আন্তঃৰাষ্ট্ৰীয়; trade-ৰ জৰিয়তে বিয়পে; প্ৰভাৱ প্ৰায় সকলো variables-ৰ ওপৰত একেলগে অনুভৱ হয়।**	★★★	6.2.4, 6.2.5, 6.0.7
30	Capital goods আৰু durable consumer goods আটাইতকৈ বেছি আক্ৰান্ত; agriculture-তকৈ industry বেছি সংবেদনশীল।	★★	6.2.6, 6.4.3
31	**Internal (endogenous) কাৰণ: effective demand, investment, govt spending, macro policies, money supply, psychological factors।**	★★★	6.3.1
32	**External (exogenous) কাৰণ: war, post-war reconstruction, technology shocks, natural factors, population growth।**	★★★	6.3.2
33	Keynes → aggregate effective demand; 'some economists' → investment (AD-ৰ আটাইতকৈ অস্থিৰ উপাদান)।	★★	6.3.3, 6.3.4
34	Expansionary policy → boom; anti-inflationary (কম govt spending, অধিক taxes আৰু interest rates) → slowdown।	★★	6.3.5, 6.1.25

#	One-liner	গুৰুত্ব	ভাগ A প্ৰসংগ
35	**Hawtrey → সম্পূৰ্ণ monetary (money supply); Pigou → মনস্তত্ত্ব (optimism/pessimism); Schumpeter → innovations; Kaldor → cobweb।**	★★★	6.3.6, 6.3.7, 6.3.8, 6.3.9
36	War-এ resources অস্ত্ৰ-শস্ত্ৰ (arms)-লৈ ঘূৰায় → contraction; reconstruction → demand বাঢ়ে; mobile phones → telecom boom; খৰাং/বানপানী → agrarian slump।	★★	6.3.10, 6.3.11, 6.3.12, 6.3.13
37	**Cyclical businesses-ৰ উদাহৰণ: fashion retail, electrical goods, house-building, restaurants, advertising, overseas tours, construction।**	★★★	6.4.1
38	Slump-ত সকলো firms ক্ষতিগ্ৰস্ত নহয় — value-for-money আৰু সস্তা বিকল্পবোৰ লাভৱান হ'ব পাৰে।	★	6.4.2
39	Cycle-ৰ stage-এ market entry, নতুন product launch আৰু expansion বনাম down-sizing-ৰ সিদ্ধান্ত নিৰ্ধাৰণ কৰে।	★	6.4.4
40	SM-ৰ বাহিৰত: counter-cyclical variable; stagflation = কম growth + বৰ্ধমান prices; recession = 6+ মাহ ধৰি real GDP-ৰ হ্ৰাস।	★★	6.0.6, 6.1.23, 6.1.24

অধ্যায় 7

ৰাজহুৱা বিত্ত (Public Finance)

259টা Scanner প্ৰশ্ন · 174টা one-liner · 86টা revision pointer

ভাগ A — Scanner প্ৰশ্ন আৰু Study Material-ৰ সৈতে সংযোজিত One-liners

গোট 1: Fiscal Functions — এক আভাস, কেন্দ্ৰ আৰু ৰাজ্যৰ বিত্ত (Fiscal Functions: An Overview, Centre and State Finance)

SM অধ্যায় 7, গোট 1, পৃষ্ঠা 7.1 – 7.18

বিষয় 1.2 অৰ্থনৈতিক ব্যৱস্থাত চৰকাৰৰ ভূমিকা (The Role of Government in an Economic System)

7টা Scanner প্ৰশ্ন · সঘনতা PYQ 3 · RTP 1 · MTP 6

প্ৰসংগ	ছাত্ৰ-ছাত্ৰীৰ বাবে One-liner	Scanner প্ৰশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
1.2.1	Richard Musgrave-এ 'The Theory of Public Finance' (1959)-ত market economy-ত চৰকাৰৰ ভূমিকাৰ three-branch taxonomy (তিনি-শাখাৰ শ্ৰেণীবিভাজন) প্ৰৱৰ্তন কৰিছিল: resource allocation (efficiency নিশ্চিত কৰিবলৈ), income redistribution (fairness নিশ্চিত কৰিবলৈ) আৰু macroeconomic stabilisation (price stability নিশ্চিত কৰিবলৈ)।	Q2, Q5, Q7	PYQ 2024-Sep, 2026-Sep; MTP 2025-Jan S2, 2025-May S2, 2025-Aug S2, 2026-Apr S2	1.2, p. 7.4
1.2.2	Allocation আৰু distribution functions মূলতঃ microeconomic functions, আনহাতে stabilisation এটা macroeconomic function।	Q1	PYQ 2024-Jun	1.2, p. 7.4
1.2.3	Adam Smith-ৰ canons of taxation-ত canon of equity (certainty, convenience আৰু economy-ৰ সৈতে) অন্তৰ্ভুক্ত; canons of productivity, diversity আদি পিছৰ সংযোজন। SM-ৰ এই গোটত Smith-ক কেৱল defence, justice আৰু public works-ত State-ৰ ভূমিকাৰ বাবেহে উল্লেখ কৰা হৈছে।	Q3	RTP 2024-Sep	SM-ত নাই (কেৱল RTP)
1.2.4	Economic Survey প্ৰকাশ কৰে Ministry of Finance, Government of India-এ।	Q4	MTP 2025-May S2	SM-ত নাই (কেৱল MTP-ত)
1.2.5	*বিষয় 1.5 চাওক: Finance Commission (Article 280) হৈছে fiscal federalism-ৰ কেন্দ্ৰবিন্দুত থকা সাংবিধানিক সংস্থা, যিয়ে union আৰু states-ৰ মাজত resources-ৰ বিভাজন চম্ভালে।*	Q6	MTP 2026-Apr S2	1.5 কেন্দ্ৰ আৰু ৰাজ্যৰ বিত্ত (Centre and State Finance), pp. 7.12 – 7.13

বিষয় 1.3 আবণ্টন কাৰ্য (The Allocation Function)

6টা Scanner প্ৰশ্ন · সঘনতা PYQ 2 · RTP – · MTP 4 · Model Q 2

প্ৰসংগ	ছাত্ৰ-ছাত্ৰীৰ বাবে One-liner	Scanner প্ৰশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
1.3.1	Resource allocation-এ বুজায়, উপলব্ধ resources বা factors of production-ক সেইবোৰৰ সম্ভাব্য বিভিন্ন ব্যৱহাৰৰ মাজত কেনেকৈ বিতৰণ কৰা হয়; ই এক জটিল (critical) সমস্যা, কাৰণ resources সীমিত কিন্তু wants অসীম।	MQ 1.3: Q1	Model Q	1.3, p. 7.5

প্রসংগ	ছাত্র-ছাত্রীৰ বাবে One-liner	Scanner প্রশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
1.3.2	Private sector-ৰ allocation-ৰ বৈশিষ্ট্য হ'ল market supply আৰু demand আৰু price mechanism, যি consumer sovereignty আৰু producer-ৰ profit motives-এ নির্ধাৰণ কৰে; State-ৰ allocation budget-ৰ revenue আৰু expenditure-ৰ জৰিয়তে হয়। বাস্তৱ জগতত allocation market আৰু government দুয়োটাৰে দ্বাৰা নির্ধাৰিত হয়।	Q1, Q3; MQ 1.3: Q2	PYQ 2024-Jun; MTP 2025-Aug S1, 2025-Aug S2; Model Q	1.3, p. 7.5
1.3.3	Allocation function-ৰ লক্ষ্য হ'ল economic system-ৰ inefficiency-ৰ উৎসসমূহ শুধৰোৱা: market failures (monopoly power, public goods, merit goods, common property resources, externalities, factor immobility, imperfect information, inequalities)-য়েই চৰকাৰৰ allocative function-ৰ যুক্তি (rationale) যোগায়।	Q4	MTP 2026-Apr S1	1.2, p. 7.4; 1.3, pp. 7.5 – 7.6
1.3.4	Allocation-ৰ সঁজুলি: economic good-ৰ প্রত্যক্ষ উৎপাদন (যেনে electricity, public transportation), price mechanism-ৰ জৰিয়তে taxes আৰু subsidies, আইন আৰু বলপ্রয়োগ (legislation and force — single-use plastic-ৰ ওপৰত নিষেধাজ্ঞা), competition আৰু merger policies, নিয়ন্ত্রণমূলক কার্যকলাপ (licensing, controls, minimum wages) আৰু legal frameworks।	Q2	PYQ 2025-Jan; MTP 2025-Jan S2	1.3, p. 7.7

বিষয় 1.4 পুনর্বিতৰণ কার্য (The Redistribution Function)

11টা Scanner প্রশ্ন · সঘনতা PYQ 4 · RTP – · MTP 3 · Model Q 5

প্রসংগ	ছাত্র-ছাত্রীৰ বাবে One-liner	Scanner প্রশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
1.4.1	Market-ৰ হাতত এৰি দিলে income আৰু wealth-ৰ distribution একপক্ষীয় (skewed) হোৱাৰ সম্ভাৱনা, সেয়ে অধিক সামাজিকভাৱে optimal আৰু সমতাপূর্ণ (egalitarian) distribution নিশ্চিত কৰিবলৈ চৰকাৰে হস্তক্ষেপ কৰে; distributive function এটা economy-এ 'for whom' উৎপাদন কৰা উচিত, সেই মৌলিক প্রশ্নৰ সৈতে জড়িত।	Q6; MQ 1.4: Q1	PYQ 2026-Sep; Model Q	1.4, p. 7.8
1.4.2	Redistribution কেৱল taxation-ৰ জৰিয়তে নহয়, budget-ৰ দুয়োটা দিশৰ জৰিয়তে হয়: expenditure-ৰ দিশত বিনামূলীয়া বা subsidised শিক্ষা, স্বাস্থ্যসেৱা, গৃহ, খাদ্য আৰু মৌলিক সামগ্রী; revenue-ৰ দিশত progressive taxation।	Q2, Q6	PYQ 2025-Sep, 2026-Sep	1.4, p. 7.8
1.4.3	Progressive taxation-ত income বঢ়াৰ লগে লগে tax rate বাঢ়ে, সেয়ে উচ্চ আয়ৰ লোকসকলে (অধিক ability to pay) বেছি অংশ বহন কৰে — redistribution-ৰ revenue-দিশৰ সঁজুলি।	Q1; MQ 1.4: Q2; MQ 1.13: Q3	PYQ 2025-Jan; MTP 2025-Apr S1; Model Q ×2	1.4, p. 7.8 (rate-ৰ সংজ্ঞা: কেৱল Model Q)

প্রসংগ	ছাত্র-ছাত্রীৰ বাবে One-liner	Scanner প্ৰশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
1.4.4	Distribution function-ৰ লক্ষ্য হ'ল households-ৰ মাজত সমাজৰ output-ৰ সমতাপূৰ্ণ (equitable) বিতৰণ, বঞ্চিতসকলৰ কল্যাণ বৃদ্ধি, income, wealth আৰু সুযোগৰ সমতা প্ৰদান, আৰু সকলোৰে বাবে ন্যূনতম জীৱন-মানসহ মৌলিক প্ৰয়োজনৰ নিৰাপত্তা।	Q6; MQ 1.13: Q1	PYQ 2026-Sep; Model Q	1.4, p. 7.8; 2.13, p. 7.40
1.4.5	Progressive taxes-ৰ পৰা পোৱা ধন BPL households-ক অতি subsidised মূল্যত অত্যাৱশ্যকীয় খাদ্যশস্য যোগান ধৰাত ব্যৱহাৰ কৰাটো redistribution function-ৰ এটা উদাহৰণ।	Q2	PYQ 2025-Sep	1.4, p. 7.8
1.4.6	Redistribution-ৰ efficiency costs বা deadweight losses আছে: ধনীৰ ওপৰত উচ্চ হাৰৰ tax-এ entrepreneurship আৰু কামৰ প্ৰতি নিৰুৎসাহ (disincentive) হিচাপে কাম কৰিব পাৰে আৰু saving, investment আৰু risk-taking-ক নিৰুৎসাহিত কৰিব পাৰে — সেয়ে equity আৰু efficiency-ৰ মাজত ভাৰসাম্য ৰাখিব লাগিব।	Q3	PYQ 2026-Jan	1.4, p. 7.9
1.4.7	আধুনিক ৰাষ্ট্ৰ এটা welfare state: অধিকাংশ egalitarian welfare states-এ বিনামূলীয়া বা subsidised শিক্ষা, health care, unemployment benefits, pensions আৰু অন্যান্য social security প্ৰদান কৰে; State-ৰ প্ৰাথমিক লক্ষ্য হ'ল সমাজৰ সামগ্ৰিক কল্যাণ (general welfare) বৃদ্ধি কৰা।	Q4	MTP 2025-May S2	1.1, p. 7.2; 1.4, p. 7.9
1.4.8	Income আৰু wealth-ৰ অসমতাপূৰ্ণ distribution-এ সাধাৰণতে উচ্চ মাত্ৰাৰ দৰিদ্ৰতা আৰু সামাজিক অশান্তিৰ সৃষ্টি কৰে।	MQ 1.13: Q2	Model Q	SM-ত নাই (কেৱল Model Q)
1.4.9	*বিষয় 1.5 চাওক: fiscal federalism-ত vertical equity মানে কেন্দ্ৰই সংগ্ৰহ কৰা revenue-ত সকলো states-ৰ অংশ নিৰ্ধাৰণ কৰা (centre–state revenue sharing); horizontal equity হ'ল সেই অংশ states-ৰ মাজত বিতৰণ।*	Q5	MTP 2026-Apr S2	1.5 কেন্দ্ৰ আৰু ৰাজ্যৰ বিত্ত (Centre and State Finance), p. 7.13

বিষয় 1.5 স্থিৰীকৰণ কাৰ্য (Stabilization Function)

31টা Scanner প্ৰশ্ন · সঘনতা PYQ 14 · RTP 5 · MTP 11 · Model Q 5

প্রসংগ	ছাত্র-ছাত্রীৰ বাবে One-liner	Scanner প্ৰশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
1.5.1	যেতিয়া output production capacity-ৰ সমান হয়, মুঠ ব্যয় (total spending) মুঠ output-ৰ সমান হয়, labour সম্পূৰ্ণভাৱে নিয়োজিত থাকে আৰু inflation কম আৰু স্থিৰ থাকে, তেতিয়া macroeconomic stability থাকে; stabilisation function হ'ল উঠা-নমা (fluctuations)-ৰ বিপৰীতে সামগ্ৰিক economy (employment, output, prices, balance of payments, growth) স্থিৰ ৰাখিবলৈ চৰকাৰৰ প্ৰচেষ্টা।	MQ 1.5: Q1	Model Q	1.5, pp. 7.9 – 7.10

প্রসংগ	ছাত্র-ছাত্রীৰ বাবে One-liner	Scanner প্রশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
1.5.2	Stagflation এনে এক অৱস্থা য'ত inflation আৰু unemployment একেলগে থাকে; 'contagion effect' হ'ল এখন দেশৰ পৰা আন দেশলৈ অস্থিৰতাৰ সহজ সংক্ৰমণ।	Q12	PYQ 2026-Jan	1.5, p. 7.10
1.5.3	Stabilisation function fiscal policy-ৰ মূল functions-ৰ এটা আৰু ইয়াৰ লক্ষ্য resources-ৰ suboptimal allocation-ৰ পৰা উদ্ভৱ হোৱা macroeconomic fluctuations নিৰ্মূল কৰা।	Q9	PYQ 2025-May	1.5, p. 7.10
1.5.4	Stabilisation monetary policy (money supply আৰু interest rates নিয়ন্ত্ৰণ — central bank) আৰু fiscal policy (government expenditure আৰু taxation) দুয়োটাৰে জৰিয়তে হ'ব পাৰে।	Q6; MQ 1.2: Q1; MQ 1.3: Q1	MTP 2024-Dec S1; Model Q ×2	1.5, p. 7.10
1.5.5	উচ্চ inflation নিয়ন্ত্ৰণ কৰিবলৈ: contractionary fiscal policy — government expenditure হ্ৰাস আৰু/বা taxes বৃদ্ধি — আৰু money supply হ্ৰাস; recession-ত: spending বৃদ্ধি, taxes হ্ৰাস, money supply বৃদ্ধি। Interest rates বৃদ্ধি কৰাটো এটা monetary ব্যৱস্থা, fiscal নহয়।	Q22; MQ 1.2: Q1; MQ 1.5: Q2	RTP 2025-Sep; Model Q ×2	1.5, p. 7.11
1.5.6	Progressive taxes-এ automatic stabilisers হিচাপে কাম কৰে: কোনো নতুন policy সিদ্ধান্ত অবিহনেই booms-ত tax collections income-তকৈ দ্ৰুতভাৱে বাঢ়ে আৰু recessions-ত হ্ৰাস পায়।	Q25	MTP 2026-Apr S1	SM-ত নাই (কেৱল MTP-ত)
1.5.7	*বিষয় 1.1 চাওক: যিকোনো দেশৰ তিনিটা মূল macroeconomic লক্ষ্য হ'ল economic growth, উচ্চ মাত্ৰাৰ employment আৰু স্থিৰ price levels (universal education ইয়াৰ এটা নহয়)।*	Q13	PYQ 2026-Jan	1.1, p. 7.3
1.5.8	Fiscal federalism — Richard Musgrave-এ প্ৰৱৰ্তন কৰা এটা শব্দ — চৰকাৰৰ বিভিন্ন স্তৰৰ মাজত governmental functions-ৰ বিভাজন আৰু বিত্তীয় সম্পৰ্ক (financial relations)-ৰ সৈতে জড়িত।	Q5, Q20	RTP 2025-May; MTP 2024-Dec S1, 2025-Aug S1	1.5 কেন্দ্ৰ আৰু ৰাজ্যৰ বিত্ত (Centre and State Finance), p. 7.11
1.5.9	Musgrave: economic stabilisation আৰু income redistribution-ৰ দায়িত্ব central government-ৰ হ'ব লাগে; resources-ৰ allocation state আৰু local governments-ৰ দায়িত্ব হ'ব লাগে।	Q1	PYQ 2024-Jun	1.5 কেন্দ্ৰ আৰু ৰাজ্যৰ বিত্ত (Centre and State Finance), p. 7.11
1.5.10	Article 246-এ union আৰু states-ৰ ক্ষমতা তিনিখন তালিকাত ভাগ কৰে — union, state আৰু concurrent; concurrent list-ত সংঘাত হ'লে কেন্দ্ৰই গৃহীত কৰা আইনেই বলৱৎ হয়।	Q24, Q26	PYQ 2026-Sep; RTP 2026-Jan	1.5 কেন্দ্ৰ আৰু ৰাজ্যৰ বিত্ত (Centre and State Finance), pp. 7.11 – 7.12

প্রসংগ	ছাত্র-ছাত্রীৰ বাবে One-liner	Scanner প্রশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
1.5.11	Union taxes: agricultural income-ৰ বাহিৰে আন income, customs আৰু export duties, corporation tax, security transaction tax, CGST, union excise। State taxes: agricultural income, lands আৰু buildings, mineral rights, electricity, vehicles, tolls, professions, land revenue আৰু কিছুমান সামগ্ৰীৰ ওপৰত excise।	Q7, Q16	PYQ 2025-Jan, 2026-May	1.5 কেন্দ্ৰ আৰু ৰাজ্যৰ বিত্ত (Centre and State Finance), p. 7.12
1.5.12	Articles 268 ৰ পৰা 281-ত states-ৰ মাজত বিত্ত বিতৰণৰ বিধান আছে: Art. 268 — union-এ আৰোপ কৰা, states-এ সংগ্ৰহ আৰু appropriate কৰা duties; 269 — union-এ আৰোপ আৰু সংগ্ৰহ কৰে, states-ক অৰ্পণ কৰা হয়; 270 — union-এ আৰোপ আৰু সংগ্ৰহ কৰে আৰু union আৰু states-ৰ মাজত বিতৰণ কৰা হয়; 271 — union-ৰ উদ্দেশ্যত surcharge; 275 — statutory grants-in-aid; 282 — যিকোনো public purpose-ৰ বাবে grants; 293 — যিকোনো public purpose-ৰ বাবে loans।	Q3, Q10, Q14, Q26	PYQ 2024-Sep, 2025-Sep, 2026-May, 2026-Sep	1.5 কেন্দ্ৰ আৰু ৰাজ্যৰ বিত্ত (Centre and State Finance), p. 7.12
1.5.13	2000 চনৰ constitutional amendment-ৰ পিছৰে পৰা divisible pool-ত union-ৰ সকলো taxes (Art. 270) অন্তৰ্ভুক্ত — income tax, corporation tax আৰু union excise সকলোবোৰ states-ৰ সৈতে ভাগ কৰা হয়।	Q19	MTP 2025-May S2	1.5 কেন্দ্ৰ আৰু ৰাজ্যৰ বিত্ত (Centre and State Finance), pp. 7.12 – 7.13
1.5.14	Article 280-এ Finance Commission-ৰ ব্যৱস্থা কৰে — fiscal federalism-ৰ কেন্দ্ৰবিন্দুত থকা এটা সাংবিধানিকভাৱে বাধ্যতামূলক সংস্থা — যিয়ে union আৰু states-ৰ মাজত taxes-ৰ ভাগ-বতৰা আৰু states-ৰ মাজত সেইবোৰৰ বিতৰণৰ নীতি পৰামৰ্শ দিয়ে, vertical equity (central revenue-ত সকলো states-ৰ অংশ) আৰু horizontal equity (states-ৰ মাজত বিতৰণ) বিবেচনা কৰি।	Q4, Q8, Q26 (+ 1.2 Q6, 1.4 Q5)	PYQ 2025-Jan, 2026-Sep; MTP 2024-Dec S1, 2025-Apr S1, 2025-May S2, 2026-Apr S2 (×2)	1.5 কেন্দ্ৰ আৰু ৰাজ্যৰ বিত্ত (Centre and State Finance), pp. 7.12 – 7.13
1.5.15	Finance Commission-এ প্ৰয়োজনী states-ক দিয়া grants-in-aid-ৰ নীতি আৰু পৰিমাণ (quantum) নিৰ্ধাৰণ কৰে (statutory grants, Art. 275); Planning Commission বিলুপ্ত হোৱাৰ লগে লগে Plan/non-Plan পাৰ্থক্যৰ অন্ত পৰিল।	Q21	MTP 2025-Aug S1	1.5 কেন্দ্ৰ আৰু ৰাজ্যৰ বিত্ত (Centre and State Finance), p. 7.13
1.5.16	Net divisible pool: union-ৰ gross tax revenue-ৰ পৰা cesses, surcharges আৰু non-tax revenue বাদ দিয়া হয়; NDP হ'ল কেন্দ্ৰ আৰু states-ৰ মাজত ভাগ কৰা অংশ (15th FC: 2021-26-ৰ বাবে states-ৰ অংশ 41%)।	Q11	PYQ 2026-Jan; RTP 2026-May	1.5 কেন্দ্ৰ আৰু ৰাজ্যৰ বিত্ত (Centre and State Finance), p. 7.13
1.5.17	2021-26-ৰ বাবে states-ৰ মাজত central taxes বিতৰণৰ 15th Finance Commission-ৰ মাপকাঠি: income distance, area, population (2011), demographic performance, forest and ecology, আৰু tax and fiscal efforts — infrastructure performance বা adult literacy নহয়।	Q2, Q15	PYQ 2026-May; MTP 2024-Aug	1.5 কেন্দ্ৰ আৰু ৰাজ্যৰ বিত্ত (Centre and State Finance), pp. 7.13 – 7.14

প্রসংগ	ছাত্র-ছাত্রীৰ বাবে One-liner	Scanner প্ৰশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
1.5.18	GST (1 July 2017)-এ অধিকাংশ indirect taxes — excise, service tax, sales tax, octroi — নিজৰ ভিতৰত সামৰি লৈছে (subsumes), ফলত ভাৰতৰ indirect tax ব্যৱস্থা একক (unitary) হৈছে; ই production-based taxation-ৰ ঠাইত consumption-based taxation আনিলে।	Q23	RTP 2025-Sep	1.5 কেন্দ্ৰ আৰু ৰাজ্যৰ বিত্ত (Centre and State Finance), p. 7.14
1.5.19	GST union-ৰ gross tax revenue-ৰ 35 শতাংশ আৰু states-ৰ own tax revenue-ৰ প্ৰায় 44 শতাংশ।	MQ 1: Q1	Model Q	1.5 কেন্দ্ৰ আৰু ৰাজ্যৰ বিত্ত (Centre and State Finance), p. 7.14
1.5.20	Cascading effect হ'ল 'tax on tax' — ইতিমধ্যে tax অন্তৰ্ভুক্ত মূল্যৰ ওপৰত আৰোপ কৰা tax, যিয়ে খৰচ বঢ়ায়; GST-ৰ input tax credit-এ ইয়াক আঁতৰায়।	Q18	MTP 2025-Apr S1	SM-ত নাই (কেৱল MTP-ত)
1.5.21	কেন্দ্ৰ: defence, foreign affairs, foreign trade আৰু exchange management, money আৰু banking, আন্তঃৰাজ্যিক transport আৰু communication। ৰাজ্য: কৃষি আৰু উদ্যোগ, স্বাস্থ্য আৰু শিক্ষা, police protection, ৰাজ্যিক পথ। স্থানীয় সংস্থা (local bodies): water supply, sanitation, স্থানীয় পথ।	Q17	PYQ 2026-May	1.5 কেন্দ্ৰ আৰু ৰাজ্যৰ বিত্ত (Centre and State Finance), p. 7.15

গোট 2: Market Failure / Market Failure শুধৰাবলৈ Government Intervention (Market Failure/Government Intervention to Correct Market Failure)

SM অধ্যায় 7, গোট 2, পৃষ্ঠা 7.23 – 7.44

বিষয় 2.1 পৰিচয় (Introduction)

5টা Scanner প্ৰশ্ন · সঘনতা PYQ 2 · RTP – · MTP 3

প্রসংগ	ছাত্র-ছাত্রীৰ বাবে One-liner	Scanner প্ৰশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
2.1.1	*বিষয় 2.4 চাওক: public goods non-excludable, সেয়ে মানুহে free-ride কৰে আৰু profit-maximising firms-এ সেইবোৰ উৎপাদন নকৰে — এটা market failure।*	Q1	MTP 2025-Jan S2	2.4, p. 7.28
2.1.2	*বিষয় 2.4 চাওক: public goods non-rival আৰু non-excludable, অবিভাজ্য (indivisible) আৰু externalities আৰু free-riding-ৰ প্ৰতি অধিক সংবেদনশীল (vulnerable); excludability private goods-ৰ বৈশিষ্ট্য।*	Q2, Q3	PYQ 2025-May; MTP 2025-Aug S1	2.4, p. 7.28
2.1.3	*বিষয় 2.4 চাওক: Paul A. Samuelson-এ 'collective consumption good' (1954) প্ৰৱৰ্তন কৰিছিল, যাক পিছত public good বুলি জনা গ'ল।*	Q4	PYQ 2025-Sep	2.4, p. 7.27
2.1.4	Impure public goods হ'ল public আৰু private goods-ৰ এটা মিশ্ৰণ (package) — আংশিকভাৱে rival আৰু/বা আংশিকভাৱে excludable।	Q5	MTP 2025-Dec S1	SM-ত নাই (কেৱল MTP-ত)

বিষয় 2.2 Market Failure-ৰ ধাৰণা (The Concept of Market Failure)

5টা Scanner প্ৰশ্ন · সঘনতা PYQ 3 · RTP – · MTP 2

প্ৰসংগ	ছাত্ৰ-ছাত্ৰীৰ বাবে One-liner	Scanner প্ৰশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
2.2.1	Market failure হ'ল resources-ৰ অদক্ষ (inefficient) allocation: free market-এ দুষ্প্ৰাপ্য resources ভুলকৈ বিতৰণ কৰে, ফলত নিৰ্দিষ্ট কিছুমান goods-ৰ overproduction বা underproduction হয় — optimal-তকৈ কম ফলাফল।	Q3	MTP 2025-Jan S2	2.2, p. 7.24
2.2.2	Complete market failure ('missing markets'): মানুহে বিচাৰিলেও market-এ product-টো একেবাৰে যোগান নধৰে (যেনে pure public goods)। Partial market failure: market চলে কিন্তু ভুল পৰিমাণ বা ভুল price দিয়ে।	Q5	PYQ 2025-Sep	2.2, p. 7.24
2.2.3	*বিষয় 2.3 চাওক: externalities-এ market failure ঘটায়, কাৰণ সেইবোৰ free market prices-ত প্ৰতিফলিত নোহোৱা costs বা benefits — market-ৰ বাবে 'external' /*	Q1	PYQ 2024-Jun	2.3.2, p. 7.25
2.2.4	*বিষয় 2.3 চাওক: Social Cost = Private Cost + External Cost /*	Q4	PYQ 2025-May	2.3.2, p. 7.27
2.2.5	*বিষয় 2.8 চাওক: education subsidy-ৰ ভিত্তি হ'ল যে education যথেষ্ট positive externalities থকা এটা merit good (fees-ৰ ওপৰত subsidy এটা consumption subsidy) /*	Q2	MTP 2024-Dec S1	2.7, p. 7.37; 2.8, p. 7.37

বিষয় 2.3 Markets কিয় বিফল হয় (Why Do Market Fail)

8টা Scanner প্ৰশ্ন · সঘনতা PYQ 4 · RTP – · MTP 5

প্ৰসংগ	ছাত্ৰ-ছাত্ৰীৰ বাবে One-liner	Scanner প্ৰশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
2.3.1	Market failure-ৰ চাৰিটা প্ৰধান কাৰণ: market power, externalities, public goods আৰু incomplete information; perfect competition ব্যৱহাৰিক নহয়, আৰু prices-এ প্ৰকৃত social costs আৰু benefits প্ৰতিফলিত কৰিব নোৱাৰে।	Q3, Q6	MTP 2024-Dec S1, 2025-Aug S1, 2025-Dec S1	2.3, p. 7.24; 2.3.2, p. 7.27
2.3.2	Externalities হ'ল কোনো কাৰ্যকলাপৰ costs (negative) বা benefits (positive), যি তৃতীয় পক্ষই বহন কৰে আৰু market prices-ত প্ৰতিফলিত নহয় — ইয়াক spillover, neighbourhood, third-party বা side-effects বুলিও কোৱা হয়; এইবোৰ internal costs নহয়।	Q7 (+ 2.2 Q1)	PYQ 2024-Jun; MTP 2026-Apr S1	2.3.2, p. 7.25
2.3.3	চাৰি প্ৰকাৰ — negative/positive production আৰু negative/positive consumption externalities, প্ৰতিটো consumption বা production-ত লাভ কৰা (received); অনুশাসনহীন ছাত্ৰ-ছাত্ৰীয়ে শ্ৰেণী বিঘ্নিত কৰাটো এটা negative consumption externality (production-ক প্ৰভাৱিত কৰা)।	Q5	PYQ 2026-May	2.3.2, p. 7.26

প্রসংগ	ছাত্র-ছাত্রীৰ বাবে One-liner	Scanner প্রশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
2.3.4	Social Cost = Private Cost + External Cost; firms-এ কেৱল private cost বিবেচনা কৰে, সেয়ে negative externality-ত market output সামাজিকভাৱে optimal স্তৰতকৈ বেছি হয় (positive externality → under-production)।	Q8 (+ 2.2 Q4)	PYQ 2025-May; MTP 2026-Apr S1	2.3.2, p. 7.27; Summary p. 7.42
2.3.5	*বিষয় 2.7 চাওক: ৰাজহুৱা স্থানত ধূমপানৰ ওপৰত সম্পূৰ্ণ নিষেধাজ্ঞা negative consumption externality-ৰ বিৰুদ্ধে এটা direct control বা command solution।*	Q1	PYQ 2024-Jun	2.7, p. 7.34
2.3.6	*বিষয় 2.7 চাওক: cap and trade হ'ল (negative) externalities শুধৰাবলৈ এটা market-based government intervention।*	Q2	PYQ 2025-Jan	2.7, pp. 7.35 – 7.36
2.3.7	*বিষয় 2.8 চাওক: Right of Children to Free and Compulsory Education Act, 2009 (ছয়ৰ পৰা চৌধ্য বছৰ বয়সলৈ) merit goods-ৰ ক্ষেত্ৰত government intervention।*	Q4	PYQ 2025-Sep	2.8, p. 7.37

বিষয় 2.4 Public Goods

9টা Scanner প্রশ্ন · সঘনতা PYQ – · RTP 1 · MTP 3 · Model Q 6

প্রসংগ	ছাত্র-ছাত্রীৰ বাবে One-liner	Scanner প্রশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
2.4.1	Paul A. Samuelson-এ ('The Pure Theory of Public Expenditure', 1954) 'collective consumption good' প্ৰৱৰ্তন কৰিছিল: এটা public (social) good সকলোৱে একেলগে উপভোগ কৰে, প্ৰতিজনৰ consumption-এ আনৰ consumption একো হ্ৰাস নকৰে — যেনে সকলোৱে বাবে যোগান ধৰা defence, street lights, public parks।	MQ 1.2: Q1; MQ 1.3: Q1 (+ 2.1 Q4)	PYQ 2025-Sep; Model Q ×2	2.4, p. 7.27; 2.10, p. 7.39
2.4.2	Public goods non-rival, non-excludable আৰু indivisible, আন এজন user-ৰ বাবে অতিৰিক্ত cost শূন্য, আৰু externalities, অপৰ্যাপ্ত property rights আৰু free-riding-ৰ প্ৰতি অধিক সংবেদনশীল; private goods rivalrous আৰু excludable।	Q1 (+ 2.1 Q2, 2.1 Q3)	PYQ 2025-May; MTP 2025-Aug S1, 2026-Apr S1	2.4, p. 7.28
2.4.3	Free-rider problem: কাকো বাদ দিব নোৱাৰি বাবে মানুহে ধন নিদিয়াকৈ consume কৰে, সেয়ে firms-এ public goods উৎপাদন নকৰে বা অতি কম উৎপাদন কৰে; free-riding প্ৰধানকৈ public goods-ৰ ক্ষেত্ৰতহে ঘটে।	Q3 (+ 2.1 Q1)	MTP 2025-Jan S2, 2026-Apr S2	2.4, p. 7.28
2.4.4	Common property resources (যেনে environment) ব্যক্তিগত স্বাৰ্থৰ পিছত দৌৰোঁতে অত্যধিক ব্যৱহাৰ হয়; সাধাৰণ প্ৰতিকাৰ হ'ল সেইবোৰৰ ব্যৱহাৰৰ ওপৰত government regulation।	Q2	RTP 2025-Sep; MTP 2026-Apr S1	1.3, p. 7.6; প্ৰতিকাৰ SM-ত নাই (কেৱল RTP/MTP)
2.4.5	*বিষয় 2.3 চাওক: market power হ'ল কোনো firm-ৰ marginal cost-তকৈ market price লাভজনকভাৱে বঢ়াব পৰা ক্ষমতা; এনে firms price makers, যিয়ে output সীমিত কৰে।*	MQ 1.3.1: Q1	Model Q	2.3.1, p. 7.25

প্রসংগ	ছাত্র-ছাত্রীৰ বাবে One-liner	Scanner প্ৰশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
2.4.6	Oligopoly-ৰ পৃথককাৰী বৈশিষ্ট্য হ'ল market-ত থকা firms-ৰ মাজৰ interdependence।	MQ 1.3.1: Q2	Model Q	SM-ত নাই (কেৱল Model Q)
2.4.7	*বিষয় 2.6 চাওক: competition/antitrust laws-এ প্ৰতিযোগিতা ৰোধ কৰা কাৰ্য নিষিদ্ধ কৰে; এটা natural monopoly-এ কেইবাটাও firm-তকৈ কম খৰচত সমগ্ৰ market output উৎপাদন কৰিব পাৰে (electricity, gas, water) আৰু ইয়াৰ price নিয়ন্ত্ৰিত (price-regulated) হয়।*	MQ 1.6: Q1, Q2	Model Q ×2	2.6, pp. 7.32 – 7.33

বিষয় 2.5 অসম্পূৰ্ণ তথ্য (Incomplete Information)

17টা Scanner প্ৰশ্ন · সঘনতা PYQ 4 · RTP 1 · MTP 6 · Model Q 9

প্রসংগ	ছাত্র-ছাত্রীৰ বাবে One-liner	Scanner প্ৰশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
2.5.1	Complete information প্ৰতিযোগিতামূলক market-ৰ এক অপৰিহাৰ্য উপাদান; জটিল products, শুদ্ধ তথ্য পোৱাৰ অসুবিধা আৰু ইচ্ছাকৃত ভুল তথ্য (misinformation)-ৰ বাবে ই বিফল হয় — information failure-ৰ ফলত market failure হয়।	MQ 1.12: Q1	Model Q	2.5, p. 7.29
2.5.2	Asymmetric information হ'ল buyer আৰু seller-ৰ মাজত তথ্যৰ অসমতা — যিকোনো এজনে বেছি জানিব পাৰে (landlord, borrower, used-car seller, health-insurance buyer, insider trader); ই বাছনি বিকৃত কৰে।	MQ 1.3: Q1; MQ 1.5: Q1	Model Q ×2	2.5.1, p. 7.29
2.5.3	Adverse selection asymmetric information-ৰ পৰা সৃষ্টি হয় আৰু লেনদেনৰ আগতে ক্ৰিয়া কৰে: high-risk লোকে low-risk লোকতকৈ অধিক পৰিমাণে insurance cover বিচাৰে, ফলত premiums বাঢ়ে আৰু সুস্থ buyers market-ৰ পৰা আঁতৰি যায়।	Q6; MQ 1.5: Q3	MTP 2025-Aug S1; Model Q	2.5.1, pp. 7.29 – 7.30
2.5.4	Insurers-এ underwriting-ৰ জৰিয়তে risks screening আৰু pooling কৰি adverse selection-ৰ মোকাবিলা কৰে; SM-এ কেৱল উল্লেখ কৰিছে যে প্ৰতিজন buyer-ৰ risk চিনাক্ত কৰাটো ব্যয়বহুল আৰু ই premiums বঢ়ায়।	MQ 1.5.1: Q1	Model Q	SM-ত নাই (কেৱল Model Q)
2.5.5	George Akerlof-ৰ 'lemons problem' (used-car market): 'lemons' হ'ল নিম্নমানৰ গাড়ী; buyers-এ কেৱল গড় মানৰ বাবেহে মূল্য দিয়ে, সেয়ে ভাল গাড়ীবোৰ আঁতৰাই নিয়া হয় আৰু market lemons-ৰে ভৰি পৰে — অতীতৰ দুৰ্ঘটনাৰ ক্ষতি লুকুৱাই ৰখা seller-এ ইয়াক স্পষ্ট কৰে।	Q1, Q3; MQ 1.5.1: Q2	PYQ 2024-Sep, 2025-May; MTP 2024-Aug; Model Q	2.5.1, pp. 7.30 – 7.31
2.5.6	Asymmetric information-এ market-ৰ পৰা উচ্চ মানৰ goods আঁতৰাই দিয়ে; economic agents-এ শেষত নিম্নমানৰ (sub-standard) product বাছি লয় বা market সম্পূৰ্ণৰূপে এৰি দিয়ে।	Q2	RTP 2026-Jan; MTP 2025-Jan S2, 2025-Apr S1	2.5.1, p. 7.31

প্রসংগ	ছাত্র-ছাত্রীৰ বাবে One-liner	Scanner প্ৰশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
2.5.7	Moral hazard: বিনিময়ৰ পিছত তথ্যজ্ঞাত (informed) পক্ষই অদৃশ্য (unobserved) কাৰ্যৰ জৰিয়তে কম তথ্য থকা পক্ষৰ সুবিধা লয়, কাৰণ তেওঁ পৰিণাম বহন নকৰে — যেনে comprehensive insurance থকা চালকে কম সাৱধানে গাড়ী চলায়, ফলত claims-ৰ সম্ভাৱনা বাঢ়ে।	Q5, Q7; MQ 1.5: Q2	PYQ 2025-Sep; MTP 2025-Dec S1; Model Q	2.5.1, p. 7.31
2.5.8	*বিষয় 2.9 চাওক: free markets-ত demerit goods-ৰ production আৰু consumption optimal-তকৈ বেছি হোৱাৰ সম্ভাৱনা, কাৰণ firms-এ সেইবোৰ লাভজনক বুলি পায়।*	MQ 1.9: Q1	Model Q	2.9, p. 7.38
2.5.9	*বিষয় 2.12 চাওক: বাধ্যতামূলক disclosure আৰু labelling (যেনে mutual-fund risk disclaimer, SEBI disclosure) information failure শুধৰাবলৈ government intervention।*	Q4; MQ 1.12: Q2	PYQ 2025-May; Model Q	2.12, p. 7.40
2.5.10	*বিষয় 2.8 চাওক: insurance বাধ্যতামূলক কৰাটো merit good প্ৰসাৰৰ বাবে এক regulation।*	Q8	MTP 2026-Apr S1	2.8, p. 7.37

বিষয় 2.6 Market Power হ্ৰাস কৰিবলৈ Government Intervention (Government Intervention to Minimize Market Power)

1টা Scanner প্ৰশ্ন · সঘনতা PYQ – · RTP – · MTP 1

প্রসংগ	ছাত্র-ছাত্রীৰ বাবে One-liner	Scanner প্ৰশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
2.6.1	Market power হ্ৰাস কৰিবলৈ চৰকাৰে competition laws প্ৰণয়ন কৰে (Competition Act, 2002; US antitrust laws) আৰু market liberalisation, merger controls, price capping, rate-of-return regulation, anti-cartel investigation, import controls হ্ৰাস আৰু nationalisation ব্যৱহাৰ কৰে — income-tax হ্ৰাস নহয়।	Q1 (+ 2.4 MQ 1.6 Q1)	MTP 2025-Jan S2; Model Q	2.6, pp. 7.32 – 7.33
2.6.2	এটা natural monopoly-এ কেইবাটাও firm-তকৈ কম খৰচত market-ৰ সমগ্ৰ output উৎপাদন কৰিব পাৰে (electricity, gas, water supply); চৰকাৰে ইয়াৰ prices নিয়ন্ত্ৰণ কৰে।	(+ 2.4 MQ 1.6 Q2)	Model Q	2.6, p. 7.33

বিষয় 2.7 Externalities শুধৰাবলৈ Government Intervention (Government Intervention to Correct Externalities)

6টা Scanner প্ৰশ্ন · সঘনতা PYQ – · RTP – · MTP 7

প্রসংগ	ছাত্র-ছাত্রীৰ বাবে One-liner	Scanner প্ৰশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
2.7.1	Negative externalities-ৰ মোকাবিলা direct controls (command solutions — যেনে emission standards, ৰাজহুৱা স্থানত ধূমপানৰ সম্পূৰ্ণ নিষেধাজ্ঞা) বা taxes আৰু subsidies-ৰ জৰিয়তে prices সলনি কৰা market-based policies (market correction)-ৰে কৰা হয়।	Q6 (+ 2.3 Q1)	PYQ 2024-Jun; MTP 2026-Apr S2	2.7, p. 7.34
2.7.2	Pollution taxes, A.C. Pigou-ৰ নামেৰে Pigouvian taxes বুলি জনা, 'making the polluter pay'-ৰ জৰিয়তে negative externalities internalise কৰে।	Q2, Q5	MTP 2025-May S2, 2026-Apr S2	2.7, p. 7.35

প্রসংগ	ছাত্র-ছাত্রীৰ বাবে One-liner	Scanner প্রশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
2.7.3	Tax burden আৰু elasticity: inelastic demand-ত producers-এ tax সহজে উচ্চ prices হিচাপে buyers-লৈ স্থানান্তৰ কৰে; তুলনামূলকভাৱে elastic demand-ত burden-ৰ বেছি অংশ seller-ৰ ওপৰত পৰে।	Q3	MTP 2025-May S2	2.7, p. 7.35 (elastic ক্ষেত্ৰটো অনুমানৰ ভিত্তিত)
2.7.4	Cap and trade (tradable emission permits): চৰকাৰে মুঠ pollution-ৰ সীমা (cap) বান্ধি দিয়ে আৰু firms-এ permits বেচা-কিনা কৰে — প্ৰশাসনিকভাৱে সস্তা আৰু সহজ, আটাইতকৈ cost-effective উপায়েৰে pollution হ্ৰাস কৰে।	(+ 2.3 Q2)	PYQ 2025-Jan	2.7, pp. 7.35 – 7.36
2.7.5	Positive externalities-ৰ বাবে চৰকাৰে producers (supply বঢ়াবলৈ) বা consumers (demand বঢ়াবলৈ)-ক corrective subsidies দিয়ে; producer subsidy-এ production cost আৰু সেয়েহে price হ্ৰাস কৰে।	Q1, Q4	MTP 2025-Jan S2, 2025-Aug S2, 2025-Dec S1	2.7, pp. 7.36 – 7.37

বিষয় 2.8 Merit Goods-ৰ ক্ষেত্ৰত Government Intervention (Government Intervention in The Case of Merit Goods)

3টা Scanner প্রশ্ন · সঘনতা PYQ – · RTP – · MTP 2 · Model Q 1

প্রসংগ	ছাত্র-ছাত্রীৰ বাবে One-liner	Scanner প্রশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
2.8.1	Merit goods-ৰ যথেষ্ট positive (negative নহয়) externalities থাকে আৰু সেইবোৰ সামাজিকভাৱে বাঞ্ছনীয়, কিন্তু market-এ সেইবোৰ কম উৎপাদন আৰু কম consume কৰে (under-produced আৰু under-consumed); উদাহৰণ: education, health care, welfare services, housing, public libraries, public parks।	Q1, Q2 (+ 2.2 Q2)	MTP 2024-Dec S1, 2025-Dec S1, 2026-Apr S2	2.8, p. 7.37
2.8.2	Merit goods-ৰ অপৰ্যাপ্ত যোগানৰ প্ৰতি সঁহাৰি: regulation, subsidies, direct provision, বা এইবোৰৰ মিশ্ৰণ; compulsory insurance, compulsory immunisation আৰু Right of Children to Free and Compulsory Education Act, 2009-ৰ দৰে বাধ্যবাধকতা (mandates)।	(+ 2.3 Q4, 2.5 Q8)	PYQ 2025-Sep; MTP 2026-Apr S1	2.8, p. 7.37
2.8.3	চৰকাৰে সমাজৰ বাবে public park নিৰ্মাণ কৰাটো সকলোৱে একেলগে উপভোগ কৰা good-ৰ direct provision; parks excludable public goods, যাৰ ব্যয় entry fees-ৰ জৰিয়তে বহন কৰিব পাৰি।	MQ 1.2: Q1	Model Q	2.8, p. 7.37; 2.10, p. 7.39

বিষয় 2.12 Information Failure শুধৰাবলৈ Government Intervention (Government Intervention for Correcting Information Failure)

1টা Scanner প্রশ্ন · সঘনতা PYQ – · RTP – · MTP 1

প্রসংগ	ছাত্র-ছাত্রীৰ বাবে One-liner	Scanner প্রশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
2.12.1	Information failure শুধৰাবলৈ চৰকাৰে শুদ্ধ labelling আৰু content disclosure (cigarette packets, nutritional information), mandatory disclosure (SEBI), তথ্যৰ ৰাজহুৱা প্ৰচাৰ আৰু advertising-ৰ নিয়ন্ত্ৰণ বাধ্যতামূলক কৰে।	Q1 (+ 2.5 Q4)	PYQ 2025-May; MTP 2026-Apr S1	2.12, p. 7.40

গোট 3: Budget প্ৰস্তুত কৰাৰ প্ৰক্ৰিয়া — revenue-ৰ উৎস, expenditure management আৰু public debt-ৰ পৰিচালনা (The Process of Budget Making: Sources of Revenue, Expenditure Management and Management of Public Debt)

SM অধ্যায় 7, গোট 3, পৃষ্ঠা 7.51 – 7.71

বিষয় 3.1 পৰিচয় (Introduction)

20টা Scanner প্ৰশ্ন · সঘনতা PYQ 4 · RTP – · MTP 1 · Model Q 15

প্ৰসংগ	ছাত্ৰ-ছাত্ৰীৰ বাবে One-liner	Scanner প্ৰশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
3.1.1	Budget হ'ল 'where the money comes from' আৰু 'where the money goes to'-ৰ এখন বিবৃতি — পৰৱৰ্তী বছৰত চৰকাৰে লাভ কৰাৰ আশা কৰা আৰু ব্যয় কৰাৰ পৰিকল্পনা কৰা সমগ্ৰ revenues আৰু expenditures-ৰ এখন তালিকা (budgeted estimates); ই চৰকাৰৰ বিত্তৰ আটাইতকৈ বিস্তৃত প্ৰতিবেদন।	MQ 1.1: Q1; MQ 1.5: Q1	Model Q ×2	3.1, p. 7.52
3.1.2	Budget হ'ল দেশৰ অৰ্থনৈতিক অগ্ৰাধিকাৰ নিয়ন্ত্ৰণ আৰু পুনৰ্গঠন কৰিবলৈ চৰকাৰৰ হাতত থকা এক শক্তিশালী policy instrument। প্ৰয়োজনীয়তা: সৰ্বাধিক social welfare-ৰ বাবে সীমিত resources-ৰ দক্ষ allocation; অন্যান্য উদ্দেশ্য: ঘোষিত অগ্ৰাধিকাৰ অনুসৰি reallocation, income আৰু wealth-ৰ redistribution, economic fluctuations হ্ৰাস (stability), real GDP-ৰ বহনক্ষম (sustainable) বৃদ্ধি আৰু আঞ্চলিক বৈষম্য (regional disparities) হ্ৰাস।	Q5; MQ 1.1: Q1	PYQ 2026-Sep; Model Q	3.1, pp. 7.51 – 7.52
3.1.3	Consolidated budget-এ Central আৰু State Governments-ৰ receipts আৰু expenditures একেলগে দাঙি ধৰে। SM-এ কেৱল union budget সামৰে — states আৰু local bodies-ৰ নিজস্ব budgetary processes আছে।	MQ 1.1: Q1	Model Q	SM-ত নাই (কেৱল Model Q); তুলনীয়: 3.1, p. 7.52
3.1.4	Cash budget হ'ল short-term cash flow আৰু liquidity পৰিচালনাৰ এক সঁজুলি (এটা business-finance ধাৰণা, SM-ত government-budget শব্দ নহয়)।	MQ 1.5: Q2	Model Q	SM-ত নাই (কেৱল Model Q)
3.1.5	ভাৰতত budget Ministry of Finance-এ NITI Aayog আৰু অন্যান্য সংশ্লিষ্ট ministries-ৰ সৈতে আলোচনা কৰি প্ৰস্তুত কৰে, আৰু fiscal year (1 April ৰ পৰা 31 March) আৰম্ভ হোৱাৰ আগতে Parliament-ৰ দুয়োখন সদনত (both Houses) দাখিল আৰু অনুমোদিত হ'ব লাগিব।	MQ 1.2: Q1, Q2	Model Q ×2	3.2, p. 7.52
3.1.6	Budgetary procedures হ'ল (i) budget প্ৰস্তুতকৰণ (Preparation), (ii) budget দাখিল আৰু বিধিবদ্ধকৰণ (Presentation and enactment), আৰু (iii) budget ৰূপায়ণ (Execution) — অৰ্থাৎ drafting → presentation → approval → execution।	Q1; MQ 1.1: Q2 (+ 3.2 Q9)	MTP 2025-Jan S2, 2026-Apr S1; Model Q	3.2, p. 7.52

প্রসংগ	ছাত্র-ছাত্রীৰ বাবে One-liner	Scanner প্রশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
3.1.7	Article 112: President-এ প্রতিটো financial year-ৰ বাবে Government of India-ৰ আনুমানিক receipts আৰু expenditure-ৰ এখন বিবৃতি Parliament-ৰ দুয়োখন সদনৰ সন্মুখত দাখিল কৰাব — 'Annual Financial Statement' (Constitution-ত 'budget' শব্দটো ব্যৱহাৰ কৰা হোৱা নাই)।	Q2	PYQ 2025-May	3.2, p. 7.52
3.1.8	Budget documents-ত receipts আৰু expenditure এনেদৰে দেখুওৱা হয়: চলিত আৰু আগন্তুক financial year-ৰ বাবে Budget Estimates (BE); কেৱল চলিত বছৰৰ বাবে Revised Estimates (RE); আৰু চলিত বছৰৰ পূৰ্বৰ বছৰৰ Actuals — চলিত বছৰৰ actuals নহয়।	Q4	PYQ 2025-May	3.2, p. 7.53
3.1.9	Finance Bill: budget দাখিলৰ ঠিক পিছতে Lok Sabha-ত উত্থাপন কৰা হয়; ইয়াত budget-ত প্রস্তাৱিত taxes-ৰ আৰোপ, বিলোপ, সংশোধন বা নিয়ন্ত্রণৰ বিৱৰণ থাকে (taxation proposals)। Parliament-এ ইয়াক 75 দিনৰ ভিতৰত গৃহীত কৰিব লাগিব; money bill হিচাপে Rajya Sabha-এ ইয়াক 14 দিনৰ ভিতৰত ঘূৰাই দিব লাগিব; দুয়োখন সদনে গৃহীত কৰাৰ পিছত আৰু President-ৰ সন্মতি পালে ই Act-লৈ পৰিণত হয়।	MQ Finance Bill: Q1, Q2 (+ 3.2 Q8)	MTP 2025-Aug S2; Model Q ×2	3.2, p. 7.55; 3.5 (Budget-ৰ ধাৰণা — Budget concepts), p. 7.64
3.1.10	Outcome budget-এ schemes-ৰ budgetary allocations আৰু output আৰু outcome indicators-ৰ জৰিয়তে জোখা সেইবোৰৰ বার্ষিক performance targets-ৰ মাজত প্রত্যক্ষ সংযোগ স্থাপন কৰে — পূৰ্বৰ বছৰৰ outlays লৈ ministries-এ কি কৰিলে আৰু ধন অনুমোদিত উদ্দেশ্যত খৰচ হ'ল নে নাই, তাৰ এখন progress card।	MQ Outcome budget: Q1, Q2 (+ 3.5 Q14)	MTP 2025-Aug S2; Model Q ×2	3.5 (Budget-ৰ ধাৰণা — Budget concepts), p. 7.64
3.1.11	Guillotine: demands for grants-ৰ ওপৰত আলোচনাৰ নির্ধাৰিত সময় (শেষ নির্ধাৰিত দিন) শেষ হোৱাৰ পিছত Lok Sabha-ৰ Speaker-এ বাকী থকা সকলো demands for grants, আলোচনা হওক বা নহওক, সদনৰ ভোটলৈ দিয়ে — নির্দিষ্ট সময়ৰ ভিতৰত financial proposals-ৰ ওপৰত বিতর্ক সামৰণি মৰাৰ এক কৌশল।	Q3; MQ Guillotine: Q1, Q2 (+ 3.5 Q12)	PYQ 2025-May; MTP 2025-Aug S2; Model Q ×2	3.2, p. 7.55; 3.5 (Budget-ৰ ধাৰণা — Budget concepts), p. 7.64
3.1.12	Cut motions হ'ল demands for grants-ত চৰকাৰে বিচৰা ধনৰাশি হ্রাস কৰাৰ প্রস্তাৱ — মিতব্যয়িতা (economy), policy-ত মতানৈক্য, বা কোনো অভিযোগ (grievance) উত্থাপনৰ ভিত্তিত; Lok Sabha-এ যিকোনো demand মানি ল'ব, অস্বীকাৰ কৰিব বা হ্রাস কৰিব পাৰে।	MQ Cut Motions: Q1, Q2	Model Q ×2	3.2, p. 7.55; 3.5 (Budget-ৰ ধাৰণা — Budget concepts), p. 7.64

বিষয় 3.2 Budget প্রস্তুত কৰাৰ প্রক্রিয়া (The Process of Budget Making)

9টা Scanner প্রশ্ন · সঘনতা PYQ 3 · RTP 1 · MTP 7

প্রসংগ	ছাত্র-ছাত্রীৰ বাবে One-liner	Scanner প্রশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
3.2.1	*বিষয় 3.1 চাওক: তিনিটা budgetary procedures — Preparation; Presentation and enactment; Execution /*	Q9	MTP 2026-Apr S1	3.2, p. 7.52

প্রসংগ	ছাত্র-ছাত্রীৰ বাবে One-liner	Scanner প্রশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
3.2.2	Finance Minister-এ প্ৰথমে Lok Sabha-ত budget speech-ৰ সৈতে budget (Annual Financial Statement) দাখিল কৰে; তাৰ অলপ পিছতে ইয়াক Rajya Sabha-ৰ মেজত দাখিল কৰা হয়। Rajya Sabha-এ demands for grants-ৰ ওপৰত ভোট নিদিয়ে — ই কেৱল এক সাধাৰণ আলোচনা কৰে।	Q5	RTP 2025-May; MTP 2025-Apr S1	3.2, pp. 7.53 – 7.55
3.2.3	Budget speech-ৰ উপৰি দাখিল কৰা budget documents: Annual Financial Statement (AFS); Demands for Grants (DG); Finance Bill; আৰু FRBM Act-ৰ অধীনত বাধ্যতামূলক দুখন বিবৃতি — Macro-Economic Framework Statement আৰু Medium-Term Fiscal Policy cum Fiscal Policy Strategy Statement (লগতে নখন ব্যাখ্যামূলক নথি)।	Q6 (+ 3.5 Q1)	MTP 2024-Aug, 2025-May S2, 2025-Aug S1	3.2, p. 7.54
3.2.4	*বিষয় 3.1 চাওক: Finance Bill-এ চৰকাৰৰ taxation proposals কার্যকৰী কৰে আৰু ইয়াক Lok Sabha-ত উত্থাপন কৰা হয়।*	Q8	MTP 2025-Aug S2	3.2, p. 7.55; 3.5 (Budget-ৰ ধাৰণা — Budget concepts), p. 7.64
3.2.5	Capital expenditure-ৰ ফলত physical বা financial assets সৃষ্টি হয় বা financial liabilities হ্ৰাস পায় — land, buildings, machinery আৰু equipment, shares-ত investment, আৰু loans আৰু advances — সেয়ে capital budget-এ দীর্ঘম্যাদী investments আৰু projects-ৰ বিত্ত যোগায়।	Q7	MTP 2025-Apr S1	3.5 (Budget-ৰ ধাৰণা — Budget concepts), pp. 7.62 – 7.63
3.2.6	*বিষয় 3.3 চাওক: SM-ৰ মতে tax revenue-ৰ বহল উৎসসমূহ হ'ল corporation tax, taxes on income, wealth tax, customs duties, union excise duties, GST (compensation cess সহ) আৰু taxes on union territories — stamp duty এই তালিকাত নাই।*	Q1	MTP 2024-Dec S1	3.3, p. 7.56
3.2.7	*বিষয় 3.3 চাওক: revenue receipts-এ কোনো liability সৃষ্টি নকৰে আৰু assets-ও হ্ৰাস নকৰে; non-debt capital receipts হ'ল loans আৰু advances-ৰ আদায় (recoveries) আৰু miscellaneous capital receipts (disinvestment) ।*	Q2, Q3	PYQ 2025-Jan (×2)	3.3, pp. 7.56 – 7.57; 3.5 (Budget-ৰ ধাৰণা — Budget concepts), p. 7.62
3.2.8	*বিষয় 3.5 চাওক: চৰকাৰে banker হিচাপে কাম কৰা সকলো fund flows-ৰ বাবে Public Account (Article 266) ব্যৱহাৰ কৰা হয়।*	Q4	PYQ 2025-Sep	3.5 (Budget-ৰ ধাৰণা — Budget concepts), p. 7.65

বিষয় 3.3 Revenue-ৰ উৎস (Sources of Revenue)

6টা Scanner প্ৰশ্ন · সঘনতা PYQ 5 · RTP – · MTP 1

প্ৰসংগ	ছাত্ৰ-ছাত্ৰীৰ বাবে One-liner	Scanner প্ৰশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
3.3.1	চৰকাৰী receipts দুই প্ৰকাৰৰ: Revenue receipts (tax revenue + non-tax revenue), যিয়ে কোনো liability সৃষ্টি নকৰে আৰু চৰকাৰৰ assets-ও হ্ৰাস নকৰে; আৰু Capital receipts (debt receipts + non-debt capital receipts), যিয়ে assets হ্ৰাস কৰে বা liabilities বৃদ্ধি কৰে।	(+ 3.2 Q3)	PYQ 2025-Jan	3.3, p. 7.56; 3.5 (Budget-ৰ ধাৰণা — Budget concepts), p. 7.62
3.3.2	(Tax) revenue-ৰ বহল উৎস: corporation tax; taxes on income; wealth tax; customs duties; union excise duties; GST compensation cess সহ goods and services tax; taxes on union territories। সেয়েহে GST compensation cess হ'ল tax revenue।	Q4, Q6 (+ 3.2 Q1)	PYQ 2026-May, 2026-Sep; MTP 2024-Dec S1	3.3, p. 7.56
3.3.3	Non-tax revenues: interest receipts; public sector enterprises-ৰ পৰা dividends আৰু profits আৰু RBI-ৰ পৰা surplus transfers; অন্যান্য non-tax revenues; আৰু union territories-ৰ receipts।	Q4, Q5, Q6	PYQ 2026-May, 2026-Sep; MTP 2026-Apr S1	3.3, pp. 7.56 – 7.57
3.3.4	Capital receipts: Non-debt — loans আৰু advances-ৰ আদায় (recoveries), miscellaneous capital receipts (disinvestment আদি); Debt — market loans, short-term/Treasury bill borrowings, small savings-ৰ বিপৰীতে জাৰি কৰা securities, State provident fund (net), net external debts, অন্যান্য receipts (net)।	Q6 (+ 3.2 Q2)	PYQ 2025-Jan, 2026-Sep	3.3, p. 7.57
3.3.5	GST (1 July 2017 ৰ পৰা)-এ production-based ব্যৱস্থাৰ ঠাইত consumption-based ব্যৱস্থা আনিলে আৰু অধিকাংশ indirect taxes — excise, service tax, sales tax/VAT, octroi — সামৰি ল'লে, কিন্তু income tax নহয়; goods আৰু services-ৰ inter-state movement আৰু imports আৰু exports-ৰ ওপৰত IGST প্ৰযোজ্য হয় (states-এ SGST, union-এ CGST)।	Q1, Q2, Q3	PYQ 2025-Jan, 2026-Jan (×2)	গোট 1, 1.5 (কেন্দ্ৰ আৰু ৰাজ্যৰ বিত্ত — Centre and State Finance), p. 7.14

বিষয় 3.4 Public Expenditure Management

39টা Scanner প্ৰশ্ন · সঘনতা PYQ 9 · RTP 2 · MTP 17 · Model Q 11

প্ৰসংগ	ছাত্ৰ-ছাত্ৰীৰ বাবে One-liner	Scanner প্ৰশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
3.4.1	অনুৎপাদনশীল public expenditure-ৰ অৰ্থনৈতিক খৰচ: বৃহৎ deficits, উচ্চ মাত্ৰাৰ taxation, নিম্ন economic growth, আন ঠাইত ব্যৱহাৰৰ বাবে কম resources আৰু ভৱিষ্যতে অধিক debt burden — অত্যধিক বা অপৰিকল্পিত ব্যয়ে fiscal crisis আৰু debt burden-লৈ লৈ যায়।	Q17, Q22	RTP 2026-Jan; MTP 2025-May S2	3.4, p. 7.58

প্রসংগ	ছাত্র-ছাত্রীৰ বাবে One-liner	Scanner প্রশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
3.4.2	SM-ত expenditure-ৰ শ্রেণীবিভাজন: Centre's expenditure (establishment expenditure, central sector schemes, CPSEs আৰু autonomous bodies সহ other central expenditure) বনাম centrally sponsored schemes আৰু other transfers (CSS, Finance Commission transfers, states-লৈ other transfers); revenue বনাম capital; আৰু 'charged' বনাম voted। Plan / non-Plan পার্থক্য বিলোপ কৰা হৈছে।	Q16	MTP 2024-Dec S1	3.4, p. 7.59; 3.2, p. 7.54; Unit 1, p. 7.13
3.4.3	পুৰণি (2017-18-ৰ পূর্বৰ) শ্রেণীবিভাজনত Non-Plan expenditure-এ defence, interest payments, salaries আৰু pensions, আৰু subsidies সামৰিছিল।	Q23	MTP 2026-Apr S2	SM-ত নাই (কেৱল MTP-ত)
3.4.4	ফলপ্রসূ government budgeting-ৰ উপাদান: aggregate fiscal discipline, allocative efficiency আৰু operational efficiency (revenue maximisation নহয়)। Medium-term fiscal framework-ৰ সৈতে strategic planning আৰু programme budgeting আৰু evaluation-ৰ জৰিয়তে allocative efficiency উন্নত হয়; information asymmetry-ৰ বাবে operational efficiency ক্ষতিগ্রস্ত হয় — resources আবণ্টন কৰাসকলতকৈ service providers-এ outputs আৰু costs-ৰ বিষয়ে বেছি জানে।	Q18, Q19, Q20	MTP 2025-Aug S2 (×3)	SM-ত নাই (কেৱল MTP-ত)
3.4.5	ভাল public expenditure management-ৰ উপাদানত economy, productivity আৰু elasticity অন্তর্ভুক্ত — 'deficit' ইয়াৰ এটা নহয়।	Q21	MTP 2025-Dec S1	SM-ত নাই (কেৱল MTP-ত)
3.4.6	Balanced budget: revenue = expenditure। Unbalanced budget: surplus (receipts > expenditure) বা deficit (estimated receipts < expenditure); আশা কৰা revenue-তকৈ বেছি পৰিকল্পিত expenditure হ'ল budget deficit, যিয়ে liabilities বৃদ্ধি কৰে বা reserves হ্রাস কৰে।	Q8	MTP 2025-Jan S2	3.5 (Budget-ৰ ধাৰণা — Budget concepts), p. 7.62
3.4.7	Budgetary (overall) deficit = মুঠ আনুমানিক revenue-তকৈ মুঠ আনুমানিক expenditure-ৰ আধিক্য — revenue আৰু capital দুয়োটাকে ধৰি সকলো receipts আৰু expenditure-ৰ পার্থক্য (যেনে 60,000 − 54,000 = 6,000)।	Q13, Q14; MQ Budgetary Deficit or: Q1	PYQ 2025-Sep, 2026-Jan; Model Q	3.5 (Budget-ৰ ধাৰণা — Budget concepts), p. 7.63
3.4.8	Revenue deficit = Revenue expenditure − Revenue receipts (কেৱল revenue account); ই দেখুৱায় যে চৰকাৰৰ স্বাভাৱিক কার্য পৰিচালনাৰ current expenditure-তকৈ current receipts কম।	Q15, Q27; MQ Revenue Deficit: Q1, Q2	PYQ 2026-Jan, 2026-Sep; Model Q ×2	3.5 (Budget-ৰ ধাৰণা — Budget concepts), p. 7.63
3.4.9	Fiscal deficit = Total expenditure − Total receipts excluding borrowing = (Revenue exp. + Capital exp.) − (Revenue receipts + Capital receipts excluding borrowing) = Revenue deficit + (Capital exp. − Capital receipts excluding borrowing)। ই revenue আৰু capital দুয়োটা account সামৰে আৰু প্রায়ে GDP-ৰ % হিচাপে উল্লেখ কৰা হয়।	Q7, Q28; MQ Budgetary Deficit or: Q2; MQ Revenue Deficit: Q2; MQ Fiscal Deficit: Q1, Q2	PYQ 2025-Jan, 2026-Sep; Model Q ×4	3.5 (Budget-ৰ ধাৰণা — Budget concepts), p. 7.63

প্রসংগ	ছাত্র-ছাত্রীৰ বাবে One-liner	Scanner প্রশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
3.4.10	Fiscal deficit borrowing-ৰ জৰিয়তে পূৰণ কৰিব লাগে, সেয়ে ই সকলো উৎসৰ পৰা চৰকাৰৰ মুঠ borrowing requirement নির্দেশ কৰে; যদি ইয়াৰ বৃহৎ অংশ revenue deficit হয়, তেন্তে borrowing investment-ৰ পৰিৱর্তে consumption-ত ব্যৱহাৰ হৈছে (সেয়ে capital formation-ৰ বাবে revenue surplus প্রয়োজন)।	Q6, Q24	MTP 2024-Dec S1, 2026-Apr S2	3.5 (Budget-ৰ ধাৰণা — Budget concepts), p. 7.64
3.4.11	Primary deficit = Fiscal deficit − Net interest liabilities (interest payments − interest receipts): interest বাদ দি borrowing requirement। সেয়েহে Fiscal deficit = Primary deficit + Net interest liabilities (20,500 + 3,500 = 24,000)।	Q2, Q12, Q25, Q26; MQ Primary Deficit: Q1, Q2	PYQ 2024-Sep, 2026-Sep; MTP 2025-May S2, 2026-Apr S2; Model Q ×2	3.5 (Budget-ৰ ধাৰণা — Budget concepts), p. 7.64
3.4.12	Deficit financing-এ উৎপাদন (output)-ৰ আগতেই মানুহৰ purchasing power বৃদ্ধি কৰে, ফলত দাম ক্রমাগতভাৱে বাঢ়ি যায় (inflation); চৰকাৰৰ অধিক borrowing-এ interest rates বৃদ্ধি কৰে আৰু ভৱিষ্যৎ প্রজন্মৰ ওপৰত বোজা চপায়।	Q9	MTP 2025-Jan S2	4.4.7, p. 7.82 (Unit 4)
3.4.13	*বিষয় 3.5 চাওক: চৰকাৰৰ চুটি-ম্যাদী নগদ ধনৰ প্রয়োজন পূৰণৰ বাবে treasury bills জাৰি কৰা হয়; fiscal deficit-ৰ বিত্তযোগানৰ বাবে দীর্ঘম্যাদী সম্পদ সংগ্রহ কৰিবলৈ dated securities ব্যৱহাৰ কৰা হয়।*	Q10	RTP 2025-Jan	3.5, p. 7.60
3.4.14	*বিষয় 3.5 চাওক: public debt হৈছে মানুহৰ সঞ্চয় সুদসহ পৰিশোধযোগ্য ঋণ হিচাপে সংগ্রহ কৰোঁতে চৰকাৰে লোৱা ঋণ; public debt management মানে ঋণৰ আকাৰ, গঠন, maturity, interest আৰু redemption এনেদৰে পৰিচালনা কৰা যাতে দীর্ঘম্যাদত আটাইতকৈ কম খৰচ হয় আৰু ঋণ sustainable হৈ থাকে।*	Q11; MQ 1.1: Q1; MQ 1.5: Q1	MTP 2025-Apr S1; Model Q ×2	3.5, pp. 7.59 – 7.60
3.4.15	*বিষয় 3.5 চাওক: external debt-ৰ পৰিচালনা Department of Economic Affairs (Ministry of Finance)-এ কৰে; 2016 চনত DEA-ৰ অধীনত Public Debt Management Cell গঠন কৰা হৈছিল।*	Q1, Q4	PYQ 2024-Sep; MTP 2024-Dec S1	3.5, pp. 7.60 – 7.61
3.4.16	Debt-to-GDP ratio-এ দেশৰ economic output-ৰ তুলনাত ঋণৰ অনুপাত জোখে — ই debt sustainability-ৰ এটা সূচক, যি ঋণৰ পৰিমাণ আৰু ঋণ পৰিশোধ (service) কৰিব পৰা চৰকাৰৰ সামর্থ্যৰ ওপৰত নির্ভৰ কৰে।	Q3; MQ 1.5: Q2	MTP 2024-Dec S1; Model Q	3.5, p. 7.59 (SM-ত এই ratio-ৰ নাম উল্লেখ নাই)
3.4.17	External debt ঋণ লোৱাৰ (contracting) সময়ত প্রযোজ্য (ঐতিহাসিক) exchange rate-ত দেখুওৱা হয়।	Q5	MTP 2024-Dec S1	SM-ত নাই (কেৱল MTP-ত)

বিষয় 3.5 Public Debt Management

25টা Scanner প্রশ্ন · সঘনতা PYQ 6 · RTP – · MTP 14 · Model Q 6

প্রসংগ	ছাত্র-ছাত্রীৰ বাবে One-liner	Scanner প্রশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
3.5.1	Public debt হৈছে Consolidated Fund of India-ত লোৱা আভ্যন্তৰীণ আৰু বাহ্যিক উৎসৰ পৰা চৰকাৰী ঋণ — মানুহৰ সঞ্চয় সুদসহ পৰিশোধযোগ্য ঋণ হিচাপে সংগ্রহ কৰোঁতে লোৱা ঋণ। Public debt management হৈছে ঋণৰ আকাৰ আৰু গঠন, ইয়াৰ maturity pattern, interest rates আৰু redemption (পৰিশোধ) নির্ধাৰণ কৰা — আকাংক্ষিত risk আৰু cost-ৰ স্তৰত প্রয়োজনীয় পুঁজি সংগ্রহ কৰা।	Q10, Q18 (+ 3.4 MQ 1.5 Q1, 3.4 Q11)	MTP 2025-Apr S1, 2025-May S2, 2025-Aug S1, 2026-Apr S2; Model Q	3.5, pp. 7.59 – 7.60
3.5.2	Debt management-ৰ উদ্দেশ্য: আটাইতকৈ কম সম্ভৱপৰ দীর্ঘম্যাদী borrowing cost-ত কেন্দ্রীয় চৰকাৰৰ বিত্তীয় প্রয়োজন পূৰণ কৰা, মুঠ ঋণ sustainable স্তৰৰ ভিতৰত ৰখা আৰু domestic bond market বিকশিত কৰা; কৌশলটো তিনিটা স্তম্ভৰ (pillars) ওপৰত থিয় হৈ আছে — low cost of borrowing, risk mitigation আৰু market development।	Q15 (+ 3.4 MQ 1.1 Q1)	MTP 2026-Apr S1; Model Q	3.5, p. 7.60
3.5.3	Public debt management-ৰ প্রতিষ্ঠানসমূহ: RBI — ইয়াৰ Internal Debt Management Department-ৰ জৰিয়তে domestic marketable debt (dated securities, treasury bills, cash management bills); Ministry of Finance / Department of Economic Affairs — external debt; MoF Budget Division আৰু RBI — অন্যান্য liabilities (small savings, deposits, reserve funds)। SEBI-ৰ কোনো ভূমিকা নাই। 2016 চনত DEA-ৰ অধীনত Public Debt Management Cell (PDMC) গঠন কৰা হৈছিল।	Q9, Q13 (+ 3.4 Q1, 3.4 Q4)	PYQ 2024-Sep, 2026-May; MTP 2024-Dec S1, 2025-Aug S2	3.5, pp. 7.60 – 7.61
3.5.4	T-bills-এ চুটি-ম্যাদী নগদ ধনৰ প্রয়োজন পূৰণ কৰে; dated securities-এ fiscal deficit-ৰ বিত্তযোগান ধৰে। 1997 চনৰ পৰা RBI-এ নগদ ধনৰ প্রবাহত সাময়িক অসামঞ্জস্য (mismatches) দূৰ কৰিবলৈ ৰাজ্য চৰকাৰসমূহক Ways and Means Advances (WMA) হিচাপে তিনি মাহলৈকে চুটি-ম্যাদী ঋণ (credit) দিয়ে।	Q17 (+ 3.4 Q10)	RTP 2025-Jan; MTP 2026-Apr S2	3.5, p. 7.60
3.5.5	FRBM Act, 2003-এ deficit, আৰু তাৰ যোগেদি debt, এটা sustainable স্তৰলৈ হ্রাস কৰাৰ বাবে আইনী কাঠামো (legislative framework) প্রদান কৰে। উদ্দেশ্য: fiscal management-ত inter-generational equity; দীর্ঘম্যাদী macroeconomic stability; fiscal আৰু monetary policy-ৰ মাজত উন্নত সমন্বয়; fiscal operations-ত transparency।	Q5, Q19	PYQ 2026-Sep; MTP 2025-Jan S2	3.5, p. 7.61
3.5.6	*বিষয় 3.2 চাওক: FRBM Act-ৰ অধীনত বাধ্যতামূলক (mandated) budget documents কেৰল Macro-Economic Framework Statement আৰু Medium-Term Fiscal Policy cum Fiscal Policy Strategy Statement।*	Q1	MTP 2024-Aug	3.2, p. 7.54

প্রসংগ	ছাত্র-ছাত্রীৰ বাবে One-liner	Scanner প্রশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
3.5.7	Fiscal deficit হৈছে fiscal framework-ৰ মূল operational target (debt হৈছে anchor)।	Q4	MTP 2024-Dec S1	SM-ত নাই (কেৱল MTP-ত)
3.5.8	Department of Expenditure (Ministry of Finance) হৈছে কেন্দ্ৰীয় চৰকাৰৰ public financial management system তত্ত্বাৱধান কৰা আৰু ৰাজ্যৰ বিত্তৰ সৈতে জড়িত বিষয়সমূহ (Finance Commission আৰু Pay Commission-ৰ পৰামৰ্শ, audit observations, কেন্দ্ৰীয় চৰকাৰৰ accounts) চোৱাচিতা কৰাৰ nodal department।	Q3, Q6	PYQ 2025-May; MTP 2024-Dec S1	3.4, p. 7.58
3.5.9	Consolidated Fund of India (Article 266): সকলো আদায় হোৱা revenues, লোৱা loans আৰু loans-ৰ পৰিশোধ হিচাপে পোৱা ধন ইয়াত জমা হয় আৰু চৰকাৰৰ সকলো expenditure ইয়াৰ পৰাই কৰা হয় — কেৱল Parliament-এ appropriate কৰিলেহে; ইয়াৰ revenue আৰু capital divisions আছে।	Q2; MQ Consolidated Fund of: Q1	PYQ 2024-Sep; Model Q	3.5 (Budget-ৰ ধাৰণা — Budget concepts), p. 7.65
3.5.10	'Charged' expenditure — যেনে President আৰু তেওঁৰ কার্যালয়, Supreme Court-ৰ Judges আৰু উচ্চপদস্থ সাংবিধানিক বিষয়াসকলৰ দৰমহা আৰু ভাট্টা (emoluments and allowances) (আৰু public debt-ৰ ওপৰত interest) — Consolidated Fund of India-ৰ ওপৰত charged হয় আৰু Parliament-ৰ vote-ৰ অধীন নহয়।	Q16; MQ Consolidated Fund of: Q2	MTP 2026-Apr S1; Model Q	3.2, p. 7.54
3.5.11	Contingency Fund of India: আগতীয়া আইনী অনুমোদন (prior legislative approval) নোলোৱাকৈ জৰুৰী অপ্ৰত্যাশিত ব্যয় পূৰণৰ বাবে advances দিবলৈ President-ৰ হাতত ৰখা হয়; এই advances পিছত Consolidated Fund-ৰ পৰা পূৰণ (recoupment)-ৰ বাবে Parliament-ত জনোৱা হয়। (ইয়াৰ corpus Parliament-এ নির্ধাৰণ কৰে।)	MQ Contingency Fund of: Q1, Q2	Model Q ×2	3.5 (Budget-ৰ ধাৰণা — Budget concepts), p. 7.65
3.5.12	Public Account (Article 266; SM-ত 266(1) লিখা আছে): চৰকাৰে banker হিচাপে কাম কৰা সকলো fund flows-ৰ বাবে ব্যৱহৃত — যেনে provident funds আৰু small savings; এই ধন জমাকাৰীসকলৰ (depositors) আৰু ইয়াৰ ব্যয়ৰ বাবে Parliamentary approval-ৰ প্ৰয়োজন নাই।	MQ Public Account: Q1, Q2 (+ 3.2 Q4)	PYQ 2025-Sep; Model Q ×2	3.5 (Budget-ৰ ধাৰণা — Budget concepts), p. 7.65
3.5.13	*বিষয় 3.4 চাওক: Fiscal deficit = Total expenditure − (Revenue receipts + Capital receipts excluding borrowing) = Revenue deficit + Capital expenditure − Capital receipts excluding borrowing (17,000 − 12,000 = 5,000; 5,000 + 45,000 − 42,500 = 7,500) /*	Q7, Q8	PYQ 2025-Sep, 2026-May	3.5 (Budget-ৰ ধাৰণা — Budget concepts), p. 7.63
3.5.14	Effective revenue deficit = Revenue deficit − Grants for creation of capital assets (মূলধনী সম্পদ সৃষ্টিৰ বাবে দিয়া অনুদান)।	Q11	MTP 2025-Aug S2	SM-ত নাই (কেৱল MTP-ত)
3.5.15	*বিষয় 3.1 চাওক: Guillotine — সকলো বাকী থকা demands for grants একেলগে vote-লৈ দিয়া হয়।*	Q12	MTP 2025-Aug S2	3.2, p. 7.55

প্রসংগ	ছাত্র-ছাত্রীৰ বাবে One-liner	Scanner প্ৰশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
3.5.16	*বিষয় 3.1 চাওক: outcome budget-এ budgetary allocations-ক performance (output আৰু outcome) targets-ৰ সৈতে সংযোগ কৰে।*	Q14	MTP 2025-Aug S2	3.5 (Budget-ৰ ধাৰণা — Budget concepts), p. 7.64

গোট 4: Fiscal Policy

SM অধ্যায় 7, গোট 4, পৃষ্ঠা 7.72 – 7.85

বিষয় 4.1 পৰিচয় (Introduction)

15টা Scanner প্ৰশ্ন · সঘনতা PYQ 7 · RTP – · MTP 9

প্রসংগ	ছাত্র-ছাত্রীৰ বাবে One-liner	Scanner প্ৰশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
4.1.1	Fiscal policy হৈছে চৰকাৰৰ (Finance Ministry, RBI নহয়) সুচিন্তিত নীতি, যাৰ অধীনত ই economic activity-ৰ ধৰণ আৰু aggregate demand, output আৰু employment-ৰ স্তৰ প্ৰভাৱিত কৰিবলৈ taxation, public expenditure আৰু public borrowing ব্যৱহাৰ কৰে; চৰকাৰৰ taxation আৰু expenditure নীতি একেলগে ইয়াৰ fiscal policy।	Q1, Q5, Q6, Q9, Q15 (+ 4.4 Q12)	PYQ 2020-Nov, 2023-Dec, 2026-Sep; MTP 2024-Dec S1 (×2), 2025-Jan S2, 2025-Aug S1	4.1, p. 7.72
4.1.2	Fiscal policy-ৰ সঁজুলি: taxes, government expenditure, public debt আৰু government budget (budgetary tools: taxation-সহ public revenue, public expenditure, public debt আৰু deficit financing)। Interest rates, money supply আৰু inflation targeting হৈছে monetary tools।	Q3, Q4	PYQ 2024-Sep; MTP 2024-Aug	4.1, p. 7.72; 4.4, p. 7.76
4.1.3	Fiscal policy এটা demand-side policy; full employment-ত উৎপাদন কৰি থকা economy-ক fiscal policy-ৰ ৰূপত চৰকাৰী পদক্ষেপৰ প্ৰয়োজন নহয়।	Q11	PYQ 2025-May	4.1, p. 7.72
4.1.4	*বিষয় 4.2 চাওক: সাধাৰণ উদ্দেশ্য — full employment, price stability, ত্বৰান্বিত economic development, income আৰু wealth-ৰ সমতাপূৰ্ণ বিতৰণ (export/import promotion নহয়)।*	Q14	PYQ 2026-Jan	4.2, p. 7.73
4.1.5	*বিষয় 4.4 চাওক: fiscal policy-এ progressive taxation আৰু লক্ষ্যভিত্তিক (targeted) welfare spending-ৰ জৰিয়তে বৈষম্য (inequality) হ্ৰাস কৰে।*	Q12	MTP 2025-Aug S2	4.4.6, p. 7.80
4.1.6	*বিষয় 3.4 চাওক: revenue বা capital expenditure-ৰ উল্লেখযোগ্য বৃদ্ধিয়ে (total expenditure non-borrowed receipts-তকৈ বেছি হ'লে) fiscal deficit বহল কৰে।*	Q7	MTP 2024-Dec S1	3.5 (Budget concepts), p. 7.63 (গোট 3)
4.1.7	এটা deficit budget-ৰ বিত্তযোগান borrowing বা monetisation (অতিৰিক্ত ধন সৃষ্টি)-ৰ জৰিয়তে কৰিব পাৰি; কেৱল monetisation (deficit financing)-এহে money supply বৃদ্ধি কৰে — বাইজৰ পৰা borrowing-এ aggregate demand সংকুচিত কৰে।	Q8	MTP 2024-Dec S1	4.4.1, p. 7.77; 4.4.3, p. 7.78

প্রসংগ	ছাত্র-ছাত্রীৰ বাবে One-liner	Scanner প্ৰশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
4.1.8	চৰকাৰী borrowing বৃদ্ধিয়ে ভৱিষ্যৎ প্ৰজন্মৰ ওপৰত স্থায়ী বোজা সৃষ্টি কৰে, কাৰণ ঋণ পৰিশোধ কৰিবই লাগিব (অধিক taxes আৰু debt-servicing); ধাৰলৈ লোৱা ধন উৎপাদনশীলভাৱে ব্যৱহাৰ নহ'লে ঋণ পৰিশোধৰ বাবে উদ্বৃত্ত (surpluses) যথেষ্ট নহ'ব।	Q10	MTP 2025-Apr S1	4.4.7, p. 7.82
4.1.9	ভাৰতত fiscal federalism Finance Commission (Article 280)-এ বজাই ৰাখে — fiscal federalism-ৰ কেন্দ্ৰবিন্দুত থকা সাংবিধানিক সংস্থা।	Q2	PYQ 2024-Jun	গোট 1, 1.5 (Centre and State Finance), pp. 7.12 – 7.13
4.1.10	Fiscal reforms (1991)-ত আছিল সুস্থিৰ আৰু স্বচ্ছ tax structure, উন্নত tax compliance, চৰকাৰী expenditure নিয়ন্ত্ৰণ, subsidies হ্ৰাস, disinvestment আৰু private sector-ৰ অংশগ্ৰহণত উৎসাহ।	Q13	PYQ 2025-Sep	SM Chapter 10, 10.4.1, pp. 10.10 – 10.11

বিষয় 4.2 Fiscal Policy-ৰ উদ্দেশ্য (Objectives of Fiscal Policy)

9টা Scanner প্ৰশ্ন · সঘনতা PYQ 3 · RTP 1 · MTP 6

প্রসংগ	ছাত্র-ছাত্রীৰ বাবে One-liner	Scanner প্ৰশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
4.2.1	Fiscal policy-ৰ আটাইতকৈ সাধাৰণ উদ্দেশ্য: full employment লাভ আৰু বজাই ৰখা; price stability বজাই ৰখা; economic development-ৰ হাৰ ত্বৰান্বিত কৰা; income আৰু wealth-ৰ সমতাপূৰ্ণ বিতৰণ (অগ্ৰাধিকাৰ বেলেগ — উন্নত দেশত stability আৰু equality; উন্নয়নশীল দেশত growth, employment আৰু equity)।	Q8 (+ 4.1 Q14)	PYQ 2026-Jan; MTP 2025-Dec S1	4.2, p. 7.73
4.2.2	GDP = C + I + G + NX: চৰকাৰে G পোনপটীয়াকৈ নিয়ন্ত্ৰণ কৰে আৰু taxes, transfers আৰু expenditure-ৰ জৰিয়তে C, I আৰু NX পৰোক্ষভাৱে প্ৰভাৱিত কৰে — গতিকে অধিক চৰকাৰী spending, বা অধিক spending-ৰ সৈতে tax cut-এ aggregate demand সোঁফালে shift কৰে; tax বৃদ্ধিয়ে ইয়াক বাওঁফালে shift কৰে।	Q3	MTP 2024-Dec S1	4.2, p. 7.74
4.2.3	*বিষয় 4.3 চাওক: recession-ত counter-cyclical (expansionary) policy — demand উদ্দীপিত কৰিবলৈ taxes হ্ৰাস আৰু/বা government expenditure বৃদ্ধি।*	Q5, Q6	RTP 2026-Jan; MTP 2025-Jan S2 (×2)	4.3, pp. 7.74 – 7.75
4.2.4	*বিষয় 4.3 চাওক: contractionary fiscal policy-এ inflationary phase-ত economic activity সংযত কৰে — government spending হ্ৰাস আৰু/বা taxes বৃদ্ধি।*	Q1, Q7	PYQ 2024-Jun, 2025-Sep	4.3, p. 7.75
4.2.5	*বিষয় 4.3 চাওক: deflation বা মন্থৰ কাৰ্যকলাপৰ সময়ত (resources-ৰ কম ব্যৱহাৰ), fiscal policy-এ aggregate spending বৃদ্ধি কৰি effective demand-ৰ ঘাটি পূৰণ কৰে।*	Q2	PYQ 2024-Jun	4.3, pp. 7.75 – 7.76
4.2.6	*বিষয় 4.3 চাওক: pump priming — স্থবিৰ (depressed) economy-ত government expenditure-ৰ এককালীন (one-shot) যোগান — এটা fiscal policy measure।*	Q4, Q9	MTP 2024-Dec S1, 2026-Apr S2	SM-ত নাই (কেৱল MTP-ত)

বিষয় 4.3 Fiscal Policy-ৰ প্ৰকাৰ (Types of Fiscal Policy)

7টা Scanner প্ৰশ্ন · সঘনতা PYQ 2 · RTP 1 · MTP 4

প্ৰসংগ	ছাত্ৰ-ছাত্ৰীৰ বাবে One-liner	Scanner প্ৰশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
4.3.1	Expansionary fiscal policy-এ contractionary phase (recession)-ত economy-ক উদ্দীপিত কৰে — 'recessionary gap' বন্ধ কৰে — taxes (direct আৰু indirect) হ্ৰাস কৰি, government expenditure বৃদ্ধি কৰি, বা দুয়োটাৰ সংমিশ্ৰণেৰে; ইয়াৰ ফলত budget deficits হ'ব পাৰে।	Q6, Q7 (+ 4.2 Q5, 4.2 Q6)	RTP 2026-Jan; MTP 2025-Jan S2 (×2), 2025-Aug S1, 2026-Apr S2	4.3 (a), pp. 7.74 – 7.75
4.3.2	Contractionary fiscal policy-এ inflationary phase-ত economic activity সংযত কৰে — 'inflationary gap' নাইকিয়া কৰে — government spending হ্ৰাস, personal income আৰু/বা business taxes বৃদ্ধি, বা দুয়োটাৰে জৰিয়তে; ইয়াৰ ফলত budget deficit সৰু হোৱা বা surplus ডাঙৰ হোৱা উচিত।	Q4 (+ 4.2 Q1, 4.2 Q7)	PYQ 2024-Jun, 2025-Sep; MTP 2025-Jan S2	4.3 (b), p. 7.75
4.3.3	Inflation-ৰ সময়ত চৰকাৰে disposable incomes কমাবলৈ আৰু উদ্বৃত্ত purchasing power আঁতৰাবলৈ নিজৰ expenditure হ্ৰাস কৰে, নতুন taxes আৰোপ কৰে আৰু প্ৰচলিত taxes-ৰ হাৰ বৃদ্ধি কৰে।	Q1	PYQ 2024-Sep	4.4.1 and 4.4.2, p. 7.77
4.3.4	সামৰণিত: inflation-ত fiscal policy-এ অত্যধিক aggregate spending নিয়ন্ত্ৰণ কৰে; deflation-ত ই aggregate spending বৃদ্ধি কৰি effective demand-ৰ ঘাটি পূৰণ কৰে। Recession-ৰ সময়ত চৰকাৰে expenditure বৃদ্ধি কৰে বা taxes হ্ৰাস কৰে; deficit budgets-এ economic activity উদ্দীপিত কৰে, surplus budgets-এ ইয়াক মন্থৰ কৰে।	Q3 (+ 4.2 Q2)	PYQ 2024-Jun, 2026-Jan	4.3, pp. 7.75 – 7.76; Unit 1, 1.5, p. 7.11
4.3.5	Pump priming: private spending অপৰ্যাপ্ত হ'লে, স্থবিৰ (deflationary) economy-ত public spending-ৰ এককালীন (one-shot) যোগানে business confidence পুনৰুজ্জীৱিত কৰে আৰু অধিক private investment-ত উৎসাহ দিয়ে — এটা fiscal policy measure।	Q5 (+ 4.2 Q4, 4.2 Q9)	MTP 2024-Dec S1, 2025-Aug S1, 2026-Apr S2	SM-ত নাই (কেৱল MTP); Glossary-ত শব্দটোৰ সংজ্ঞা দিয়া আছে
4.3.6	Automatic (built-in) stabilisers — যেনে unemployment benefits আৰু progressive income taxes — নতুন নীতিগত সিদ্ধান্ত নোলোৱাকৈ economic fluctuations-ৰ লগে লগে government spending আৰু taxation স্বয়ংক্ৰিয়ভাৱে সাল-সলনি কৰে।	Q2 (+ 4.4 MQ 1.4.9 Q2)	RTP 2025-Jan; Model Q	SM-ত নাই (কেৱল RTP)

বিষয় 4.4 Fiscal Policy-ৰ সঁজুলি (The Instruments of Fiscal Policy)

19টা Scanner প্ৰশ্ন · সঘনতা PYQ 2 · RTP – · MTP 10 · Model Q 7

প্ৰসংগ	ছাত্ৰ-ছাত্ৰীৰ বাবে One-liner	Scanner প্ৰশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
4.4.1	Government expenditure (current, capital আৰু transfer payments) income-generating: recession-ত public works-এ পোনপটীয়াকৈ আয় সৃষ্টি কৰে আৰু multiplier-ৰ জৰিয়তে output আৰু employment বৃদ্ধি কৰে (primary employment-এ secondary আৰু tertiary employment সৃষ্টি কৰে); ইয়াক হ্ৰাস কৰিলে inflationary excess demand কমে।	Q4	MTP 2025-Aug S1	4.4.1, pp. 7.76 – 7.77
4.4.2	অতিৰিক্ত spending-ৰ বিত্তযোগান deficit budget-ৰ জৰিয়তে কৰা হয় — borrowing বা monetisation (ধন ছপা কৰা)-ৰে — taxes বৃদ্ধি কৰি নহয়, কাৰণ সেয়া আত্মঘাতী (self-defeating) হ'ব; borrowing-এ private spending crowding out কৰাৰ আশংকা থাকে।	Q3 (+ 4.1 Q8)	MTP 2024-Dec S1, 2025-Aug S1	4.4.1, p. 7.77
4.4.3	Taxes চৰকাৰৰ revenue-ৰ আটাইতকৈ গুৰুত্বপূৰ্ণ উৎস; ই disposable income আৰু সেয়ে aggregate demand নিৰ্ধাৰণ কৰে — recession-ত হ্ৰাস কৰা হয়, inflation-ত বৃদ্ধি কৰা হয় (আৰু নতুন taxes আৰোপ কৰা হয়)।	Q8	MTP 2025-Dec S1	4.4.2, p. 7.77
4.4.4	সঁজুলি হিচাপে Budget: balanced budget (expenditure = tax revenue)-ৰ aggregate demand-ৰ ওপৰত কোনো net effect নাই; surplus-ৰ negative আৰু deficit-ৰ positive net effect থাকে। Surplus-এ national debt হ্ৰাস কৰে; deficit-এ ইয়াক বৃদ্ধি কৰে।	Q6 (+ 4.3 Q3)	PYQ 2026-Jan; MTP 2025-Aug S1	4.4.4, p. 7.78
4.4.5	Fiscal policy (taxation আৰু public spending) redistribution আৰু inequality হ্ৰাসৰ মুখ্য সঁজুলি: progressive direct taxes; differential indirect taxes (luxuries-ৰ ওপৰত অধিক, necessities-ৰ ওপৰত কম বা একেবাৰে নাই); welfare spending — poverty alleviation, subsidised health, education আৰু housing, social security, ইত্যাদি।	MQ 1: Q1; MQ 1.2: Q1; MQ 1.4: Q1 (+ 4.1 Q12)	MTP 2025-Aug S2; Model Q ×3	4.4.6, pp. 7.79 – 7.80
4.4.6	Lags-এ fiscal policy সীমিত কৰে: recognition lag, decision lag, implementation lag আৰু impact lag (নীতিৰ ফলাফল কিছু সময়লৈ দেখা নাযায়); lags-ৰ বাবে নীতি অসময়ত লোৱা হ'ব পাৰে — recovery আৰম্ভ হৈ যোৱাৰ পিছতহে expansion আৰম্ভ হ'ব পাৰে।	Q1, Q2, Q10; MQ 1.4.7: Q2	PYQ 2025-Jan; MTP 2025-Apr S1, 2026-Apr S1; Model Q	4.4.7, p. 7.81
4.4.7	অন্যান্য সীমাবদ্ধতা: spending আৰু taxes তৎক্ষণাৎ সলনি কৰাৰ অসুবিধা; defence, social security আৰু আধা-নিৰ্মিত projects-ৰ spending হ্ৰাস কৰা কঠিন; public works-ৰ দীঘলীয়া gestation; disincentives (supply-side view); deficit financing-এ দাম ক্ৰমাগতভাৱে বঢ়ায়; borrowing-এ ভৱিষ্যৎ প্ৰজন্মৰ ওপৰত বোজা চপায়; চৰকাৰী borrowing-এ interest rates বৃদ্ধি কৰে।	Q2, Q5; MQ 1.4.7: Q1	MTP 2025-Apr S1, 2025-Aug S1; Model Q	4.4.7, pp. 7.81 – 7.82

প্রসংগ	ছাত্র-ছাত্রীৰ বাবে One-liner	Scanner প্রশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
4.4.8	Crowding out: অধিক spending আৰু/বা tax cuts-ৰ পৰা হোৱা deficit চৰকাৰী borrowing-ৰে পূৰণ কৰা হয়, যিয়ে loanable funds হ্ৰাস কৰে আৰু interest rates বৃদ্ধি কৰে, ফলত interest-sensitive private investment আৰু consumption কমে — private spending 'crowded out' হয়; গভীৰ recession-ত ইয়াৰ সম্ভাৱনা কম।	Q5, Q7, Q9	MTP 2025-Aug S1 (×2), 2025-Dec S1	4.4.8, p. 7.82
4.4.9	SM-ত fiscal deficit-ৰ প্ৰভাৱ (implications): private spending-ৰ crowding out (অধিক interest rates), deficit financing-ৰ পৰা inflationary price spiral, আৰু ভৱিষ্যৎ প্ৰজন্মৰ ওপৰত debt burden।	Q9	MTP 2025-Dec S1	4.4.7 and 4.4.8, p. 7.82
4.4.10	*বিষয় 4.1 চাওক: fiscal policy = public expenditure, taxation আৰু public borrowing (subsidies আৰু bonds অন্তৰ্ভুক্ত; population control নহয়); monetary policy = money supply আৰু interest rates (bank rate, OMO, CRR) ।*	Q11, Q12; MQ 1.4.9: Q1	PYQ 2026-Sep; MTP 2026-Apr S2; Model Q	4.1, p. 7.72
4.4.11	*বিষয় 4.3 চাওক: automatic stabilisers-এ economic fluctuations-ৰ লগে লগে government spending আৰু taxation স্বয়ংক্ৰিয়ভাৱে সাল-সলনি কৰে।*	MQ 1.4.9: Q2	Model Q	SM-ত নাই (কেৱল Model Q)

ভাগ B — অধ্যায় 7 One-liner পুনৰাবৃত্তি তালিকা (Revision Sheet)

পুনৰুক্তি আঁতৰোৱা আৰু Study Material-ৰ ক্ৰমত সজোৱা। সম্পূৰ্ণ পাঠ, Scanner প্ৰশ্ন আৰু SM পৃষ্ঠা থকা ভাগ A-ৰ শাৰী(বোৰ) লৈ যাবলৈ কোনো 'ভাগ A প্ৰসংগ'-ত click কৰক। কেৱল ★★★ শাৰীবোৰেই এই অধ্যায়ত ICAI-এ সোধা প্ৰশ্নৰ প্ৰায় 17% সামৰি লয়।

গোট 1 — Fiscal Functions — এক আভাস, কেন্দ্ৰ আৰু ৰাজ্যৰ বিত্ত (Fiscal Functions: An Overview, Centre and State Finance)

#	One-liner	গুৰুত্ব	ভাগ A প্ৰসংগ
1	তিনিটা macro লক্ষ্য: economic growth, high employment, stable prices।	★	1.5.7
2	**Musgrave, 'The Theory of Public Finance' (1959): allocation (দক্ষতা — efficiency), redistribution (ন্যায্যতা — fairness), stabilisation (price stability)।**	★★★	1.2.1
3	Allocation আৰু distribution = micro; stabilisation = macro (সামষ্টিক)।	★	1.2.2
4	Allocation: market-এ price mechanism-ৰ জৰিয়তে (consumer sovereignty, profit motive); State-এ budget-ৰ জৰিয়তে; বাস্তৱত দুয়োটাই।	★★	1.3.1, 1.3.2
5	Market failures = allocation function-ৰ যুক্তি (rationale)।	★	1.3.3
6	Allocation-ৰ সঁজুলি: প্ৰত্যক্ষ উৎপাদন (electricity, public transport), taxes/subsidies, legislation, competition policy, regulation।	★	1.3.4
7	Redistribution-এ 'for whom'-ৰ উত্তৰ দিয়ে; expenditure side (subsidised services) + revenue side (progressive tax); BPL food grains।	★★	1.4.1, 1.4.2, 1.4.3, 1.4.5
8	লক্ষ্য: income, wealth আৰু opportunities-ৰ সমতা; ন্যূনতম জীৱন-মান (minimum standard of living)।	★	1.4.4
9	Equity v. efficiency: ধনীৰ ওপৰত উচ্চ taxes = কাম আৰু উদ্যোগৰ প্ৰতি disincentive → deadweight loss। আধুনিক ৰাষ্ট্ৰ = welfare state।	★	1.4.6, 1.4.7
10	Stabilisation: Keynesian যুক্তি (rationale); fiscal policy-ৰ এটা মূল কাৰ্য; stagflation = inflation + unemployment।	★	1.5.1, 1.5.2, 1.5.3
11	সঁজুলি: monetary (money supply, interest rate) + fiscal (spending, taxes)। Inflation → spending হ্ৰাস, taxes বৃদ্ধি, money supply হ্ৰাস।	★	1.5.4, 1.5.5
12	Fiscal federalism (Musgrave): বিভিন্ন স্তৰৰ মাজত কাৰ্য আৰু বিত্তৰ বিভাজন; Centre → stabilisation আৰু redistribution, states → allocation।	★★	1.5.8, 1.5.9
13	Art. 246: union, state আৰু concurrent lists। Agricultural income আৰু vehicles → states।	★★	1.5.10, 1.5.11
14	Arts. 268–281: বিত্তৰ বিতৰণ; 271 surcharge; 275 statutory grants; divisible pool = 2000 চনৰ পৰা সকলো union taxes।	★★	1.5.12, 1.5.13
15	**Art. 280: Finance Commission — tax sharing, grants-in-aid, vertical আৰু horizontal equity; NDP = gross tax revenue-ৰ পৰা cesses, surcharges, non-tax revenue বাদ দি।**	★★★	1.5.14, 1.5.15, 1.5.16
16	15তম FC (2021-26): ৰাজ্যসমূহ 41%; মাপকাঠী — income distance, area, population (2011), demographic performance, forest আৰু ecology, tax আৰু fiscal efforts।	★	1.5.17

#	One-liner	গুৰুত্ব	ভাগ A প্ৰসংগ
17	GST (1 July 2017): অধিকাংশ indirect taxes সামৰি লয় (subsumes); union gross tax revenue-ৰ 35%।	★	1.5.18, 1.5.19
18	Centre: defence, foreign affairs, money আৰু banking; ৰাজ্য (states): police, health, education; local bodies: water, sanitation।	★	1.5.21
19	SM-ৰ বাহিৰত: Adam Smith-ৰ canons (equity), Economic Survey (Finance Ministry), automatic stabilisers, cascading effect।	★★	1.2.3, 1.2.4, 1.5.6, 1.5.20

গোট 2 — Market Failure / Market Failure শুধৰাবলৈ Government Intervention (Market Failure/Government Intervention to Correct Market Failure)

#	One-liner	গুৰুত্ব	ভাগ A প্ৰসংগ
1	Market failure = অত্যধিক বা অপৰ্যাপ্ত উৎপাদন (over- or under-production); complete (missing markets) v. partial।	★	2.2.1, 2.2.2
2	চাৰিটা কাৰণ: market power, externalities, public goods, incomplete information।	★★	2.3.1
3	Market power = marginal cost-তকৈ বেছি দাম বঢ়াব পৰা সামৰ্থ্য।	MQ	2.4.5
4	Externalities = দামত প্ৰতিফলিত নোহোৱা তৃতীয় পক্ষৰ costs/benefits; বিশৃংখলা সৃষ্টি কৰা ছাত্ৰ (disruptive students) = negative consumption externality।	★★	2.3.2, 2.2.3, 2.3.3
5	Social Cost = Private Cost + External Cost; negative externality → social optimum-তকৈ অধিক output।	★	2.3.4, 2.2.4
6	Samuelson (1954): collective consumption goods (সমষ্টিগত ভোগৰ সামগ্ৰী)।	★	2.4.1, 2.1.3
7	Public goods: non-rival, non-excludable, indivisible → free-rider problem → অপৰ্যাপ্ত যোগান (under-provision)।	★★	2.4.2, 2.4.3, 2.1.2, 2.1.1
8	Information failure → market failure; asymmetric information যিকোনো পক্ষৰ দিশত হ'ব পাৰে।	MQ	2.5.1, 2.5.2
9	Adverse selection (চুক্তিৰ আগতে): উচ্চ-risk ক্ৰেতাই insurance বেছিকৈ বিচাৰে।	★	2.5.3
10	**Akerlof-ৰ lemons = নিম্নমানৰ পুৰণি (used) গাড়ী; ভাল গাড়ী বজাৰৰ পৰা আঁতৰি যায়; শেষত ক্ৰেতাৰ হাতত নিম্নমানৰ সামগ্ৰীহে পৰে।**	★★★	2.5.5, 2.5.6
11	Moral hazard (চুক্তিৰ পিছত): বীমাকৃত (insured) চালকে অসাৱধানভাৱে গাড়ী চলায়।	★	2.5.7
12	Market power: competition laws, liberalisation, price regulation; natural monopoly = এটা firm থাকিলেহে আটাইতকৈ কম খৰচ।	★	2.6.1, 2.6.2
13	Negative externalities: direct controls (command solutions, ধূমপান নিষেধ) বা market-based tools (Pigouvian tax, cap and trade)।	★★	2.7.1, 2.7.2, 2.7.4
14	Inelastic demand → tax ক্ৰেতালৈ shift হয়; elastic → বোজা বিক্ৰেতাৰ ওপৰত বেছি।	★	2.7.3
15	Positive externalities: producer বা consumer subsidies → কম খৰচ আৰু দাম।	★★	2.7.5

#	One-liner	গুৰুত্ব	ভাগ A প্ৰসংগ
16	Merit goods: positive externalities, কম consumption হয় (under-consumed); regulation, বাধ্যতামূলক insurance, RTE Act 2009।	★★	2.8.1, 2.8.2, 2.3.7
17	Demerit goods: free markets-ত অত্যধিক উৎপাদন হয় (over-produced)।	MQ	2.5.8
18	Information failure: labelling, mandatory disclosure (SEBI, mutual-fund disclaimer), advertising rules (বিজ্ঞাপনৰ নিয়ম)।	★	2.12.1, 2.5.9

গোট 3 — Budget প্ৰস্তুত কৰাৰ প্ৰক্ৰিয়া, revenue, expenditure আৰু public debt (The Process of Budget Making, Revenue, Expenditure and Public Debt)

#	One-liner	গুৰুত্ব	ভাগ A প্ৰসংগ
1	Budget = ধন ক'ৰ পৰা আহে / ক'লৈ যায়; পৰৱৰ্তী বছৰৰ revenues আৰু expenditures-ৰ তালিকা; চৰকাৰী বিত্তৰ আটাইতকৈ বিস্তৃত প্ৰতিবেদন।	MQ	3.1.1
2	Budget = economic priorities নিয়ন্ত্ৰণ আৰু পুনৰ্গঠনৰ বাবে policy instrument; লক্ষ্য: allocation, redistribution, stability, real GDP growth, আঞ্চলিক ভাৰসাম্য।	★	3.1.2
3	Ministry of Finance-এ NITI Aayog-ৰ সৈতে প্ৰস্তুত কৰে; fiscal year 1 April – 31 March।	MQ	3.1.5
4	Art. 112 → 'Annual Financial Statement' (Constitution-ত কতো 'budget' শব্দটো নাই)।	★	3.1.7
5	প্ৰক্ৰিয়া: Preparation → Presentation & enactment → Execution।	★	3.1.6, 3.2.1
6	Documents-এ BE (চলিত + আগন্তুক বছৰ), RE (চলিত বছৰ), Actuals (পূৰ্ববৰ্তী বছৰ) দেখুৱায়।	★	3.1.8
7	Budget speech প্ৰথমে Lok Sabha-ত; Rajya Sabha-ই কেৱল আলোচনা কৰে, demands-ৰ ওপৰত vote নিদিয়ে।	★	3.2.2
8	নথিপত্ৰ (Documents): AFS · Demands for Grants · Finance Bill · FRBM statements (Macro-Economic Framework; Medium-Term Fiscal Policy cum Fiscal Policy Strategy)।	★★	3.2.3, 3.5.6
9	CFI-ৰ ওপৰত charged, vote নহয়: President, SC Judges, সাংবিধানিক কৰ্তৃপক্ষ (আৰু debt-ৰ ওপৰত interest)।	★	3.5.10
10	Cut motions-এ demands for grants হ্ৰাস কৰে (economy / policy / grievance)।	MQ	3.1.12
11	Finance Bill = tax proposals; budget-ৰ পিছত Lok Sabha-ত উত্থাপন; 75 দিনৰ ভিতৰত পাছ; Rajya Sabha-ই 14 দিনৰ ভিতৰত ঘূৰাই পঠায়।	★	3.1.9, 3.2.4
12	Guillotine: সময় শেষ হ'লে Speaker-এ সকলো বাকী থকা demands একেলগে vote-লৈ দিয়ে।	★	3.1.11, 3.5.15
13	Receipts: revenue (tax + non-tax; কোনো liability নাই, asset হ্ৰাস নাই) বনাম capital (debt + non-debt)।	★	3.3.1, 3.2.7
14	Tax-ৰ উৎস: corporation tax, income tax, wealth tax, customs, union excise, GST + compensation cess, UT taxes।	★★	3.3.2, 3.2.6
15	Non-tax: interest, PSEs-ৰ dividends/profits + RBI surplus, অন্যান্য, UT receipts।	★★	3.3.3

#	One-liner	গুৰুত্ব	ভাগ A প্ৰসংগ
16	Non-debt capital (ঋণ-বহির্ভূত মূলধন) = loan recoveries + disinvestment; debt capital = market loans, T-bills, small savings, State PF, external debt।	★	3.3.4
17	GST: consumption-based; excise, service tax, VAT সামৰি লৈছে (income tax নহয়); inter-state আৰু imports/exports-ত IGST।	★★	3.3.5
18	অনুৎপাদনশীল spending → ডাঙৰ deficits, অধিক taxes, কম growth, ভৱিষ্যতে অধিক debt।	★	3.4.1
19	Dept of Expenditure = public financial management-ৰ nodal department।	★	3.5.8
20	Expenditure-ৰ শ্ৰেণী: Centre's expenditure বনাম CSS আৰু transfers; revenue বনাম capital; charged বনাম voted (Plan/non-Plan বিলুপ্ত)।	★	3.4.2, 3.4.3
21	Public debt = CFI-ত লোৱা ঋণ; PDM = আকাৰ, গঠন, maturity, interest, redemption।	★★	3.5.1, 3.4.14
22	PDM-ৰ লক্ষ্য: দীৰ্ঘম্যাদত আটাইতকৈ কম খৰচ, sustainable debt; স্তম্ভ (pillars) — low cost, risk mitigation, market development।	★	3.5.2, 3.4.16
23	RBI (IDMD) → internal marketable debt; DEA (MoF) → external debt; PDMC 2016 চনত গঠিত।	★★	3.5.3, 3.4.15
24	T-bills = চুটি-ম্যাদী নগদ ধনৰ প্ৰয়োজন; WMA = 3 মাহলৈকে ৰাজ্যসমূহক RBI-ৰ credit।	★	3.5.4, 3.4.13
25	FRBM 2003: deficit আৰু debt হ্ৰাস; inter-generational equity, দীৰ্ঘম্যাদী stability, fiscal–monetary সমন্বয়, transparency।	★	3.5.5
26	সুষম (Balanced) R = E; উদ্বৃত্ত (surplus) R > E; ঘাটি (deficit) R < E।	★	3.4.6
27	Budgetary deficit (বাজেটীয় ঘাটি) = total expenditure − total receipts (revenue + capital)।	★	3.4.7
28	Revenue deficit (ৰাজহ ঘাটি) = revenue expenditure − revenue receipts।	★	3.4.8
29	**Fiscal deficit = total expenditure − borrowing বাদ দি receipts = RD + (CE − non-debt capital receipts) = borrowing requirement।**	★★★	3.4.9, 3.4.10, 3.5.13
30	Primary deficit (প্ৰাথমিক ঘাটি) = fiscal deficit − net interest liabilities।	★★	3.4.11
31	Outcome budget-এ allocations-ক output/outcome targets-ৰ সৈতে সংযোগ কৰে।	★	3.1.10, 3.5.16
32	CFI: সকলো revenues, loans, repayments; Parliament-এ appropriate কৰিলেহে খৰচ।	★	3.5.9
33	Contingency Fund: President-ৰ হাতত, জৰুৰী অপ্ৰত্যাশিত খৰচৰ বাবে, পিছত CFI-ৰ পৰা পূৰণ (recouped)।	MQ	3.5.11
34	Public Account: banker হিচাপে চৰকাৰ (PF, small savings); Parliamentary approval-ৰ প্ৰয়োজন নাই।	★	3.5.12, 3.2.8

গোট 4 — Fiscal Policy

#	One-liner	গুৰুত্ব	ভাগ A প্ৰসংগ
1	**Fiscal policy = AD, output, employment প্ৰভাৱিত কৰিবলৈ taxation, public expenditure আৰু borrowing-ৰ চৰকাৰী সুচিন্তিত ব্যৱহাৰ।**	★★★	4.1.1, 4.4.10
2	Fiscal policy demand-side; full employment-ত ইয়াৰ প্ৰয়োজন নহয়।	★	4.1.3
3	সঁজুলি: taxes, govt expenditure, public debt, budget (interest rate হৈছে monetary)।	★	4.1.2
4	উদ্দেশ্য: full employment, price stability, দ্ৰুত development, সমতাপূৰ্ণ বিতৰণ।	★	4.2.1, 4.1.4
5	GDP = C + I + G + NX: G পোনপটীয়াকৈ; C, I, NX পৰোক্ষভাৱে taxes, transfers, spending-ৰ জৰিয়তে।	★	4.2.2
6	Expansionary (recession, recessionary gap): taxes হ্ৰাস আৰু/বা spending বৃদ্ধি।	★★	4.3.1, 4.2.3
7	Contractionary (inflation, inflationary gap): spending হ্ৰাস আৰু/বা taxes বৃদ্ধি → সৰু deficit।	★★	4.3.2, 4.2.4, 4.3.3
8	Deficit budget-এ উদ্দীপিত কৰে, surplus-এ মন্থৰ কৰে; balanced-ৰ AD-ৰ ওপৰত কোনো net effect নাই।	★★	4.3.4, 4.4.4
9	Pump priming = স্থবিৰ economy পুনৰুজ্জীৱিত কৰিবলৈ এককালীন (one-shot) public spending।	★★	4.3.5, 4.2.6
10	Govt spending → incomes + multiplier → output আৰু employment; borrowing বা monetisation-ৰে বিত্তযোগান।	★★	4.4.1, 4.4.2, 4.1.7
11	Taxes: মুখ্য revenue উৎস; recession-ত হ্ৰাস, inflation-ত বৃদ্ধি।	★	4.4.3
12	Redistribution (পুনৰ্বিতৰণ): progressive direct taxes, differential indirect taxes, welfare spending।	★	4.4.5, 4.1.5
13	Lags: recognition, decision, implementation, impact (ফলাফল এতিয়াও দেখা নাযায়)।	★★	4.4.6
14	সীমাবদ্ধতা: কঠোৰ (rigid) spending, দীঘলীয়া gestation, disincentives, price spiral, ভৱিষ্যৎ প্ৰজন্মৰ ওপৰত debt burden।	★★	4.4.7, 4.1.8
15	Crowding out: govt borrowing → অধিক interest → কম private investment; গভীৰ recession-ত সম্ভাৱনা কম।	★★	4.4.8, 4.4.9

অধ্যায় 8

মুদ্রা বজাৰ (Money Market)

201টা Scanner প্ৰশ্ন · 101টা one-liner · 53টা revision pointer

ভাগ A — Scanner প্ৰশ্ন আৰু Study Material-ৰ সৈতে সংযোজিত One-liners

গোট 1: Money Demand-ৰ ধাৰণা — গুৰুত্বপূৰ্ণ theories (The Concept of Money Demand: Important Theories)

SM অধ্যায় 8, গোট 1, পৃষ্ঠা 8.1 – 8.18

বিষয় 1.1 পৰিচয় (Introduction)

5টা Scanner প্ৰশ্ন · সঘনতা PYQ 3 · RTP – · MTP 2

প্ৰসংগ	ছাত্ৰ-ছাত্ৰীৰ বাবে One-liner	Scanner প্ৰশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
1.1.1	Money হৈছে এনে যিকোনো বস্তু যিয়ে store of value (মানুহে ইয়াক সঞ্চয় কৰি পিছত ব্যৱহাৰ কৰে), unit of account (prices-ৰ এক সাধাৰণ ভিত্তি) আৰু medium of exchange হিচাপে কাম কৰে; Summary-য়ে 'common measure of value' আৰু 'standard of deferred payments' যোগ কৰে। সহজে পুনৰুৎপাদনযোগ্য (easily reproducible) হোৱাটো money-ৰ function **নহয়**।	Q1, Q4	PYQ 2024-Sep; MTP 2025-Aug S2	1.1, p. 8.2; Summary, p. 8.16
1.1.2	Money সাধাৰণভাৱে গ্ৰহণযোগ্য (generally acceptable); টেকসই বা দীৰ্ঘস্থায়ী (durable); অনায়াসে চিনাক্তযোগ্য (recognisable); জাল কৰাটো কঠিন, অৰ্থাৎ মানুহে সহজে পুনৰুৎপাদন কৰিব **নোৱাৰা**; আপেক্ষিকভাৱে দুষ্প্ৰাপ্য কিন্তু elasticity of supply-যুক্ত; বহনযোগ্য বা সহজে কঢ়িয়াই নিব পৰা (portable); একৰূপতা (uniformity)-যুক্ত; আৰু মূল্য নেহেৰুৱাকৈ বিভাজ্য (divisible) হ'ব লাগে। 'Perishable' আৰু 'easily reproducible' ইয়াৰ বৈশিষ্ট্য **নহয়**।	Q1, Q2, Q3	PYQ 2024-Sep, 2025-Jan, 2026-May	1.1, pp. 8.3 – 8.4
1.1.3	Fiat money বস্তুগতভাৱে মূল্যহীন, কিন্তু ইয়াৰ মূল্য আছে কেৱল এই কাৰণে যে এখন দেশে সমূহীয়াভাৱে ইয়াক এটা মূল্য দিবলৈ সন্মত হয় (money-য়ে কাম কৰে, কাৰণ মানুহে বিশ্বাস কৰে যে ই কাম কৰিব); ইয়াৰ উৎস ব্যক্তিৰ (barter) পৰা চৰকাৰলৈ স্থানান্তৰিত হৈছে।	Q5	MTP 2026-Apr S1	1.1, p. 8.3

বিষয় 1.2 Money-ৰ Demand (The Demand for Money)

4টা Scanner প্ৰশ্ন · সঘনতা PYQ 2 · RTP 1 · MTP 2

প্ৰসংগ	ছাত্ৰ-ছাত্ৰীৰ বাবে One-liner	Scanner প্ৰশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
1.2.1	Demand for money এটা derived demand আৰু real balances-ৰ demand, অৰ্থাৎ price level অনুসৰি সমন্বয় কৰা nominal money, কাৰণ মানুহে প্ৰকৃত goods আৰু services-ৰ ওপৰত অধিকাৰ (command) বিচাৰে।	Q1	PYQ 2024-Sep	1.2, pp. 8.4 – 8.5

প্রসংগ	ছাত্র-ছাত্রীৰ বাবে One-liner	Scanner প্রশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
1.2.2	Nominal money demand income, general price level, rate of interest, real GDP আৰু financial innovation-ৰ মাত্রাৰ ওপৰত নির্ভৰ কৰে। অধিক income আৰু উচ্চ prices-এ ইয়াক বৃদ্ধি কৰে; উচ্চ interest rate (money ধৰি ৰখাৰ opportunity cost)-এ ইয়াক হ্রাস কৰে, সেয়ে interest rate কমিলে money demand বাঢ়ে। Fiscal deficit ইয়াৰ প্রত্যক্ষ নির্ধাৰক (direct determinant) **নহয়**।	Q2, Q3	RTP 2025-May; MTP 2025-Jan S2, 2025-Apr S1	1.2, p. 8.5
1.2.3	গোট 8.3, বিষয় 3.3 চাওক: saving and investment channel-ত bank deposits-ৰ নিম্ন interest rates-এ households-ৰ সঞ্চয়ৰ প্রেৰণা কমায় আৰু ব্যয়ৰ প্রেৰণা বঢ়ায়।	Q4	PYQ 2026-Sep	3.3.2, p. 8.46 (Unit 3)

বিষয় 1.3 Demand for Money-ৰ theories (Theories of Demand for Money)

43টা Scanner প্রশ্ন · সঘনতা PYQ 11 · RTP 1 · MTP 18 · Model Q 20

প্রসংগ	ছাত্র-ছাত্রীৰ বাবে One-liner	Scanner প্রশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
1.3.1	Quantity Theory of Money (Irving Fisher, 'The Purchasing Power of Money', 1911): money-ৰ পৰিমাণেই price level বা value of money-ৰ মুখ্য নির্ধাৰক। অধিক money-য়ে price level বঢ়ায় (inflation); V আৰু T স্থিৰ থাকিলে P, M-ৰ অনুপাতত বাঢ়ে। Value of money price level-ৰ সৈতে বিপৰীতভাৱে সম্পর্কিত (inversely related)।	Q7, Q16; MQ 1.1: Q1	PYQ 2026-Jan; RTP 2026-Jan; MTP 2025-Jan S2, 2025-Apr S1, 2025-May S2; Model Q	1.3.1, p. 8.5
1.3.2	Fisher-ৰ equation of exchange (transaction approach): MV = PT, য'ত M = money in circulation (প্রচলনত থকা money), V = transactions velocity of circulation, P = গড় price level (P = MV/T) আৰু T = মুঠ লেনদেনৰ (transactions) সংখ্যা; ইয়াৰ সম্প্রসাৰিত ৰূপ MV + M'V' = PT। V (আৰু V')-ক স্থিৰ আৰু short run-ত (full employment) T-ক fixed বুলি ধৰিলে ই quantity theory হৈ পৰে, সেয়ে ই money supply-ক price level-ৰ সৈতে সংযুক্ত কৰে।	Q22; MQ 1.2.1: Q1, Q2	MTP 2026-Apr S2; Model Q ×2	1.3.1, pp. 8.5 – 8.6
1.3.3	Fisher numericals: MV = PT-ক পুনৰ সজাওক, সেয়ে V = PT/M, P = MV/T আৰু M = PT/V। এককবোৰ (units) সামঞ্জস্যপূর্ণ ৰাখক (₹ crore ÷ transactions-ৰ সংখ্যাৰ পৰা ₹ crore পোৱা যায়; ₹0.25 crore = ₹25 lakh)।	Q23 (+ 2.1 Q1)	PYQ 2024-Jun, 2024-Sep, 2026-Sep	1.3.1, p. 8.6
1.3.4	Fisher-ৰ version-ত transactions-ৰ মুঠ পৰিমাণক price level-ৰে পূৰণ কৰিলে (PT) demand for money পোৱা যায়, আৰু মানুহে যিমান বেছি transactions বিচাৰে, demand for money সিমানেই বেছি। Demand (PT) supply (MV + M'V')-ৰ সমান, কিন্তু Fisher-এ prices-ৰ নির্ধাৰক হিচাপে money-ৰ supply (পৰিমাণ)-ৰ ওপৰত গুৰুত্ব দিছিল।	Q15, Q19; MQ 1.2.3: Q2	MTP 2025-May S2, 2026-Apr S1; Model Q	1.3.1, p. 8.6; 1.5, p. 8.15

প্রসংগ	ছাত্র-ছাত্রীৰ বাবে One-liner	Scanner প্রশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
1.3.5	Cambridge cash-balance approach (Marshall, Pigou, Robertson, Keynes): Md = kPY, য'ত Md = money balances-ৰ demand, Y = real national income, P = গড় price level, PY = nominal income আৰু k ('Cambridge k') = nominal income-ৰ যি অনুপাত মানুহে cash balances হিচাপে ৰাখিব বিচাৰে। Demand for money মুঠ money income-ৰ k গুণ, সেয়ে ই income-ৰ সমানুপাতিক (proportional)।	Q3, Q9; MQ 1.1: Q2; MQ 1.2.2: Q1, Q2	PYQ 2025-May; MTP 2024-Dec S1; Model Q ×3	1.3.2, p. 8.7
1.3.6	Cambridge version-এ quantity theory-ৰ মনোযোগ money demand-লৈ সলনি কৰিলে: money নিজৰ বাবেই বিচৰা হয় — transactions-ৰ বাবে আৰু wealth-ৰ অস্থায়ী ভঁৰাল (precautionary) হিচাপে, দুয়োটা কাৰণতে। সেয়ে Cambridge approach-ত value of money demand for money-ৰ ওপৰত নির্ভৰ কৰে, আনহাতে Fisher-এ ইয়াৰ supply-ৰ ওপৰত গুৰুত্ব দিছিল।	Q4	MTP 2024-Dec S1	1.3.2, pp. 8.6 – 8.7; 1.5, p. 8.15
1.3.7	Cambridge: কিমান money বিচৰা হ'ব, সেয়া আংশিকভাৱে income আৰু আংশিকভাৱে অন্য কাৰকৰ ওপৰত নির্ভৰ কৰে, মুখ্যতঃ wealth আৰু interest rates; কিন্তু neoclassical theory-য়ে money demand-ক কেৱল money income-ৰ function বুলি অনুমান (hypothesis) কৰিছিল। Interest rate-ক আনুষ্ঠানিকভাৱে প্ৰৱৰ্তন কৰিছিল Keynes-এহে।	MQ 1.2: Q2	Model Q	1.3.2, p. 8.7; 1.5, p. 8.15
1.3.8	Keynes-ৰ 'Liquidity Preference Theory' ('The General Theory', 1936): মানুহে তিনিটা উদ্দেশ্যত (motives) money ৰাখে, অর্থাৎ transactions, precautionary আৰু speculative। 'investment motive' ইয়াৰ এটা নহয়। Money demand income-ৰ সৈতে বাঢ়ে (transactions আৰু precautionary motives) আৰু interest rate-ৰ সৈতে বিপৰীতভাৱে সম্পর্কিত (speculative motive)।	MQ 1.1: Q1; MQ 1.2: Q1; MQ 1.2.3: Q1, Q2, Q3	Model Q ×5	1.3.3, p. 8.8
1.3.9	Transactions motive: 'the need for cash for current transactions for personal and business exchange', যি receipts আৰু expenditure-ৰ মাজত সমলয়ৰ অভাৱ (lack of synchronisation)-ৰ পৰা উদ্ভৱ হয় (income motive আৰু business motive)। ই interest rates-ৰ দ্বাৰা প্ৰভাৱিত নহয় আৰু income-ৰ প্ৰত্যক্ষ সমানুপাতিক, positive function: Lr = kY (k = transactions-ৰ বাবে ৰখা উপার্জনৰ অনুপাত, Y = উপার্জন)।	Q1, Q6, Q14; MQ 1.2.3: Q1	PYQ 2024-Jun, 2026-May; MTP 2025-Jan S2, 2025-Apr S1; Model Q	1.3.3 (a), p. 8.8

প্রসংগ	ছাত্র-ছাত্রীৰ বাবে One-liner	Scanner প্রশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
1.3.10	Precautionary motive: অভাৱনীয় আৰু অনিশ্চিত আকস্মিক পৰিস্থিতি (unforeseen and unpredictable contingencies) মোকাবিলাৰ বাবে money ৰখা হয়। ইয়াৰ পৰিমাণ income-ৰ আকাৰ, প্রচলিত অর্থনৈতিক আৰু ৰাজনৈতিক পৰিস্থিতি, আৰু optimism বা pessimism আৰু দূৰদর্শিতা (farsightedness)-ৰ দৰে ব্যক্তিগত বৈশিষ্ট্যৰ ওপৰত নির্ভৰ কৰে। ই income elastic আৰু interest rate-ৰ প্রতি বিশেষ সংবেদনশীল নহয়, সেয়ে অধিক income বা অধিক অনিশ্চয়তাই ইয়াক বৃদ্ধি কৰে।	MQ 1.2.3: Q1, Q2	Model Q ×2	1.3.3 (b), pp. 8.8 – 8.9
1.3.11	Speculative motive: cash প্রয়োজন হোৱা যিকোনো আকর্ষণীয় বিনিয়োগৰ সুযোগ (investment opportunity) লাভ কৰিবলৈ cash ধৰি ৰখাৰ ইচ্ছা, অর্থাৎ interest rate (bond prices)-ৰ ভৱিষ্যৎ পৰিৱর্তনৰ সুবিধা লোৱা। মানুহে যেতিয়া interest rates বাঢ়িব (bond prices কমিব) বুলি আশা কৰে, তেতিয়া তেওঁলোকে cash ৰাখে, সেয়ে speculative demand বাঢ়ে। Speculative demand আৰু interest rate বিপৰীতভাৱে সম্পর্কিত।	Q2, Q12; MQ 1.2.3: Q1, Q2	PYQ 2024-Jun, 2026-Jan; Model Q ×2	1.3.3 (c), pp. 8.9 – 8.11
1.3.12	Liquidity trap হৈছে monetary policy-ৰ চৰম প্রভাৱ (extreme effect)। প্রায় শূন্য short-term interest rate-ত ৰাইজে bonds-ৰ সলনি যিমান money যোগান ধৰা হয় সিমানেই ৰাখিব, আৰু speculative demand perfectly elastic হৈ পৰে (curve-টো X-axis-ৰ সমান্তৰাল)। তেতিয়া money supply বৃদ্ধিয়ে interest rate বা income কোনোটোকে সলনি নকৰে, সেয়ে monetary policy অকার্যকৰী (ineffective)।	Q5, Q10, Q11, Q17, Q18, Q21	PYQ 2024-Jun, 2025-May, 2025-Sep; MTP 2024-Dec S1, 2025-Aug S1, 2025-Aug S2, 2025-Dec S1 (×2), 2026-Apr S2	1.3.3, p. 8.11; Summary, p. 8.17
1.3.13	Keynes-এ 'rate of interest'-ক bonds-ৰ ওপৰত পোৱা return হিচাপে গণ্য কৰে; SM-এ nominal আৰু real interest rates-ৰ মাজত পার্থক্য কৰা নাই।	MQ 1.3: Q1	Model Q	SM-ত নাই (কেৱল Model Q); তুলনা কৰক 1.3.3, p. 8.9
1.3.14	Inflation মুখ্যতঃ money supply-ৰ অত্যধিক বৃদ্ধিৰ ফলত হয় — এই মত monetarist (Friedman) অৱস্থান। আটাইতকৈ ওচৰৰ SM উক্তিটো QTM-ৰ: money-ৰ পৰিমাণেই price level-ৰ মুখ্য নির্ধাৰক।	MQ 1.3.2: Q1	Model Q	SM-ত নাই (কেৱল Model Q); তুলনা কৰক 1.3.1, p. 8.5
1.3.15	গোট 8.2, বিষয় 2.7 চাওক: required reserve ratio কমিলে একে reserves-এ অধিক deposits-ক সমর্থন কৰে, সেয়ে money supply বাঢ়ে।	Q8	MTP 2025-Jan S2	2.7 (b), pp. 8.29 – 8.30 (Unit 2)
1.3.16	*বিষয় 1.4 চাওক: Baumol–Tobin inventory-theoretic approach-এ মূল্য সঞ্চয়ৰ দুটা মাধ্যম (money আৰু এটা interest-bearing financial asset) ধৰি লয়, আৰু transfers-ৰ খৰচ আৰু হেৰুওৱা interest (interest forgone) ন্যূনতম কৰিবলৈ money ৰখা হয়।*	Q13, Q20	PYQ 2026-May; MTP 2026-Apr S1	1.4.1, pp. 8.12 – 8.13

বিষয় 1.4 Demand for Money theory-ত Post-Keynesian বিকাশ (Post-Keynesian Developments in the Theory of Demand for Money)

19টা Scanner প্রশ্ন · সঘনতা PYQ 6 · RTP – · MTP 5 · Model Q 9

প্রসংগ	ছাত্র-ছাত্রীৰ বাবে One-liner	Scanner প্রশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
1.4.1	Money demand income, price level, interest rate, real GDP আৰু financial innovation-ৰ ওপৰত নির্ভৰ কৰে। সকলো theories-এ ইয়াক real income-ৰ সৈতে ধনাত্মকভাৱে (positively) আৰু interest rate-ৰ সৈতে বিপৰীতভাৱে সম্পর্কিত কৰে; real income, interest rates আৰু inflation expectations ইয়াৰ গুৰুত্বপূর্ণ predictors। Money supply-য়ে money demand নির্ধাৰণ নকৰে।	MQ 1.2: Q1	Model Q	1.2, p. 8.5; 1.5, p. 8.16
1.4.2	Post-Keynesian theories-এ money-ৰ store-of-value (asset) function-ৰ ওপৰত গুৰুত্ব দিয়ে। SM-এ ইয়াৰে তিনিটা সামৰিছে: Baumol–Tobin inventory approach, Friedman-ৰ restatement of the quantity theory, আৰু Tobin-ৰ demand for money as behaviour toward risk।	MQ 1.3: Q1	Model Q	1.4, p. 8.12
1.4.3	Inventory Theoretic Approach (Baumol 1952, Tobin 1956): real cash balance হৈছে transactions-ৰ বাবে ৰখা এটা inventory। মূল্য সঞ্চয়ৰ দুটা মাধ্যম আছে — money আৰু এটা interest-bearing financial asset — আৰু এটাৰ পৰা আনটোলৈ সলনি কৰাৰ এটা fixed cost (যেনে brokerage) থাকে। Money ধৰি ৰখাৰ খৰচ হৈছে ইয়াৰ opportunity cost, অর্থাৎ interest forgone; সেয়ে সঞ্চয় deposits-ত ৰাখি প্রয়োজন অনুসৰি অলপ অলপকৈ cash উলিওৱাটোৱেই Baumol-ৰ inventory approach।	Q10; MQ 1.3.1: Q1, Q2 (+ 1.3 Q13)	PYQ 2026-May, 2026-Sep; Model Q ×2	1.4.1, pp. 8.12 – 8.13
1.4.4	Baumol: খৰচ ন্যূনতম কৰা গড় cash withdrawal হৈছে C = √(2bY/r) (Square Root Rule), আৰু মানুহে মুঠ খৰচ ন্যূনতম কৰিবলৈ cash আৰু bonds একত্রিত কৰে। Optimal গড় money holding income Y, price level P আৰু transaction costs c-ৰ positive function, আৰু nominal interest rate i-ৰ negative function।	Q5, Q8 (+ 1.3 Q20)	PYQ 2026-Jan; MTP 2025-Aug S1, 2026-Apr S1	1.4.1, p. 8.13; Summary, p. 8.17
1.4.5	Friedman (1956)-এ demand for money-ক demand for capital assets-ৰ এক অধিক সাধাৰণ theory-ৰ প্রয়োগ হিচাপে গণ্য কৰে। ই permanent income (current income নহয়) আৰু assets-ৰ আপেক্ষিক returns-ৰ ওপৰত নির্ভৰ কৰে। Nominal money demand মুঠ wealth-ৰ function, price level-ৰ সৈতে ধনাত্মকভাৱে সম্পর্কিত, bonds আৰু stocks-ৰ returns কমিলে বাঢ়ে, আৰু inflation-এ ইয়াক হ্রাস কৰে।	Q2, Q3, Q7	PYQ 2025-Sep; MTP 2024-Aug S2, 2024-Dec S1, 2025-Aug S1	1.4.2, p. 8.14
1.4.6	Inflation আৰু velocity সম্পর্কে Friedman-ৰ মতৰ ওপৰত থকা Model questions SM-ত নাই; SM-ৰ Friedman অংশই কেৱল money-demand function (ওপৰত) সামৰে। Keyed answers: (b) inflation মুখ্যতঃ money supply-ৰ পৰিৱর্তনৰ দ্বাৰা নির্ধাৰিত হয়; (c) velocity — সন্দেহজনক, editorial note চাওক।	MQ 1.3.2: Q1, Q2	Model Q ×2	SM-ত নাই (কেৱল Model Q)

প্রসংগ	ছাত্র-ছাত্রীৰ বাবে One-liner	Scanner প্রশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
1.4.7	Tobin, demand for money as behaviour toward risk ('aversion to risk'): একে return-ত মানুহে অধিক risk-তকৈ কম risk পছন্দ কৰে, সেয়ে তেওঁলোকে নিৰাপদ money (cash আৰু demand deposits: প্ৰায় শূন্য risk, কোনো return নাই) আৰু risky bonds আৰু shares-ৰ মাজত বিভাজন (diversify) কৰে। Bonds আৰু shares-ৰ অংশ বেছি হ'লে return আৰু risk দুয়োটাই বেছি; money হৈছে নিৰাপদ, liquid asset, সেয়ে অধিক অনিশ্চয়তাই risk-averter-ৰ money holding বঢ়ায়।	Q1, Q9; MQ 1.3.3: Q1, Q2, Q3	PYQ 2024-Sep, 2026-Sep; Model Q ×3	1.4.3, pp. 8.14 – 8.15; Summary, p. 8.18
1.4.8	Tobin-ৰ liquidity preference function-এ rate of interest-ক demand for money-ৰ সৈতে সম্পৰ্কিত কৰে। উচ্চ interest rate-ত মানুহে অধিক bonds আৰু কম money ৰাখে, সেয়ে asset-demand curve তললৈ নামি যায় (slopes downwards)।	Q4	PYQ 2026-Jan	1.4.3, p. 8.15
1.4.9	SM-ত liquidity trap-ৰ বাস্তৱ উদাহৰণ হৈছে Bank of Japan, য'ত ছপা কৰা money আৰু অধিক deflation-ৰ আশংকাত জমা কৰি (hoard) ৰখা হৈছিল (10-year yield 0.2 per cent)। MTP-ৰ answer key-ত Global Financial Crisis দিয়া আছে, যি SM-ত নাই।	Q6	MTP 2025-Aug S1	SM-ত নাই (কেৱল MTP); তুলনা কৰক 1.3.3, p. 8.12

বিষয় 1.5 উপসংহাৰ (Conclusion)

2টা Scanner প্রশ্ন · সঘনতা PYQ – · RTP – · MTP 2 · Model Q 1

প্রসংগ	ছাত্র-ছাত্রীৰ বাবে One-liner	Scanner প্রশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
1.5.1	Fisher-এ prices-ৰ নির্ধাৰক হিচাপে money-ৰ supply-ৰ ওপৰত আৰু Cambridge approach-এ real income-ৰ বিপৰীতে real money-ৰ demand-ৰ ওপৰত গুৰুত্ব দিছিল। Keynes-এ real balances-ৰ demand-ৰ এটা ব্যাখ্যামূলক চলক (explanatory variable) হিচাপে interest rate-ক আনুষ্ঠানিকভাৱে প্ৰৱর্তন কৰিছিল।	Q1 (+ 1.3 MQ 1.2 Q2)	MTP 2025-Aug S2, 2025-Dec S1; Model Q	1.5, p. 8.15
1.5.2	Post-Keynesian models-এ real money balances-ক real income আৰু interest rates-ৰ সৈতে সম্পৰ্কিত কৰে। সকলো theories-এ real income-ৰ সৈতে positive সম্পৰ্ক আৰু interest rate-ৰ সৈতে বিপৰীত (inverse) সম্পৰ্ক দেখুৱায়, আৰু real income, interest rates আৰু inflation expectations গুৰুত্বপূৰ্ণ predictors।	MQ 1.3: Q1 (+ 1.4 MQ 1.2 Q1)	Model Q ×2	1.5, pp. 8.15 – 8.16

গোট 2: Money Supply-ৰ ধাৰণা (The Concept of Money Supply)

SM অধ্যায় 8, গোট 2, পৃষ্ঠা 8.22 – 8.39

বিষয় 2.1 পৰিচয় (Introduction)

5টা Scanner প্ৰশ্ন · সঘনতা PYQ 2 · RTP – · MTP 3 · Model Q 2

প্ৰসংগ	ছাত্ৰ-ছাত্ৰীৰ বাবে One-liner	Scanner প্ৰশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
2.1.1	Money supply এটা stock: এটা নিৰ্দিষ্ট সময়বিন্দুত means of payment আৰু store of value হিচাপে 'public'-ৰ হাতত উপলব্ধ মুঠ money। ইয়াত inter-bank deposits অন্তৰ্ভুক্ত নহয়।	MQ 1.1: Q1 (+ 2.4 Q10)	RTP 2025-May; Model Q	Summary, p. 8.37
2.1.2	অৰ্থনৈতিক স্থিৰতাৰ (economic stability) বাবে money supply এটা optimum স্তৰত ৰখাটো প্ৰয়োজন, সেয়ে ইয়াৰ stock সঠিকভাৱে আৰু নিয়মীয়াকৈ অনুমান কৰি দেশৰ monetary প্ৰয়োজন অনুসৰি নিয়ন্ত্ৰণ কৰিব লাগে। এই কাৰণেই ই ব্যয়ৰ বাবে উপলব্ধ ধনৰ (funds available for spending) সূচক।	MQ 1.2: Q1	Model Q	2.1, p. 8.23; 2.2, pp. 8.24 – 8.25
2.1.3	Broad money হৈছে M3 = M1 + banking system-ত থকা time deposits।	Q3	MTP 2025-Aug S1, 2025-Dec S1	2.1, p. 8.24
2.1.4	গোট 8.1, বিষয় 1.3 চাওক: P = MV/T = ₹500 crore × 5 ÷ 10,000 = ₹0.25 crore = ₹25 lakh।	Q1	PYQ 2024-Jun, 2024-Sep	1.3.1, p. 8.6 (Unit 1)
2.1.5	Call money, certificates of deposit, trade bills আৰু commercial paper সকলোবোৰ money-market instruments। SM-এ certificates of deposit আৰু commercial paper-ৰ উল্লেখ কেৱল broad-money securities হিচাপেহে কৰিছে।	Q2	MTP 2025-Aug S1	SM-ত নাই (কেৱল MTP); তুলনা কৰক 1.1, p. 8.4

বিষয় 2.2 Money Supply জোখাৰ যৌক্তিকতা (Rationale of Measuring Money Supply)

5টা Scanner প্ৰশ্ন · সঘনতা PYQ 1 · RTP 1 · MTP 1 · Model Q 3

প্ৰসংগ	ছাত্ৰ-ছাত্ৰীৰ বাবে One-liner	Scanner প্ৰশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
2.2.1	Monetary-policy দৃষ্টিকোণৰ পৰা money supply জোখাটো গুৰুত্বপূৰ্ণ: ই দেখুৱায় যে money-ৰ stock price stability-ৰ সৈতে সামঞ্জস্যপূৰ্ণ নে নহয়। Central banks-এ money supply প্ৰত্যক্ষভাৱে নিয়ন্ত্ৰণ কৰি, মুখ্যতঃ monetary base পৰিচালনাৰ জৰিয়তে, price level আৰু GDP growth স্থিৰ কৰিবলৈ monetary policy গ্ৰহণ কৰে।	MQ 1.2: Q1; MQ 1.4: Q1; MQ 1.8: Q1	Model Q ×3	2.2, pp. 8.24 – 8.25
2.2.2	'Public' মানে money-ৰ উৎপাদক, অৰ্থাৎ government আৰু banking system-ৰ বাহিৰে সকলো economic units (households, firms, institutions)। Government আৰু banking system-এ ধৰি ৰখা money (central bank-ৰ হাতত থকা currency-সহ) আৰু inter-bank deposits money supply-ৰ অংশ নহয়।	Q1, Q2	PYQ 2025-Jan; RTP 2026-Jan; MTP 2025-Jan S2	2.1, p. 8.24

বিষয় 2.3 Money Supply-ৰ উৎস (The Sources of Money Supply)

8টা Scanner প্ৰশ্ন · সঘনতা PYQ 4 · RTP 3 · MTP 1

প্ৰসংগ	ছাত্ৰ-ছাত্ৰীৰ বাবে One-liner	Scanner প্ৰশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
2.3.1	Central bank-এ জাৰি কৰা currency হৈছে 'fiat money': কেৱল sovereign (বা ইয়াৰ প্ৰতিনিধি হিচাপে central bank)-এ জাৰি কৰা legal tender, যাৰ পিছত supporting reserves থাকে আৰু যাৰ মূল্যৰ নিশ্চয়তা government-এ দিয়ে। Gold বা silver coins নহয়, currency notes-হে fiat money।	Q1, Q2, Q3	PYQ 2024-Jun, 2024-Sep, 2025-Jan	2.3, p. 8.25
2.3.2	Central bank (ভাৰতত RBI) money supply-ৰ প্ৰাথমিক উৎস। ইয়াৰ high-powered money (currency আৰু bank reserves) আন সকলো ধৰণৰ money-ৰ উৎস। Paper currency হৈছে representative money — 'minimum reserve system'-ৰ অধীনত জাৰি কৰা এটা debt instrument।	Q5, Q6, Q8	RTP 2025-Jan, 2025-May; MTP 2026-Apr S1	2.3, p. 8.25; 2.5, p. 8.27
2.3.3	দ্বিতীয় প্ৰধান উৎস হৈছে banking system। Banks-এ ৰাইজৰ সৈতে borrowing আৰু lending-ৰ জৰিয়তে money সৃষ্টি কৰে; এই 'credit money' fractional-reserve banking-ৰ অধীনত deposits-ৰ ওপৰত প্ৰতিষ্ঠিত।	Q4, Q7 (+ 3.3 Q42)	PYQ 2025-Jan; RTP 2025-May; MTP 2026-Apr S2	2.3, p. 8.25; 2.9, p. 8.34
2.3.4	Crypto currencies-এ যথেষ্ট আইনগত অনিশ্চয়তাৰ (legislative uncertainties) সন্মুখীন হয়, ভাৰতত currency হিচাপে ইয়াৰ আইনী স্বীকৃতি নাই, সেয়ে ইয়াক money হিচাপে শ্ৰেণীভুক্ত কৰা নহয়।	(+ 2.5 Q15)	PYQ 2025-Sep	2.3, p. 8.26

বিষয় 2.4 Money Supply-ৰ জোখ (Measurement of Money Supply)

14টা Scanner প্ৰশ্ন · সঘনতা PYQ 10 · RTP 4 · MTP 2

প্ৰসংগ	ছাত্ৰ-ছাত্ৰীৰ বাবে One-liner	Scanner প্ৰশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
2.4.1	RBI-ৰ চাৰিটা জোখ (April 1977-ৰ পৰা, Second Working Group-ৰ পৰামৰ্শ অনুসৰি): • M1 = ৰাইজৰ হাতত থকা currency notes আৰু coins + banking system-ত থকা demand deposits (current আৰু savings) + RBI-ত থকা other deposits • M2 = M1 + post office savings banks-ত থকা savings deposits • M3 = M1 + banking system-ত থকা (net) time deposits (broad money) • M4 = M3 + মুঠ post office deposits (NSCs বাদ দি) Time deposits M1-ত অন্তৰ্ভুক্ত **নহয়**।	Q1, Q3, Q6, Q9	PYQ 2024-Jun, 2025-May; RTP 2024-Sep, 2025-Jan, 2025-Sep; MTP 2024-Dec S1	2.4, p. 8.27; Summary, p. 8.38
2.4.2	Money-aggregate numericals: কেৱল তালিকাভুক্ত উপাদানবোৰ (components) যোগ কৰক। • M1 = ৰাইজৰ হাতত থকা currency আৰু coins + demand deposits + RBI-ত থকা other deposits • M3 = M1 + time deposits (post office deposits বাদ) • M4 = M3 + মুঠ post office deposits (NSCs বাদ দি)	Q4, Q12, Q13, Q14	PYQ 2025-Sep, 2026-Sep (×3)	2.4, p. 8.27; Illustration 1, pp. 8.35 – 8.36

প্রসংগ	ছাত্র-ছাত্রীৰ বাবে One-liner	Scanner প্রশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
2.4.3	Currency with the public = notes in circulation + rupee coins-ৰ প্রচলন + small coins-ৰ প্রচলন − banks-ৰ হাতত থকা cash (notes আৰু coins)।	Q2, Q5, Q7 (+ 2.9 Q1)	PYQ 2024-Jun, 2025-Jan, 2025-May, 2026-May; RTP 2025-Sep; MTP 2025-Apr S1	Illustration 3, p. 8.36
2.4.4	Broad money (M3)-ত currency, দুবছৰলৈকে নির্ধাৰিত ম্যাদৰ (agreed maturity) deposits, তিনি মাহলৈকে notice-ত ঘূৰাই পাব পৰা deposits, repurchase agreements, money market fund shares/units আৰু দুবছৰলৈকে debt securities অন্তর্ভুক্ত।	Q8	PYQ 2025-May	2.1, p. 8.24
2.4.5	Money supply হৈছে এটা নির্দিষ্ট সময়বিন্দুত ৰাইজৰ হাতত থকা money-ৰ মুঠ পৰিমাণ, অর্থাৎ এটা stock, কোনো সময়ছোৱাৰ flow নহয়।	Q10	RTP 2025-May	Summary, p. 8.37
2.4.6	*বিষয় 2.7 চাওক: ৰাইজে deposits-ৰ তুলনাত অধিক currency ৰাখিলে money multiplier আৰু money supply হ্ৰাস পায়।*	Q11	MTP 2026-Apr S1	2.7 (c), p. 8.31

বিষয় 2.5 Money Supply-ৰ নির্ধাৰক (Determinants of Money Supply)

21টা Scanner প্রশ্ন · সঘনতা PYQ 13 · RTP – · MTP 9

প্রসংগ	ছাত্র-ছাত্রীৰ বাবে One-liner	Scanner প্রশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
2.5.1	Money multiplier তিনিটা ratio-ৰ ওপৰত নির্ভৰ কৰে: currency ratio c (ৰাইজে নির্ধাৰণ কৰে), excess-reserves ratio e (banks-এ নির্ধাৰণ কৰে) আৰু required reserve ratio r (central bank-এ নির্ধাৰণ কৰে)। সেয়ে reserve ratio-ৰ জৰিয়তেই central bank-ৰ policy প্রভাৱ কার্যকৰী হয়।	Q20	MTP 2026-Apr S2	2.7, p. 8.32
2.5.2	Money multiplier m = money supply ÷ monetary base: এই ratio-এ monetary base (high-powered money)-ৰ এটা নির্দিষ্ট পৰিৱর্তনৰ সৈতে money supply-ৰ পৰিৱর্তনক সম্পর্কিত কৰে। সেয়ে M = m × MB।	Q1, Q7	PYQ 2024-Jun; MTP 2024-Dec S1	2.6, p. 8.28
2.5.3	Multiplier numericals: m = M ÷ MB (বা ΔM ÷ ΔMB) আৰু MB = M ÷ m। উদাহৰণস্বৰূপে, ₹100 crore-ৰ OMO injection-এ money supply ₹500 crore বৃদ্ধি কৰিলে m = 5।	Q4, Q11, Q16, Q19	PYQ 2024-Sep, 2025-Jan, 2025-Sep, 2026-May	2.6, p. 8.28
2.5.4	Credit (deposit) multiplier = 1 ÷ required reserve ratio। সেয়ে credit created = initial deposit × 1/RRR, RRR = initial deposit ÷ credit created, আৰু ΔMoney supply = (1/R) × ΔReserves।	Q5, Q8, Q12, Q14, Q17	PYQ 2024-Sep, 2025-Jan, 2025-Sep, 2026-Jan; MTP 2024-Dec S1	2.9, p. 8.34; Illustration 2, p. 8.36; 2.8, p. 8.33
2.5.5	Monetary base-ক high-powered money, reserve money, base money বা central bank money বুলিও কোৱা হয়; ই currency in circulation + bank reserves-ৰ সমান। Narrow money (M1) এটা বেলেগ aggregate। Money supply monetary base-ৰ সৈতে প্রত্যক্ষভাৱে (M = m × H) আৰু currency আৰু reserve ratios-ৰ সৈতে বিপৰীতভাৱে পৰিৱর্তিত হয়।	Q6, Q21	MTP 2024-Dec S1, 2026-Apr S2	2.5, p. 8.27; 2.7, p. 8.31; Summary, p. 8.38

প্রসংগ	ছাত্র-ছাত্রীৰ বাবে One-liner	Scanner প্রশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
2.5.6	Excess reserves = total reserves − required reserves (ER = TR − RR)। Excess reserves-এ কোনো deposits সৃষ্টি নকৰে, সেয়ে banks-এ কম excess reserves ৰাখিলে multiplier আৰু money supply বাঢ়ে।	Q2, Q3, Q10	PYQ 2024-Sep; MTP 2024-Aug, 2024-Dec S1, 2025-Aug S2	2.7 (b), p. 8.30; Summary, p. 8.39
2.5.7	Currency আৰু excess reserves থাকিলে m = (1 + c)/(r + e + c), য'ত c = C/D আৰু e = ER/D। উদাহৰণস্বৰূপে, r = 0.10, c = 0.5 আৰু e = 0.001 হ'লে m = 1.5/0.601 = 2.5।	Q9	MTP 2024-Dec S1	2.7, pp. 8.32 – 8.33; Illustration 4, p. 8.37
2.5.8	Currency–deposit ratio যিমান সৰু, money multiplier সিমান ডাঙৰ। Time deposit–demand deposit (TD/DD) ratio বাঢ়িলে অধিক reserves মুক্ত হয় আৰু multiple deposit expansion আৰু monetary expansion বৃদ্ধি পায়।	Q13, Q18	PYQ 2025-May, 2026-Jan	2.7 (c), p. 8.31
2.5.9	*বিষয় 2.3 চাওক: ভাৰতত crypto currencies-ৰ currency হিচাপে আইনী স্বীকৃতি নাই আৰু ইয়াক money হিচাপে শ্ৰেণীভুক্ত কৰা নহয়।*	Q15	PYQ 2025-Sep	2.3, p. 8.26

বিষয় 2.6 Money Multiplier-ৰ ধাৰণা (The Concept of Money Multiplier)

4টা Scanner প্রশ্ন · সঘনতা PYQ – · RTP – · MTP 4

প্রসংগ	ছাত্র-ছাত্রীৰ বাবে One-liner	Scanner প্রশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
2.6.1	Money supply = money multiplier × monetary base (M = m × MB), আৰু money হয় ৰাইজৰ হাতত থকা currency, নহয় bank deposits (M = C + D)।	Q1	MTP 2025-Aug S2	2.6, p. 8.28
2.6.2	Simple money multiplier = 1/R (যেনে R = 10% হ'লে 10; R = 20% হ'লে 5)। উচ্চ reserve ratio মানে সৰু multiplier, আৰু currency হিচাপে ৰখা money multiply নহয়, সেয়ে ৰাইজে অধিক currency ৰাখিলে m হ্ৰাস পায়।	Q3, Q4	MTP 2026-Apr S1, 2026-Apr S2	2.6, pp. 8.28 – 8.29
2.6.3	উচ্চ money multiplier-এ base money-ৰ প্ৰতিটো এককক অধিক money supply-লৈ ৰূপান্তৰ কৰে আৰু সেয়ে inflation risk বঢ়ায়। SM-এ কেৱল কয় যে reserve money-য়ে liquidity আৰু price level নির্ধাৰণ কৰে।	Q2	MTP 2025-Aug S2	SM-ত নাই (কেৱল MTP); তুলনা কৰক Summary, p. 8.38

বিষয় 2.7 Supply of Money-ৰ প্ৰতি Money Multiplier Approach (The Money Multiplier Approach to Supply of Money)

7টা Scanner প্রশ্ন · সঘনতা PYQ 2 · RTP 3 · MTP 5

প্রসংগ	ছাত্র-ছাত্রীৰ বাবে One-liner	Scanner প্রশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
2.7.1	Reserve ratio: উচ্চ required reserve ratio-এ banks-ক loans সংকুচিত কৰিবলৈ বাধ্য কৰে, সেয়ে deposits আৰু money supply হ্ৰাস পায় (money supply কমোৱাৰ সঁজুলি)। নিম্ন ratio, যেনে CRR হ্ৰাস, একে reserves-ক অধিক deposits সমর্থন কৰিবলৈ দিয়ে, সেয়ে lending capacity আৰু money supply বাঢ়ে।	Q1, Q2, Q3 (+ 1.3 Q8)	RTP 2025-Jan, 2025-Sep; MTP 2025-Jan S2 (×3), 2025-Apr S1	2.7 (b), pp. 8.29 – 8.30

প্রসংগ	ছাত্র-ছাত্রীৰ বাবে One-liner	Scanner প্রশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
2.7.2	Currency–deposit ratio c = C/D (ৰাইজৰ হাতত থকা currency ÷ bank deposits)-এ মানুহে banking habits কিমান গ্ৰহণ কৰিছে তাক জোখে। Money multiplier আৰু money supply c-ৰ সৈতে ঋণাত্মকভাৱে (negatively) সম্পৰ্কিত।	Q4, Q5 (+ 2.4 Q11)	PYQ 2026-May; RTP 2025-May; MTP 2025-May S2, 2026-Apr S1	2.7 (c), p. 8.31
2.7.3	Excess reserves থাকিলে money multiplier m = (1 + c)/(r + e + c), আৰু M = [(1 + c)/(r + e + c)] × H।	Q6	MTP 2025-Aug S1	2.7, p. 8.32
2.7.4	M = m × MB-এ reserve money আৰু মুঠ money stock-ৰ সম্পৰ্ক দেখুৱায়।	Q7	PYQ 2026-Sep	Summary, p. 8.38

বিষয় 2.8 Monetary Policy আৰু Money Supply (Monetary Policy and Money Supply)

2টা Scanner প্রশ্ন · সঘনতা PYQ 1 · RTP – · MTP 1

প্রসংগ	ছাত্র-ছাত্রীৰ বাবে One-liner	Scanner প্রশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
2.8.1	Open market operations: central bank-এ government securities ক্ৰয় কৰিলে high-powered money সোমাই দিয়া (inject) হয়, আৰু তাৰ পিছত credit creation-ৰ ফলত ΔMoney supply = (1/R) × ΔReserves। Open market sale-এ বিপৰীত দিশত কাম কৰে — reserves আৰু money supply হ্ৰাস কৰে।	Q1, Q2	PYQ 2026-Jan; MTP 2026-Apr S1	2.8, p. 8.33

বিষয় 2.9 Money Supply-ত Government Expenditure-ৰ প্ৰভাৱ (Effect of Government Expenditure on Money Supply)

2টা Scanner প্রশ্ন · সঘনতা PYQ 2 · RTP 1 · MTP 1

প্রসংগ	ছাত্র-ছাত্রীৰ বাবে One-liner	Scanner প্রশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
2.9.1	Credit multiplier = 1/RRR, সেয়ে RRR = 1 ÷ credit multiplier (multiplier 4 হ'লে 25%)।	Q2	PYQ 2026-May	2.9, p. 8.34
2.9.2	*বিষয় 2.4 চাওক: currency with the public = notes in circulation + rupee coins + small coins – banks-ৰ হাতত থকা cash।*	Q1	PYQ 2026-May; RTP 2025-Sep; MTP 2025-Apr S1	Illustration 3, p. 8.36

গোট 3: Monetary Policy

SM অধ্যায় 8, গোট 3, পৃষ্ঠা 8.44 – 8.53

বিষয় 3.1 পৰিচয় (Introduction)

2টা Scanner প্রশ্ন · সঘনতা PYQ – · RTP – · MTP 3 · Model Q 1

প্রসংগ	ছাত্র-ছাত্রীৰ বাবে One-liner	Scanner প্রশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
3.1.1	RBI-এ money supply সমন্বয় কৰি অর্থনৈতিক উঠা-নমা (economic fluctuations) পৰিচালনা আৰু price stability (নিম্ন আৰু স্থিৰ inflation) লাভৰ বাবে monetary policy ব্যৱহাৰ কৰে। ইয়াৰ প্ৰাথমিক উদ্দেশ্য হৈছে price stability আৰু economic growth-ৰ মাজত বিবেচনাপূৰ্ণ ভাৰসাম্য (judicious balance)।	MQ 1.1: Q1 (+ 2.2 MQ 1.8 Q1)	Model Q ×2	3.2, p. 8.45; 3.3.1, p. 8.45

প্রসংগ	ছাত্র-ছাত্রীৰ বাবে One-liner	Scanner প্রশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
3.1.2	Hawtrey: trade cycle এটা (সম্পূৰ্ণৰূপে) monetary phenomenon।	Q1	MTP 2024-Aug, 2025-Jan S2, 2025-Aug S2	SM অধ্যায় 8-ত নাই (কেৱল MTP)

বিষয় 3.2 Monetary Policy-ৰ সংজ্ঞা (Monetary Policy Defined)

3টা Scanner প্রশ্ন · সঘনতা PYQ 1 · RTP 2 · MTP 1

প্রসংগ	ছাত্র-ছাত্রীৰ বাবে One-liner	Scanner প্রশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
3.2.1	ভাৰতত monetary policy RBI-এ ৰূপায়ণ কৰে, যিয়ে ইয়াক অর্থনৈতিক উঠা-নমা (business cycle) পৰিচালনা আৰু price stability লাভৰ বাবে ব্যৱহাৰ কৰে।	Q1, Q2	PYQ 2021-Dec; MTP 2024-Aug	3.2, p. 8.45
3.2.2	RBI-এ money supply সমন্বয় কৰি, সাধাৰণতে OMOs-ৰ জৰিয়তে, monetary policy পৰিচালনা কৰে। এইবোৰে short-term interest rates-ক প্রভাৱিত কৰে, যিয়ে পিছত longer-term rates আৰু economic activity-ক প্রভাৱিত কৰে; সেয়ে monetary policy-য়ে interest rate-ক প্রত্যক্ষভাৱে প্রভাৱিত কৰি কাম কৰে। Rates কমোৱাটো easing; বঢ়োৱাটো tightening।	Q3 (+ 3.3 Q33)	RTP 2024-Sep, 2025-Jan; MTP 2025-Dec S1	3.2, p. 8.45; 3.3.2, p. 8.46

বিষয় 3.3 The Monetary Policy Framework

44টা Scanner প্রশ্ন · সঘনতা PYQ 19 · RTP 2 · MTP 29

প্রসংগ	ছাত্র-ছাত্রীৰ বাবে One-liner	Scanner প্রশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
3.3.1	উদ্দেশ্য: RBI Act, 1934-ৰ preamble-ৰ লক্ষ্য monetary stability নিশ্চিত কৰা। প্রাথমিক উদ্দেশ্য হৈছে price stability আৰু economic growth-ৰ মাজত judicious balance; আটাইতকৈ সাধাৰণ লক্ষ্য হৈছে inflation নিয়ন্ত্রণ আৰু growth। উন্নয়নশীল দেশসমূহে growth, productive sectors-লৈ পর্যাপ্ত credit flow, এটা মধ্যমীয়া (moderate) interest-rate structure আৰু এটা দক্ষ government-securities market যোগ কৰে।	Q9, Q11, Q16	PYQ 2025-Sep; RTP 2025-Sep; MTP 2025-Jan S2 (×2)	3.3.1, pp. 8.45 – 8.46; Summary, p. 8.51
3.3.2	MTP label: 'stabilisation objective' হৈছে employment আৰু growth-কেন্দ্রিক উদ্দেশ্য। SM-এ কেৱল কয় যে monetary policy-য়ে growth, price stability, optimum output আৰু employment-ক উৎসাহিত কৰে।	Q38	MTP 2026-Apr S1	SM-ত নাই (কেৱল MTP); তুলনা কৰক Summary, p. 8.51
3.3.3	SM-ত monetary policy transmission-ৰ channels হৈছে saving and investment channel, cash-flow channel, asset prices and wealth channel, আৰু exchange rate channel; Summary-য়ে interest rate, quantum আৰু credit channels যোগ কৰে। 'International trade channel' আৰু 'open market channel' channels **নহয়**।	Q1, Q20	PYQ 2024-Jun, 2026-Jan	3.3.2, pp. 8.46 – 8.48; Summary, p. 8.51
3.3.4	Saving and investment channel: নিম্ন deposit rates-এ households-ৰ সঞ্চয়ৰ প্রেৰণা কমায় আৰু ব্যয়ৰ প্রেৰণা বঢ়ায়। নিম্ন lending rates-এ borrowing আৰু business investment-ক উৎসাহিত কৰে।	(+ 1.2 Q4)	PYQ 2026-Sep	3.3.2, pp. 8.46 – 8.47

প্রসংগ	ছাত্র-ছাত্রীৰ বাবে One-liner	Scanner প্রশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
3.3.5	Monetary-policy instruments হৈছে RBI-ৰ সঁজুলি: CRR, SLR, OMO, bank rate, LAF (repo আৰু reverse repo), MSF আৰু qualitative tools। Tax rates আৰু public expenditure fiscal instruments, monetary নহয়।	Q8, Q25	RTP 2026-Jan; MTP 2025-Jan S2, 2025-Aug S1	3.3.3, pp. 8.48 – 8.49
3.3.6	Quantitative tools-এ সমগ্ৰ economy-ৰ money supply-ৰ ওপৰত কাম কৰে: reserve ratios (CRR, SLR) আৰু OMO। Qualitative (selective) tools-এ নিৰ্দিষ্ট sectors-ৰ ওপৰত কাম কৰে: margin requirements, moral suasion, selective credit control আৰু MSS। SM-এ bank rate, LAF আৰু MSF-ক 'policy rates' হিচাপে পৃথককৈ তালিকাভুক্ত কৰিছে।	Q14, Q17, Q28	PYQ 2025-May, 2025-Sep; MTP 2025-May S2, 2025-Aug S1	3.3.3, pp. 8.48 – 8.49
3.3.7	CRR হৈছে NDTL-ৰ সেই অংশ যিটো এখন bank-এ RBI-ৰ ওচৰত cash হিচাপে ৰাখিব লাগে, যিটো ই ধাৰ দিব নোৱাৰে আৰু যাৰ ওপৰত interest উপাৰ্জন কৰিব নোৱাৰে। SLR হৈছে liquid assets (gold বা RBI-অনুমোদিত government securities)-ত ৰখা অংশ, যাৰ ওপৰত কম interest পোৱা যায়। Reserve ratios বঢ়ালে lending আৰু inflation নিয়ন্ত্ৰিত হয়, আৰু CRR, SLR আৰু repo-ৰ সকলোৱে bank lending capacity-ক প্ৰভাৱিত কৰে।	Q10, Q31, Q37	MTP 2025-Jan S2, 2025-May S2, 2025-Aug S2, 2026-Apr S2, 2026-Apr S1	3.3.3, p. 8.48; Summary, p. 8.52
3.3.8	CRR numerical: RBI-ৰ ওচৰত ৰাখিবলগীয়া অতিৰিক্ত cash = NDTL × CRR-ৰ বৃদ্ধি। উদাহৰণস্বৰূপে, ₹1,800 crore × (4.5% − 3%) = ₹27 crore।	Q43	PYQ 2026-Sep	Summary, p. 8.52; 3.3.3, p. 8.48
3.3.9	OMO: money supply নিয়ন্ত্ৰণৰ বাবে RBI-এ open market-ত government securities ক্ৰয়-বিক্ৰয় কৰে। বিক্ৰীয়ে liquidity শোষণ কৰে; ক্ৰয়ে liquidity সোমাই দিয়ে (inject) আৰু bank reserves বঢ়ায়। উদ্দেশ্য হৈছে foreign capital flows-ৰ পৰা উদ্ভৱ হোৱা সাময়িক liquidity mismatches নিয়ন্ত্ৰণ কৰা, নিয়মীয়াকৈ rupee liquidity সমন্বয় কৰি।	Q2, Q12, Q19, Q30	PYQ 2024-Jun, 2025-Sep; MTP 2025-Jan S2, 2025-Aug S2	3.3.3, pp. 8.48 – 8.49; Summary, p. 8.53
3.3.10	Margin requirements: RBI-এ collateral-ৰ বিপৰীতে এটা margin নিৰ্ধাৰণ কৰে, সেয়ে উচ্চ margin মানে কম borrowing। Moral suasion: RBI-এ banks-ক কিছুমান sectors-ক ধাৰ দিয়াৰ সলনি government securities-ত money ৰাখিবলৈ প্ৰৰোচিত (persuade) কৰে। Selective credit control: নিৰ্বাচিত industries বা speculative businesses-ক ধাৰ নিদি credit নিয়ন্ত্ৰণ কৰা হয়।	Q21, Q23, Q28	PYQ 2026-Jan, 2026-May; MTP 2025-Aug S1	3.3.3, p. 8.49
3.3.11	Bank rate হৈছে সেই হাৰ য'ত RBI-এ banks-ক long-term funds ধাৰ দিয়ে, আৰু সেই standard rate য'ত ই bills of exchange ক্ৰয় বা rediscount কৰে। CRR বা SLR বজাই ৰাখিব নোৱাৰিলে ইয়াক penalty হিচাপেও ব্যৱহাৰ কৰা হয়। উচ্চ bank rate-এ borrowing ব্যয়বহুল কৰে আৰু borrowing আৰু spending নিৰুৎসাহিত কৰে, আৰু নিম্ন bank rate-এ CRR বৃদ্ধিৰ প্ৰভাৱ নাকচ (offset) কৰিব পাৰে।	Q3, Q24, Q41 (+ 3.4 Q5)	PYQ 2024-Jun; MTP 2025-May S2, 2025-Aug S1, 2025-Aug S2, 2026-Apr S2	3.3.3, p. 8.49; Summary, p. 8.53

প্রসংগ	ছাত্র-ছাত্রীৰ বাবে One-liner	Scanner প্রশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
3.3.12	Narasimham Committee-ৰ পৰামৰ্শ অনুসৰি প্ৰৱৰ্তিত Liquidity Adjustment Facility (LAF)-এ repo আৰু reverse repo-ৰ জৰিয়তে liquidity আৰু money supply সমন্বয় কৰে।	Q7, Q29	PYQ 2025-Jan; MTP 2025-Aug S1	3.3.3, p. 8.49; Summary, p. 8.52
3.3.13	Repo rate: repurchase agreement-ৰ অধীনত government securities-ৰ বিপৰীতে banks-এ RBI-ৰ পৰা short-term ধাৰ লোৱা হাৰ। Reverse repo rate: banks-এ উদ্বৃত্ত funds RBI-ৰ ওচৰত ৰাখিলে RBI-এ দিয়া হাৰ (banks-এ RBI-ক ধাৰ দিয়ে), যিয়ে liquidity শোষণ কৰে আৰু banks-ক interest income দিয়ে। Reverse Repo Rate = Repo Rate − 1।	Q4, Q5, Q15, Q34, Q35	PYQ 2024-Sep, 2025-May; MTP 2024-Dec S1, 2025-Dec S1 (×2)	3.3.3, p. 8.49; Summary, pp. 8.52 – 8.53
3.3.14	MSF rate: repo (LAF) window-ৰ ওপৰিও RBI-এ banks-ক overnight ধাৰ দিয়া penal rate। Banks-এ নিজৰ SLR securities-ৰ পৰা, ইয়াৰ 1% পৰ্যন্ত, ধাৰ ল'ব পাৰে। MSF Rate = Repo Rate + 1।	Q6, Q13, Q18, Q32	PYQ 2025-Jan, 2025-May, 2025-Sep; MTP 2025-Aug S2	3.3.3, p. 8.49; Summary, p. 8.53
3.3.15	Market Stabilisation Scheme (MSS): Government of India-য়ে নিজৰ স্বাভাৱিক borrowing-ৰ ওপৰিও RBI-ৰ পৰা ধাৰ লয় আৰু treasury bills বা dated securities জাৰি কৰে। MSS-ৰ money সাধাৰণ government expenditure-ৰ বাবে নহয়। Treasury bills হৈছে RBI-ৰ জৰিয়তে জাৰি কৰা Government of India securities।	Q26, Q27	MTP 2025-Aug S1 (×2)	Summary, p. 8.53
3.3.16	Quantitative easing: central bank-এ financial assets ক্ৰয় কৰি money supply বৃদ্ধি কৰে।	Q36	MTP 2026-Apr S1	SM-ত নাই (কেৱল MTP-ত)
3.3.17	Macro-prudential policy measures-ৰ লক্ষ্য systemic risk।	Q40	MTP 2026-Apr S1	SM-ত নাই (কেৱল MTP-ত)
3.3.18	গোট 8.1, বিষয় 1.3 চাওক: liquidity trap-ত monetary policy অকাৰ্যকৰী (SM-এ এই কথা expansionary policy-ৰ ক্ষেত্ৰত কৈছে)।	Q39	MTP 2026-Apr S1	1.3.3, p. 8.11 (Unit 1)
3.3.19	গোট 8.2, বিষয় 2.3 চাওক: credit (credit money) সৃষ্টি কৰে commercial banks-এ; central bank-এ currency (high-powered money) জাৰি কৰে।	Q42	MTP 2026-Apr S2	2.3, p. 8.25 (Unit 2)
3.3.20	*বিষয় 3.2 চাওক: short run-ত spending-ক প্ৰভাৱিত কৰিবলৈ monetary policy-য়ে interest rate-ক প্ৰত্যক্ষভাৱে প্ৰভাৱিত কৰাৰ লক্ষ্য ৰাখে।*	Q33	MTP 2025-Dec S1	3.2, p. 8.45
3.3.21	*বিষয় 3.4 চাওক: MPFA হৈছে RBI-এ লক্ষ্য হিচাপে ল'বলগীয়া সৰ্বোচ্চ সহনীয় inflation rate (maximum tolerable inflation rate) সম্পৰ্কে Government of India আৰু RBI-ৰ মাজৰ এখন চুক্তি।*	Q22, Q44	PYQ 2026-May, 2026-Sep	3.4, p. 8.50

বিষয় 3.4 Monetary Policy সিদ্ধান্তৰ সাংগঠনিক গাঁথনি (The Organisational Structure for Monetary Policy Decisions)

7টা Scanner প্ৰশ্ন · সঘনতা PYQ 3 · RTP – · MTP 5

প্ৰসংগ	ছাত্ৰ-ছাত্ৰীৰ বাবে One-liner	Scanner প্ৰশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
3.4.1	Flexible inflation targeting-ৰ অধীনত MPFA (সৰ্বোচ্চ সহনীয় inflation rate সম্পৰ্কে Government of India–RBI চুক্তি) আৰু MPC-ক বিধিবদ্ধ (statutory) ভিত্তি দিবলৈ 27 June 2016-ত RBI Act সংশোধন কৰা হৈছিল। Government-এ RBI-ৰ সৈতে আলোচনা কৰি প্ৰতি পাঁচ বছৰত এবাৰ target নিৰ্ধাৰণ কৰে: 5 August 2016-ৰ পৰা 31 March 2021-লৈ 4% CPI inflation, 6% upper আৰু 2% lower tolerance limit-সহ (4% ± 2%)।	Q3, Q4, Q7 (+ 3.3 Q22, 3.3 Q44)	PYQ 2026-Jan, 2026-May (×2), 2026-Sep; MTP 2025-Dec S1	3.4, p. 8.50; Summary, p. 8.53
3.4.2	RBI-এ প্ৰতি ছয় মাহত এখন Monetary Policy Report প্ৰকাশ কৰিব লাগে, য'ত inflation-ৰ উৎস ব্যাখ্যা কৰা হয় আৰু আগন্তুক ছয়ৰ পৰা ওঠৰ মাহৰ inflation-ৰ পূৰ্বানুমান (forecast) দিয়া হয়।	Q1, Q2	PYQ 2024-Sep; MTP 2024-Dec S1	3.4, p. 8.50
3.4.3	ছয়জনীয়া Monetary Policy Committee (MPC)-এ বিতৰ্ক আৰু সংখ্যাগৰিষ্ঠ ভোটৰ জৰিয়তে inflation target লাভৰ বাবে policy (repo) rate নিৰ্ধাৰণ কৰে।	Q6	MTP 2025-Aug S1, 2025-Dec S1	Summary, p. 8.53
3.4.4	*বিষয় 3.3 চাওক: bank rate হৈছে সেই হাৰ য'ত RBI-এ banks-ক long-term funds ধাৰ দিয়ে।*	Q5	MTP 2025-May S2	3.3.3, p. 8.49

বিষয় 3.5 উপসংহাৰ (Conclusion)

4টা Scanner প্ৰশ্ন · সঘনতা PYQ – · RTP 1 · MTP 3

প্ৰসংগ	ছাত্ৰ-ছাত্ৰীৰ বাবে One-liner	Scanner প্ৰশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
3.5.1	ভাৰতৰ দৰে emerging market-ৰ প্ৰত্যাহ্বানসমূহৰ ভিতৰত আছে প্ৰাথমিক পৰ্যায়ৰ (rudimentary) আৰু অপ্ৰতিযোগিতামূলক financial systems, আৰু integrated money আৰু interbank markets-ৰ অভাৱ। Bank rate আৰু OMO-ৰ দৰে instruments কাৰ্যকৰী হ'বলৈ এটা সু-বিকশিত money, bill আৰু securities market প্ৰয়োজন।	Q1, Q4	RTP 2025-May; MTP 2025-May S2	3.5, p. 8.51
3.5.2	Explicit inflation targeting-ৰ বাবে central bank-ৰ operational autonomy আৰু fiscal আৰু monetary authorities-ৰ মাজত ভাল সমন্বয় প্ৰয়োজন, সেয়ে inflation monetary আৰু fiscal policies-ৰ যৌথ প্ৰয়াসত নিয়ন্ত্ৰিত হয়।	Q2	MTP 2025-May S2	3.5, p. 8.51
3.5.3	Call money: নিজৰ cash reserve ratio বজাই ৰাখিবলৈ banks-এ ইটোৱে সিটোৰ পৰা (overnight) ধাৰ লয়।	Q3	MTP 2025-Aug S1	SM-ত নাই (কেৱল MTP-ত)

ভাগ B — অধ্যায় 8 One-liner পুনৰাবৃত্তি তালিকা (Revision Sheet)

পুনৰুক্তি আঁতৰোৱা আৰু Study Material-ৰ ক্ৰমত সজোৱা। সম্পূৰ্ণ পাঠ, Scanner প্ৰশ্ন আৰু SM পৃষ্ঠা থকা ভাগ A-ৰ শাৰী(বোৰ) লৈ যাবলৈ কোনো 'ভাগ A প্ৰসংগ'-ত click কৰক। কেৱল ★★★ শাৰীবোৰেই এই অধ্যায়ত ICAI-এ সোধা প্ৰশ্নৰ প্ৰায় 43% সামৰি লয়।

গোট 1 — Money Demand-ৰ ধাৰণা — গুৰুত্বপূৰ্ণ theories (The Concept of Money Demand: Important Theories)

#	One-liner	গুৰুত্ব	ভাগ A প্ৰসংগ
1	Money-ৰ functions: store of value, unit of account, medium of exchange (আৰু standard of deferred payments)।	★	1.1.1
2	Money-ৰ বৈশিষ্ট্য: acceptable, durable, recognisable, জাল কৰাটো কঠিন, scarce, portable, uniform, divisible। Perishable বা easily reproducible money অচল।	★★	1.1.2
3	Fiat money বস্তু হিচাপে মূল্যহীন; মানুহে সমূহীয়াভাৱে সন্মত হোৱা বাবেহে ইয়াৰ মূল্য আছে।	★	1.1.3
4	Money demand হৈছে real balances (nominal money ÷ price level)-ৰ এটা derived demand।	★	1.2.1
5	নিৰ্ধাৰক: income (+), price level (+), interest rate (−, opportunity cost), real GDP, financial innovation। Fiscal deficit ইয়াৰ এটা নহয়।	★★	1.2.2, 1.4.1
6	**Fisher (1911): MV = PT, সম্প্ৰসাৰিত ৰূপ MV + M'V' = PT। V আৰু T স্থিৰ থাকিলে P, M-ৰ অনুপাতত সলনি হয়।**	★★★	1.3.1, 1.3.2
7	Numericals: V = PT/M আৰু P = MV/T। Crore আৰু lakh ৰূপান্তৰত সাৱধান হওক।	★★	1.3.3
8	Fisher: PT হৈছে demand for money আৰু money-ৰ supply-য়ে prices নিৰ্ধাৰণ কৰে। Cambridge: value of money demand-ৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰে।	★★	1.3.4, 1.3.6
9	Cambridge: Md = kPY, য'ত k = cash হিচাপে ৰখা nominal income-ৰ অংশ আৰু Y = real national income।	★	1.3.5
10	Keynes (1936), liquidity preference: transactions, precautionary আৰু speculative motives। কোনো 'investment motive' নাই।	MQ	1.3.8
11	Transactions motive: Lr = kY, income-ৰ ওপৰত নিৰ্ভৰশীল, interest rate-ৰ ওপৰত নহয়।	★★	1.3.9
12	Precautionary motive: অভাৱনীয় আকস্মিক পৰিস্থিতি (unforeseen contingencies) সামৰে; income, পৰিস্থিতি আৰু ব্যক্তিত্বৰ ওপৰত নিৰ্ভৰশীল।	MQ	1.3.10
13	Speculative motive: বিনিয়োগৰ সুযোগৰ সদ্ব্যৱহাৰ; interest rate-ৰ সৈতে বিপৰীতভাৱে সম্পৰ্কিত। Rates বাঢ়িব বুলি আশা কৰিলে cash ৰখা হয়।	★	1.3.11
14	**Liquidity trap: interest rate 0-ৰ ওচৰত, speculative demand perfectly elastic, curve X-axis-ৰ সমান্তৰাল, monetary policy অকাৰ্যকৰী।**	★★★	1.3.12, 1.4.9
15	Post-Keynesian theories-এ money-ক asset (store of value) হিচাপে গুৰুত্ব দিয়ে।	MQ	1.4.2
16	Baumol–Tobin inventory approach: দুটা মাধ্যম (money আৰু এটা interest-bearing asset); opportunity cost = interest forgone।	★★	1.4.3, 1.3.16

#	One-liner	গুৰুত্ব	ভাগ A প্ৰসংগ
17	Square Root Rule C = √(2bY/r): optimal money holding Y, P আৰু c-ৰ সৈতে বাঢ়ে আৰু i-ৰ সৈতে কমে।	★★	1.4.4
18	Friedman (1956): capital asset হিচাপে money; permanent income (current income নহয়); P-ৰ সৈতে demand বাঢ়ে।	★★	1.4.5
19	Tobin: risk aversion আৰু diversified portfolio। অধিক bonds আৰু shares মানে উচ্চ return আৰু উচ্চ risk। Liquidity preference curve-এ interest rate-ক money demand-ৰ সৈতে সম্পৰ্কিত কৰে।	★★	1.4.7, 1.4.8
20	Keynes-এ money demand-ত interest rate আনুষ্ঠানিকভাৱে প্ৰৱৰ্তন কৰিছিল। সকলো theories: + real income, − interest rate।	★	1.5.1, 1.5.2, 1.3.7

গোট 2 — Money Supply-ৰ ধাৰণা (The Concept of Money Supply)

#	One-liner	গুৰুত্ব	ভাগ A প্ৰসংগ
1	Money supply হৈছে এটা সময়বিন্দুত ৰাইজৰ হাতত থকা এটা stock।	★	2.1.1, 2.4.5
2	জোখ-মাখ monetary policy-ৰ কামত আহে: ই price stability-ৰ সাপেক্ষে money-ৰ stock পৰীক্ষা কৰে।	MQ	2.2.1, 2.1.2
3	'Public'-ৰ পৰা government আৰু banking system বাদ, সেয়ে RBI-ৰ হাতত থকা currency আৰু inter-bank deposits গণনা কৰা নহয়।	★★	2.2.2
4	Central bank currency হৈছে fiat money: reserves-সমৰ্থিত আৰু government-নিশ্চিত legal tender।	★★	2.3.1
5	**উৎস: central bank (high-powered money) আৰু banks (deposits-ৰ ওপৰত সৃষ্টি কৰা credit money)।**	★★★	2.3.2, 2.3.3
6	ভাৰতত crypto currencies legal currency নহয় আৰু money-ও নহয়।	★	2.3.4
7	**M1 = C + DD + OD(RBI); M2 = M1 + post office savings deposits; M3 = M1 + time deposits; M4 = M3 + মুঠ post office deposits (NSCs বাদ দি)।**	★★★	2.4.1, 2.1.3
8	Broad money: maturity 2 বছৰলৈকে, notice 3 মাহলৈকে, debt securities 2 বছৰলৈকে।	★	2.4.4
9	**Currency with the public = notes + rupee coins + small coins − banks-ৰ হাতত থকা cash।**	★★★	2.4.3
10	**M = m × MB, আৰু m = M/MB (ΔM/ΔMB)।**	★★★	2.5.2, 2.5.3, 2.6.1, 2.7.4
11	**Simple multiplier = 1/R; credit multiplier = 1/RRR; সৃষ্ট credit (credit created) = deposit × 1/RRR।**	★★★	2.6.2, 2.5.4, 2.9.1
12	High-powered money = reserve money = base money = currency + bank reserves (M1 নহয়)।	★	2.5.5
13	Excess reserves ER = TR − RR। কম excess reserves মানে ডাঙৰ multiplier।	★★	2.5.6
14	m = (1 + c)/(r + e + c), নিৰ্ধাৰণ কৰে ৰাইজে (c), banks-এ (e) আৰু central bank-এ (r)।	★★	2.5.7, 2.7.3, 2.5.1

#	One-liner	গুৰুত্ব	ভাগ A প্ৰসংগ
15	**Required reserve ratio বাঢ়িলে money supply কমে; CRR হ্ৰাস কৰিলে lending capacity বাঢ়ে।**	★★★	2.7.1
16	**Currency–deposit ratio = banking habits। সৰু ratio-এ ডাঙৰ multiplier দিয়ে; অধিক cash ৰাখিলে money supply সৰু হয়।**	★★★	2.7.2, 2.6.2
17	উচ্চ TD/DD ratio-এ অধিক reserves মুক্ত কৰে আৰু monetary expansion বঢ়ায়।	★	2.5.8
18	OMO purchase-এ high-powered money সোমাই দিয়ে; OMO sale-এ money supply হ্ৰাস কৰে।	★	2.8.1

গোট 3 — Monetary Policy

#	One-liner	গুৰুত্ব	ভাগ A প্ৰসংগ
1	Fluctuations পৰিচালনা আৰু price stability লাভৰ বাবে RBI-এ monetary policy ৰূপায়ণ কৰে; rates কমোৱাটো easing, বঢ়োৱাটো tightening।	★★	3.2.1, 3.2.2
2	প্ৰাথমিক উদ্দেশ্য: price stability আৰু growth-ৰ মাজত judicious balance।	★★	3.3.1, 3.1.1
3	Transmission channels: saving and investment, cash-flow, asset prices and wealth, exchange rate। 'Open market' আৰু 'international trade' channels নহয়।	★★	3.3.3, 3.3.4
4	**Quantitative tools: CRR, SLR, OMO। Qualitative tools: margin requirements, moral suasion, selective credit control। Taxes আৰু spending fiscal।**	★★★	3.3.6, 3.3.5, 3.3.10
5	**CRR = RBI-ৰ ওচৰত cash, কোনো interest নাই। SLR = liquid assets (gold বা government securities)। অতিৰিক্ত CRR = NDTL × ΔCRR।**	★★★	3.3.7, 3.3.8
6	OMO: ক্ৰয়ে liquidity সোমাই দিয়ে আৰু বিক্ৰীয়ে শোষণ কৰে; foreign capital flows-ৰ পৰা হোৱা সাময়িক mismatches-ৰ বাবে ব্যৱহৃত।	★★	3.3.9
7	Bank rate: long-term lending আৰু bills-ৰ rediscounting; CRR/SLR ঘাটিৰ বাবে penalty; উচ্চ rate-এ borrowing নিৰুৎসাহিত কৰে।	★★	3.3.11
8	**LAF (Narasimham Committee) = repo + reverse repo। Reverse repo = repo − 1 আৰু ই liquidity শোষণ কৰে (banks-এ RBI-ক ধাৰ দিয়ে)।**	★★★	3.3.12, 3.3.13
9	MSF = repo + 1: এটা penal overnight rate, SLR securities-ৰ 1% পৰ্যন্ত।	★★	3.3.14
10	MSS: Government-এ RBI-ৰ পৰা ধাৰ লয় আৰু T-bills আৰু dated securities জাৰি কৰে; এই money সাধাৰণ expenditure-ৰ বাবে নহয়।	★	3.3.15
11	27 June 2016-ত RBI Act সংশোধন: MPFA (Government of India আৰু RBI) আৰু MPC।	★★	3.4.1, 3.3.21
12	Inflation target: 4% CPI ± 2% (5 August 2016-ৰ পৰা 31 March 2021-লৈ), RBI-ৰ সৈতে আলোচনা কৰি Government-এ প্ৰতি পাঁচ বছৰত নিৰ্ধাৰণ কৰে।	★★	3.4.1
13	প্ৰতি ছয় মাহত Monetary Policy Report, 6–18 মাহৰ inflation forecasts-সহ।	★	3.4.2
14	MPC (ছয়জন সদস্য)-এ repo rate নিৰ্ধাৰণ কৰে।	★	3.4.3

#	One-liner	গুৰুত্ব	ভাগ A প্ৰসংগ
15	Emerging-market-ৰ সীমাবদ্ধতা: দুৰ্বল, অসংহত (non-integrated) money markets; fiscal আৰু monetary সমন্বয় প্ৰয়োজন।	★★	3.5.1, 3.5.2

অধ্যায় 9

আন্তঃৰাষ্ট্ৰীয় বাণিজ্য (International Trade)

257টা Scanner প্ৰশ্ন · 165টা one-liner · 85টা revision pointer

ভাগ A — Scanner প্ৰশ্ন আৰু Study Material-ৰ সৈতে সংযোজিত One-liners

গোট 1: আন্তঃৰাষ্ট্ৰীয় বাণিজ্যৰ তত্ত্বসমূহ (Theories of International Trade)

SM অধ্যায় 9, গোট 1, পৃষ্ঠা 9.1 – 9.11

বিষয় 1.1 পৰিচয় (Introduction)

3টা Scanner প্ৰশ্ন · সঘনতা PYQ 2 · RTP – · MTP 1

প্ৰসংগ	ছাত্ৰ-ছাত্ৰীৰ বাবে One-liner	Scanner প্ৰশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
1.1.1	আন্তঃৰাষ্ট্ৰীয় বাণিজ্যৰ সুফল (SM-ৰ তালিকা): economic efficiency আৰু growth-ৰ উদ্দীপনা; resources-ৰ দক্ষ ব্যৱহাৰ (আৰু কম domestic monopolies); নতুন markets আৰু নতুন materials-লৈ প্ৰৱেশ আৰু inputs-ৰ প্ৰতিযোগিতামূলক সংগ্ৰহ (competitive sourcing); automation, প্ৰযুক্তিগত পৰিৱৰ্তন আৰু R&D; banking, insurance, logistics আৰু consultancy-ত উদ্ভাৱনী services-ৰ বাবে অধিক উদ্দীপনা; emerging economies-ৰ বাবে output-ৰ গুণগত মানৰ উন্নতি, উন্নত products আৰু উন্নততৰ labour আৰু environmental standards; বহল productive base আৰু export diversification; human resource development; দেশসমূহৰ মাজত দৃঢ়তৰ বান্ধোন।	Q1	PYQ 2026-Jan	1.1, pp. 9.2 – 9.3
1.1.2	Trade openness-ৰ বিপক্ষে যুক্তি (সেয়ে কেতিয়াও 'benefits' নহয়): দেশসমূহৰ মাজত অসমান লাভ; economic exploitation, কাৰণ বিশ্বজুৰি কাম কৰা corporations-ৰ বৰ্ধিত ৰাজনৈতিক শক্তিৰ সন্মুখত সুবিধাবঞ্চিত দেশসমূহ অসুৰক্ষিত হৈ পৰে; পৰিৱেশৰ ক্ষতি আৰু natural resources-ৰ নিঃশেষ; trade cycles-ৰ দ্ৰুত সংক্ৰমণ; বিদেশী ৰাষ্ট্ৰৰ ওপৰত underdeveloped countries-ৰ বিপজ্জনক নিৰ্ভৰশীলতা, যিয়ে economic autonomy আৰু political sovereignty-ক দুৰ্বল কৰে; অত্যধিক export orientation; অংশীদাৰ দেশৰ trade policies-ত transparency আৰু predictability-ৰ অভাৱ।	Q1, Q3	PYQ 2026-Jan; MTP 2025-May S2	1.1, pp. 9.3 – 9.4
1.1.3	*বিষয় 1.2 চাওক: Absolute Advantage theory-য়ে ধৰি লয় যে transportation cost **নাই** (আন assumptions: দুখন দেশ, দুটা commodities, labour-cost-ৰ ভিত্তি, দেশৰ ভিতৰত labour mobile কিন্তু দেশসমূহৰ মাজত immobile)।*	Q2	PYQ 2026-May	1.2.2, p. 9.5

বিষয় 1.2 আন্তঃৰাষ্ট্ৰীয় বাণিজ্যৰ গুৰুত্বপূৰ্ণ তত্ত্বসমূহ (Important Theories of International Trade)

21টা Scanner প্ৰশ্ন · সঘনতা PYQ 8 · RTP 2 · MTP 19

প্ৰসংগ	ছাত্ৰ-ছাত্ৰীৰ বাবে One-liner	Scanner প্ৰশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
1.2.1	Mercantilism (ইউৰোপ, 16শ–18শ শতিকা): imports-তকৈ অবিৰতভাৱে বৃহৎ পৰিমাণৰ exports-ৰ জৰিয়তে ৰাষ্ট্ৰীয় শক্তি লাভ কৰা হয় — 'massive and aggressive export over import to accumulate wealth' আৰু অনুকূল balance of payments আৰু trade সুনিশ্চিত কৰা; ই precious metals (bullion) আনিবলৈ exports সৰ্বাধিক কৰা আৰু অতি উচ্চ tariffs-ৰ জৰিয়তে imports ন্যূনতম কৰাৰ পোষকতা কৰিছিল। ইয়াৰ মাপকাঠি হৈছে balance of trade, সামগ্ৰিক welfare নহয়।	Q2, Q6, Q19, Q20	PYQ 2024-Jun; MTP 2024-Dec S1, 2025-Apr S1, 2025-Dec S1, 2026-Apr S2 (×2)	1.2.1, p. 9.4; Summary, p. 9.10
1.2.2	Adam Smith (father of economics): বাণিজ্যৰ ভিত্তি absolute cost advantage — একে পৰিমাণৰ resources ব্যৱহাৰ কৰি প্ৰতিযোগীতকৈ কোনো good-ৰ অধিক পৰিমাণ উৎপাদন কৰিব পৰা সামৰ্থ্য। তেওঁ labour-কেই একমাত্ৰ input হিচাপে লৈছিল, সেয়ে কোনো বস্তুতে absolute advantage নথকা ৰাষ্ট্ৰই বাণিজ্য নকৰে; এখন দেশে যি commodity-ত তাৰ absolute cost advantage আছে, তাতেই specialise কৰে আৰু সেইটোৱেই ৰপ্তানি কৰে।	Q4, Q17	PYQ 2024-Sep; MTP 2025-Aug S2	1.2.2, p. 9.5; Summary, p. 9.10
1.2.3	Absolute Advantage theory-ৰ assumptions: দুখন দেশৰ মাজত বাণিজ্য; two-country, two-commodity framework; transportation cost নাই; প্ৰয়োজনীয় labour-ৰ আপেক্ষিক পৰিমাণেৰে costs গণনা; দেশৰ ভিতৰত labour mobile কিন্তু দেশসমূহৰ মাজত immobile; প্ৰতিখন দেশৰে এটা commodity-ত নিৰপেক্ষভাৱে কম (absolutely lower) cost থাকিলে বাণিজ্য হয়।	Q17 (+ 1.1 Q2)	PYQ 2026-May; MTP 2025-Aug S2	1.2.2, p. 9.5
1.2.4	David Ricardo — Theory of Comparative Advantage: বাণিজ্য absolute costs-তকৈ comparative costs-ৰ দ্বাৰা চালিত হয়; এখন দেশে যি products-ত তাৰ absolute advantage সৰ্বাধিক সেইবোৰ ৰপ্তানি কৰি আৰু যিবোৰত তাৰ absolute advantage তুলনামূলকভাৱে কম সেইবোৰ আমদানি কৰি লাভৱান হয় (অৰ্থাৎ য'ত absolute disadvantage সৰু, তাতেই ৰপ্তানি)। সকলোতে অধিক দক্ষ দেশো লাভৱান হয়, সেয়ে comparative cost ratios বেলেগ হ'লেই বাণিজ্য উপযোগী।	Q8, Q12, Q15	PYQ 2025-Jan, 2025-Sep; MTP 2025-May S2	1.2.3, pp. 9.5 – 9.6; Summary, p. 9.10
1.2.5	Ricardo-ৰ comparative cost theory labour theory of value-ৰ ওপৰত প্ৰতিষ্ঠিত: labour একমাত্ৰ factor (one-factor model) আৰু comparative advantage-ৰ পাৰ্থক্যক শ্ৰমিকৰ productive efficiency-ৰ পাৰ্থক্যৰ ফল বুলি ধৰা হয় — সেই পাৰ্থক্যৰ কাৰণ theory-টোৱে ব্যাখ্যা নকৰে। পিছত Haberler-এ opportunity-cost concept-ৰ জৰিয়তে ইয়াক কেৱল labour-ৰ ওপৰত নিৰ্ভৰশীলতাৰ পৰা মুক্ত কৰে।	Q3, Q10	RTP 2025-Sep; MTP 2024-Aug, 2025-Jan S2, 2025-Apr S1	1.2.4 Table 4.1.3, pp. 9.7 – 9.8; Summary, p. 9.10

প্রসংগ	ছাত্র-ছাত্রীৰ বাবে One-liner	Scanner প্রশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
1.2.6	Classical trade theory (Smith, Ricardo)-এ constant costs লৈ কাম কৰে; Haberler-এ ইয়াক opportunity-cost-ৰ ভাষাত পুনৰ উপস্থাপন কৰে (opportunity cost = এৰি দিয়া বিকল্পৰ মূল্য), সেয়ে classical model-এ constant opportunity costs ধৰি লয়।	Q21	MTP 2026-Apr S2	সাৰাংশ (Summary), p. 9.10 ('constant opportunity costs' SM-ৰ শব্দ নহয়)
1.2.7	Theory of Comparative Costs normative (আন্তঃৰাষ্ট্ৰীয় বাণিজ্যৰ লাভ দেখুৱাবলৈ চেষ্টা কৰে) আৰু factor price differences বিবেচনা **নকৰে**; ই labour theory of value-ৰ ওপৰত আধাৰিত, money cost-ৰ ওপৰত নহয়।	Q1, Q11	PYQ 2024-Jun, 2025-May	1.2.4 Table 4.1.3, pp. 9.7 – 9.8
1.2.8	Modern (Heckscher-Ohlin) theory positive (বাণিজ্যৰ ভিত্তিৰ ওপৰত মনোযোগ দিয়ে); money cost-ৰ ওপৰত আধাৰিত, যিটো অধিক বাস্তৱসন্মত; 2-factor (labour আৰু capital) model; আন্তঃৰাষ্ট্ৰীয় বাণিজ্যক inter-regional trade-ৰ এটা বিশেষ ক্ষেত্ৰ হিচাপেহে গণ্য কৰে; factors-ৰ relative prices বিবেচনা কৰে আৰু factor price differences-ক commodity price differences-ৰ মূল কাৰণ বুলি গণ্য কৰে। ই labour theory of value-ৰ ওপৰত আধাৰিত **নহয়**।	Q13, Q16	PYQ 2026-May; MTP 2025-Aug S1, 2025-Dec S1	1.2.4 Table 4.1.3, pp. 9.7 – 9.8
1.2.9	Heckscher-Ohlin theory (ছুইডিছ অৰ্থনীতিবিদ Eli Heckscher আৰু Bertil Ohlin) = Factor-Endowment Theory = Modern Theory of Trade: comparative advantage-ক factor endowments-ৰ পাৰ্থক্যৰে ব্যাখ্যা কৰা হয় (দুটা factors, labour আৰু capital); এখন দেশে যি goods-ৰ উৎপাদনত তাৰ আপেক্ষিকভাৱে প্ৰচুৰ (relatively abundant) factor নিবিড়ভাৱে ব্যৱহাৰ হয় সেইবোৰ ৰপ্তানি কৰে (capital-abundant → capital-intensive goods; labour-abundant → labour-intensive goods) আৰু তাৰ দুষ্প্ৰাপ্য (scarce) factor ব্যৱহাৰ কৰা goods আমদানি কৰে।	Q5, Q7, Q9, Q18	PYQ 2025-Jan; RTP 2026-Jan; MTP 2024-Dec S1, 2025-Jan S2, 2025-Apr S1, 2025-May S2, 2026-Apr S2	1.2.4, pp. 9.6 – 9.7; Summary, pp. 9.10 – 9.11
1.2.10	Balance of trade এটা flow concept — ইয়াক এটা সময়সীমাৰ মাজত জোখা হয়, stock-ৰ দৰে এটা নিৰ্দিষ্ট সময়বিন্দুত নহয়।	Q14	MTP 2025-May S2	SM-ত নাই (কেৱল MTP-ত)

গোট 2: Trade Policy-ৰ সঁজুলিসমূহ (The Instruments of Trade Policy)

SM অধ্যায় 9, গোট 2, পৃষ্ঠা 9.14 – 9.29

বিষয় 2.1 পৰিচয় (Introduction)

3টা Scanner প্রশ্ন · সঘনতা PYQ 1 · RTP – · MTP – · Model Q 2

প্রসংগ	ছাত্র-ছাত্রীৰ বাবে One-liner	Scanner প্রশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
2.1.1	Trade policy-য়ে exports আৰু imports বৃদ্ধি বা নিয়ন্ত্ৰণ কৰিবলৈ চৰকাৰে ব্যৱহাৰ কৰিব পৰা সকলো সঁজুলি সামৰে — সাধাৰণতে domestic industries সুৰক্ষিত কৰিবলৈ imports নিয়ন্ত্ৰণ আৰু/বা exports উৎসাহিত কৰা; বাণিজ্যিক আলোচনাত (trade negotiations) লোৱা দৃষ্টিভংগীও ইয়াৰ অন্তৰ্ভুক্ত।	MQ 1.1: Q1	Model Q	2.1, p. 9.16; Summary, p. 9.27

প্রসংগ	ছাত্র-ছাত্রীৰ বাবে One-liner	Scanner প্রশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
2.1.2	Trade policy-ৰ সঁজুলিসমূহক মোটামুটিকৈ tariffs-ৰ দৰে price-related measures আৰু non-price measures বা non-tariff measures (NTMs)-ত শ্ৰেণীবিভাজন কৰা হয়।	MQ 1.1: Q2	Model Q	2.1, p. 9.16; Summary, p. 9.27
2.1.3	Protectionism হৈছে tariffs, quotas আৰু non-tariff trade policy instruments-ৰ জৰিয়তে বিদেশী প্ৰতিযোগিতাৰ পৰা domestic producers-ক সুৰক্ষা দিয়াৰ লক্ষ্যৰে লোৱা ৰাষ্ট্ৰীয় নীতি; trade liberalisation হৈছে trade barriers হ্ৰাস কৰি বাকী বিশ্বৰ goods আৰু services-ৰ বাবে domestic markets মুকলি কৰা।	Q1; MQ 1.1: Q2	PYQ 2026-Jan; Model Q	2.1, p. 9.15

বিষয় 2.2 Tariffs

22টা Scanner প্রশ্ন · সঘনতা PYQ 16 · RTP – · MTP 6

প্রসংগ	ছাত্র-ছাত্রীৰ বাবে One-liner	Scanner প্রশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
2.2.1	Ad valorem tariff = বাণিজ্য কৰা commodity-ৰ মূল্যৰ এটা নির্দিষ্ট শতাংশ হিচাপে লোৱা duty (আমদানিকৃত good-ৰ এক এককৰ monetary value-ৰ এটা স্থিৰ শতাংশ)। Specific tariff = প্ৰতি physical unit বা ওজন/জোখ অনুসৰি নির্দিষ্ট পৰিমাণৰ ধন — ইয়াৰ protective value import price-ৰ সৈতে বিপৰীতভাৱে সলনি হয়।	Q1, Q9	PYQ 2024-Jun, 2025-May	2.2.1(i)–(ii), pp. 9.16 – 9.17
2.2.2	Numerical: ad valorem duty = rate × value, সেয়ে duty price-ৰ সমানুপাতে সলনি হয় — duty-ৰ পৰিৱর্তন = rate × price-ৰ পৰিৱর্তন (যেনে 15% × (₹90 lakh – ₹60 lakh) = ₹4.50 lakh)। Specific duty price-ৰ সৈতে সলনি নহ'ব।	Q21	PYQ 2026-Sep	2.2.1(ii), p. 9.17
2.2.3	Mixed tariff = **হয়** ad valorem rate **নহয়** specific duty, যিটোৱে আটাইতকৈ বেছি (বা কেতিয়াবা আটাইতকৈ কম) আয় দিয়ে — যেনে 5% ad valorem বা প্ৰতি টন ₹3,000, যিটো বেছি; কেৱল এটাহে সংগ্ৰহ কৰা হয়। Compound tariff = ad valorem **যোগ** specific duty একেলগে (যেনে 5% ad valorem আৰু প্ৰতি kg ₹100)।	Q6, Q11	PYQ 2025-Jan, 2025-Sep	2.2.1(a), p. 9.17
2.2.4	Technical/Other tariff আমদানিকৃত goods-ৰ নির্দিষ্ট উপাদানৰ (specific contents) ভিত্তিত গণনা কৰা হয়, অর্থাৎ ইয়াৰ components বা সম্পর্কিত items অনুসৰি duty দিব লাগে (যেনে প্ৰতিখন solar panel-ত ₹3,000 আৰু battery-ৰ বাবে প্ৰতি kg ₹50)।	Q8, Q14	PYQ 2025-Jan, 2026-May	2.2.1(b), p. 9.17
2.2.5	Tariff Rate Quotas (TRQs)-এ দুটা policy instruments — quotas আৰু tariffs — একত্ৰিত কৰে: quota-ৰ ভিতৰৰ imports-ত কম (কেতিয়াবা শূন্য) tariff লাগে; quantitative threshold-ৰ ওপৰৰ imports-ত বহু বেছি tariff লাগে।	Q13, Q17	PYQ 2026-Jan; MTP 2025-Aug S2	2.2.1(c), p. 9.17

প্রসংগ	ছাত্র-ছাত্রীৰ বাবে One-liner	Scanner প্রশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
2.2.6	Preferential tariff: reciprocal preferential agreement-ৰ অধীনত অংশীদাৰ দেশৰ goods-ৰ বাবে MFN rate-তকৈ কম tariff — যেনে EU-ৰ ভিতৰত শূন্য tariff, আৰু Canada, Mexico আৰু USA-ৰ মাজত North American Free Trade Agreement (NAFTA) (প্ৰায় সকলো products-ত শূন্য); GSP এটা unilateral preference।	Q5	PYQ 2024-Sep	2.2.1(f), p. 9.18
2.2.7	Bound tariff: WTO-ৰ এখন সদস্য দেশে নির্দিষ্ট স্তৰৰ ওপৰলৈ tariff rate নবঢ়োৱাৰ আইনী প্ৰতিশ্ৰুতিৰে নিজকে বান্ধি লয় (সেই product-ৰ সৰ্বোচ্চ duty); applied tariff = MFN ভিত্তিত প্ৰকৃততে লোৱা duty, যিটো bound level-তকৈ কম হ'ব পাৰে কিন্তু কেতিয়াও বেছি নহয়।	Q4	PYQ 2024-Sep	2.2.1(g)–(h), p. 9.18
2.2.8	Variable tariff: আমদানিকৃত commodity-ৰ price সেই commodity-ৰ domestic support price-ৰ স্তৰলৈ তুলিবলৈ নির্ধাৰণ কৰা duty।	Q15	PYQ 2026-May	2.2.1(e), p. 9.18
2.2.9	Escalated tariff structure: manufactured goods-ৰ imports-ত nominal tariff rates intermediate inputs আৰু raw materials-তকৈ বেছি — product-টো value-added chain-ত ওপৰলৈ উঠাৰ লগে লগে tariff বাঢ়ে (যেনে iron ore-ত 4%, steel pipes-ত 12%); ই developing exporters-ৰ প্ৰতি বৈষম্যমূলক।	Q3, Q7, Q18	PYQ 2025-Jan; MTP 2024-Aug, 2025-Aug S2	2.2.1(i), pp. 9.18 – 9.19
2.2.10	Prohibitive tariff: ইমান উচ্চ হাৰত নির্ধাৰিত tariff যে কোনো imports সোমাব নোৱাৰে।	Q10	PYQ 2025-May	2.2.1(j), p. 9.19
2.2.11	Dumping তেতিয়া হয় যেতিয়া manufacturers-এ বিদেশী দেশত নিজৰ domestic market-ৰ বিক্ৰী মূল্যতকৈ বা নিজৰ full average cost-তকৈ কম দামত goods বিক্ৰী কৰে। Anti-dumping duty হৈছে fair market value-তকৈ কম দামৰ বুলি বিবেচিত বিদেশী imports-ৰ ওপৰত লোৱা এটা protectionist tariff — এটা 'trigger-price' প্ৰতিক্ৰিয়া, যিয়ে বিদেশী firm-ৰ অন্যায্য price advantage নাকচ (offset) কৰে।	Q16, Q19 (+ 2.3 Q7, 2.3 Q10)	PYQ 2025-Sep; RTP 2025-Jan; MTP 2025-May S2, 2025-Aug S1, 2025-Aug S2	2.2.1(l)–(m), p. 9.19
2.2.12	Countervailing duties (CVD) হৈছে এনে tariffs, যিয়ে নিজৰ দেশৰ চৰকাৰৰ পৰা export subsidies আৰু tax concessions পোৱা exporters-এ লোৱা কৃত্ৰিমভাৱে কম দাম নাকচ (offset) কৰি subsidy-ৰ সুবিধা নিষ্ক্ৰিয় কৰাৰ লক্ষ্য লয় (যেনে ASEAN-ৰ পৰা অহা gold jewellery-ত ভাৰতৰ 12.5% CVD, 2016)।	Q12, Q22	PYQ 2026-Jan, 2026-Sep	2.2.1(n), p. 9.20

প্রসংগ	ছাত্র-ছাত্রীৰ বাবে One-liner	Scanner প্রশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
2.2.13	Tariff-ৰ প্রভাৱ: trade volume আৰু exporter-ৰ market access হ্রাস পায়; domestic consumers-এ consumer surplus হেৰুৱায় (বেছি দাম, কম পৰিমাণ); domestic import substitutes উৎসাহিত হয়; domestic producers-ৰ কল্যাণ আৰু producer surplus বাঢ়ে, কাৰণ বিদেশী প্রতিযোগিতা কমাৰ বাবে তেওঁলোকে বেছি দাম ল'ব পাৰে; industry-টোত output, firms আৰু employment বাঢ়ে; comparative advantage উপেক্ষিত হয় (বাকী বিশ্বৰ দক্ষ উৎপাদন নিৰুৎসাহিত হয়); government revenue বাঢ়ে।	Q2, Q20	PYQ 2024-Jun; MTP 2026-Apr S1	2.2.2, pp. 9.20 – 9.21

বিষয় 2.3 Non-Tariff Measures (NTMs)

17টা Scanner প্রশ্ন · সঘনতা PYQ 11 · RTP 2 · MTP 6

প্রসংগ	ছাত্র-ছাত্রীৰ বাবে One-liner	Scanner প্রশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
2.3.1	NTMs হৈছে সাধাৰণ customs tariffs-ৰ বাহিৰে আন policy measures, যিয়ে goods-ৰ আন্তঃৰাষ্ট্রীয় বাণিজ্যক প্রভাৱিত কৰিব পাৰে — বাণিজ্য হোৱা পৰিমাণ, দাম বা দুয়োটাকে সলনি কৰি; tariffs দৃশ্যমান barriers, NTMs লুকাই থকা বা 'invisible' barriers। Non-tariff barriers (NTBs) হৈছে protectionist বা discriminatory উদ্দেশ্যযুক্ত NTMs-ৰ এটা অংশ (subset)। সেয়ে tariffs — countervailing আৰু anti-dumping duties-সহ — NTBs নহয়, আনহাতে import quotas আৰু technical standards (TBT) NTMs।	Q4, Q15	MTP 2024-Dec S1, 2025-Aug S2	2.3, p. 9.21
2.3.2	Technical measures-এ product-specific বৈশিষ্ট্য বুজায় — product-ৰ বৈশিষ্ট্য, technical specifications আৰু production processes (SPS, TBT)। Non-technical measures বাণিজ্যৰ প্রয়োজনীয়তাৰ সৈতে জড়িত — shipping requirements, custom formalities, trade rules, taxation policies — আৰু এইবোৰ hard (price আৰু quantity control), threat (anti-dumping, safeguards) বা other (trade-related finance আৰু investment) measures।	Q11, Q17	PYQ 2026-Jan, 2026-Sep	2.3, p. 9.22
2.3.3	Sanitary and Phytosanitary (SPS) measures-এ additives, pests, contaminants, toxins বা ৰোগ সৃষ্টিকাৰী জীৱাণু (disease-causing organisms)-ৰ পৰা উদ্ভৱ হোৱা বিপদৰ পৰা মানুহ, জীৱ-জন্তু বা উদ্ভিদৰ জীৱন সুৰক্ষিত কৰে, আৰু biodiversity সুৰক্ষিত কৰে (যেনে avian-flu থকা দেশৰ পৰা poultry-ৰ ওপৰত নিষেধাজ্ঞা); এইবোৰ technical measures।	Q5, Q17	PYQ 2025-Jan, 2026-Sep	2.3.1(I), p. 9.22

প্রসংগ	ছাত্র-ছাত্রীৰ বাবে One-liner	Scanner প্রশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
2.3.4	Technical Barriers to Trade (TBT)-এ খাদ্য আৰু অ-খাদ্য দুয়োবিধ traded products সামৰে: size, shape, design, labelling/marking/packaging, functionality, performance আৰু production methods-ৰ ওপৰত mandatory standards আৰু technical regulations (SPS বাদে), লগতে conformity assessment (testing, inspection, certification)। উদাহৰণ: food laws, quality standards, industrial standards, organic certification, eco-labelling, marketing আৰু label requirements — import quotas TBT **নহয়**।	Q2, Q9, Q14	PYQ 2024-Sep, 2025-Sep; MTP 2025-Dec S1	2.3.1(II), pp. 9.22 – 9.23
2.3.5	Imports-ৰ ওপৰত non-technical measures (SM-ৰ তালিকা): import quotas; price control (para-tariff) measures; non-automatic licensing আৰু prohibitions; financial measures; measures affecting competition; government procurement policies; trade-related investment measures; distribution restrictions; post-sales services-ৰ ওপৰত নিষেধাজ্ঞা; administrative procedures; rules of origin; safeguard measures; embargoes। SPS এটা technical measure, non-technical নহয়।	Q17	PYQ 2026-Sep	2.3.2, pp. 9.23 – 9.26
2.3.6	Import quota: এটা নির্দিষ্ট সময়সীমাত (সাধাৰণতে এবছৰ) দেশলৈ কোনো good-ৰ কেৱল নির্দিষ্ট physical পৰিমাণহে আহিবলৈ দিয়া প্ৰত্যক্ষ নিষেধাজ্ঞা, যিটো licences-ৰ জৰিয়তে বলবৎ কৰা হয় — ইয়াৰ উদ্দেশ্য imports-ৰ পৰিমাণ সীমিত কৰা; চৰকাৰে কোনো revenue নাপায় আৰু licence holders-এ 'quota rents' উপাৰ্জন কৰে। পৰিমাণৰ সীমা imports (quotas, prohibitions) আৰু exports (export bans, VERs) দুয়োটাতে প্ৰযোজ্য হ'ব পাৰে।	Q3, Q16	RTP 2024-Sep; MTP 2025-Dec S1, 2026-Apr S2	2.3.2(i), pp. 9.23 – 9.24; 2.4, p. 9.26 ('quantitative restrictions'-ৰ সংজ্ঞা SM-ত দিয়া নাই)
2.3.7	Non-automatic licensing আৰু prohibitions-ৰ লক্ষ্য আমদানি কৰিব পৰা goods-ৰ পৰিমাণ সীমিত কৰা, সেইবোৰ বিভিন্ন উৎসৰ পৰা আহক বা এটা নির্দিষ্ট supplier-ৰ পৰা (যেনে কেৱল discretionary licence-ত textiles)।	Q12	PYQ 2026-May	2.3.2(iii), p. 9.24
2.3.8	Financial measures-এ foreign exchange পোৱাৰ সুবিধা আৰু ইয়াৰ cost নিয়ন্ত্ৰণ কৰি আৰু payment-ৰ চৰ্তাৱলী নির্ধাৰণ কৰি import costs বৃদ্ধি কৰে — যেনে সামগ্ৰী অহাৰ তিনি মাহ আগতে মূল্যৰ এটা শতাংশ অগ্ৰিম পৰিশোধ, বা কিছুমান imports-ৰ বাবে foreign exchange নিদিয়া।	Q8	PYQ 2025-Sep	2.3.2(iv), p. 9.24
2.3.9	Safeguard measures-এ কোনো product-ৰ imports সাময়িকভাৱে নিয়ন্ত্ৰণ কৰে, যদি imports-ৰ হঠাৎ বৃদ্ধিয়ে (surge) তাৰ domestic industry-ক ক্ষতি কৰে বা গুৰুতৰ ক্ষতিৰ ভাবুকি দিয়ে; এইবোৰ সীমিত সময়ৰ বাবে আৰু non-discriminatory হ'ব লাগিব।	Q13	PYQ 2026-May	2.3.2(xii), p. 9.26

প্রসংগ	ছাত্র-ছাত্রীৰ বাবে One-liner	Scanner প্ৰশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
2.3.10	Embargo: নির্দিষ্ট বা অনির্দিষ্ট সময়ৰ বাবে কোনো নির্দিষ্ট দেশ বা অঞ্চললৈ কিছুমান বা সকলো commodities-ৰ import বা export-ৰ ওপৰত চৰকাৰে আৰোপ কৰা সম্পূর্ণ নিষেধাজ্ঞা (ৰাজনৈতিক, স্বাস্থ্য বা ধর্মীয় কাৰণত) — trade barrier-ৰ আটাইতকৈ চৰম ৰূপ।	Q1, Q6	PYQ 2024-Jun, 2025-Jan	2.3.2(xiii), p. 9.26
2.3.11	*বিষয় 2.2 চাওক: dumping = home-market price বা full average cost-তকৈ কম দামত বিদেশত বিক্রী; fair market value-তকৈ কম দামৰ imports-ৰ ওপৰত anti-dumping duty লোৱা হয়।*	Q7, Q10	PYQ 2025-Sep; RTP 2025-Jan; MTP 2025-May S2	2.2.1(m), p. 9.19

বিষয় 2.4 ৰপ্তানি-সম্পর্কীয় ব্যৱস্থা (Export-Related Measures)

2টা Scanner প্রশ্ন · সঘনতা PYQ 1 · RTP – · MTP 1

প্রসংগ	ছাত্র-ছাত্রীৰ বাবে One-liner	Scanner প্ৰশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
2.4.1	Voluntary Export Restraints (VERs) হৈছে **ৰপ্তানিকাৰী** দেশে পৰিচালনা কৰা এটা অনানুষ্ঠানিক quota, যিয়ে নির্দিষ্ট সময়ছোৱাত ৰপ্তানিৰ পৰিমাণ স্বেচ্ছাই সীমিত কৰে; importer-ৰ সৈতে আলোচনাৰ পৰা ইয়াৰ উদ্ভৱ, importer-ক সন্তুষ্ট কৰিবলৈ আৰু প্রতিশোধমূলক (retaliatory) restraints এৰাবলৈ। সেয়ে VERs আমদানিকাৰী দেশে আৰোপ কৰা নহয়, আৰু আনুষ্ঠানিক আইনী quotas-ও নহয়।	Q2	PYQ 2026-Sep	2.4(iv), pp. 9.26 – 9.27
2.4.2	*বিষয় 2.2 চাওক: CVD-য়ে export subsidies নাকচ (offset) কৰে। Levy-ৰ চর্তসমূহ — export performance-ৰ সৈতে জড়িত subsidy, export article-ত আমদানিকৃত goods-ৰ সলনি domestic goods ব্যৱহাৰৰ সৈতে জড়িত subsidy, বা সীমিত সংখ্যক ব্যক্তিক দিয়া subsidy — customs law-ৰ পৰা আহিছে, SM-ৰ পৰা নহয়; ICAI-ৰ key-ত 'all the above' ।*	Q1	MTP 2026-Apr S2	SM-ত নাই (কেৱল MTP-ত)

গোট 3: বাণিজ্যিক আলোচনা (Trade Negotiations)

SM অধ্যায় 9, গোট 3, পৃষ্ঠা 9.33 – 9.47

বিষয় 3.1 পৰিচয় (Introduction)

1টা Scanner প্রশ্ন · সঘনতা PYQ – · RTP – · MTP 1

প্রসংগ	ছাত্র-ছাত্রীৰ বাবে One-liner	Scanner প্ৰশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
3.1.1	UNCTAD (United Nations Conference on Trade and Development)-এ বিশ্ব অর্থনীতিত developing countries-ৰ development-friendly integration-ৰ প্রসাৰ ঘটায়।	Q1	MTP 2026-Apr S2	SM-ত নাই (কেৱল MTP-ত)

বিষয় 3.2 Regional Trade Agreements-ৰ শ্ৰেণীবিভাজন — Taxonomy of Regional Trade Agreements (RTAs)

6টা Scanner প্ৰশ্ন · সঘনতা PYQ 2 · RTP – · MTP 5

প্ৰসংগ	ছাত্ৰ-ছাত্ৰীৰ বাবে One-liner	Scanner প্ৰশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
3.2.1	RTAs হৈছে সদস্যসকলৰ মাজত বাণিজ্যৰ বাধা হ্ৰাস কৰিবলৈ গঠিত দেশসমূহৰ গোট (একে অঞ্চলৰ হোৱাটো বাধ্যতামূলক নহয়) — দুখন বা ততোধিক চৰকাৰৰ মাজত সকলো স্বাক্ষৰকাৰীৰ বাবে বাণিজ্যৰ নিয়ম নিৰ্ধাৰণ কৰা এখন চুক্তি (treaty); 1 February 2021 তাৰিখলৈ 339টা RTAs বলবৎ আছিল।	(+ 3.5 Q3)	PYQ 2024-Sep	3.2, p. 9.34
3.2.2	RTA-ৰ প্ৰকাৰ: unilateral, bilateral, regional preferential, trading bloc, free-trade area, customs union, common market, economic and monetary union। Bilateral agreements-এ দুখন দেশ, দুটা blocs বা এটা bloc আৰু এখন দেশৰ মাজত বাণিজ্যৰ নিয়ম নিৰ্ধাৰণ কৰে, সিহঁতৰ মাজত tariffs আৰু barriers হ্ৰাস কৰে (যেনে EU–South Africa FTA; ASEAN–India FTA)।	Q1	MTP 2025-Jan S2, 2025-Apr S1	3.2, pp. 9.34 – 9.35
3.2.3	Multilateral negotiations আৰু agreements-ত সমগ্ৰ WTO সদস্যপদ জড়িত — GATT-এ গঢ়ি তোলা আৰু এতিয়া WTO-ৰ multilateral trading system; WTO agreements multilateral, আনহাতে NAFTA আৰু EU regional arrangements।	Q3	MTP 2025-Jan S2	3.2, p. 9.36; 3.5.3 দফা 16, p. 9.43
3.2.4	Trading bloc: নিজৰ মাজত free trade agreement থকা দেশসমূহৰ এটা গোট, যিয়ে আন দেশৰ ওপৰত common external tariff প্ৰয়োগ কৰিব পাৰে (যেনে Arab League, EFTA)।	Q4 (+ 3.5 Q2, 3.5 Q5)	PYQ 2024-Jun, 2025-Sep; MTP 2024-Dec S1	3.2, pp. 9.34 – 9.35
3.2.5	Free-trade area: সদস্যসকলে tariff-free বাণিজ্য কৰে কিন্তু নিজা নিজা পৃথক external tariffs ৰাখে (যেনে ASEAN–India FTA, 2005)। Customs union: সদস্যসকলে সকলো internal tariffs আঁতৰায় আৰু common external tariff বজাই ৰাখে — EU (27 সদস্য), Gulf Cooperation Council (GCC), MERCOSUR।	Q5 (+ 3.5 Q8)	PYQ 2025-Jan, 2026-May	3.2, p. 9.35
3.2.6	Common market-এ output আৰু factors of production (labour, capital)-ৰ মুক্ত প্ৰবাহ আৰু সমন্বিত (harmonised) আইনৰে customs union-ক গভীৰ কৰে; Economic and Monetary Union-এ common currency আৰু macroeconomic policies-ৰ দৃঢ় অভিসৰণ (convergence) যোগ কৰে (যেনে EU-ৰ single currency)।	Q6	MTP 2025-Aug S1	3.2, pp. 9.35 – 9.36
3.2.7	মূল exporting industries-ক লক্ষ্য কৰি লোৱা নীতিয়ে সেই sector-ত employment বঢ়ায় আৰু exports বৃদ্ধি কৰি current account balance উন্নত কৰে।	Q2	MTP 2025-Jan S2	SM-ত নাই (কেৱল MTP-ত)

বিষয় 3.3 The General Agreement on Tariffs and Trade (GATT)

2টা Scanner প্রশ্ন · সঘনতা PYQ – · RTP – · MTP 1 · Model Q 1

প্রসংগ	ছাত্র-ছাত্রীৰ বাবে One-liner	Scanner প্রশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
3.3.1	GATT-এ goods-ৰ আন্তঃৰাষ্ট্রীয় বাণিজ্য সামৰে; ই 47 বছৰ (1948–1994) ধৰি বিশ্ব বাণিজ্যৰ অধিকাংশৰ বাবে নিয়ম যোগান দিছিল, আৰু ইয়াৰ তত্ত্বাৱধানত অনুষ্ঠিত আঠটা multilateral 'trade rounds'-এ tariffs হ্ৰাস কৰিছিল আৰু যথেষ্ট trade liberalisation আনিছিল। GATT এখন agreement আছিল — treaty নহয় আৰু international organisation-ও নহয়।	Q1; MQ 1.3: Q1 (+ 3.4 MQ 1.3 Q2)	MTP 2026-Apr S2; Model Q ×2	3.3, pp. 9.36 – 9.37; Summary, p. 9.46

বিষয় 3.4 Uruguay Round আৰু WTO-ৰ প্ৰতিষ্ঠা (The Uruguay Round and the Establishment of WTO)

10টা Scanner প্রশ্ন · সঘনতা PYQ 3 · RTP 1 · MTP 1 · Model Q 5

প্রসংগ	ছাত্র-ছাত্রীৰ বাবে One-liner	Scanner প্রশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
3.4.1	SM-এ GATT-ৰ আৰম্ভণি 1948 বুলি ধৰে — ই 47 বছৰ, 1948-ৰ পৰা 1994 লৈ, বিশ্ব বাণিজ্যৰ নিয়ম যোগান দিছিল।	Q1; MQ 1.3: Q1	PYQ 2024-Jun; Model Q	Summary, p. 9.46
3.4.2	*বিষয় 3.3 চাওক: GATT-এ multilateral trade negotiations — আঠটা 'trade rounds' — অনুষ্ঠিত কৰি trade barriers হ্ৰাস কৰিছিল।*	MQ 1.3: Q2	Model Q	Summary, p. 9.46
3.4.3	1980-ৰ দশকত GATT-এ প্ৰাসংগিকতা হেৰুৱাইছিল, কাৰণ: উদীয়মান globalisation-ৰ বাবে ই পুৰণি হৈ পৰিছিল; আন্তঃৰাষ্ট্রীয় investments যথেষ্ট সম্প্রসাৰিত হৈছিল; intellectual property rights আৰু services সামৰা হোৱা নাছিল; merchandise trade ইয়াৰ পৰিসৰৰ বাহিৰলৈ বাঢ়িছিল; অস্পষ্টতাৰ সুযোগ লোৱা হৈছিল; কৃষি বাণিজ্য উদাৰীকৰণৰ প্ৰচেষ্টা সফল হোৱা নাছিল; institutional structure আৰু dispute settlement system-ত অপৰ্যাপ্ততা আছিল; ই treaty নাছিল।	Q4	PYQ 2025-May	3.3, pp. 9.36 – 9.37
3.4.4	Uruguay Round (অষ্টম, আটাইতকৈ ডাঙৰ আৰু উচ্চাকাংক্ষী round; 123খন দেশ): September 1986-ত Uruguay-ৰ Punta del Este-ত আৰম্ভ হৈ December 1993-ত সম্পূৰ্ণ হৈছিল (1986–94-ৰ round); 15 April 1994-ত স্বাক্ষৰিত হৈ ই 1995 চনত World Trade Organisation-ৰ জন্ম দিছিল।	MQ 1.1: Q1; MQ 1.4: Q1, Q2; MQ 1.5: Q1	MTP 2025-Aug S1; Model Q ×3	3.4, p. 9.37; Summary, p. 9.46
3.4.5	WTO হৈছে Uruguay Round-এ সংশোধন কৰা GATT-ক সামৰি লোৱা একক institutional framework — Uruguay Round-ৰ final act, অৰ্থাৎ GATT-ৰ সলনি অহা নতুন agreements-ৰ সমষ্টি, ৰূপায়ণ কৰিবলৈ ইয়াক প্ৰতিষ্ঠা কৰা হৈছিল।	Q2	RTP 2025-Jan	3.4, p. 9.37; Summary, p. 9.46
3.4.6	*বিষয় 3.1 চাওক: Canada, Mexico আৰু United States-ৰ মাজত 2020 চনত সম্পন্ন USMCA (United States–Mexico–Canada Agreement) NAFTA-ৰ উত্তৰসূৰী।*	Q3	PYQ 2025-May	3.1, pp. 9.33 – 9.34

বিষয় 3.5 The World Trade Organisation (WTO)

39টা Scanner প্রশ্ন · সঘনতা PYQ 7 · RTP 1 · MTP 9 · Model Q 23

প্রসংগ	ছাত্র-ছাত্রীৰ বাবে One-liner	Scanner প্রশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
3.5.1	*বিষয় 3.1 চাওক: trade negotiations হৈছে পাৰস্পৰিক প্ৰক্ৰিয়া (interactive processes), য'ত প্ৰতিযোগী উদ্দেশ্য থকা দেশসমূহে বাণিজ্যৰ নিয়ম গঢ়িবলৈ সহযোগিতা কৰে — এটা পক্ষই কম tariffs-ৰ জৰিয়তে market access-ৰ বাবে দৰ-দাম কৰে, আন এটাই domestic industry-ৰ সুৰক্ষাৰ বাবে; agenda-ৰ পৰিসৰ market access-ৰ পৰা trade-related intellectual property-লৈকে।*	MQ 1.1: Q1, Q2	Model Q ×2	3.1, pp. 9.33 – 9.34; 3.4, p. 9.37 (কেৱল Model Q)
3.5.2	WTO হৈছে দেশসমূহৰ মাজত বাণিজ্যৰ নিয়ম লৈ কাম কৰা একমাত্ৰ বিশ্বব্যাপী international organisation; ইয়াৰ মূল উদ্দেশ্য আন্তঃৰাষ্ট্ৰীয় বাণিজ্যৰ প্ৰবাহ মসৃণ, মুক্ত, ন্যায্য আৰু অনুমানযোগ্যভাৱে সহজ কৰা, আৰু multilateral talks-ৰ লক্ষ্য trade barriers হ্ৰাস কৰা ('freer trade: gradually, through negotiation')।	Q11; MQ 1.4: Q1	RTP 2026-Jan; Model Q	3.5, p. 9.37; 3.5.2, p. 9.40
3.5.3	WTO-ৰ ছটা উদ্দেশ্য: আন্তঃৰাষ্ট্ৰীয় বাণিজ্যৰ নিয়ম নিৰ্ধাৰণ আৰু বলবৎ কৰা; অধিক trade liberalisation-ৰ আলোচনা আৰু নিৰীক্ষণৰ বাবে এখন মঞ্চ (forum) যোগান ধৰা; trade disputes সমাধান কৰা; সিদ্ধান্ত গ্ৰহণত transparency বৃদ্ধি কৰা; আন international economic institutions-ৰ সৈতে সহযোগিতা কৰা; developing countries-ক trading system-ৰ পৰা সম্পূৰ্ণ লাভৱান হোৱাত সহায় কৰা। গোপনীয়তা (secrecy) কেতিয়াও উদ্দেশ্য নহয়।	Q9	PYQ 2026-Jan	3.5, p. 9.38
3.5.4	WTO-ৰ গাঁথনি: Geneva-ত Director General-ৰ নেতৃত্বত Secretariat; তিনি-স্তৰীয় সিদ্ধান্ত গ্ৰহণ — Ministerial Conference শীৰ্ষ সংস্থা (অন্ততঃ প্ৰতি দুবছৰত এবাৰ মিলিত হয়); তাৰ পিছত General Council (যিটো Trade Policy Review Body আৰু Dispute Settlement Body হিচাপেও মিলিত হয়); তাৰ পিছত Goods, Services আৰু TRIPS Councils।	MQ 1.5: Q2; MQ 1.5.1: Q1	Model Q ×2	3.5.1, p. 9.38
3.5.5	Dispute-panel-ৰ সিদ্ধান্তৰ বিৰুদ্ধে আপীল WTO Appellate Body-লৈ যায় (SM-এ কেৱল Dispute Settlement Body-ৰ উল্লেখ কৰে)।	MQ 1.5.1: Q2	Model Q	SM-ত নাই (কেৱল Model Q)
3.5.6	Most-favoured-nation (MFN): দেশসমূহে সাধাৰণতে নিজৰ trading partners-ৰ মাজত বৈষম্য কৰিব নোৱাৰে — এজনক বিশেষ সুবিধা দিলে সকলো WTO সদস্যকে একে সুবিধা দিব লাগিব (সকলোৰে বাবে একে চর্ত)। ই GATT-ৰ প্ৰথম article (সেয়ে GATT-এ প্ৰৱর্তন কৰিছিল), আৰু GATS (Art. 2) আৰু TRIPS (Art. 4)-তো আছে; FTAs আৰু developing countries-ৰ বাবে বিশেষ access অনুমোদিত ব্যতিক্ৰম।	Q1, Q6, Q10, Q12; MQ 1.3: Q1	PYQ 2024-Jun; MTP 2024-Dec S1, 2025-Jan S2, 2025-Apr S1, 2025-Aug S1	3.5.2, p. 9.39

প্রসংগ	ছাত্র-ছাত্রীৰ বাবে One-liner	Scanner প্রশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
3.5.7	National treatment: আমদানিকৃত আৰু স্থানীয়ভাৱে উৎপাদিত goods (আৰু বিদেশী আৰু দেশীয় services, trademarks, copyrights, patents)-ক market-ত প্ৰৱেশৰ পিছত সমানভাৱে ব্যৱহাৰ কৰিব লাগে; সেয়ে post-sales services স্থানীয় companies-ৰ বাবে সংৰক্ষিত ৰখাটো national treatment-ৰ উলংঘন, কিন্তু import-ত customs duty লোৱাটো নহয়।	Q7; MQ (ix) Restriction on: Q1; MQ 1.5.2: Q1	MTP 2024-Dec S1; Model Q ×2	3.5.2, p. 9.39; 2.3.2(ix), p. 9.25
3.5.8	WTO-ৰ নির্দেশক নীতিসমূহ (guiding principles): বৈষম্যহীন বাণিজ্য (MFN আৰু national treatment); আলোচনাৰ জৰিয়তে ক্ৰমে মুক্তৰ বাণিজ্য; binding আৰু transparency-ৰ জৰিয়তে predictability; fair competition-ৰ প্ৰসাৰ; development আৰু economic reform-ক উৎসাহ দিয়া। 'Special treatment' ইয়াৰ এটা নহয়।	Q15; MQ 1.5.2: Q1	PYQ 2026-Sep; Model Q	3.5.2, pp. 9.39 – 9.41
3.5.9	Trade Policy Review Mechanism (TPRM): Trade Policy Review Body-য়ে সদস্যসকলৰ trade policies আৰু practices-ৰ নিয়মীয়া নিৰীক্ষণ আৰু সময়ে সময়ে পৰ্যালোচনা কৰে, যিয়ে transparency উৎসাহিত কৰে।	Q13	MTP 2025-Aug S2	3.5.2, p. 9.40; 3.5.3 দফা 15, p. 9.43
3.5.10	Development-ক উৎসাহ: developing countries-এ দীঘলীয়া transition periods, বিশেষ সহায় আৰু trade concessions পায়; least-developed countries-ৰ বাবে সচ্ছল সদস্যসকলে market access ত্বৰান্বিত কৰে, technical assistance বৃদ্ধি কৰে আৰু duty-free, quota-free imports-ৰ অনুমতি দিয়ে।	MQ 1.5.2: Q2	Model Q	3.5.2, p. 9.41
3.5.11	মুখ্য WTO agreements: Agriculture; SPS; Textiles and Clothing; TBT; TRIMs; Anti-Dumping; Customs Valuation; Pre-shipment Inspection; Rules of Origin; Import Licensing; Subsidies and Countervailing Measures; Safeguards; GATS; TRIPS; TPRM; Plurilateral Agreements (GATT নিজেও সামৰা আছে) — NAFTA এটা regional agreement, WTO agreement নহয়।	MQ 1.5: Q1	Model Q	3.5.3, pp. 9.41 – 9.43
3.5.12	TRIPS = Agreement on Trade-Related Aspects of Intellectual Property Rights: copyright, trademarks, geographical indications, industrial designs, patents আদিৰ বাবে MFN আৰু national treatment, উচ্চ সুৰক্ষা আৰু বলবৎকৰণসহ।	Q4	PYQ 2024-Sep; MTP 2025-Dec S1	3.5.3 দফা 14, p. 9.43
3.5.13	Trade-related investment measures-এ investment-ৰ নিয়মৰ জৰিয়তে বাণিজ্য নিয়ন্ত্রণ কৰে — local content requirements (যেনে automobile components-ৰ 25% দেশৰ ভিতৰৰ পৰা সংগ্রহ), আমদানিকৃত components-ৰ ওপৰত সীমা, trade balancing (imports export earnings-ৰ 75%-ত সীমিত); TRIMs Agreement-এ national treatment আৰু quantitative restrictions-ৰ সাধাৰণ বিলোপৰ সৈতে অসংগতিপূর্ণ measures নিষিদ্ধ কৰে।	MQ (vii) Trade-Related Investment: Q1, Q2	Model Q ×2	2.3.2(vii), p. 9.25; 3.5.3 দফা 5, p. 9.42

প্রসংগ	ছাত্র-ছাত্রীৰ বাবে One-liner	Scanner প্রশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
3.5.14	Agreement on Agriculture-এ তিনিটা ক্ষেত্রত binding commitments-ৰ জৰিয়তে কৃষি বাণিজ্যৰ ওপৰত GATT-ৰ অনুশাসন দৃঢ় কৰে: market access, domestic support আৰু export subsidies।	Q14	MTP 2026-Apr S2	3.5.3 দফা 1, p. 9.42 (অনুমোদিত support-ৰ বিতং বিৱৰণ কেৱল MTP-ত)
3.5.15	*বিষয় 2.3 চাওক: WTO agreements-ৰ অধীনত NTMs কেৱল কিছুমান পৰিস্থিতিতহে অনুমোদিত, সেয়ে import quotas, price controls, non-automatic licensing, financial measures, measures affecting competition আৰু government procurement policies-ক WTO নিয়মৰ অধীনত প্রত্যাহ্বান জনাব পাৰি; WTO-এ quotas নিৰুৎসাহিত কৰে।*	MQ (i) Import Quotas:: Q1; MQ (ii) Price Control: Q1; MQ (iii) Non-automatic Licensing: Q1; MQ (iv) Financial Measures:: Q1; MQ (v) Measures Affecting: Q1; MQ (vi) Government Procurement: Q1	Model Q ×6	2.3, p. 9.21; 3.5.2, p. 9.40 (কেৱল Model Q)
3.5.16	*বিষয় 2.3 চাওক: distribution restrictions আৰু ব্যয়বহুল administrative procedures (licences, পলম, red tape)-এ transaction costs বঢ়ায় আৰু imports নিৰুৎসাহিত কৰে; WTO-ৰ Agreement on Import Licensing Procedures-এ procedures সৰল কৰে যাতে সেইবোৰ trade barriers হিচাপে কাম নকৰে — সুশৃংখল (streamlined) procedures-এ efficiency বঢ়ায় আৰু cross-border transactions সহজ কৰে।*	MQ (viii) Distribution Restrictions:: Q1; MQ (x) Administrative Procedures:: Q1, Q2	Model Q ×3	2.3.2(viii), (x), p. 9.25; 3.5.3 দফা 10, p. 9.43
3.5.17	Safeguard measures হৈছে imports-ৰ ওপৰত সাময়িক জৰুৰীকালীন নিষেধাজ্ঞা, যেতিয়া imports-ৰ হঠাৎ বৃদ্ধিয়ে কোনো domestic industry-ক ক্ষতি কৰে বা গুৰুতৰ ক্ষতিৰ ভাবুকি দিয়ে; Agreement on Safeguards-এ ইয়াৰ অনুশাসন নির্ধাৰণ কৰে।	MQ (xii) Safeguard Measures:: Q1	Model Q	2.3.2(xii), p. 9.26; 3.5.3 দফা 12, p. 9.43
3.5.18	SM-এ কেৱল ইমানেই দাবী কৰে যে safeguards সীমিত সময়ৰ বাবে আৰু non-discriminatory হ'ব লাগিব; ই কোনো সময়সীমা নিদিয়ে (WTO Agreement on Safeguards-এ চাৰি বছৰলৈকে অনুমতি দিয়ে, যাক সর্বাধিক আঠ বছৰলৈকে বঢ়াব পাৰি)।	MQ (xii) Safeguard Measures:: Q2	Model Q	SM-ত নাই (কেৱল Model Q)
3.5.19	*বিষয় 3.2 চাওক: trading bloc = নিজৰ মাজত FTA থকা দেশসমূহৰ গোট, যিয়ে আনৰ ওপৰত common external tariff প্রয়োগ কৰিব পাৰে; EU এটা customs union; 1 February 2021 তাৰিখত 339 টা RTAs বলবৎ আছিল।*	Q2, Q3, Q5, Q8	PYQ 2024-Jun, 2024-Sep, 2025-Jan; MTP 2024-Dec S1	3.2, pp. 9.34 – 9.35

বিষয় 3.6 The Doha Round

3টা Scanner প্রশ্ন · সঘনতা PYQ 2 · RTP – · MTP 2

প্রসংগ	ছাত্র-ছাত্রীৰ বাবে One-liner	Scanner প্রশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
3.6.1	Doha Round = Doha Development Agenda: দ্বিতীয় বিশ্বযুদ্ধৰ পিছৰ নৱম round, November 2001-ত Qatar-ৰ Doha-ত WTO-ৰ Fourth Ministerial Conference-ত আৰম্ভ কৰা হৈছিল; ই 20টা ক্ষেত্ৰ সামৰে (agriculture, services, NAMA, trade facilitation, environment, IP issues) আৰু ইয়াৰ আটাইতকৈ বিতৰ্কিত বিষয় আছিল agriculture trade।	Q1, Q3	PYQ 2025-May, 2026-Sep; MTP 2025-Aug S1	3.6, p. 9.44
3.6.2	Doha Development Agenda-ই developing countries-ৰ উদ্বেগসমূহ হাতত লয়, Uruguay Round agreements ৰূপায়ণত সিহঁতে সন্মুখীন হোৱা অসুবিধাসমূহকে ধৰি।	Q2	MTP 2026-Apr S2	3.5.2, p. 9.41; 3.6, p. 9.44

বিষয় 3.7 বাণিজ্য সহজকৰণ — G 20 Economies: Facilitating Trade

1টা Scanner প্রশ্ন · সঘনতা PYQ 1 · RTP – · MTP –

প্রসংগ	ছাত্র-ছাত্রীৰ বাবে One-liner	Scanner প্রশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
3.7.1	G20-ৰ সদস্য: Argentina, Australia, Brazil, Canada, China, European Union, France, Germany, India, Indonesia, Italy, Japan, Republic of Korea, Mexico, Russian Federation, Saudi Arabia, South Africa, Türkiye, United Kingdom আৰু United States (Tunisia সদস্য নহয়)।	Q1	PYQ 2025-Jan	3.7, p. 9.45

গোট 4: Exchange Rate আৰু ইয়াৰ অর্থনৈতিক প্রভাৱ (Exchange Rate and its Economic Effects)

SM অধ্যায় 9, গোট 4, পৃষ্ঠা 9.50 – 9.66

বিষয় 4.1 পৰিচয় (Introduction)

3টা Scanner প্রশ্ন · সঘনতা PYQ – · RTP – · MTP – · Model Q 3

প্রসংগ	ছাত্র-ছাত্রীৰ বাবে One-liner	Scanner প্রশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
4.1.1	Exchange rate হৈছে সেই হাৰ, যি হাৰত এখন দেশৰ মুদ্রা আন এখন দেশৰ মুদ্রাৰ সৈতে বিনিময় হয়।	MQ 1.1: Q1	Model Q	Summary, p. 9.64
4.1.2	উদ্ধৃত হাৰত (quoted rate) কোনো পৰিমাণ ৰূপান্তৰ কৰিবলৈ প্রতি এককত আনটো মুদ্রাৰ এককৰ সংখ্যাৰে পূৰণ কৰক: 1 USD = 0.85 EUR হ'লে, 100 USD = 100 × 0.85 = 85 EUR।	MQ 1.2: Q1	Model Q	SM-ত নাই (কেৱল Model Q)
4.1.3	*বিষয় 4.4 চাওক: nominal exchange rate হৈছে সেই হাৰ, যি হাৰত এজন ব্যক্তিয়ে এখন দেশৰ মুদ্রা আন এখন দেশৰ মুদ্রাৰ সৈতে বিনিময় কৰিব পাৰে।*	MQ 1.4: Q1	Model Q	4.4, p. 9.54

বিষয় 4.2 The Exchange Rate

1টা Scanner প্রশ্ন · সঘনতা PYQ – · RTP – · MTP 1

প্রসংগ	ছাত্র-ছাত্রীৰ বাবে One-liner	Scanner প্রশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
4.2.1	বিদেশী goods, services আৰু assets কিনা US বাসিন্দাসকলে forex market-লৈ dollars যোগান ধৰে (তেওঁলোকক foreign currency লাগে — SM-ৰ demand-side কাৰণ 'purchase goods and services from another country'); যদি কম সংখ্যক US বাসিন্দাই বিদেশ ভ্ৰমণ কৰে, তেন্তে dollars-ৰ quantity supplied হ্ৰাস পায়।	Q1	MTP 2025-Dec S1	4.6, pp. 9.56 – 9.57 (US-পক্ষৰ উপস্থাপন কেৱল MTP-ত)

বিষয় 4.3 Exchange Rate-ৰ ব্যৱস্থাসমূহ (The Exchange Rate Regimes)

16টা Scanner প্রশ্ন · সঘনতা PYQ 1 · RTP 1 · MTP 5 · Model Q 10

প্রসংগ	ছাত্র-ছাত্রীৰ বাবে One-liner	Scanner প্রশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
4.3.1	Exchange rate regime হৈছে সেই ব্যৱস্থা, যাৰ জৰিয়তে এখন দেশে বিদেশী মুদ্ৰাৰ সাপেক্ষে নিজৰ মুদ্ৰা পৰিচালনা কৰে — বিদেশী মুদ্ৰাৰ হিচাপত দেশীয় মুদ্ৰাৰ মূল্য নিৰ্ধাৰণৰ পদ্ধতি; ইয়াৰ দুটা চৰম ৰূপ হৈছে floating (flexible) আৰু fixed regime।	MQ 1.3: Q1	Model Q	4.3, p. 9.52
4.3.2	Floating regime-ত exchange rate market-determined — আন মুদ্ৰাৰ তুলনাত সেই মুদ্ৰাৰ demand আৰু supply-এ নিৰ্ধাৰণ কৰে; free float-ত চৰকাৰ আৰু central banks foreign exchange market-ত অংশগ্ৰহণ নকৰে।	MQ 1.1: Q1	Model Q	4.3, p. 9.52; Summary, p. 9.64
4.3.3	Managed float: হাৰসমূহ তথাপি float কৰিবলৈ মুক্ত, কিন্তু চৰকাৰ বা central bank-এ অংশগ্ৰহণ কৰে — মুদ্ৰা কিনি বা বেচি — সিহঁতৰ মূল্য প্ৰভাৱিত কৰিবলৈ, সাধাৰণতে হঠাৎ ডাঙৰ উঠা-নমা ৰোধ কৰিবলৈ। RBI-ৰ হস্তক্ষেপৰ বাবে ভাৰতৰ ব্যৱস্থা এটা managed float (ইয়াক শিথিলভাৱে 'dirty float' বুলিও কোৱা হয় — ই floating regimes-ৰ বৈশিষ্ট্য, fixed-ৰ নহয়)।	Q2, Q4, Q6; MQ Managed Float Systems: Q1, Q2	MTP 2024-Dec S1, 2025-Aug S1, 2026-Apr S1; Model Q ×2	4.3, pp. 9.52 – 9.53 (ভাৰতৰ regime আৰু 'dirty float'-ৰ নাম SM-ত উল্লেখ নাই)
4.3.4	Fixed (pegged) exchange rate: চৰকাৰী নীতিৰে নিৰ্ধাৰিত — চৰকাৰে আন এটা মুদ্ৰা, মুদ্ৰাৰ basket বা gold-ৰ দৰে আন কোনো মূল্যৰ মাপকাঠিৰ হিচাপত নিজৰ মুদ্ৰাৰ মূল্য কিমান, সেয়া ঘোষণা বা নিৰ্দেশ কৰে; central bank-এ forex market-ত হস্তক্ষেপ কৰিবলৈ (foreign currency কিনি বা বেচি) সদায় সাজু থাকিব লাগিব আৰু পৰ্যাপ্ত foreign exchange reserves ৰাখিব লাগিব।	MQ 1.2: Q2; MQ Fixed Exchange Rates: Q1, Q2	Model Q ×3	4.3, p. 9.53; Summary, p. 9.64
4.3.5	Soft peg: exchange rate সাধাৰণতে market-এ নিৰ্ধাৰণ কৰে; hard peg: central bank-এ এটা স্থিৰ আৰু অপৰিৱৰ্তিত মূল্য নিৰ্ধাৰণ কৰে। IMF-ৰ আটাইতকৈ বেছি সংখ্যক সদস্যই soft peg regime ব্যৱহাৰ কৰে।	Q1	RTP 2024-Sep; MTP 2025-Dec S1	সাৰাংশ (Summary), p. 9.64 (IMF সদস্যপদৰ তথ্য কেৱল RTP/MTP-ত)

প্রসংগ	ছাত্র-ছাত্রীৰ বাবে One-liner	Scanner প্রশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
4.3.6	Crawling peg (নির্দিষ্ট সূচকৰ ভিত্তিত সময়ৰ লগে লগে হাৰ ক্রমে সলনি কৰা হয়) আৰু currency board (দেশীয় মুদ্রা এটা স্থিৰ হাৰত বিদেশী মুদ্রাৰ সৈতে pegged) হৈছে মধ্যৱর্তী regimes, যিবোৰ SM-ত বর্ণনা কৰা হোৱা নাই।	MQ 1.3: Q2, Q3	Model Q ×2	SM-ত নাই (কেৱল Model Q)
4.3.7	Fixed regime-ৰ সুবিধা: মুদ্রাৰ উঠা-নমা এৰায় আৰু exchange rate risks আৰু transaction costs দূৰ কৰে; আন্তঃৰাষ্ট্রীয় বাণিজ্য আৰু investment যথেষ্ট বৃদ্ধি কৰে; exchange rate movements-ৰ ওপৰত speculation-ৰ **হ্রাস**; monetary authority-ৰ ওপৰত অনুশাসন (কম inflation); স্থিতিশীলতাই investment উৎসাহিত কৰে; monetary policy-ৰ বিশ্বাসযোগ্যতা (credibility) বঢ়ায়। ব্যয় (cost): central bank-এ হস্তক্ষেপ কৰিব লাগে আৰু পর্যাপ্ত reserves ৰাখিব লাগে।	Q3	PYQ 2025-Sep	4.3, p. 9.53
4.3.8	Floating regime — সুবিধা: স্বাধীন monetary policy; exchange rate-ক policy tool হিচাপে ব্যৱহাৰ কৰিব পাৰি; বিশাল forex reserves-ৰ প্রয়োজন নাই। আটাইতকৈ ডাঙৰ অসুবিধা: অস্থিৰ (volatile) exchange rates-এ আন্তঃৰাষ্ট্রীয় লেনদেনত অনিশ্চয়তা সৃষ্টি কৰে আৰু costs-ত risk premium যোগ কৰে। Fixed = স্থিতিশীলতা আৰু credibility কিন্তু flexibility নাই; floating = policy flexibility কিন্তু কম স্থিতিশীলতা।	Q5	MTP 2025-Aug S2	4.3, p. 9.54
4.3.9	*বিষয় 4.7 চাওক: আন এটা মুদ্রা বা আন মুদ্রাৰ basket-ৰ সাপেক্ষে কোনো মুদ্রাৰ মূল্য বাঢ়িলে সেই মুদ্রা appreciate কৰে।*	MQ 1.2: Q1	Model Q	4.7, p. 9.57

বিষয় 4.4 Nominal বনাম Real Exchange Rates (Nominal versus Real Exchange Rates)

6টা Scanner প্রশ্ন · সঘনতা PYQ 4 · RTP – · MTP 3

প্রসংগ	ছাত্র-ছাত্রীৰ বাবে One-liner	Scanner প্রশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
4.4.1	Nominal exchange rate: যি হাৰত এজন ব্যক্তিয়ে এখন দেশৰ currency আন এখন দেশৰ currency-ৰ সৈতে বিনিময় (trade) কৰিব পাৰে। Real exchange rate: যি হাৰত এজন ব্যক্তিয়ে এখন দেশৰ goods আৰু services আন এখন দেশৰ goods আৰু services-ৰ সৈতে বিনিময় কৰিব পাৰে — এখন দেশৰ কোনো good বা service-ৰ 'how many' (কিমান) বিদেশী দেশৰ সেই একে good বা service-ৰ 'one' (এটা)-ৰ সৈতে বিনিময় কৰিব পাৰি। Trade flows-ক real rate-এহে প্রভাৱিত কৰে, nominal rate-এ নহয়।	(+ 4.1 MQ 1.4 Q1, 4.5 Q4)	PYQ 2026-Sep; Model Q	4.4, p. 9.54
4.4.2	Real exchange rate = Nominal exchange rate × (Domestic price index ÷ Foreign price index) — nominal rate আৰু prices-ৰ অনুপাত (ratio of prices)-ৰ গুণফল। Nominal rate উলিয়াবলৈ সূত্রটো সজাই লওক: NER = RER × Foreign index ÷ Domestic index (25 × 70/140 = 12.5); আগলৈ (forwards): 15 × 250/200 = 18.75।	Q2, Q3 (+ 4.6 MQ 1.4 Q1)	PYQ 2026-Jan, 2026-May; Model Q	4.4, p. 9.55

প্রসংগ	ছাত্র-ছাত্রীৰ বাবে One-liner	Scanner প্রশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
4.4.3	REER = nominal effective exchange rate (বিভিন্ন বিদেশী currencies-ৰ weighted average-ৰ বিপৰীতে domestic currency-ৰ মূল্য)-ক price deflator বা index of costs-ৰে হৰণ কৰা মান, অর্থাৎ inflation-ৰ বাবে সমন্বিত (adjusted) NEER; nominal rate স্থিৰ থাকিলে, domestic inflation foreign inflation-তকৈ বেছি হ'লেহে REER বাঢ়ে।	Q4, Q5	MTP 2025-Dec S1, 2026-Apr S1	4.4, p. 9.55; Summary, p. 9.65
4.4.4	REER-ৰ বৃদ্ধি (উচ্চ real exchange rate) মানে exports অধিক দামী আৰু imports সস্তা হয় — trade competitiveness-ৰ হানি, সেয়ে exports কম competitive হয় আৰু current account deficit-ৰ দিশে ঢাল খায়।	Q1, Q6	PYQ 2024-Jun, 2025-Sep; MTP 2026-Apr S1	4.4, p. 9.55; 4.9, p. 9.63

বিষয় 4.5 The Foreign Exchange Market

7টা Scanner প্রশ্ন · সঘনতা PYQ 2 · RTP – · MTP 2 · Model Q 3

প্রসংগ	ছাত্র-ছাত্রীৰ বাবে One-liner	Scanner প্রশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
4.5.1	Foreign exchange market হৈছে বিদেশী currencies-ৰ বিনিময় পৰিচালনা কৰা markets আৰু institutions-ৰ বিস্তৃত সমষ্টি — এটা over-the-counter, ইলেক্ট্রনিকভাৱে সংযুক্ত network (কোনো ভৌতিক স্থান নহয়), য'ত spreads অতি সংকীর্ণ।	MQ 1.5: Q1	Model Q	Summary, p. 9.65
4.5.2	বেছিভাগ forex transactions-ত বিদেশী currencies US dollars-ৰ সৈতে বিনিময় কৰা হয়, আনকি dollar importer বা exporter কাৰো national currency নহ'লেও — সেয়ে dollar হৈছে 'vehicle currency'।	Q1, Q2	PYQ 2026-Jan; MTP 2024-Aug	4.5, p. 9.56
4.5.3	আটাইতকৈ বেছি trade হোৱা currency pair হৈছে EUR/USD (dollar-ৰ vehicle ভূমিকাৰ সৈতে সামঞ্জস্যপূর্ণ)।	MQ 1.5: Q2	Model Q	SM-ত নাই (কেৱল Model Q)
4.5.4	বিদেশী currency-ৰ demand-ৰ কাৰণসমূহৰ ভিতৰত speculation আৰু hedging অন্যতম; speculative trading ৰাজনৈতিক ঘটনা আৰু economic indicators-ৰ পৰা গঢ় লোৱা expectations-ৰ ওপৰত চলে।	MQ 1.6: Q1	Model Q	4.6, p. 9.57 (expectations driver কেৱল Model Q-ত)
4.5.5	ভাৰতত foreign exchange Foreign Exchange Management Act (FEMA), 1999-ৰ দ্বাৰা নিয়ন্ত্রিত, যাক RBI-এ প্রশাসন কৰে।	Q3	MTP 2026-Apr S2	SM-ত নাই (কেৱল MTP-ত)
4.5.6	Direct quote (European) = বিদেশী currency-ৰ এক এককৰ বিপৰীতে local currency-ৰ একক (₹65/US$; বিদেশী currency base); indirect quote (American) = local currency-ৰ এক এককৰ বিপৰীতে বিদেশী currency-ৰ একক (প্রতি rupee-ত $0.0151; domestic currency base)। Cross rate = X–Y আৰু X–Z rates-ৰ পৰা উলিওৱা Y আৰু Z-ৰ মাজৰ rate।	(+ 4.9 Q1, 4.9 Q2)	PYQ 2024-Jun, 2024-Sep	Summary, p. 9.64

প্রসংগ	ছাত্র-ছাত্রীৰ বাবে One-liner	Scanner প্ৰশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
4.5.7	Arbitrage — বিভিন্ন dealing places-ত কোনো asset-ৰ দামৰ পাৰ্থক্যৰ সুযোগ লৈ risk-less লাভ কৰা — ই যিকোনো মুহূৰ্তত এটা নিৰ্দিষ্ট currency-ৰ বাবে সকলো markets-ত একে exchange rate নিশ্চিত কৰে।	(+ 4.9 Q3)	MTP 2024-Dec S1	Summary, p. 9.65
4.5.8	*বিষয় 4.4 চাওক: real exchange rate-এ বৰ্ণনা কৰে যে এখন দেশৰ কোনো good বা service-ৰ 'how many' বিদেশী দেশৰ সেই একে good বা service-ৰ 'one'-ৰ সৈতে বিনিময় কৰিব পাৰি।*	Q4	PYQ 2026-Sep	4.4, p. 9.54; Summary, p. 9.65

বিষয় 4.6 Nominal Exchange Rate-ৰ নিৰ্ধাৰণ (Determination of Nominal Exchange Rate)

10টা Scanner প্ৰশ্ন · সঘনতা PYQ – · RTP – · MTP – · Model Q 10

প্রসংগ	ছাত্র-ছাত্রীৰ বাবে One-liner	Scanner প্ৰশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
4.6.1	সাধাৰণতে foreign exchange-ৰ supply আৰু demand-এ domestic currency-ৰ external value নিৰ্ধাৰণ কৰে; equilibrium rate হৈছে য'ত downward-sloping demand curve (D$) upward-sloping supply curve (S$)-ৰ সৈতে মিলিত হয়। বিদেশী currency-ৰ demand: বিদেশী goods আৰু services ক্ৰয়, unilateral transfers, বিদেশলৈ investment income payments, বিদেশী financial assets ক্ৰয়, বিদেশী bank account খোলা, real capital-ৰ প্ৰত্যক্ষ মালিকানা, speculation আৰু hedging। Supply: home exports-ৰ ক্ৰয়, home country-লৈ transfers, investment income, FDI আৰু portfolio investment, bank deposits, speculation।	MQ 1.5: Q1 (+ 4.2 Q1)	MTP 2025-Dec S1; Model Q	4.6, pp. 9.56 – 9.57
4.6.2	*বিষয় 4.9 চাওক: depreciation-এ এখন দেশৰ exports-ৰ relative price কমায় (অধিক competitive); appreciation-এ ইয়াৰ imports-ৰ relative price কমায় (domestic consumers-ৰ বাবে অধিক আকৰ্ষণীয়)।*	MQ 1.1: Q1, Q2	Model Q ×2	4.9, p. 9.60
4.6.3	Trade deficit: এখন দেশৰ imports ইয়াৰ exports-তকৈ বেছি।	MQ 1.2: Q1	Model Q	SM-ত নাই (কেৱল Model Q)
4.6.4	*বিষয় 4.4 চাওক: RER = NER × (domestic price ÷ foreign price); US inflation 2% আৰু Eurozone inflation 1% হ'লে, 0.85 × 1.02/1.01 ≈ 0.858 EUR (ছপা key 0.8685 — Editorial Note চাওক)।*	MQ 1.4: Q1, Q2	Model Q ×2	4.4, p. 9.55
4.6.5	SM-ৰ বাহিৰত: short term-ত relative inflation, relative interest rates আৰু trade balances — সকলোৱে nominal rate সলনি কৰে; long-term প্ৰৱণতাই relative inflation rates (purchasing power parity) অনুসৰণ কৰে।	MQ 1.6: Q1, Q2	Model Q ×2	SM-ত নাই (কেৱল Model Q)
4.6.6	SM-ৰ বাহিৰত: উচ্চ domestic interest rates আৰু ৰাজনৈতিক স্থিৰতা (political stability)-এ foreign capital আকৰ্ষণ কৰে, domestic currency-ৰ demand বঢ়ায়, সেয়ে ইয়াৰ appreciation হয়।	MQ 1.7: Q1, Q2	Model Q ×2	SM-ত নাই (কেৱল Model Q)

বিষয় 4.7 Exchange Rates-ত পৰিৱৰ্তন (Changes in Exchange Rates)

3টা Scanner প্ৰশ্ন · সঘনতা PYQ 1 · RTP – · MTP – · Model Q 2

প্ৰসংগ	ছাত্ৰ-ছাত্ৰীৰ বাবে One-liner	Scanner প্ৰশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
4.7.1	কোনো currency-ৰ মূল্য আন এটা currency বা currencies-ৰ basket-ৰ সাপেক্ষে বাঢ়িলে তাৰ appreciation হয়, আৰু কমিলে depreciation হয়; এটাৰ depreciation হ'লে আনটোৰ একে সময়তে appreciation হয়। Home-currency depreciation = বিদেশী currency-ৰ home-currency price-ৰ বৃদ্ধি: $1 = ₹70 → ₹75 (বা €1 = ₹80 → ₹85) মানে rupee-ৰ depreciation হৈছে।	Q1 (+ 4.3 MQ 1.2 Q1)	PYQ 2024-Sep; Model Q	4.7, pp. 9.57 – 9.58
4.7.2	Floating rate-ত কোনো currency-ৰ demand বাঢ়িলে (supply অপৰিৱৰ্তিত থাকিলে) ইয়াৰ exchange value বাঢ়ে — ইয়াৰ appreciation হয়; বিদেশী currency-ৰ demand-ত rightward shift হ'লে home currency-ৰ depreciation হয়, আৰু foreign exchange-ৰ supply-ত rightward shift হ'লে ইয়াৰ appreciation হয়।	MQ 1.6: Q1; MQ 1.7: Q1 (+ 4.9 MQ 1.6 Q1)	Model Q ×3	4.7, pp. 9.58 – 9.59

বিষয় 4.8 Devaluation Vs Depreciation

5টা Scanner প্ৰশ্ন · সঘনতা PYQ 1 · RTP – · MTP 1 · Model Q 3

প্ৰসংগ	ছাত্ৰ-ছাত্ৰীৰ বাবে One-liner	Scanner প্ৰশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
4.8.1	Devaluation: কোনো currency-ৰ fixed par value-ৰ জ্ঞাতসাৰে কৰা, discrete, চৰকাৰী নিম্নমুখী সমন্বয় (fixed বা প্ৰায় fixed regime); revaluation: সেই par value-ৰ discrete চৰকাৰী বৃদ্ধি। Depreciation / appreciation: floating rate-ত demand আৰু supply-ৰ market forces-ৰ বাবে মূল্যৰ হ্ৰাস / বৃদ্ধি, government-ৰ পদক্ষেপৰ বাবে নহয়।	Q1; MQ 1.8: Q1, Q2	MTP 2024-Dec S1; Model Q ×2	4.8, pp. 9.59 – 9.60
4.8.2	Devaluation বা revaluation এটা নীতিগত পদক্ষেপ (policy act): monetary authority-য়ে কোনো reference currency বা basket-ৰ বিপৰীতে আনুষ্ঠানিকভাৱে নতুন fixed rate নিৰ্ধাৰণ কৰে; তাৰ পিছত বিদেশী currency ক্ৰয় বা বিক্ৰী কৰিয়েই central bank-এ সেই rate বজাই ৰাখে।	MQ 1.8: Q3	Model Q	4.8, p. 9.59; 4.3, p. 9.53
4.8.3	*বিষয় 4.9 চাওক: depreciation-এ imports-ৰ relative price বঢ়ায় (কমায় নহয়); ই output expansion ঘটায়, economic activity-ক উৎসাহিত কৰে আৰু trade balance উন্নত কৰে।*	Q2	PYQ 2026-May	Summary, p. 9.66

বিষয় 4.9 দেশীয় অর্থনীতিত Exchange Rate-ৰ উঠা-নমাৰ প্ৰভাৱ (Impacts of Exchange Rate Fluctuation on Domestic Economy)

16টা Scanner প্ৰশ্ন · সঘনতা PYQ 5 · RTP 4 · MTP 5 · Model Q 6

প্ৰসংগ	ছাত্ৰ-ছাত্ৰীৰ বাবে One-liner	Scanner প্ৰশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
4.9.1	Depreciation-এ এখন দেশৰ exports-ৰ relative price কমায় আৰু imports-ৰ relative price বঢ়ায়: বিদেশীসকলে ইয়াৰ exports সস্তা (অধিক competitive) পায়, বাসিন্দাসকলে imports দামী পায় — সেয়ে euro-ৰ বিপৰীতে dollar-ৰ depreciation হ'লে Eurozone-লৈ US exports বাঢ়ে।	Q6; MQ 1.7: Q1; MQ 1.9: Q1 (+ 4.6 MQ 1.1 Q1)	PYQ 2024-Jun; RTP 2025-Sep, 2026-Jan; MTP 2025-Jan S2; Model Q ×3	4.9, p. 9.60
4.9.2	Appreciation-এ exports-ৰ relative price বঢ়ায় আৰু imports-ৰ কমায়: বিদেশীসকলে দেশখনৰ products-ৰ বাবে বেছি দাম দিয়ে, domestic consumers-এ বিদেশী products-ৰ বাবে কম দাম দিয়ে — US exchange rate বাঢ়িলে বিদেশী goods কম দামী হয় আৰু US imports বাঢ়ে; revaluation-এও একেদৰে imports-ৰ cost কমায়।	Q5, Q9 (+ 4.6 MQ 1.1 Q2)	MTP 2025-Jan S2, 2026-Apr S2; Model Q	4.9, p. 9.60
4.9.3	Currency-ৰ appreciation বা শক্তিশালী currency-এ domestic currency-ক অধিক মূল্যৱান কৰে, সেয়ে ইয়াক অধিক পৰিমাণৰ বিদেশী currency-ৰ সৈতে বিনিময় কৰিব পাৰি।	Q7	PYQ 2025-May	4.9, p. 9.62
4.9.4	Appreciation-এ exports-ৰ দাম বঢ়ায়, সেয়ে exports-ৰ quantity হ্ৰাস পাব; সস্তা imports-এ import quantity বঢ়ায়, aggregate demand আৰু growth হ্ৰাস পায়, আৰু current account বেয়া হোৱাৰ প্ৰৱণতা থাকে (elasticities-ৰ ওপৰত নির্ভৰ কৰি)।	Q10	PYQ 2026-Sep	4.9, p. 9.63
4.9.5	Depreciation-এ ব্যয় domestic goods-লৈ ঘূৰাই দিয়ে, economic activity আৰু output expansion-ক উৎসাহিত কৰে আৰু trade balance উন্নত কৰে — সেইবাবেই ই price competitiveness-ৰ ওপৰত domestic inflation-ৰ প্ৰভাৱ প্ৰশমিত (offset) কৰিব পাৰে; কিন্তু short run-ত ই consumer price inflation বঢ়ায় (imported goods দামী হয়) আৰু imported inputs-ৰ জৰিয়তে cost-push inflation সৃষ্টি কৰিব পাৰে।	Q8; MQ 1.9: Q2 (+ 4.8 Q2)	PYQ 2026-May; RTP 2025-May; Model Q	4.9, p. 9.61; Summary, p. 9.66
4.9.6	Exchange rate volatility (হঠাৎ, উল্লেখযোগ্য উঠা-নমা)-এ forecasting কঠিন কৰে আৰু hedging costs বঢ়ায়; foreign investors সিদ্ধান্তহীন বা অতি সতর্ক হৈ পৰে, সেয়ে FPI আৰু FDI inflows সংকুচিত হোৱাৰ সম্ভাৱনা থাকে।	MQ 1.7: Q2; MQ 1.9: Q3	Model Q ×2	4.9, p. 9.62 ('volatility'-ৰ সংজ্ঞা কেৱল Model Q-ত)
4.9.7	Flexible regime-ত বহল হৈ অহা trade deficit-এ বিদেশী currency-ৰ demand বঢ়ায়, সেয়ে domestic currency-ৰ depreciation হয় (ছপা key 'appreciation' ভুল — Editorial Note চাওক)।	MQ 1.6: Q1	Model Q	4.7, p. 9.58

প্রসংগ	ছাত্র-ছাত্রীৰ বাবে One-liner	Scanner প্ৰশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
4.9.8	Current account deficit: imports (payments) exports (receipts)-তকৈ বেছি; বহল হৈ অহা current account deficit growth prospects-ৰ বাবে এক বিপদ সংকেত।	Q4	RTP 2025-Sep; MTP 2025-Jan S2	4.9, p. 9.61 (সংজ্ঞা SM-ত নাই)
4.9.9	*বিষয় 4.5 চাওক: indirect quote = local currency-ৰ এক এককৰ বিপৰীতে বিদেশী currency-ৰ এটা এটা; cross rate = আন দুটা currency pairs-ৰ পৰা উলিওৱা rate; arbitrage-এ সকলো markets-ক একে rate quote কৰিবলৈ বাধ্য কৰে।*	Q1, Q2, Q3	PYQ 2024-Jun, 2024-Sep; MTP 2024-Dec S1	Summary, pp. 9.64 – 9.65

গোট 5: আন্তঃৰাষ্ট্ৰীয় মূলধনৰ গতিবিধি (International Capital Movements)

SM অধ্যায় 9, গোট 5, পৃষ্ঠা 9.70 – 9.86

বিষয় 5.2 Foreign Capital-ৰ প্ৰকাৰ (Type of Foreign Capital)

6টা Scanner প্ৰশ্ন · সঘনতা PYQ – · RTP 1 · MTP 3 · Model Q 3

প্রসংগ	ছাত্র-ছাত্রীৰ বাবে One-liner	Scanner প্ৰশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
5.2.1	International capital movements হৈছে financial assets আৰু liabilities-ৰ সীমা-পাৰৰ (cross-border) প্ৰবাহ; 'foreign capital'-ত বিদেশৰ পৰা home country-লৈ অহা যিকোনো capital inflow অন্তর্ভুক্ত — যেনে, FDI লাভ কৰা দেশ।	MQ 1.1: Q1, Q2	Model Q ×2	5.2, p. 9.71 (সংজ্ঞাৰ শব্দচয়ন কেৱল Model Q-ত)
5.2.2	Foreign capital-ৰ উপাদান: (1) foreign aid — bilateral, multilateral (World Bank-ৰ দৰে international organisations-ৰ সৈতে একত্রিত কৰা funds), tied বা untied, grants; (2) borrowings — inter-government loans, international institutions (World Bank, IMF, ADB)-ৰ loans, soft loans (IDA), external commercial borrowing, trade credit; (3) NRI deposits; (4) investments — FPI আৰু FDI।	MQ 1.2: Q1	Model Q	5.2, pp. 9.71 – 9.72
5.2.3	World Bank হৈছে International Bank for Reconstruction and Development (IBRD)।	Q1	RTP 2025-Jan	SM-ত নাই (কেৱল RTP)
5.2.4	World Bank-ৰ lending হৈছে মধ্যম আৰু দীঘলীয়া সময়ৰ বাবে development lending (IMF lending short-term); MTP key-ত 'medium term loans' ছপা হৈছে — Editorial Note চাওক।	Q2	MTP 2025-May S2	SM-ত নাই (কেৱল MTP-ত)
5.2.5	Global Depository Receipt হৈছে কোনো domestic company-ৰ shares-ৰ সলনি এটা overseas (depository) bank-এ জাৰি কৰা negotiable receipt।	Q3	MTP 2026-Apr S2, 2026-Apr S1	SM-ত নাই (কেৱল MTP-ত)

বিষয় 5.3 Foreign Direct Investment (FDI)

7টা Scanner প্রশ্ন · সঘনতা PYQ 4 · RTP – · MTP 3

প্রসংগ	ছাত্র-ছাত্রীৰ বাবে One-liner	Scanner প্রশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
5.3.1	FDI (IMF): এনে investment য'ত দীঘলীয়া সম্পর্ক থাকে আৰু য'ত এটা economy-ৰ resident entity-এ আন এটা economy-ত resident enterprise-ৰ ওপৰত স্থায়ী আগ্রহ (lasting interest) আৰু control প্রতিফলিত হয় — সাধাৰণতে ordinary shares বা voting power-ৰ অন্ততঃ 10%; investor-এ control বজাই ৰাখে আৰু management-ক প্রভাৱিত কৰে।	Q7	MTP 2026-Apr S1	5.3, p. 9.72
5.3.2	FDI-ৰ তিনিটা উপাদান: equity capital, reinvested earnings আৰু other direct capital (intra-company loans) — portfolio investment ইয়াৰ উপাদান **নহয়**।	Q1	PYQ 2024-Jun	5.3, p. 9.72
5.3.3	Direct investment-ৰ মুখ্য ৰূপ: overseas subsidiaries বা branches, joint ventures, natural resources-ৰ যৌথ উন্নয়ন, companies-ৰ ক্রয় বা annexation; external commercial borrowing এটা borrowing (debt) আৰু ই কোনো ownership বা control নিদিয়ে, সেয়ে ই FDI নহয়।	Q4	PYQ 2026-May	5.3, p. 9.72; 5.2, p. 9.71
5.3.4	Horizontal FDI: বিদেশত দেশৰ দৰেই একে ধৰণৰ business (US cell-phone provider-এ ভাৰতত একে service আগবঢ়োৱা); vertical: বিদেশত মূল business-ৰ পৰিপূৰক এটা বেলেগ কার্যকলাপ (car maker-এ parts supplier অধিগ্রহণ কৰা); conglomerate: সম্পর্কহীন business, প্রায়ে industry-ত আগৰে পৰা থকা firm-ৰ সৈতে joint venture, কাৰণ investor-ৰ পূর্ব অভিজ্ঞতা নাথাকে; two-way: দেশসমূহৰ মাজত পাৰস্পৰিক investments।	Q2, Q3 (+ 5.9 Q4, 5.9 Q6)	PYQ 2025-Jan, 2025-Sep, 2026-Jan, 2026-Sep	5.3, p. 9.73
5.3.5	শেহতীয়া বছৰবোৰত ভাৰতলৈ FDI inflows-ৰ আগশাৰীৰ উৎস হৈছে Singapore।	Q5	MTP 2025-Dec S1	SM-ত নাই (কেৱল MTP-ত)
5.3.6	FDI inflow-এ capital account balance উন্নত কৰে, কিন্তু foreign liabilities বঢ়ায়, ফলত Net International Investment Position বেয়া হয়।	Q6	MTP 2026-Apr S1	SM-ত নাই (কেৱল MTP-ত)

বিষয় 5.4 Foreign Portfolio Investment (FPI)

10টা Scanner প্রশ্ন · সঘনতা PYQ 1 · RTP 1 · MTP 1 · Model Q 7

প্রসংগ	ছাত্র-ছাত্রীৰ বাবে One-liner	Scanner প্রশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
5.4.1	FPI হৈছে 'real capital'-ৰ সলনি 'financial capital'-ৰ প্রবাহ — capital market-ৰ জৰিয়তে stocks, bonds আৰু অন্যান্য financial instruments-ত investment, য'ত ownership বা control নাথাকে, stake 10%-তকৈ কম, আৰু একমাত্র লক্ষ্য লাভজনক (remunerative) return; ই উচ্চ return-ৰ সম্ভাৱনা দেখুওৱা দেশলৈ যায়।	Q1; MQ 1.2: Q1; MQ 1.4: Q1, Q3	MTP 2024-Dec S1; Model Q ×3	5.4, pp. 9.73 – 9.74

প্রসংগ	ছাত্র-ছাত্রীৰ বাবে One-liner	Scanner প্রশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
5.4.2	FDI vs FPI (Table 4.5.1): FDI-এ physical assets সৃষ্টি কৰে, long-term interest থাকে, প্রত্যাহাৰ কৰাটো তুলনামূলকভাৱে কঠিন, speculative নহয়, technology transfer আনে, employment আৰু wages-ক প্রত্যক্ষভাৱে প্রভাৱিত কৰে, আৰু স্থায়ী management control থাকে; FPI কেৱল financial assets-ত, short-term, সহজে প্রত্যাহাৰযোগ্য, speculative, technology transfer নাই, employment-ত প্রত্যক্ষ প্রভাৱ নাই আৰু management control নাই।	Q2; MQ 1.4: Q2	PYQ 2025-May; Model Q	5.4, p. 9.74
5.4.3	Control নিবিচাৰাকৈ shares ক্রয় কৰাটো portfolio investment — FDI-ৰ mode নহয় (Editorial Note চাওক)।	MQ 1.6: Q1	Model Q	5.4, p. 9.73
5.4.4	FII = domestic securities-ত foreign institutions-ৰ investment — portfolio capital, যিয়ে capital market-ৰ বিকাশ ঘটায়, equity capital-ৰ প্রবাহ উন্নত কৰে আৰু financial innovation-ক প্রসাৰিত কৰে।	Q3; MQ 1.2: Q2	RTP 2025-May; Model Q	SM-ত নাই (কেৱল RTP)
5.4.5	Capital flight = economic বা political অনিশ্চয়তাৰ প্রতিক্রিয়াত কোনো দেশৰ পৰা capital-ৰ দ্রুত বহির্গমন (ছপা key-এ সাধাৰণ investment flows বর্ণনা কৰে — Editorial Note চাওক)।	MQ 1.1: Q1	Model Q	SM-ত নাই (কেৱল Model Q)
5.4.6	আন গোটৰ মিলোৱা items: উন্নয়নশীল দেশসমূহক global trading system-ৰ পৰা সম্পূর্ণ লাভৱান হোৱাত সহায় কৰা = WTO (গোট 3); governments আৰু central banks-এ forex market-ত অংশ নোলোৱা = free-floating exchange rate system।	Q2	PYQ 2025-May	4.3, p. 9.52; WTO SM গোট 3-ত

বিষয় 5.5 Foreign Direct Investment-ৰ কাৰণ (Reason for Foreign Direct Investment)

7টা Scanner প্রশ্ন · সঘনতা PYQ 1 · RTP – · MTP 2 · Model Q 4

প্রসংগ	ছাত্র-ছাত্রীৰ বাবে One-liner	Scanner প্রশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
5.5.1	Regions বা industries-ৰ মাজত capital স্থানান্তৰৰ মুখ্য উদ্দেশ্য হৈছে দেশত সম্ভৱ হোৱাতকৈ উচ্চ rate of return-ৰ আশা (economic interests-ৰ maximisation); উন্নত management skills বা গুৰুত্বপূর্ণ patent-ৰ দৰে firm-specific assets-এ বিদেশী firm-ক host-country firms-তকৈ ভাল প্রদর্শন কৰিবলৈ সক্ষম কৰে।	MQ 1.1: Q1	Model Q	5.5, pp. 9.74 – 9.75
5.5.2	FDI-ৰ কাৰণসমূহৰ ভিতৰত আছে: ডাঙৰ আৰু দ্রুত বৃদ্ধি পোৱা markets দখল; strategic raw materials-ৰ নিয়ন্ত্রণ আৰু mineral বা raw-material deposits-লৈ প্রৱেশ (resource-seeking); কম relative wages; economies of large-scale operation; risk diversification — চমুকৈ, নতুন markets, resources আৰু technologies-লৈ প্রৱেশ।	Q2; MQ 1.3: Q1; MQ 1.5: Q1	MTP 2025-Jan S2; Model Q ×2	5.5, pp. 9.75 – 9.76; Table 4.5.2, pp. 9.76 – 9.77

প্রসংগ	ছাত্র-ছাত্রীৰ বাবে One-liner	Scanner প্রশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
5.5.3	'Getting behind the tariff wall' (tariff-ৰ দেৱালৰ পিছফালে সোমোৱা): blanket bans, উচ্চ customs duties বা non-tariff barriers-ৰে সুৰক্ষিত markets-ত প্ৰৱেশ FDI-এ সহজ কৰে — স্থানীয়ভাৱে উৎপাদন কৰিলে import tariffs আৰু quotas এৰাই চলিব পাৰি।	MQ 1.5: Q2	Model Q	5.5, p. 9.75
5.5.4	Tax breaks আৰু তুলনামূলকভাৱে কম salaries-ৰ দৰে investment privileges-ৰ সুবিধা ল'বলৈ বিদেশী corporations-এ ভাৰতত কৰা investment হৈছে Foreign Direct Investment।	Q1	PYQ 2024-Sep	5.9, pp. 9.82 – 9.83; 5.5, p. 9.76
5.5.5	FDI আকৰ্ষণ কৰা host-country policies: সহায়ক tax policies (tax holidays), openness আৰু special economic zones-ৰ দৰে preferential investment systems, স্থিৰ আৰু অনুকূল investment climate, business facilitation (ease of doing business); protectionist import bans FDI incentive নহয়।	Q3	MTP 2025-Dec S1	5.5, p. 9.76; Table 4.5.2, p. 9.77

বিষয় 5.6 FDI-ৰ পদ্ধতিসমূহ — Modes of Foreign Direct Investment (FDI)

8টা Scanner প্রশ্ন · সঘনতা PYQ 1 · RTP – · MTP 5 · Model Q 3

প্রসংগ	ছাত্র-ছাত্রীৰ বাবে One-liner	Scanner প্রশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
5.6.1	FDI-ৰ modes: (i) বিদেশত subsidiary বা associate company খোলা; (ii) overseas company-ত equity injection; (iii) বিদ্যমান বিদেশী company-ত controlling interest অধিগ্ৰহণ; (iv) mergers and acquisitions; (v) joint venture; (vi) greenfield investment; (vii) brownfield investment।	Q5; MQ 1.3: Q1; MQ 1.6: Q1	MTP 2026-Apr S2; Model Q ×2	5.6, pp. 9.77 – 9.78
5.6.2	Greenfield investment: parent company-এ নতুনকৈ production আৰম্ভ কৰিবলৈ নতুন overseas affiliate স্থাপন (নতুন assets-ৰ সৃষ্টি) — যেনে ONGC Videsh, যাক বিদেশত exploration আৰু production-ৰ বাবে ONGC-এ incorporate কৰিছিল।	Q1, Q4; MQ 1.6: Q2	MTP 2024-Aug, 2026-Apr S1; Model Q	5.6, p. 9.78
5.6.3	Brownfield investment: সম্পূৰ্ণ নতুন infrastructure গঢ়াৰ সলনি merging, acquiring বা leasing-ৰ জৰিয়তে বিদ্যমান infrastructure ব্যৱহাৰ কৰে; ভাৰতত brownfield airport projects-ত automatic route-ৰ অধীনত 100% FDI অনুমোদিত।	Q2, Q3 (+ 5.9 Q3)	PYQ 2025-Sep, 2026-Jan; MTP 2025-Aug S2, 2025-Dec S1	5.6, p. 9.78

বিষয় 5.7 Foreign Direct Investment-ৰ সুফল (Benefits of Foreign Direct Investment)

2টা Scanner প্রশ্ন · সঘনতা PYQ – · RTP – · MTP 2

প্রসংগ	ছাত্র-ছাত্রীৰ বাবে One-liner	Scanner প্রশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
5.7.1	FDI-এ production base স্থাপন কৰে আৰু সেয়ে প্ৰত্যক্ষ employment সৃষ্টি কৰে, লগতে backward আৰু forward linkages, ancillary units আৰু multiplier effects-ৰ জৰিয়তে পৰোক্ষ employment; ই technological know-how, management skills আৰু skill development আনে।	Q1, Q2	MTP 2025-Jan S2, 2025-Dec S1	5.7, pp. 9.78 – 9.79

প্রসংগ	ছাত্র-ছাত্রীৰ বাবে One-liner	Scanner প্ৰশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
5.7.2	অন্যান্য সুফল: competition (cost কমোৱা, quality উন্নত কৰা innovations, কম prices), domestic savings-ৰ বাহিৰৰ finance, technology spill-overs, foreign markets আৰু exports-লৈ উন্নত প্ৰৱেশ, নতুন tax revenue, economies of scale, দুৰ্বল domestic monopolies, অনুকূল balance of payments, উন্নত work culture।	(+ 5.8 MQ 1.7 Q1)	Model Q	5.7, pp. 9.78 – 9.80

বিষয় 5.8 Foreign Direct Investment-ৰ সৈতে জড়িত সম্ভাব্য সমস্যা (Potential Problems Associated with Foreign Direct Investment)

6টা Scanner প্ৰশ্ন · সঘনতা PYQ 1 · RTP – · MTP – · Model Q 5

প্রসংগ	ছাত্র-ছাত্রীৰ বাবে One-liner	Scanner প্ৰশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
5.8.1	*বিষয় 5.7 চাওক: job creation, technology transfer আৰু competition-ৰ ফলত কম prices FDI-ৰ সুফল; capital flight আৰু foreign exchange reserves-ৰ হানি সুফল নহয় — FDI-এ foreign exchange আনে।*	MQ 1.7: Q1	Model Q	5.7, pp. 9.78 – 9.80
5.8.2	FDI-এ foreign exchange আনে, balance of payments উন্নত কৰে আৰু host currency-ৰ মূল্য বঢ়ায়; imported inputs আৰু profits-ৰ repatriation-এ balance of payments-ত চাপ দিয়ে আৰু ইয়াৰ depreciation ঘটায়।	MQ 1.1: Q1	Model Q	5.8, p. 9.81
5.8.3	FDI-ৰ সমস্যা: labour-abundant দেশত capital-intensive methods, regional disparity, tax revenue-ৰ হানি, crowding-out, balance-of-payments আৰু exchange rate-ৰ অস্থিৰতা, low-skill jobs, বিকৃত production, anti-ethical practices, monopoly power, off-shoring, labour আৰু environmental standards-ৰ অৱনতি, security risks, terms of trade-ৰ অৱনতি, natural resources-ৰ শোষণ, dual economy (উন্নত বিদেশী sector, অনুন্নত domestic sector) আৰু sovereignty-ৰ হানি।	MQ 1.8: Q4	PYQ 2026-Sep	5.8, pp. 9.80 – 9.82
5.8.4	Tax competition / 'race to the bottom': FDI আকর্ষণ কৰিবলৈ host governments-এ অত্যধিক tax incentives, subsidies আৰু নিম্ন standards-ৰে প্ৰতিযোগিতা কৰে; tax holidays-ৰ ফলত host country-এ tax revenue হেৰুৱায়।	MQ 1.8: Q2, Q3	Model Q ×2	5.8, pp. 9.80, 9.82 (শব্দবোৰ SM-ত নাই)
5.8.5	'Resource curse' (শব্দটো SM-ত নাই): resource-সমৃদ্ধ দেশসমূহৰ মন্থৰ growth; SM-ত উল্লেখ থকা সম্পৰ্কিত অভিযোগসমূহ হৈছে natural resources-ৰ নিৰ্মম শোষণ আৰু foreign capital-ৰ ওপৰত নিৰ্ভৰশীলতা — ছপা key সম্পৰ্কে Editorial Note চাওক।	MQ 1.8: Q1	Model Q	5.8, pp. 9.80, 9.82 (শব্দটো কেৱল Model Q-ত)

বিষয় 5.9 ভাৰতত FDI — Foreign Direct Investment in India (FDI)

9টা Scanner প্ৰশ্ন · সঘনতা PYQ 5 · RTP 1 · MTP – · Model Q 3

প্ৰসংগ	ছাত্ৰ-ছাত্ৰীৰ বাবে One-liner	Scanner প্ৰশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
5.9.1	FDI ভাৰতৰ বাবে economic growth-ৰ এক মূল চালিকা শক্তি আৰু এক উল্লেখযোগ্য non-debt financial resource; FY22-ত IT, telecommunication আৰু automobile আছিল FDI-ৰ প্ৰধান গ্ৰাহক (Model Q-এ সামগ্ৰিকভাৱে শীৰ্ষ sector হিচাপে 'Services'-ক key কৰে)।	MQ 1.9: Q1	Model Q	5.9, pp. 9.82 – 9.83
5.9.2	'Make in India'-ৰ লক্ষ্য হৈছে foreign investment আকৰ্ষণ কৰা আৰু ভাৰতত manufacturing প্ৰসাৰিত কৰা।	MQ 1.9: Q2	Model Q	SM-ত নাই (কেৱল Model Q)
5.9.3	ভাৰতত FDI-ক Government-ৰ FDI Policy-ৰ সৈতে Foreign Exchange Management Act (FEMA)-ৰ অধীনত RBI-এ নিয়ন্ত্ৰণ কৰে।	MQ 1.9: Q3	Model Q	SM-ত নাই (কেৱল Model Q)
5.9.4	Sectoral caps সময়-সাপেক্ষ তথ্য — বৰ্তমানৰ FDI Policy পৰীক্ষা কৰক: telecom 100%-লৈ বৃদ্ধি কৰা হৈছে; food products-ৰ marketing আৰু food e-commerce automatic route-ৰ অধীনত 100%; 2019-ৰ key: private sector banking-ত 49%।	Q1, Q2, Q5	PYQ 2019-May, 2026-May; RTP 2025-Jan	SM-ত নাই (কেৱল PYQ)
5.9.5	*বিষয় 5.6 চাওক: brownfield airport projects-ত automatic route-ৰ অধীনত 100% FDI অনুমোদিত।*	Q3	PYQ 2025-Sep	5.6, p. 9.78
5.9.6	*বিষয় 5.3 চাওক: বিদেশত দেশৰ দৰেই একে ধৰণৰ business স্থাপন কৰা (ভাৰতত US cell-phone provider; Canada-ত একে outlets খোলা ভাৰতীয় restaurant chain) হৈছে horizontal direct investment।*	Q4, Q6	PYQ 2025-Sep, 2026-Sep	5.3, p. 9.73

বিষয় 5.10 ভাৰতীয় কোম্পানীৰ বিদেশত প্ৰত্যক্ষ বিনিয়োগ (Overseas Direct Investment by Indian Companies)

5টা Scanner প্ৰশ্ন · সঘনতা PYQ – · RTP – · MTP – · Model Q 5

প্ৰসংগ	ছাত্ৰ-ছাত্ৰীৰ বাবে One-liner	Scanner প্ৰশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
5.10.1	Overseas direct investment (outbound FDI) = বিদেশী দেশত ভাৰতীয় companies-ৰ investment; inward FDI দেশৰ ভিতৰলৈ প্ৰবাহিত হয়, outward FDI দেশৰ বাহিৰলৈ যায়। Capital controls — দেশসমূহৰ মাজত capital-ৰ প্ৰবাহ সীমিত কৰা নিয়ন্ত্ৰণ — ক্ৰমান্বয়ে শিথিল কৰাৰ ফলতহে ODI সম্ভৱ হৈছিল।	MQ 1.1: Q1; MQ 1.6: Q1; MQ 1.10: Q1	Model Q ×3	5.10, p. 9.83; Summary, p. 9.86
5.10.2	RBI-এ ODI data প্ৰকাশ কৰে (ছেপ্টেম্বৰ 2022-ত US$ 1,922.51 million) আৰু FEMA-ৰ অধীনত ODI নিৰীক্ষণ আৰু নিয়ন্ত্ৰণ কৰে।	MQ 1.10: Q2	Model Q	5.10, p. 9.83 (নিয়ন্ত্ৰক ভূমিকা কেৱল Model Q-ত)
5.10.3	SM-ৰ ODI উদাহৰণসমূহে steel, telecom, energy, IT, pharma আৰু retail brands সামৰে (Tata Steel, Tata Communications, Wipro, ONGC Videsh, Dr Reddy's); Model Q key 'IT and BPO' SM-ত উল্লেখ নাই।	MQ 1.10: Q3	Model Q	5.10, pp. 9.83 – 9.85 (কেৱল Model Q)

ভাগ B — অধ্যায় 9 One-liner পুনৰাবৃত্তি তালিকা (Revision Sheet)

পুনৰুক্তি আঁতৰোৱা আৰু Study Material-ৰ ক্ৰমত সজোৱা। সম্পূৰ্ণ পাঠ, Scanner প্ৰশ্ন আৰু SM পৃষ্ঠা থকা ভাগ A-ৰ শাৰী(বোৰ) লৈ যাবলৈ কোনো 'ভাগ A প্ৰসংগ'-ত click কৰক। কেৱল ★★★ শাৰীবোৰেই এই অধ্যায়ত ICAI-এ সোধা প্ৰশ্নৰ প্ৰায় 22% সামৰি লয়।

গোট 1 — আন্তঃৰাষ্ট্ৰীয় বাণিজ্যৰ তত্ত্বসমূহ (Theories of International Trade)

#	One-liner	গুৰুত্ব	ভাগ A প্ৰসংগ
1	সুফল: efficiency আৰু growth, নতুন markets আৰু materials, innovative services, emerging economies-ৰ বাবে quality upgrade।	★	1.1.1
2	Trade-ৰ বিপক্ষে: global corporations-ৰ দ্বাৰা সুবিধাবঞ্চিত দেশৰ শোষণ; বিপজ্জনক নিৰ্ভৰশীলতা; trade-cycle-ৰ সংক্ৰমণ (transmission)।	★	1.1.2
3	**Mercantilism (16শ–18শ শতিকা): imports-তকৈ আক্ৰমণাত্মক exports → wealth, bullion, অনুকূল BoT; উচ্চ import tariffs।**	★★★	1.2.1
4	Adam Smith — absolute advantage: একে resources-ৰ পৰা অধিক output; labour একমাত্ৰ input।	★	1.2.2
5	Absolute advantage-ৰ assumptions: 2 দেশ × 2 goods, transport cost নাই, labour-cost ভিত্তি, দেশসমূহৰ মাজত labour immobile।	★	1.2.3, 1.1.3
6	Ricardo — comparative advantage: য'ত absolute advantage আটাইতকৈ বেছি তাত export, য'ত তুলনামূলকভাৱে কম তাত import; সকলোতে শ্ৰেষ্ঠ হ'লেও লাভ হয়।	★★	1.2.4
7	Comparative cost theory: labour theory of value, এটা factor; Haberler → opportunity cost (constant)।	★★	1.2.5, 1.2.6
8	Comparative costs = normative, factor prices উপেক্ষা কৰে; Modern = positive, money cost, factor price differences, inter-regional trade-ৰ এক বিশেষ ক্ষেত্ৰ।	★★	1.2.7, 1.2.8
9	**H-O = Factor-Endowment = Modern theory: 2 factors; abundant factor ব্যৱহাৰ কৰা goods export কৰা হয়।**	★★★	1.2.9
10	Balance of trade = flow concept (SM-ত নাই)।	★	1.2.10

গোট 2 — Trade Policy-ৰ সঁজুলিসমূহ (The Instruments of Trade Policy)

#	One-liner	গুৰুত্ব	ভাগ A প্ৰসংগ
1	Trade policy = imports/exports প্ৰসাৰ বা নিয়ন্ত্ৰণৰ সকলো instruments; price-related (tariffs) বনাম non-price (NTMs)।	MQ	2.1.1, 2.1.2
2	Protectionism = domestic producers-ক ৰক্ষা কৰিবলৈ tariffs, quotas, NTMs; liberalisation = barriers হ্ৰাস কৰা।	★	2.1.3
3	Specific = প্ৰতি এককত নিৰ্দিষ্ট পৰিমাণৰ ধন; ad valorem = মূল্যৰ নিৰ্দিষ্ট % (duty-ৰ পৰিৱৰ্তন = rate × price-ৰ পৰিৱৰ্তন)।	★★	2.2.1, 2.2.2
4	Mixed = ad valorem বা specific, যিটো বেছি; compound = দুয়োটা যোগ কৰা; technical = contents/components-ৰ ওপৰত।	★★	2.2.3, 2.2.4
5	TRQ = quota + tariff: quota-ৰ ভিতৰত কম tariff, তাৰ বাহিৰত উচ্চ।	★	2.2.5

#	One-liner	গুৰুত্ব	ভাগ A প্ৰসংগ
6	Preferential (NAFTA: USA, Canada, Mexico); bound = আইনী ceiling, applied ≤ bound; variable → domestic support price।	★★	2.2.6, 2.2.7, 2.2.8
7	Escalated = raw materials-তকৈ manufactures-ত উচ্চ tariff; prohibitive = কোনো imports প্ৰৱেশ নকৰে।	★★	2.2.9, 2.2.10
8	**Dumping = home price বা full average cost-তকৈ কম দামত বিদেশত বিক্ৰী; fair market value-তকৈ কম দামৰ imports-ত ADD; CVD-এ export subsidies প্ৰশমিত (offset) কৰে।**	★★★	2.2.11, 2.2.12, 2.3.11, 2.4.2
9	Tariff-ৰ প্ৰভাৱ: consumers-এ surplus হেৰুৱায়; foreign competition কমাৰ ফলত producers লাভৱান; revenue বাঢ়ে; comparative advantage উপেক্ষিত।	★	2.2.13
10	NTMs = non-tariff, অদৃশ্য; NTBs = বৈষম্যমূলক উপসংহতি (subset); tariffs আৰু CVD NTBs নহয়।	★	2.3.1
11	Technical = product properties আৰু production processes (SPS, TBT); non-technical = trade requirements (hard, threat, other)।	★	2.3.2, 2.3.5
12	SPS: মানুহ, জীৱ-জন্তু, উদ্ভিদৰ জীৱন আৰু biodiversity; TBT: food আৰু non-food standards, labels, eco-labels, organic certification — quotas নহয়।	★★	2.3.3, 2.3.4
13	Import quota = ভৌতিক সীমা, সাধাৰণতে বছৰি; government revenue নাই; quota rents।	★★	2.3.6
14	Non-automatic licensing-এ যিকোনো উৎসৰ পৰা quantity সীমিত কৰে; financial measures = advance payment, forex controls।	★	2.3.7, 2.3.8
15	Safeguards: অস্থায়ী, non-discriminatory, import surges-ৰ বিৰুদ্ধে; embargo = সম্পূৰ্ণ নিষেধাজ্ঞা, আটাইতকৈ চৰম barrier।	★★	2.3.9, 2.3.10
16	VERs: আলোচনাৰ পিছত exporting country-এ পৰিচালনা কৰা অনানুষ্ঠানিক quota।	★	2.4.1

গোট 3 — বাণিজ্যিক আলোচনা (Trade Negotiations)

#	One-liner	গুৰুত্ব	ভাগ A প্ৰসংগ
1	UNCTAD: developing countries-ৰ উন্নয়ন-অনুকূল (development-friendly) integration (SM-ত নাই)।	★	3.1.1
2	Trade negotiations: market access বনাম protection; USMCA (2020) = NAFTA-ৰ উত্তৰসূৰী (USA, Mexico, Canada)।	★	3.5.1, 3.4.6
3	**RTAs: 1 ফেব্ৰুৱাৰী 2021-ত 339টা বলবৎ; আঠ প্ৰকাৰ, unilateral → EMU; bilateral = দুখন দেশ/blocs।**	★★★	3.2.1, 3.2.2, 3.5.19
4	Multilateral = সমগ্ৰ WTO সদস্যপদ (WTO agreements); NAFTA/EU regional।	★	3.2.3
5	Trading bloc: FTA + common external tariff প্ৰয়োগ কৰিব পাৰে (Arab League, EFTA)।	★★	3.2.4
6	FTA-এ নিজা external tariffs ৰাখে; customs union-ৰ common external tariff থাকে (EU, GCC, MERCOSUR); common market-এ factor mobility যোগ কৰে; EMU-এ common currency যোগ কৰে।	★★	3.2.5, 3.2.6

#	One-liner	গুৰুত্ব	ভাগ A প্ৰসংগ
7	Export-industry targeting → sector-ত jobs, উন্নত current account (SM-ত নাই)।	★	3.2.7
8	GATT: goods; 1948–1994; আঠটা trade rounds; এক agreement, treaty নহয়।	★	3.3.1, 3.4.1, 3.4.2
9	GATT-এ প্ৰাসংগিকতা হেৰুৱালে: investments, IPR আৰু services ইয়াৰ বাহিৰত, agriculture-ত ব্যৰ্থতা, দুৰ্বল institutions আৰু dispute settlement, treaty নহয়।	★	3.4.3
10	Uruguay Round 1986–94 (8ম, 123খন দেশ) → WTO 1995, সংশোধিত GATT-ক সামৰি লৈ।	★	3.4.4, 3.4.5
11	WTO-ৰ উদ্দেশ্য: trade flows মসৃণভাৱে, মুক্তভাৱে, ন্যায্যভাৱে আৰু অনুমানযোগ্যভাৱে চলে; transparency-সহ ছটা উদ্দেশ্য — কেতিয়াও secrecy নহয়।	★	3.5.2, 3.5.3
12	গঠন: DG-ৰ অধীনত Geneva Secretariat; Ministerial Conference (শীৰ্ষ, প্ৰতি 2 বছৰত) → General Council (TPRB, DSB) → Goods, Services, TRIPS Councils।	MQ	3.5.4, 3.5.5
13	MFN: partners-ৰ মাজত কোনো বৈষম্য নাই; GATT-ৰ Article 1।	★★	3.5.6
14	National treatment: market-ত প্ৰৱেশৰ পিছত imported = local goods; post-sales restrictions-এ ইয়াক উলংঘন কৰে।	★	3.5.7
15	Guiding principles: non-discrimination, freer trade, predictability (binding আৰু transparency), fair competition, development আৰু reform।	★	3.5.8, 3.5.10
16	TPRM: সদস্যসকলৰ trade policies-ৰ সময়ে সময়ে পৰ্যালোচনা।	★	3.5.9
17	WTO agreements: AoA (market access, domestic support, export subsidies), SPS, TBT, TRIMs, TRIPS, GATS ... — NAFTA ইয়াৰ এটা নহয়।	★★	3.5.11, 3.5.12, 3.5.13, 3.5.14
18	WTO-ৰ অধীনত NTMs: quotas, licensing, procedures নিয়মবদ্ধ; safeguards অস্থায়ী emergency measures।	MQ	3.5.15, 3.5.16, 3.5.17, 3.5.18
19	Doha Development Agenda: 9ম round, Doha, নৱেম্বৰ 2001; আটাইতকৈ বিতৰ্কিত = agriculture; developing-country-ৰ উদ্বেগ।	★★	3.6.1, 3.6.2
20	G20: 19খন দেশ + EU (Tunisia সদস্য নহয়)।	★	3.7.1

গোট 4 — Exchange Rate আৰু ইয়াৰ অৰ্থনৈতিক প্ৰভাৱ (Exchange Rate and its Economic Effects)

#	One-liner	গুৰুত্ব	ভাগ A প্ৰসংগ
1	Exchange rate = যি হাৰত এটা currency আন এটাৰ সৈতে বিনিময় হয়; quote কৰা rate-ৰে গুণ কৰি ৰূপান্তৰ কৰক।	MQ	4.1.1, 4.1.2
2	Regime = যি ব্যৱস্থাৰে এখন দেশে বিদেশী currencies-ৰ বিপৰীতে নিজৰ currency পৰিচালনা কৰে; দুই চৰম: floating (flexible) আৰু fixed।	MQ	4.3.1
3	Free float: demand আৰু supply-ৰ দ্বাৰা market-নিৰ্ধাৰিত; governments আৰু central banks বাহিৰত থাকে।	MQ	4.3.2
4	Managed float: rate float কৰে কিন্তু central bank-এ ইয়াক প্ৰভাৱিত কৰিবলৈ ক্ৰয়/বিক্ৰী কৰে — ভাৰত = managed float।	★★	4.3.3

#	One-liner	গুৰুত্ব	ভাগ A প্ৰসংগ
5	Fixed (pegged): government-এ কোনো currency, basket বা gold-ৰ বিপৰীতে মূল্য ঘোষণা কৰে; central bank-এ হস্তক্ষেপ কৰে আৰু reserves ৰাখে।	MQ	4.3.4
6	Soft peg (market-led; বেছিভাগ IMF সদস্য) বনাম hard peg (fixed, অপৰিৱৰ্তনীয়); crawling peg আৰু currency board SM-ৰ বাহিৰত।	★	4.3.5, 4.3.6
7	Fixed: fluctuation risk নাই, অধিক trade আৰু investment, কম speculation, monetary discipline, credibility ।	★	4.3.7
8	Floating: স্বাধীন monetary policy, policy tool হিচাপে rate, বিশাল reserves-ৰ প্ৰয়োজন নাই — কিন্তু volatility, uncertainty, risk premium।	★	4.3.8
9	Nominal = currency-ৰ বিনিময়ত currency; real = goods-ৰ বিনিময়ত goods ('one'-ৰ বাবে 'how many'); trade flows-এ real rate অনুসৰণ কৰে।	★	4.4.1, 4.5.8, 4.1.3
10	RER = NER × Domestic price index ÷ Foreign price index; NER উলিয়াবলৈ সূত্ৰটো সজাই লওক।	★	4.4.2, 4.6.4
11	REER = NEER ÷ price deflator; REER বৃদ্ধি → exports দামী, imports সস্তা, competitiveness-ৰ হানি, current account deficit।	★★	4.4.3, 4.4.4
12	Forex market: over-the-counter electronic network, অতি সংকীৰ্ণ spreads; US dollar = vehicle currency; ভাৰতত FEMA-এ forex নিয়ন্ত্ৰণ কৰে।	★★	4.5.1, 4.5.2, 4.5.3, 4.5.5
13	Direct quote (European) = 1 বিদেশী এককৰ বিপৰীতে local; indirect (American) = 1 local এককৰ বিপৰীতে বিদেশী; দুটা pairs-ৰ পৰা cross rate; arbitrage-এ rates সমান কৰে।	★★	4.5.6, 4.5.7, 4.9.9
14	D$ আৰু S$ মিলিত হোৱা বিন্দুত equilibrium rate; demand আহে imports, transfers, income payments, assets, speculation-ৰ পৰা; supply আহে exports, FDI/FPI inflows-ৰ পৰা।	★	4.6.1, 4.2.1, 4.5.4
15	SM-ৰ বাহিৰত: short run — interest, inflation, trade balance; long run — relative inflation; উচ্চ interest আৰু স্থিৰতা → appreciation।	MQ	4.6.5, 4.6.6
16	Appreciation = মূল্য বৃদ্ধি, depreciation = মূল্য হ্ৰাস; $1 = ₹70 → ₹75 মানে rupee-ৰ depreciation হ'ল, dollar-ৰ appreciation হ'ল।	★	4.7.1, 4.3.9
17	কোনো currency-ৰ demand বাঢ়িলে → ইয়াৰ appreciation; বিদেশী currency-ৰ demand বাঢ়িলে (যেনে বহল trade deficit) → home currency-ৰ depreciation।	MQ	4.7.2, 4.9.7
18	Devaluation / revaluation = fixed par value-ৰ চৰকাৰী পৰিৱৰ্তন; depreciation / appreciation = floating-ৰ অধীনত market forces।	★	4.8.1, 4.8.2
19	**Depreciation: exports সস্তা, imports দামী → output expansion, উন্নত trade balance, inflation-ৰ ফলত হোৱা competitiveness-ৰ হানি প্ৰশমিত কৰে; কিন্তু inflation বঢ়ায়।**	★★★	4.9.1, 4.9.5, 4.8.3, 4.6.2
20	Appreciation: currency অধিক মূল্যৱান, অধিক বিদেশী currency ক্ৰয় কৰিব পাৰে; exports দামী, সেয়ে সিহঁতৰ quantity হ্ৰাস পায়; imports সস্তা, সেয়ে বাঢ়ে।	★★	4.9.2, 4.9.3, 4.9.4
21	Volatility-এ FDI আৰু FPI-ক নিৰুৎসাহিত কৰে আৰু hedging costs বঢ়ায়; trade deficit / CAD = imports exports-তকৈ বেছি।	★	4.9.6, 4.6.3, 4.9.8

গোট 5 — আন্তঃৰাষ্ট্ৰীয় মূলধনৰ গতিবিধি (International Capital Movements)

#	One-liner	গুৰুত্ব	ভাগ A প্ৰসংগ
1	Capital movements = financial assets আৰু liabilities-ৰ cross-border প্ৰবাহ; foreign capital = যিকোনো capital inflow।	MQ	5.2.1
2	Foreign capital: aid, borrowings (World Bank/IMF/ADB, IDA soft loans, ECB, trade credit), NRI deposits, FPI আৰু FDI।	MQ	5.2.2
3	SM-ৰ বাহিৰত: World Bank = IBRD (long-term development loans); GDR = domestic shares-ৰ বিপৰীতে overseas bank-ৰ receipt।	★★	5.2.3, 5.2.4, 5.2.5
4	FDI (IMF): স্থায়ী আগ্ৰহ (lasting interest) আৰু control, অন্ততঃ 10% voting power; উপাদান: equity, reinvested earnings, intra-company loans।	★	5.3.1, 5.3.2
5	ECB debt, FDI নহয়; FDI inflow-এ capital account উন্নত কৰে কিন্তু NIIP বেয়া কৰে।	★	5.3.3, 5.3.6
6	Horizontal = বিদেশত একে business; vertical = পৰিপূৰক কাৰ্যকলাপ; conglomerate = সম্পৰ্কহীন (প্ৰায়ে JV); two-way = পাৰস্পৰিক।	★★	5.3.4, 5.9.6
7	FPI: stocks/bonds-ত financial capital, 10%-তকৈ কম, control নাই, short-term, speculative, return-সন্ধানী।	★	5.4.1, 5.4.3
8	FDI vs FPI: physical বনাম financial, long বনাম short, কঠিন বনাম সহজ exit, technology আৰু employment বনাম একো নাই।	★	5.4.2, 5.4.6
9	SM-ৰ বাহিৰত: FII-এ capital market আৰু equity flows-ৰ বিকাশ ঘটায়; capital flight = অনিশ্চয়তাত দ্ৰুত বহির্গমন।	★	5.4.4, 5.4.5
10	মুখ্য উদ্দেশ্য: দেশতকৈ উচ্চ return; firm-specific assets (management skill, patents)।	MQ	5.5.1
11	কাৰণ: markets, resources, কম wages, scale, diversification, tariff-jumping, tax breaks, SEZs, স্থিৰ climate।	★★	5.5.2, 5.5.3, 5.5.4, 5.5.5
12	পদ্ধতি (Modes): subsidiary, equity injection, controlling interest, M&A, joint venture, greenfield, brownfield।	★	5.6.1
13	**Greenfield = নতুন affiliate, নতুন assets; brownfield = merger, acquisition বা lease-ৰ জৰিয়তে বিদ্যমান infrastructure (brownfield airports-ত 100% automatic)।**	★★★	5.6.2, 5.6.3, 5.9.5
14	সুফল: প্ৰত্যক্ষ আৰু পৰোক্ষ employment, technology, competition, savings-ৰ বাহিৰৰ finance, exports, tax revenue, BoP।	★	5.7.1, 5.7.2, 5.8.1
15	FDI inflow-এ host currency-ৰ appreciation ঘটায়; imported inputs আৰু profit repatriation-এ ইয়াৰ depreciation ঘটায়।	MQ	5.8.2
16	সমস্যা: capital-intensive methods, regional disparity, crowding-out, BoP-ৰ অস্থিৰতা, distortions, monopoly, dual economy, sovereignty; tax competition।	★	5.8.3, 5.8.4, 5.8.5
17	ভাৰতত FDI: non-debt resource; tax breaks আৰু কম salaries-এ ইয়াক আকৰ্ষণ কৰে; RBI/FEMA-এ নিয়ন্ত্ৰণ কৰে; Make in India; sectoral caps সময়-সাপেক্ষ।	★★	5.9.1, 5.9.2, 5.9.3, 5.9.4, 5.5.4
18	ODI = বিদেশত ভাৰতীয় companies-ৰ investment (outbound FDI), শিথিল capital controls-ৰ ফলত সম্ভৱ; RBI-এ data প্ৰকাশ কৰে।	MQ	5.10.1, 5.10.2, 5.10.3

অধ্যায় 10

ভাৰতীয় অৰ্থনীতি (Indian Economy)

178টা Scanner প্ৰশ্ন · 113টা one-liner · 45টা revision pointer

ভাগ A — Scanner প্ৰশ্ন আৰু Study Material-ৰ সৈতে সংযোজিত One-liners

ভাৰতীয় অৰ্থনীতি (Indian Economy)

SM অধ্যায় 10, পৃষ্ঠা 10.1 – 10.34

বিষয় 10.1 ভাৰতীয় অৰ্থনীতিৰ অৱস্থা: স্বাধীনতাৰ পূৰ্বৰ সময়সীমা — Status of Indian Economy: Pre Independence Period (1850-1947)

7টা Scanner প্ৰশ্ন · সঘনতা PYQ 2 · RTP – · MTP 3 · Model Q 2

প্ৰসংগ	ছাত্ৰ-ছাত্ৰীৰ বাবে One-liner	Scanner প্ৰশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
10.1.1	AD প্ৰথম শতিকাৰ পৰা সপ্তদশ শতিকালৈ ভাৰতৰ অৰ্থনীতি প্ৰাচীন আৰু মধ্যযুগীয় বিশ্বৰ আটাইতকৈ ডাঙৰ economy আছিল বুলি বিশ্বাস কৰা হয় — সমৃদ্ধ আৰু আত্মনিৰ্ভৰশীল (prosperous and self-reliant), বিশ্বৰ সম্পদৰ এক-তৃতীয়াংশৰ পৰা এক-চতুৰ্থাংশ ইয়াৰ নিয়ন্ত্ৰণত আছিল; ইয়াত আছিল স্বাৱলম্বী (self-sufficient) গাঁওসমূহৰ লগতে বাণিজ্য, তীৰ্থ আৰু প্ৰশাসনৰ কেন্দ্ৰ হিচাপে থকা নগৰসমূহ।	Q5 (+ 10.2 Q1, 10.2 Q2)	PYQ 2025-May, 2025-Sep, 2026-Sep	10.1, p. 10.1
10.1.2	British শাসনে (East India Company 1757–1858; British চৰকাৰ 1858–1947) ভাৰতৰ বাণিজ্যক উলটাই দিলে — manufactures-ৰ ৰপ্তানিকাৰকৰ পৰা raw materials-ৰ ৰপ্তানিকাৰকলৈ; বৈষম্যমূলক (discriminatory) tariffs আৰু সস্তা machine-made আমদানিয়ে ভাৰতীয় হস্তশিল্প (handicrafts) ধ্বংস কৰিলে। পৰিণতি: ব্যাপক নিবনুৱা সমস্যা আৰু কৃষিৰ ওপৰত বাধ্যতামূলক নিৰ্ভৰশীলতা (কৃষি প্ৰধান sector), sub-division আৰু fragmentation of holdings, subsistence farming, নিম্ন productivity আৰু দৰিদ্ৰতা, zamindari, অত্যধিক খাজনা, absentee landlordism, ঋণগ্ৰস্ততা আৰু শোষণকাৰী মহাজন — ভাৰতীয় কৃষিৰ কাৰ্যতঃ পতন। সেয়ে 1850–1947-ৰ economy আছিল দৰিদ্ৰ, under-developed economy, 'prosperous and self-reliant' নহয় (সেই বৰ্ণনা 1ম–17শ শতিকাৰ)।	Q5; MQ 1.1: Q2	PYQ 2026-Sep; Model Q	10.1, pp. 10.2 – 10.3

প্রসংগ	ছাত্র-ছাত্রীৰ বাবে One-liner	Scanner প্রশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
10.1.3	British যুগত আধুনিক industrial sector-ৰ বৃদ্ধি আছিল একপক্ষীয় (lopsided), cotton আৰু jute-ৰ প্ৰাধান্যসহ: 1850-ৰ আগতে কোনো factory production নাছিল; 1930-ৰ দশকত cotton mills-ত 9 নিযুত spindles আছিল (বিশ্বত 5ম); 19শ শতিকাৰ শেষলৈ ভাৰতীয় jute mills বিশ্বৰ আটাইতকৈ ডাঙৰ আছিল; iron industry 1814 চনতেই স্থাপিত হৈছিল (1930 চনত বিশ্বত 8ম); Great Depression-ৰ ঠিক আগতে ভাৰত বিশ্বৰ 12তম বৃহত্তম industrialised দেশ আছিল। Producer goods industries পিছপৰি আছিল; 1946 চনত manufacturing আছিল NDP-ৰ মাত্ৰ 7%; factory employment জনসংখ্যাৰ কেৱল 0.4% (1900) আৰু 1.4% (1941)।	Q1	PYQ 2025-Jan	10.1, p. 10.4; Summary, p. 10.27
10.1.4	1930-ৰ দশকৰ Great Depression-এ ভাৰতত উল্লেখযোগ্য অৰ্থনৈতিক কষ্ট আৰু নিবনুৱা সমস্যাৰ সৃষ্টি কৰিছিল (SM-এ Depression-ৰ উল্লেখ কেৱল ভাৰতৰ 12তম স্থানৰ industrial ranking-ৰ সময়-চিহ্ন হিচাপেহে কৰিছে)।	MQ 1.1: Q1	Model Q	SM-ত নাই (কেৱল Model Q)
10.1.5	Economic growth আহে অধিক resources (labour, capital), উন্নত technology আৰু শিক্ষা বা অভিজ্ঞতাৰ জৰিয়তে অৰ্জিত জ্ঞানৰ পৰা — কেৱল জনসংখ্যাৰ আকাৰ বৃদ্ধিয়ে নিজে নিজে growth-ত অৰিহণা নোযোগায়।	Q2	MTP 2025-Jan S2	SM-ত নাই (কেৱল MTP-ত)
10.1.6	Disguised unemployment agricultural sector-ৰ বৈশিষ্ট্য — SM-ৰ ঔপনিৱেশিক কাহিনীটোৱেই (হস্তশিল্পী কৰ্মীক মাটিলৈ ঠেলি দিয়া, over-crowding, sub-division, subsistence farming) ইয়াৰ উৎপত্তি।	Q3	MTP 2025-May S2	SM-ত নাই (কেৱল MTP-ত)
10.1.7	Industry কৃষিৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰে — কৰ্মীৰ খাদ্য, agro-based industries-ৰ raw materials আৰু industrial products-ৰ বজাৰৰ বাবে (all of the above)।	Q4	MTP 2025-May S2	SM-ত নাই (কেৱল MTP-ত)

বিষয় 10.2 স্বাধীনতাৰ পিছৰ ভাৰতীয় অৰ্থনীতি — Indian Economy: Post Independence (1947-1991)

15টা Scanner প্রশ্ন · সঘনতা PYQ 3 · RTP – · MTP 9 · Model Q 3

প্রসংগ	ছাত্র-ছাত্রীৰ বাবে One-liner	Scanner প্রশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
10.2.1	*বিষয় 10.1 চাওক: British-পূর্ব ভাৰত আছিল স্বাৱলম্বী গাঁও আৰু বাণিজ্যৰ কেন্দ্ৰ হিচাপে থকা নগৰেৰে গঠিত এক আত্মনির্ভৰশীল আৰু সমৃদ্ধ economy।*	Q1, Q2	PYQ 2025-May, 2025-Sep	10.1, p. 10.1
10.2.2	*বিষয় 10.1 চাওক: স্বাধীনতাৰ পূর্বৰ ভাৰতত আধুনিক technology আৰু infrastructure-লৈ প্ৰৱেশাধিকাৰ সীমিত আছিল — producer goods industries পিছপৰি আছিল আৰু দেশখন physical, financial আৰু human capital-ত অভাৱগ্ৰস্ত আছিল।*	MQ 1.1: Q1	Model Q	SM-ত নাই (কেৱল Model Q)

প্রসংগ	ছাত্র-ছাত্রীৰ বাবে One-liner	Scanner প্রশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
10.2.3	স্বাধীনতাৰ পিছৰ নীতিত state-directed industrialisation আৰু centralised economic planning-ৰ Nehruvian model-এ প্ৰাধান্য পাইছিল: Planning Commission-এ five-year plans-ৰ জৰিয়তে socialistic lines-ত পৰিকল্পনা কৰিছিল, যাৰ লক্ষ্য আছিল equity আৰু distributive justice-সহ দ্ৰুত economic growth (growth with social justice) — ঔপনিৱেশিক শোষণৰ পৰা পৰিকল্পিত উন্নয়নলৈ এক পদক্ষেপ।	Q10, Q11 (+ 10.6 Q8)	RTP 2025-Sep, 2026-Jan; MTP 2025-Jan S2, 2025-Apr S1, 2025-Dec S1, 2026-Apr S2	10.2, pp. 10.4 – 10.5
10.2.4	Inward-looking strategy: 1958-ৰ balance of payments সংকটৰ পিছত বাণিজ্য কঠোৰ কৰা হ'ল আৰু 1966 চনলৈ ব্যাপক import controls বৰ্তি থাকিল; দেশীয় industry সুৰক্ষিত কৰিবলৈ tariffs, quotas আৰু quantitative restrictions-এ বিদেশী সামগ্ৰী বাহিৰত ৰাখিছিল (planned economy-ৰ ভিতৰত import substitution)।	MQ 1.2: Q1 (+ 10.4 Q13)	MTP 2024-Dec S1; Model Q	10.2, p. 10.5; 10.3, p. 10.8
10.2.5	1950-ৰ দশকৰ নীতি দুটা দৰ্শনেৰে পৰিচালিত আছিল: heavy industry-ত গুৰুত্ব দিয়া Nehru-ৰ socialistic society, আৰু small-scale আৰু cottage industry তথা village republics-ৰ Gandhian দৰ্শন। Industrial Policy Resolution 1948-এ atomic energy, arms and ammunition আৰু railways-ত State-ক monopoly দিছিল; IPR 1956-এ public sector-ক বিপুলভাৱে সম্প্ৰসাৰিত কৰিছিল।	Q3	PYQ 2026-May	10.2, p. 10.5
10.2.6	'Hindu growth rate' = স্বাধীনতাৰ পিছৰ প্ৰথম তিনিটা দশকত (1950–80) ভাৰতৰ 3.5 শতাংশৰ মধ্যমীয়া গড় বাৰ্ষিক GDP growth।	Q9, Q12	MTP 2025-Aug S2, 2026-Apr S1	10.2, p. 10.5
10.2.7	Green revolution-ৰ আগতে কৃষি strategy institutional model-ৰ ওপৰত নিৰ্ভৰশীল আছিল — land reforms, farm cooperatives — R&D আৰু irrigation-ৰ দৰে technocratic ক্ষেত্ৰৰ ওপৰত নহয়; productivity-ৰ লাভ আছিল নগণ্য।	Q4	MTP 2025-Apr S1	10.2, p. 10.6
10.2.8	Green revolution (strategy-ৰ প্ৰথম ডাঙৰ পৰিৱৰ্তন, 1960-ৰ দশকৰ মাজভাগ): 1966 আৰু 1967-ৰ খৰাং আৰু PL 480 খাদ্য সাহায্যৰ পিছত নীতিয়ে productivity বৃদ্ধিৰ দিশে গতি কৰিলে, বিশেষকৈ ঘেঁহুৰ (food grains); ইয়াক বাস্তৱায়িত কৰিছিল নতুন farm technologies-এ — high yielding seed varieties আৰু পানী, fertiliser আৰু pesticides-ৰ নিবিড় ব্যৱহাৰ — আৰু ইয়াৰ ফলত ভাৰতে খাদ্য সমস্যা অতিক্ৰম কৰিব পাৰিলে (food grains-ত self-sufficiency)। SM-এ সঠিক আৰম্ভণি বছৰ দিয়া নাই।	Q6, Q8; MQ 1.2: Q2 (+ 10.7 Q2, 10.7 Q10, 10.7 Q22)	PYQ 2024-Jun, 2024-Sep; RTP 2026-Jan; MTP 2025-Jan S2, 2025-Apr S1, 2025-May S2, 2025-Aug S2; Model Q	10.2, p. 10.6

প্রসংগ	ছাত্র-ছাত্রীৰ বাবে One-liner	Scanner প্রশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
10.2.9	Interventionist 1960–70-ৰ দশক: কঠোৰ trade আৰু licensing controls আৰু nationalisation-ৰ ঢৌ (private sector-ৰ পৰা State-এ সম্পূৰ্ণ মালিকানা আৰু নিয়ন্ত্ৰণ লোৱা) — 1969 চনত 14খন বেংক আৰু 1980 চনত আৰু 6খন। 1965–81 আছিল স্বাধীন ভাৰতত growth-ৰ আটাইতকৈ বেয়া সময়।	(+ 10.4 Q12)	MTP 2024-Dec S1	10.2, p. 10.6
10.2.10	Industrial retrogression আৰু deceleration (1960-ৰ দশকৰ মাজভাগৰ পৰা)-ৰ কাৰণ হিচাপে দুৰ্বল কৃষি কৃতিত্ব, public investment-ৰ শিথিলতা আৰু industrial goods-ৰ সংকীৰ্ণ বজাৰক ধৰা হয়। (1965–81-ৰ মন্থৰতাৰ SM-ৰ কাৰণ: licence-raj, autarchic policies, তিনিখন যুদ্ধ, খৰাং আৰু 1973 আৰু 1979-ৰ oil shocks।)	Q5	MTP 2025-May S2	SM-ত নাই (কেৱল MTP-ত)
10.2.11	যেতিয়া জীৱন-মান আৰু productivity নিম্ন, নিম্ন productivity-সহ কৃষিয়েই প্ৰধান বৃত্তি, আৰু উৎপাদনৰ কৌশল পশ্চাদপদ, তেতিয়া এটা economy underdeveloped।	Q7	MTP 2025-May S2	SM-ত নাই (কেৱল MTP-ত)

বিষয় 10.4 অৰ্থনৈতিক সংস্কাৰ — The Economic Reforms of 1991

67টা Scanner প্রশ্ন · সঘনতা PYQ 28 · RTP 2 · MTP 20 · Model Q 19

প্রসংগ	ছাত্র-ছাত্রীৰ বাবে One-liner	Scanner প্রশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
10.4.1	Early liberalisation: সংস্কাৰৰ বীজ 1980-ৰ দশকত, বিশেষকৈ 1985-ৰ পিছত সিঁচা হৈছিল; 1981–89-ৰ ব্যৱস্থাসমূহে ('early liberalisation' বা 'reforms by stealth') industry, trade আৰু taxation সামৰিছিল, আৰু GDP growth বাঢ়ি 5.7% (Sixth Plan, 1980–85) আৰু 5.8% (Seventh Plan, 1985–90) হৈছিল।	Q22	PYQ 2025-May	10.3, p. 10.7
10.4.2	Broad-banding (1980-ৰ দশক): industry groups-এ নতুন licence নোলোৱাকৈ বৰ্তমানৰ capacity-ৰ ভিতৰতে নিজৰ product mix সলনি কৰিব পাৰিছিল — যেনে trucks-ৰ পৰা cars-লৈ উৎপাদন সলনি কৰা।	Q27, Q45	PYQ 2025-Sep, 2026-Sep	10.3, pp. 10.7 – 10.8
10.4.3	1980-ৰ দশকৰ আন সংস্কাৰ: 25টা বহল শ্ৰেণীৰ industries-ৰ delicensing (1985); MRTP asset limit ₹20 crore-ৰ পৰা ₹100 crore-লৈ বৃদ্ধি (1985–86); multipoint excise duties-ৰ ঠাইত MODVAT; non-statutory body হিচাপে SEBI স্থাপন (12 April 1988); OGL list-ৰ সম্প্ৰসাৰণ (April 1990-লৈ 1,329টা capital goods items); export incentives; বাস্তৱসন্মত exchange rate; cement আৰু aluminium-ৰ price আৰু distribution controls উচ্ছেদ। Currency demonetisation সেইবোৰৰ এটা নাছিল।	Q28	PYQ 2026-Jan	10.3, p. 10.8

প্রসংগ	ছাত্র-ছাত্রীৰ বাবে One-liner	Scanner প্রশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
10.4.4	MRTP Act, 1969-এ আপেক্ষিকভাৱে অধিক market power থকা ডাঙৰ firms নিয়ন্ত্রণ কৰিছিল (licensing, capacity addition, mergers and acquisitions-ত বাধা); 1991-ৰ নীতিয়ে ইয়াক পুনর্গঠন কৰিলে আৰু ইয়াৰ merger, amalgamation আৰু takeover provisions বাতিল কৰিলে।	Q5, Q15	PYQ 2024-Jun, 2025-Jan	10.2, p. 10.6; 10.4.4, p. 10.12
10.4.5	*বিষয় 10.2 চাওক: import controls-এ দেশীয় industry সুৰক্ষিত কৰিছিল — import substitution-ৰ লক্ষ্য আছিল দেশীয় industries-ক উৎসাহিত কৰি বিদেশী সামগ্ৰীৰ ওপৰত নির্ভৰশীলতা হ্ৰাস কৰা।*	Q13	MTP 2024-Dec S1	10.2, p. 10.5; 10.3, p. 10.8
10.4.6	*বিষয় 10.2 চাওক: nationalisation = private sector-ৰ পৰা চৰকাৰে সম্পূৰ্ণ নিয়ন্ত্রণ আৰু পৰিচালনা লোৱা (1969 চনত 14 খন বেংক, 1980 চনত 6 খন)।*	Q12	MTP 2024-Dec S1	10.2, p. 10.6
10.4.7	P. V. Narasimha Rao চৰকাৰৰ অধীনত ভাৰতে 1991-ৰ সাহসী economic reforms আৰম্ভ কৰিছিল।	Q47; MQ 1.4: Q1	PYQ 2026-Sep; Model Q	10.4, p. 10.9
10.4.8	Dr Manmohan Singh (Finance Minister)-ক 1991-ৰ সংস্কাৰৰ মূল স্থপতি বুলি গণ্য কৰা হয় — SM-এ কেৱল Narasimha Rao চৰকাৰৰ নাম উল্লেখ কৰিছে।	MQ 1.3: Q3	MTP 2025-Aug S1	SM-ত নাই (কেৱল MTP-ত)
10.4.9	1991-ৰ সংস্কাৰৰ কাৰণ (SM-ৰ তালিকা): revenue expenditure-এ অবিৰতভাৱে revenue receipts-তকৈ বেছি হোৱা, আৰু বিপুল দেশীয় আৰু বৈদেশিক ঋণেৰে fiscal deficit-ৰ বিত্তপোষণ; বাঢ়ি অহা public debt আৰু interest payments; 1990-ৰ Gulf-war-ত তেলৰ দাম বৃদ্ধি আৰু balance of payments-ত তীব্ৰ চাপ; কঠোৰ import curbs-এ industrial output হ্ৰাস কৰা; কঠোৰ চর্তসহ IMF ঋণৰ ওপৰত নির্ভৰশীলতা; আৰু ভংগুৰ ৰাজনৈতিক পৰিস্থিতি, যিটো অর্থনৈতিক সংকটৰ সৈতে মিলি 'crisis of confidence'-লৈ পৰিণত হৈছিল। উচ্চ forex reserves কাৰণ **নাছিল**।	Q3, Q32, Q46; MQ 1.2: Q2	PYQ 2024-Jun, 2026-May, 2026-Sep; Model Q	10.4, pp. 10.9 – 10.10
10.4.10	তাৎক্ষণিক কাৰণ (trigger) আছিল balance of payments সংকট: foreign exchange reserves সর্বনিম্ন স্তৰলৈ নামি আহিছিল — মাত্ৰ $1.2 billion, প্ৰায় দুসপ্তাহৰ imports-ৰ বাবেহে যথেষ্ট — 'the major context that triggered economic reforms'; সংকটপূর্ণ economic, fiscal আৰু BoP সংকটৰ পৰাই সংস্কাৰৰ গতি আহিছিল (কেৱল স্থবিৰতাৰ পৰা নহয়)।	Q39, Q41; MQ 1.3: Q2	MTP 2026-Apr S2, 2026-Apr S1; Model Q	10.4, pp. 10.9 – 10.10
10.4.11	1991 আছিল এক paradigm shift: Soviet পতন আৰু China-ৰ outward-oriented সফলতাৰ পিছত সংস্কাৰে economy-ক অধিক market orientation আৰু external openness-ৰ দিশে লৈ গ'ল — markets বনাম state-ৰ ভূমিকাৰ পুনর্চিন্তা (liberalisation আৰু opening up)।	Q19; MQ 1.2: Q1 (+ 10.6 Q5)	RTP 2025-Jan; MTP 2024-Dec S1; Model Q	10.3, p. 10.9; 10.4, p. 10.10

প্রসংগ	ছাত্র-ছাত্রীৰ বাবে One-liner	Scanner প্রশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
10.4.12	1991-ৰ সংস্কাৰ জনপ্রিয়ভাৱে Liberalisation, Privatisation and Globalisation (LPG) বুলি পৰিচিত — 'socialisation' ইয়াৰ এটা নহয়; liberalisation মানে decontrol, deregulation আৰু ব্যৱসায় কৰাৰ স্বাধীনতা, আনহাতে PSUs-ৰ disinvestment হৈছে privatisation।	Q1, Q2; MQ 1.4.1: Q1	PYQ 2022-Dec, 2023-Dec; Model Q	10.4, p. 10.10; 10.4.4, p. 10.13
10.4.13	দুটা উদ্দেশ্য: (1) কেন্দ্রীয়ভাৱে পৰিচালিত, অতি নিয়ন্ত্রিত economy-ৰ পৰা 'market friendly' economy-লৈ পুনর্বিন্যাস; (2) fiscal deficit যথেষ্ট হ্রাস কৰি macroeconomic stabilisation। ব্যৱস্থাসমূহ আছিল (a) inflation আৰু প্রতিকূল BoP-ৰ বিৰুদ্ধে short-term stabilisation measures আৰু (b) structural rigidities আঁতৰোৱা long-term structural reform measures।	Q44; MQ 1.4.1: Q2	MTP 2026-Apr S1; Model Q	10.4, p. 10.10
10.4.14	Fiscal reforms (fiscal deficit কমাবলৈ): সুস্থিৰ আৰু স্বচ্ছ tax structure; উন্নত tax compliance; চৰকাৰী expenditure নিয়ন্ত্রণত গুৰুত্ব; subsidies হ্রাস আৰু উচ্ছেদ; বাছনি কৰা PSUs-ত চৰকাৰী equity-ৰ এটা অংশৰ disinvestment; private sector-ৰ অংশগ্রহণত উৎসাহ। RBI-ৰ সৈতে September 1994-ৰ এখন চুক্তিৰ লক্ষ্য আছিল 1997–98-ৰ ভিতৰত money creation-ৰ দ্বাৰা deficit financing ক্রমে বন্ধ কৰা।	Q20; MQ 1.4.1: Q3	PYQ 2025-May; Model Q	10.4.1, pp. 10.10 – 10.11
10.4.15	Monetary আৰু financial sector reforms — মূল লক্ষ্য: চৰকাৰী বেংকৰ NPAs হ্রাস, competition প্রৱর্তন আৰু বৰ্তাই ৰখা, interest rates-ৰ deregulation। ব্যৱস্থা: interest rate liberalisation আৰু lending আৰু deposit rates-ত RBI-ৰ কম নিয়ন্ত্রণ; নতুন private sector banks আৰু foreign banks-ৰ সৈতে competition; Narasimham Committee Report, 1991 (banking and financial sector) অনুসৰি কম SLR আৰু CRR; উদাৰ branch licensing; asset classification, income disclosure আৰু bad-debt provisioning-ৰ prudential norms। বেংকত foreign investment সীমিত কৰাটো লক্ষ্য নাছিল।	Q26, Q29, Q31; MQ 1.4.2: Q1, Q2	PYQ 2025-Sep, 2026-Jan, 2026-May; Model Q ×2	10.4.2, p. 10.11
10.4.16	সংস্কাৰ-পূর্ব banking-ৰ বৈশিষ্ট্য আছিল administered interest rates, উচ্চ reserve requirements, credit flow-ত quantitative restrictions আৰু বৃহৎ directed (priority-sector) lending — সেয়ে 'very little lendable resources for the priority sector' কোনো বৈশিষ্ট্য নাছিল।	Q34	MTP 2025-May S2	10.4.2, p. 10.11 (সংস্কাৰ-পূর্ব বৈশিষ্ট্যবোৰ অনুমিত; SM-ত তালিকাভুক্ত নহয়)
10.4.17	Liquidity Adjustment Facility (LAF)-এ repo আৰু reverse repo operations-ৰ জৰিয়তে বেংকসমূহক liquidity যোগান ধৰে।	MQ 1.4.2: Q3	Model Q	SM-ত নাই (কেৱল Model Q)
10.4.18	1988 চনত (non-statutory) স্থাপিত SEBI-ক 1992 চনত capital market-ৰ স্বতন্ত্র regulator হিচাপে statutory স্বীকৃতি দিয়া হৈছিল, যাতে পর্যাপ্ত resources-ৰ সংগ্রহ আৰু সেইবোৰৰ দক্ষ allocation সহজ হয়।	Q17; MQ 1.4.3: Q1	PYQ 2025-Jan; MTP 2025-May S2; Model Q	10.4.3, p. 10.12

প্রসংগ	ছাত্র-ছাত্রীৰ বাবে One-liner	Scanner প্রশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
10.4.19	Depository system-এ securities-ৰ electronic (dematerialised) ধাৰণ আৰু হস্তান্তৰ সম্ভৱ কৰে।	MQ 1.4.3: Q2	Model Q	SM-ত নাই (কেৱল Model Q)
10.4.20	24 July 1991-ত ঘোষিত New Industrial Policy-য়ে industry-ক যথেষ্ট deregulate কৰিলে আৰু 'Licence Raj'-ৰ অন্ত পেলালে: 18টাৰ বাহিৰে সকলো industries-ৰ পৰা licensing আঁতৰোৱা হ'ল (এতিয়া 5টা — arms and ammunition, atomic substances, narcotic drugs and hazardous chemicals, alcoholic drinks, cigarettes and cigars); small-scale items de-reserved কৰা হ'ল; public sector সংকুচিত কৰা হ'ল — এই সকলোৰে লক্ষ্য private sector-ৰ উদাৰ অংশগ্ৰহণ নিশ্চিত কৰা।	Q9, Q35, Q38, Q40; MQ 1.4: Q2	PYQ 2024-Sep; MTP 2025-Aug S1, 2025-Dec S1, 2026-Apr S2; Model Q	10.4.4, p. 10.12
10.4.21	কৌশলগত আৰু নিৰাপত্তাৰ কাৰণত public sector reservation আঠটা industries-লৈ কমোৱা হৈছিল; পিছলৈ মাত্ৰ দুটা বাকী আছে — railway transport আৰু atomic energy।	Q30; MQ 1.4.4: Q1	PYQ 2026-Jan; Model Q	10.4.4, p. 10.12
10.4.22	Public sector enterprises-ত চৰকাৰী equity-ৰ disinvestment, লগতে অধিক autonomy, professional management আৰু ক্ৰমান্বয়ে হ্ৰাস কৰা budgetary support — লক্ষ্য দক্ষতা আৰু যুক্তিসংগত returns।	Q42	MTP 2026-Apr S1	10.4.4, p. 10.13
10.4.23	Foreign investment: 51 শতাংশলৈকে FDI-ৰ automatic approval, পিছত reserved industries-ৰ বাহিৰে প্ৰায় সকলো industries-লৈ সম্প্ৰসাৰিত; FDI কেৱল চাৰিটা sectors-তহে নিষিদ্ধ — retail trade, atomic energy, lottery business, আৰু betting and gambling। Globalisation strategy = অধিক foreign equity limits, tariff reduction আৰু rupee convertibility।	Q18, Q43; MQ 1.4.4: Q2	PYQ 2025-Jan; MTP 2026-Apr S1; Model Q	10.4.4, pp. 10.12 – 10.13
10.4.24	Trade policy reforms: imports আৰু exports-ৰ ওপৰৰ quantitative restrictions আঁতৰোৱা; tariffs-ৰ পৰ্যায়ক্ৰমিক হ্ৰাস আৰু সৰলীকৰণসহ অধিক outward-oriented regime; import licensing আঁতৰোৱা (positive OGL list-ৰ ঠাইত negative list); export duties আঁতৰোৱা। Peak tariff 355% (1990–91) → 85% (1993–94) → 50% (1995–96) → 10% (2007–08)।	Q21; MQ 1.3: Q1; MQ 1.4.5: Q2	PYQ 2025-May; Model Q ×2	10.4.4 – 10.4.5, p. 10.13
10.4.25	Exchange rate: July 1991-ত dollar-ৰ বিপৰীতে rupee 18–19% devalue কৰা হ'ল; March 1992-ত dual exchange rate; March 1993-ত একত্ৰিত কৰি float কৰিবলৈ দিয়া হ'ল — 1993-ৰ পৰা managed floating; 1994-ৰ পৰা current account-ত rupee convertible।	Q16, Q33, Q43	PYQ 2025-Jan; RTP 2025-May; MTP 2026-Apr S1	10.4.4 – 10.4.5, pp. 10.13 – 10.14
10.4.26	Tax incentives আৰু duty exemptions-ৰ জৰিয়তে SEZs-ক উৎসাহিত কৰা হয়।	MQ 1.4.5: Q1	Model Q	SM-ত নাই (কেৱল Model Q)

প্রসংগ	ছাত্র-ছাত্রীৰ বাবে One-liner	Scanner প্ৰশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
10.4.27	বাস্তৱসন্মত (depreciated) exchange rate-এ exports বৃদ্ধি কৰে: 1985–86-ৰ পৰা 1989–90-লৈ rupee-ৰ REER প্ৰায় 30% depreciate কৰা হৈছিল, যিয়ে exports-ত সহায় কৰিছিল আৰু forex-ৰ চাপ লাঘৱ কৰিছিল।	MQ 1.6: Q1	Model Q	10.3, p. 10.8
10.4.28	*বিষয় 10.7 চাওক: automatic route-ত food products-ৰ marketing আৰু food product e-commerce-ত 100% FDI অনুমোদিত।*	Q4	PYQ 2024-Jun	10.7.1, p. 10.19
10.4.29	*বিষয় 10.7 চাওক: 'Make in India' (2014)-এ investment আৰু manufacturing সহজ কৰে — অধিক investment-এ aggregate demand বৃদ্ধি কৰাৰ সম্ভাৱনা।*	Q8	MTP 2024-Aug, 2025-Dec S1	10.7.2, p. 10.22
10.4.30	*বিষয় 10.7 চাওক: DPIIT = Department for Promotion of Industry and Internal Trade।*	Q10	PYQ 2024-Sep	10.7.2, p. 10.22
10.4.31	*বিষয় 10.7 চাওক: May 2017-ত FIPB উচ্ছেদ কৰি তাৰ ঠাইত Foreign Investment Facilitation Portal (FIF) অনা হ'ল; RoDTEP (2021)-এ MEIS-ৰ ঠাই ল'লে।*	Q23, Q24, Q25	PYQ 2025-May (×2), 2025-Sep	10.7.2, pp. 10.23 – 10.24
10.4.32	Constitution (101st Amendment) Act, 2016-ৰ জৰিয়তে GST প্ৰণয়ন কৰা হৈছিল; May 2022-ৰ Supreme Court-ৰ ৰায়ত কোৱা হৈছিল যে GST আইন প্ৰণয়নৰ বাবে Union আৰু State legislatures-ৰ 'equal, simultaneous and unique powers' আছে। (SM-এ কেৱল 1 July 2017-ত GST প্ৰৱৰ্তনৰ কথা দিছে, p. 10.22।)	Q11, Q14	PYQ 2024-Sep; MTP 2024-Dec S1	SM-ত নাই (কেৱল PYQ/MTP)
10.4.33	অধ্যায় 10-ত কোনো ভিত্তি নথকা public finance বিষয়: ৰাজ্যসমূহলৈ statutory grants-in-aid Article 275-ৰ অধীনত; Finance Commission-এ Union taxes-ৰ devolution আৰু grants-in-aid-ৰ চুপাৰিছ কৰে ('trade tax' নহয়); 16শ Finance Commission-ৰ অধ্যক্ষ Dr Arvind Panagariya।	Q6, Q36, Q37	MTP 2024-Aug, 2025-Dec S1 (×2)	SM-ত নাই (কেৱল MTP-ত)
10.4.34	Government failure তেতিয়া ঘটে যেতিয়া চৰকাৰী হস্তক্ষেপ অকাৰ্যকৰী হয় আৰু নতুন আৰু অধিক গুৰুতৰ সমস্যাৰ সৃষ্টি কৰে।	Q7	MTP 2024-Aug	SM-ত নাই (কেৱল MTP-ত)

বিষয় 10.5 সংস্কাৰৰ পিছৰ GDP বৃদ্ধিৰ হাৰ — GDP Growth Rates Post 1991 Reforms

7টা Scanner প্ৰশ্ন · সঘনতা PYQ 1 · RTP – · MTP 2 · Model Q 4

প্রসংগ	ছাত্র-ছাত্রীৰ বাবে One-liner	Scanner প্ৰশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
10.5.1	GDP growth rate-ক economic growth-ৰ আটাইতকৈ নিৰ্ভৰযোগ্য indicator বুলি গণ্য কৰা হয় (সেয়ে answer key-ত 'gross production'-ক শ্ৰেষ্ঠ indicator বুলি দিয়া হৈছে)।	Q3	MTP 2025-May S2	10.5, p. 10.15

প্রসংগ	ছাত্র-ছাত্রীৰ বাবে One-liner	Scanner প্রশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
10.5.2	সংস্কাৰে ত্বৰান্বিত growth আৰু global competitiveness আনিলে: বিশ্ব economy-ৰ সৈতে সংযোগ, market orientation, private investment-ৰ দ্ৰুত বৃদ্ধি, আন্তঃৰাষ্ট্ৰীয়ভাৱে প্ৰতিযোগিতাক্ষম sectors (auto components, telecom, software, pharma), সুস্থিৰ FDI, প্ৰায় আঠ মাহৰ imports-ৰ সমান forex reserves, দৰিদ্ৰতা হ্ৰাস — pandemic বছৰ 2020-ৰ বাহিৰে গড় GDP growth প্ৰশংসনীয়।	MQ 1.4: Q1	Model Q	10.4, pp. 10.14 – 10.15; Summary, p. 10.31
10.5.3	Table 10.1 (GDP growth, 1991–2021): সৰ্বনিম্ন 1991 (1.06%) আৰু 2020 (−6.60%); সৰ্বোচ্চ 1999 (8.85%), তাৰ পিছত 2021 (8.68%) আৰু 2010 (8.50%)। গড় 1991–2000 ≈ 5.6%; 1992–2001 ≈ 6.0%; 2001–2010 ≈ 6.8%।	MQ 1.4.6: Q1, Q2	Model Q ×2	10.5, Table 10.1, p. 10.15
10.5.4	গড় growth পদ্ধতি: n বছৰৰ গড় = যোগফল ÷ n, সেয়ে অজ্ঞাত বছৰটো = (n × গড়) − জ্ঞাত বছৰবোৰৰ যোগফল (ছপা working: x + 7.9 + 8.5 = 3 × 8.2 = 24.6, সেয়ে x = 8.2%)।	Q1	PYQ 2024-Jun	SM-ত নাই (কেৱল PYQ)
10.5.5	ভাৰতত inflation সাধাৰণতে Consumer Price Index (CPI)-ৰে জোখা হয়।	Q2; MQ 1.6: Q1	MTP 2024-Dec S1; Model Q	SM-ত নাই (কেৱল MTP-ত)

বিষয় 10.6 NITI Aayog: ভাৰতৰ ৰূপান্তৰৰ বাবে এক সাহসী পদক্ষেপ (NITI Aayog: A Bold Step for Transforming India)

18টা Scanner প্রশ্ন · সঘনতা PYQ 7 · RTP 3 · MTP 12

প্রসংগ	ছাত্র-ছাত্রীৰ বাবে One-liner	Scanner প্রশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
10.6.1	1 January 2015-ত Planning Commission (প্রায় চৌষষ্ঠি বছৰ ধৰি বৰ্তি থকা)-ৰ ঠাইত National Institution for Transforming India (NITI) Aayog গঠন কৰা হ'ল — 'spur innovative thinking by objective experts'-ৰ বাবে আৰু ৰাজ্যসমূহৰ মাত আৰু প্ৰভাৱ বৃদ্ধি কৰি 'co-operative federalism' প্ৰসাৰৰ বাবে; ই চৰকাৰৰ 'Think Tank' আৰু 'directional and policy dynamo' হিচাপে কাম কৰে।	Q2, Q16, Q17	PYQ 2024-Sep; MTP 2026-Apr S2, 2026-Apr S1	10.6, p. 10.16
10.6.2	NITI Aayog-ৰ উদ্দেশ্যৰ ভিতৰত আছে গাঁও পৰ্যায়ত বিশ্বাসযোগ্য plans প্ৰস্তুত কৰাৰ ব্যৱস্থা গঢ়ি তোলা আৰু সেইবোৰ ক্ৰমে চৰকাৰৰ উচ্চ স্তৰত একত্ৰিত কৰা (লগতে ৰাজ্যসমূহৰ সৈতে এক অংশীদাৰী ৰাষ্ট্ৰীয় দৃষ্টিভংগী আৰু cooperative federalism-ৰ বিকাশ)।	Q1	PYQ 2024-Jun	10.6, p. 10.16
10.6.3	NITI-ৰ ভূমিকা সীমিত: ই national (five-year) plans প্ৰস্তুত নকৰে, expenditure নিয়ন্ত্ৰণ নকৰে বা state plans পৰ্যালোচনা নকৰে, আৰু budgeting প্ৰক্ৰিয়াৰ পৰা বাদ — সেয়ে five-year plans প্ৰস্তুত কৰা বা ৰাজ্যসমূহক financial resources আবণ্টন কৰা, দুয়োটাৰ এটাও ইয়াৰ কাৰ্য নহয়।	Q4, Q11	RTP 2025-May; MTP 2024-Dec S1, 2025-Apr S1	10.6, p. 10.18

প্রসংগ	ছাত্র-ছাত্রীৰ বাবে One-liner	Scanner প্রশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
10.6.4	NDAP (National Data and Analytics Platform)-এ ভাৰত চৰকাৰৰ data-লৈ প্ৰৱেশাধিকাৰ সহজ আৰু উন্নত কৰে।	Q3, Q7	PYQ 2024-Sep, 2025-Jan	10.6, p. 10.17
10.6.5	Electric vehicles: E-Amrit হৈছে electric vehicles সম্পৰ্কীয় সকলো তথ্যৰ one-stop destination; Shoonya অভিযানৰ লক্ষ্য electric vehicles-ৰ ব্যৱহাৰ ত্বৰান্বিত কৰি বায়ুৰ গুণগত মান উন্নত কৰা।	Q9, Q10 (+ 10.7 Q1)	PYQ 2024-Jun, 2025-May, 2026-Jan	10.6, p. 10.17
10.6.6	'LiFE' (Lifestyle for Environment)-এ প্ৰচলিত 'use-and-dispose' economy-ৰ ঠাইত টেকসই জীৱনশৈলীৰ বাছনিৰ পৰিকল্পনা কৰে। (SM-এ 'Life' লিখিছে আৰু ইয়াৰ সম্প্ৰসাৰিত ৰূপ দিয়া নাই।)	Q12, Q14	MTP 2025-Aug S1, 2025-Dec S1	10.6, p. 10.17
10.6.7	'Methanol Economy' কাৰ্যসূচীৰ লক্ষ্য ভাৰতৰ oil import bill আৰু GHG emissions হ্ৰাস কৰা, আৰু coal reserves আৰু municipal solid waste (industrial waste নহয়)-ক methanol-লৈ ৰূপান্তৰ কৰা।	Q13 (+ 10.7 Q11)	PYQ 2024-Sep; MTP 2025-Aug S2	10.6, p. 10.18
10.6.8	NITI Aayog-ৰ সাতটা মূল initiatives: LiFE, NDAP, Shoonya, E-Amrit, India Policy Insights (IPI), Methanol Economy, Transforming India's Gold Market। কৃষিত start-up ecosystem সৃষ্টি এটা farm-sector ব্যৱস্থা, NITI initiative নহয়।	Q15, Q18	PYQ 2026-Sep; MTP 2025-Dec S1	10.6, pp. 10.17 – 10.18
10.6.9	Atal Tinkering Labs NITI Aayog-ৰ এটা initiative (Atal Innovation Mission)।	Q6	MTP 2024-Dec S1	SM-ত নাই (কেৱল MTP-ত)
10.6.10	*বিষয় 10.4 চাওক: New Economic Policy-য়ে liberalisation-ৰ জৰিয়তে economy সম্প্ৰসাৰিত কৰিলে — কম tariffs, deregulation, private আৰু foreign players-লৈ markets মুকলি কৰা — সেয়ে A আৰু R দুয়োটা সত্য আৰু R-এ A-ক ব্যাখ্যা কৰে।*	Q5	MTP 2024-Dec S1	10.4, p. 10.10
10.6.11	*বিষয় 10.2 চাওক: five-year plans-ৰ লক্ষ্য আছিল equity আৰু distributive justice-সহ দ্ৰুত growth (সুষম, ন্যায়সংগত growth)।*	Q8	RTP 2025-Sep, 2026-Jan; MTP 2025-Jan S2, 2025-Apr S1	10.2, pp. 10.4 – 10.5

বিষয় 10.7 ভাৰতীয় অৰ্থনীতিৰ বৰ্তমান অৱস্থা: এক চমু আভাস (The current state of the Indian Economy: A brief overview)

57টা Scanner প্রশ্ন · সঘনতা PYQ 36 · RTP 4 · MTP 23

প্রসংগ	ছাত্র-ছাত্রীৰ বাবে One-liner	Scanner প্রশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
10.7.1	Primary sector = কৃষি আৰু ইয়াৰ allied sectors (livestock, dairy, fisheries) — জীৱিকাৰ আটাইতকৈ ডাঙৰ উৎস; ভাৰত গাখীৰ, মাহজাতীয় শস্য (pulses), jute আৰু মছলাৰ বিশ্বৰ বৃহত্তম উৎপাদক, সেয়ে গাখীৰ উৎপাদন এটা primary-sector কার্য।	Q18	PYQ 2025-Jan; MTP 2025-Apr S1	10.7.1, p. 10.18

প্রসংগ	ছাত্র-ছাত্রীৰ বাবে One-liner	Scanner প্ৰশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
10.7.2	ভাৰতৰ জনসংখ্যাৰ 47 শতাংশ প্ৰত্যক্ষভাৱে কৃষিৰ ওপৰত নির্ভৰশীল; 2021–22 চনত agriculture and allied GVA-ৰ অংশ আছিল 18.8%; food grains উৎপাদন 315.7 নিযুত টন (2021–22)।	Q24	PYQ 2025-May	10.7.1, p. 10.19
10.7.3	সকলো 23টা mandated crops-ৰ MSP all-India weighted average cost of production-ৰ 1.5 গুণ (দেড় গুণ) হিচাপে নির্ধাৰণ কৰা হয়।	Q16, Q33	PYQ 2025-Jan, 2026-Jan	10.7.1, pp. 10.19 – 10.20
10.7.4	Food Corporation of India (FCI)-এ food grains-ৰ buffer stock ৰক্ষণাবেক্ষণ কৰে; MSP Cabinet Committee on Economic Affairs-এ অনুমোদন কৰে।	Q12, Q13	MTP 2024-Dec S1 (×2)	SM-ত নাই (কেৱল MTP-ত)
10.7.5	APEDA = Agricultural and Processed Food Products Export Development Authority, agri-products-ৰ export promotion-ৰ দায়িত্বপ্ৰাপ্ত; ভাৰত শীৰ্ষ দহখন agri-exporters-ৰ ভিতৰত এখন।	Q4	PYQ 2024-Jun	10.7.1, p. 10.19
10.7.6	FDI liberalisation: food products-ৰ marketing আৰু food e-commerce, telecommunication services (সকলো services আৰু infrastructure providers) আৰু coal sale and mining-ত automatic route-ত 100% FDI; insurance-ত FDI cap 49%-ৰ পৰা 74%-লৈ বৃদ্ধি। Telecom এতিয়া আৰু public sector monopoly নহয় — কেৱল railway transport আৰু atomic energy reserved হৈ আছে।	Q47 (+ 10.4 Q4)	PYQ 2024-Jun; MTP 2025-Dec S1	10.7.1, p. 10.19; 10.7.2, p. 10.23; 10.7.3, p. 10.26; 10.4.4, p. 10.12
10.7.7	Farm measures (SM-ৰ তালিকা): PM KISAN — কৃষকক income support; Pradhan Mantri Fasal Bima Yojana — শস্যৰ লোকচান বা ক্ষতিৰ সন্মুখীন কৃষকৰ বাবে insurance; Paramparagat Krishi Vikas Yojana — organic farming আৰু soil health; Per Drop More Crop — farm পর্যায়ত water use efficiency; Kisan Rail — farm produce logistics-ৰ উন্নতি; লগতে MSP, Soil Health Cards, Agri Infrastructure Fund, FPOs, Micro Irrigation Fund।	Q7, Q25, Q27, Q29, Q34	PYQ 2024-Sep, 2025-May, 2025-Sep (×2), 2026-May; MTP 2025-Aug S1	10.7.1, p. 10.20
10.7.8	E-NAM হৈছে এক pan-India electronic trading portal, যিয়ে বর্তমানৰ APMC mandis-ক সংযোগ কৰি agricultural commodities-ৰ বাবে এক unified national market সৃষ্টি কৰে।	Q5, Q23, Q36, Q45	PYQ 2024-Jun, 2026-May; RTP 2025-Jan; MTP 2025-Aug S2	10.7.1, p. 10.20
10.7.9	কৃষিৰ সমস্যা: সৰু আৰু খণ্ডিত holdings, নিম্ন farm productivity আৰু subsistence farming-ৰ ফলত marketable surplus কম হয় আৰু দেশীয় আৰু export markets-ত কৃষকৰ অংশগ্ৰহণৰ সামর্থ্য হ্ৰাস পায়; লগতে নতুন technologies-ৰ কম গ্ৰহণ আৰু monsoons-ৰ ওপৰত অত্যধিক নির্ভৰশীলতা।	Q6, Q20	PYQ 2024-Jun; MTP 2025-Jan S2	10.7.1, pp. 10.20 – 10.21
10.7.10	ভাৰতীয় কৃষি প্ৰধানকৈ বৰষুণ-নির্ভৰ (rain-fed) (প্ৰায় দুই-তৃতীয়াংশ এলেকা), সেয়ে প্ৰায় 80% কৃষি এলেকা জলসিঞ্চিত (irrigated) বুলি কৰা দাবী ভুল।	Q42	MTP 2025-May S2	SM-ত নাই (কেৱল MTP-ত)

প্রসংগ	ছাত্র-ছাত্রীৰ বাবে One-liner	Scanner প্রশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
10.7.11	Index of Eight Core Industries (ICI)-এ Coal, Crude Oil, Natural Gas, Refinery Products, Fertilisers, Steel, Cement আৰু Electricity সামৰে — IIP-ৰ items-ৰ weight-ৰ 40.27%; information and communication core industry নহয়।	Q32, Q37	PYQ 2026-Jan, 2026-May	10.7.2, p. 10.22
10.7.12	Manufacturing Purchasing Managers' Index (PMI) আছিল 55.4 (31 January 2023); ভাৰতৰ Global Innovation Index ৰেংক 2015-ৰ 81তমৰ পৰা 2022 চনত 40তমলৈ উন্নত হৈছিল।	(+ 10.8 Q4, 10.8 Q5)	PYQ 2025-May, 2025-Sep	10.7.2, pp. 10.22, 10.24
10.7.13	DPIIT (Department for Promotion of Industry and Internal Trade)-এ industrial development-ৰ বাবে industrial policy আৰু strategies প্ৰস্তুত আৰু ৰূপায়ণ কৰে।	(+ 10.4 Q10)	PYQ 2024-Sep	10.7.2, p. 10.22
10.7.14	'Make in India' (2014), এক 'Vocal for Local' initiative, investment সহজ কৰে, innovation-ক উৎসাহিত কৰে আৰু ভাৰতক manufacturing, design আৰু innovation-ৰ hub কৰি তোলে; 'Make in India 2.0'-এ 27টা sectors-ত গুৰুত্ব দিয়ে — 15টা manufacturing আৰু 12টা service sectors।	Q14, Q31 (+ 10.4 Q8)	PYQ 2026-Jan; MTP 2024-Aug, 2024-Dec S1, 2025-Dec S1	10.7.2, p. 10.22
10.7.15	Ease of Doing Business: World Bank-ৰ Doing Business Report 2020-ত ভাৰতৰ স্থান আছিল 63তম (2019 চনত 77তম), 14 স্থানৰ উত্থান।	Q43	MTP 2025-May S2	10.7.2, p. 10.22
10.7.16	PM Gati Shakti National Master Plan-এ multimodal infrastructure-ৰ integrated planning-ৰ বাবে data-ভিত্তিক সিদ্ধান্ত সহজ কৰে, ফলত logistics cost হ্ৰাস পায়।	Q3, Q54	PYQ 2024-Jun, 2026-Sep	10.7.2, p. 10.23
10.7.17	Production Linked Incentive (PLI) Scheme (March 2020, 14টা মূল sectors)-এ ভাৰতৰ manufacturing capabilities আৰু export competitiveness বৃদ্ধিৰ বাবে manufacturers-ক incentives দিয়ে; এতিয়া white goods (air conditioners আৰু LED lights)-লৈও সম্প্ৰসাৰিত।	Q26, Q56	PYQ 2025-Sep, 2026-Sep	10.7.2, p. 10.23
10.7.18	FAME-India (Faster Adoption and Manufacturing of Hybrid and Electric Vehicles)-এ electric আৰু hybrid vehicle technology-ৰ manufacturing আৰু ইয়াৰ টেকসই বৃদ্ধি উৎসাহিত কৰে।	Q15	PYQ 2025-Jan	10.7.2, p. 10.23
10.7.19	'Udyami Bharat'-ৰ লক্ষ্য Micro, Small and Medium Enterprises (MSMEs)-ৰ সবলীকৰণ।	Q8, Q35	PYQ 2024-Sep, 2026-May	10.7.2, p. 10.23
10.7.20	সৰু ব্যৱসায়সমূহক financial আৰু technical সহায় আগবঢ়াই small-scale industries-ক উৎসাহিত কৰা হয় (MNCs-ক subsidy দি বা labour laws উচ্ছেদ কৰি নহয়)।	Q19	MTP 2025-Jan S2	SM-ত নাই (কেৱল MTP-ত)

প্রসংগ	ছাত্র-ছাত্রীৰ বাবে One-liner	Scanner প্রশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
10.7.21	PM MITRA (PM Mega Integrated Textile Region and Apparel)-এ textiles-ত অত্যাধুনিক technology আকর্ষণ কৰিবলৈ আৰু FDI আৰু স্থানীয় investment বৃদ্ধি কৰিবলৈ বিশ্বমানৰ industrial infrastructure নিশ্চিত কৰে।	Q17, Q55	PYQ 2025-Jan, 2026-Sep	10.7.2, p. 10.23
10.7.22	May 2017-ত FIPB উচ্ছেদ কৰি তাৰ ঠাইত Foreign Investment Facilitation Portal (FIF) অনা হ'ল; RoDTEP (Remission of Duties and Taxes on Export Products, 2021)-এ MEIS-ৰ ঠাই ল'লে, exports-ৰ ওপৰত লুকাই থকা কেন্দ্ৰীয়, ৰাজ্যিক আৰু স্থানীয় duties ঘূৰাই দি।	(+ 10.4 Q23, 10.4 Q24, 10.4 Q25)	PYQ 2025-May (×2), 2025-Sep	10.7.2, pp. 10.23 – 10.24
10.7.23	Start-up India Programme-এ দেশত ideas আৰু innovation-ৰ facilitator হিচাপে কাম কৰে।	Q57	PYQ 2026-Sep	10.7.2, p. 10.24
10.7.24	ECLGS = Emergency Credit Line Guarantee Scheme, এক সম্পূৰ্ণ guaranteed emergency credit line।	Q39	PYQ 2026-May	10.7.2, p. 10.24
10.7.25	National Manufacturing Policy-ৰ লক্ষ্য 2025-ৰ ভিতৰত GDP-ত manufacturing-ৰ অংশ 25 শতাংশলৈ বৃদ্ধি কৰা।	Q28	PYQ 2025-Sep	10.7.2, p. 10.24
10.7.26	ভাৰতৰ growth trajectory-ৰ অনন্য বৈশিষ্ট্য: কৃষিৰ পৰা পোনপটীয়াকৈ services sector-লৈ স্থানান্তৰৰ দ্বাৰা secondary sector-ক এৰাই যোৱা (bypassing)।	(+ 10.8 Q6)	PYQ 2026-Jan	10.7.3, p. 10.25
10.7.27	Services (NIC 2008, Box 2)-ৰ ভিতৰত আছে trade আৰু vehicle repair, transportation and storage, accommodation and food, information and communication, finance and insurance, real estate, professional and technical, administrative support, public administration and defence, education, health and social work, arts and recreation। Construction (যেনে এটা dam-ৰ) তালিকাত নাই — ই এটা industrial (secondary) কাৰ্য।	Q9, Q40	PYQ 2024-Sep; RTP 2025-May	10.7.3, pp. 10.25 – 10.26
10.7.28	Services sector আটাইতকৈ ডাঙৰ sector (ভাৰতৰ GVA-ৰ 53.89%), আটাইতকৈ দ্ৰুত বৃদ্ধি পোৱা sector আৰু ইয়াৰ labour productivity সৰ্বোচ্চ; সংস্কাৰৰ পিছৰে পৰা knowledge-based আৰু IT services-এ growth চালিত কৰিছে।	Q21, Q38, Q46, Q51 (+ 10.8 Q1)	PYQ 2024-Jun, 2026-May; MTP 2025-Jan S2, 2025-Aug S2, 2026-Apr S1	10.7.3, p. 10.26
10.7.29	Services sector FDI inflows-ৰ সৰ্ববৃহৎ গ্ৰাহক — মুঠ FDI equity inflows-ৰ 60 শতাংশতকৈ অধিক।	Q30	PYQ 2026-Jan	10.7.3, p. 10.26
10.7.30	Services exports (software, business আৰু travel services; ভাৰত WTO-ৰ শীৰ্ষ 10টা service exporters-ৰ ভিতৰত)-এই মূল forex উপাৰ্জনকাৰী — IT আৰু financial services-ৰ সবল demand-এ services trade surplus GDP-ৰ প্ৰায় 3.7%-ত ৰাখে।	Q44	RTP 2026-Jan; MTP 2025-Jan S2, 2025-Apr S1	10.7.3, p. 10.26; 10.4, p. 10.14

প্রসংগ	ছাত্র-ছাত্রীৰ বাবে One-liner	Scanner প্রশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
10.7.31	Structural constraint: growth সত্ত্বেও economy উচ্চ fiscal deficit, বাঢ়ি অহা inequalities, inflation আৰু উচ্চ public debt (FY21/22-ত GDP-ৰ 86%)-ৰ দ্বাৰা সীমাবদ্ধ — উচ্চ inequality-য়ে দৰিদ্ৰতা বৰ্তি থকাৰ কাৰণ ব্যাখ্যা কৰে।	Q49 (+ 10.8 Q3)	MTP 2025-Jan S2, 2026-Apr S1	Summary, p. 10.31; 10.4, p. 10.15
10.7.32	কোৱা হয় যে কৰ্মৰত জনসংখ্যাৰ প্ৰায় 23 শতাংশ service sector-ত নিয়োজিত।	Q41	MTP 2025-May S2	SM-ত নাই (কেৱল MTP-ত)
10.7.33	Demographic dividend-ৰ লাভ ল'বলৈ ভাৰতে skill development উৎসাহিত কৰিব লাগিব।	Q48	MTP 2026-Apr S2	SM-ত নাই (কেৱল MTP-ত)
10.7.34	দ্ৰুত GDP growth সত্ত্বেও আন emerging economies-ৰ তুলনাত ভাৰতৰ per capita GDP কম হৈয়েই আছে।	Q50	MTP 2026-Apr S1	SM-ত নাই (কেৱল MTP-ত)
10.7.35	GDP base year-ৰ সংশোধন GDP measurement-ক প্ৰভাৱিত কৰা এক structural reform।	Q52	MTP 2026-Apr S1	SM-ত নাই (কেৱল MTP-ত)
10.7.36	*বিষয় 10.6 চাওক: E-Amrit হৈছে electric vehicles সম্পৰ্কীয় সকলো তথ্যৰ one-stop destination।*	Q1	PYQ 2024-Jun	10.6, p. 10.17
10.7.37	*বিষয় 10.6 চাওক: Methanol Economy-এ coal reserves আৰু municipal solid waste (industrial waste নহয়)-ক methanol-লৈ ৰূপান্তৰ কৰে।*	Q11	PYQ 2024-Sep	10.6, p. 10.18
10.7.38	*বিষয় 10.2 চাওক: food grain (বিশেষকৈ ঘেঁহু) উৎপাদন বৃদ্ধিৰ বাবে green revolution-এ high yielding seed varieties আৰু পানী, fertiliser আৰু pesticides-ৰ নিবিড় ব্যৱহাৰ কৰিছিল।*	Q2, Q10, Q22	PYQ 2024-Jun, 2024-Sep; RTP 2026-Jan; MTP 2025-Jan S2, 2025-Apr S1	10.2, p. 10.6
10.7.39	*বিষয় 10.8 চাওক: Russia-Ukraine যুদ্ধৰ পিছত ভাৰতে crude oil আৰু commodity-ৰ উচ্চ দাম, বৈশ্বিক supply-ত অবিৰত বিঘিনি, কঠোৰ financial conditions আৰু উচ্চ দেশীয় inflationary pressures-ৰ সন্মুখীন হৈছিল।*	Q53	PYQ 2026-Sep	10.8, p. 10.27

বিষয় 10.8 সামৰণি (Conclusion)

7টা Scanner প্রশ্ন · সঘনতা PYQ 5 · RTP – · MTP 2

প্রসংগ	ছাত্র-ছাত্রীৰ বাবে One-liner	Scanner প্রশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
10.8.1	World Bank-ৰ India Development Update (IDU), November 2022: Russia-Ukraine যুদ্ধৰ পিছত ভাৰতে crude oil আৰু commodity-ৰ উচ্চ দাম, বৈশ্বিক supply-ত অবিৰত বিঘিনি, কঠোৰ financial conditions আৰু উচ্চ দেশীয় inflationary pressures-ৰ সন্মুখীন হৈছিল; তথাপি July–September 2022–23-ত real GDP 6.3% বৃদ্ধি পাইছিল আৰু বৃহৎ দেশীয় বজাৰৰ বাবে ভাৰত আন emerging markets-তকৈ অধিক সুৰক্ষিত (insulated) আৰু resilient।	Q2 (+ 10.7 Q53)	PYQ 2024-Sep, 2026-Sep	10.8, p. 10.27
10.8.2	*বিষয় 10.7 চাওক: tertiary (services) sector-এ ভাৰতৰ GVA-ত আটাইতকৈ বেছি অৰিহণা যোগায় (53.89%)।*	Q1	PYQ 2024-Jun	10.7.3, p. 10.26

প্রসংগ	ছাত্র-ছাত্রীৰ বাবে One-liner	Scanner প্রশ্ন	ক'ত সোধা হৈছিল	SM উৎস
10.8.3	*বিষয় 10.7 চাওক: ভাৰতে অনন্যভাৱে কৃষিৰ পৰা পোনপটীয়াকৈ services sector-লৈ স্থানান্তৰ কৰিছিল।*	Q6	PYQ 2026-Jan	10.7.3, p. 10.25
10.8.4	*বিষয় 10.7 চাওক: PMI = Purchasing Managers' Index; 2022 চনত ভাৰতৰ GII ৰেংক আছিল 40 তম (2015 চনত 81 তম)।*	Q4, Q5	PYQ 2025-May, 2025-Sep	10.7.2, pp. 10.22, 10.24
10.8.5	*বিষয় 10.7 চাওক: income আৰু resources-ৰ বিতৰণত উচ্চ inequality-য়ে growth সত্ত্বেও দৰিদ্ৰতা বৰ্তি থকাৰ কাৰণ ব্যাখ্যা কৰে।*	Q3	MTP 2025-Jan S2	Summary, p. 10.31
10.8.6	Foreign exchange-ৰ net inflows (FDI, portfolio flows, services surplus)-ৰ লগে লগে foreign exchange reserves বৃদ্ধি পায়; ভাৰতৰ reserves প্ৰায় আঠ মাহৰ import cover-ৰ সমান।	Q7	MTP 2025-Dec S1	10.4, p. 10.14 (কাৰণটো SM-ত নাই)

ভাগ B — অধ্যায় 10 One-liner পুনৰাবৃত্তি তালিকা (Revision Sheet)

পুনৰুক্তি আঁতৰোৱা আৰু Study Material-ৰ ক্ৰমত সজোৱা। সম্পূৰ্ণ পাঠ, Scanner প্ৰশ্ন আৰু SM পৃষ্ঠা থকা ভাগ A-ৰ শাৰী(বোৰ) লৈ যাবলৈ কোনো 'ভাগ A প্ৰসংগ'-ত click কৰক। কেৱল ★★★ শাৰীবোৰেই এই অধ্যায়ত ICAI-এ সোধা প্ৰশ্নৰ প্ৰায় 43% সামৰি লয়।

গোট — ভাৰতীয় অৰ্থনীতি (Indian Economy)

#	One-liner	গুৰুত্ব	ভাগ A প্ৰসংগ
1	1ম–17শ শতিকা AD: বৃহত্তম economy, সমৃদ্ধ আৰু আত্মনিৰ্ভৰশীল; স্বাৱলম্বী গাঁও + বাণিজ্যিক নগৰ।	★★	10.1.1
2	British শাসন: ভাৰত raw materials-ৰ ৰপ্তানিকাৰক হ'ল; বৈষম্যমূলক tariffs-এ হস্তশিল্প ধ্বংস কৰিলে → মাটিত over-crowding, subsistence farming, zamindari, কৃষিৰ পতন।	★	10.1.2
3	ঔপনিৱেশিক industry lopsided — cotton আৰু jute; producer goods পিছপৰি; manufacturing NDP-ৰ ~7% (1946)।	★	10.1.3
4	**Nehruvian model: Planning Commission, five-year plans, equity আৰু distributive justice-সহ growth।**	★★★	10.2.3
5	1950-ৰ দশকৰ দৰ্শন: Nehru (heavy industry) বনাম Gandhian (small-scale, cottage, village republics)।	★	10.2.5
6	IPR 1948: atomic energy, arms and ammunition, railways-ত State monopoly; IPR 1956-এ public sector অত্যধিক সম্প্ৰসাৰিত কৰিলে।	★	10.2.5
7	1958 BoP সংকট → 1966 লৈ import controls; protection/import substitution।	★	10.2.4, 10.4.5
8	Hindu growth rate = 3.5% (1950–80 সময়ছোৱাত গড় বাৰ্ষিক growth)।	★	10.2.6
9	**1965-পূৰ্ব কৃষি strategy institutional (land reforms, cooperatives); green revolution 1960-ৰ দশকৰ মাজভাগ: HYV seeds, পানী, fertiliser, pesticides; ঘেঁহু।**	★★★	10.2.7, 10.2.8
10	Nationalisation: 1969 চনত 14খন বেংক + 1980 চনত 6খন; MRTP Act 1969-এ বৃহৎ market power থকা ডাঙৰ firms নিয়ন্ত্ৰণ কৰিছিল।	★★	10.2.9, 10.4.4
11	1965–81 growth-ৰ আটাইতকৈ বেয়া সময়: licence-raj, autarchic policies, তিনিখন যুদ্ধ, খৰাং, 1973 আৰু 1979-ৰ oil shocks।	★	10.2.9, 10.2.10
12	Early liberalisation 1980-ৰ দশক (1985-ৰ পিছত), 'reforms by stealth'; growth 5.7% / 5.8%।	★	10.4.1
13	1980-ৰ দশক: 25টা শ্ৰেণী delicensed; broad-banding (trucks ↔ cars, নতুন licence নালাগে); MRTP limit ₹20 → ₹100 crore; MODVAT; SEBI 12 April 1988 (non-statutory)।	★★	10.4.2, 10.4.3
14	REER ~30% depreciated (1985–86-ৰ পৰা 1989–90) → exports বৃদ্ধি।	MQ	10.4.27
15	P. V. Narasimha Rao চৰকাৰৰ অধীনত 1991-ৰ সংস্কাৰ (স্থপতি Dr Manmohan Singh — SM-ত নাই)।	★	10.4.7, 10.4.8
16	কাৰণ: ঋণ-নিৰ্ভৰ fiscal deficits, interest-ৰ বোজা, Gulf-war oil shock, IMF-ৰ চৰ্ত, 'crisis of confidence'।	★★	10.4.9
17	Trigger: BoP সংকট — forex reserves $1.2 bn, মাত্ৰ দুসপ্তাহৰ imports-ৰ সমান।	★	10.4.10

#	One-liner	গুৰুত্ব	ভাগ A প্ৰসংগ
18	Market orientation আৰু external openness-লৈ পৰিৱৰ্তন; LPG (socialisation নহয়)।	★★	10.4.11, 10.4.12
19	দুটা উদ্দেশ্য: market-friendly পুনৰ্বিন্যাস + কম fiscal deficit-ৰ জৰিয়তে stabilisation; ব্যৱস্থা = stabilisation (short-term) + structural (long-term)।	★	10.4.13
20	Fiscal reforms: স্বচ্ছ taxes, tax compliance, expenditure নিয়ন্ত্ৰণ, subsidies হ্ৰাস, disinvestment, private অংশগ্ৰহণ।	★	10.4.14
21	Monetary/financial: interest rate deregulation, private banks, কম SLR/CRR (Narasimham Committee 1991), branch licensing, prudential norms।	★★	10.4.15
22	সংস্কাৰ-পূৰ্ব banking: administered interest rates, উচ্চ reserve requirements, credit restrictions।	★	10.4.16
23	SEBI: 1988-ত স্থাপন, 1992-ত statutory স্বীকৃতি।	★	10.4.18
24	New Industrial Policy 24 July 1991: Licence Raj-ৰ অন্ত (18 → 5টা licensed industries); public sector → railway transport + atomic energy।	★★	10.4.20, 10.4.21
25	1991: MRTP merger/takeover provisions বাতিল; SSI items de-reserved; PSU equity-ৰ disinvestment (= privatisation, liberalisation নহয়)।	★★	10.4.4, 10.4.22, 10.4.12
26	51%-লৈকে FDI-ৰ automatic approval; FDI কেৱল retail trade, atomic energy, lottery, betting & gambling-ত নিষিদ্ধ।	★	10.4.23
27	Trade: QRs আঁতৰোৱা, import licensing আঁতৰোৱা, tariffs 355% → 10%।	★	10.4.24
28	Rupee 18–19% devalued (July 1991); 1993-ৰ পৰা managed float; 1994-ৰ পৰা current-account convertible।	★★	10.4.25
29	**সংস্কাৰ-পৰৱৰ্তী লাভ: forex cushion ~8 মাহৰ imports; services trade surplus GDP-ৰ ~3.7%; কিন্তু public debt GDP-ৰ 86% (FY21/22) আৰু বৰ্ধিত inequality।**	★★★	10.5.2, 10.7.30, 10.7.31, 10.8.6
30	সংস্কাৰ-পৰৱৰ্তী GDP growth 2020 (−6.6%)-ৰ বাহিৰে প্ৰশংসনীয়; শীৰ্ষ 1999 (8.85%); GDP growth rate = growth-ৰ আটাইতকৈ নিৰ্ভৰযোগ্য indicator।	★	10.5.1, 10.5.2, 10.5.3
31	1 January 2015-ত NITI Aayog-এ Planning Commission-ৰ ঠাই ল'লে — think tank, co-operative federalism।	★★	10.6.1
32	NITI: গাঁও পৰ্যায়ৰ বিশ্বাসযোগ্য plans ওপৰলৈ একত্ৰিত; five-year plans নাই, budgeting/fund allocation নাই।	★★	10.6.2, 10.6.3
33	**NITI initiatives: LiFE, NDAP (চৰকাৰী data), Shoonya (EVs-ৰ জৰিয়তে বায়ুৰ মান), E-Amrit (EV তথ্য), IPI, Methanol Economy, Gold Market।**	★★★	10.6.4, 10.6.5, 10.6.6, 10.6.7, 10.6.8
34	Primary: গাখীৰ primary; জনসংখ্যাৰ 47% কৃষিৰ ওপৰত নিৰ্ভৰশীল; agri GVA 18.8% (2021–22); food grains 315.7 নিযুত টন।	★★	10.7.1, 10.7.2
35	MSP: 23টা mandated crops-ত 1.5 × cost of production।	★	10.7.3
36	APEDA = Agricultural and Processed Food Products Export Development Authority; food marketing/e-commerce আৰু telecom-ত 100% FDI (automatic)।	★★	10.7.5, 10.7.6

#	One-liner	গুৰুত্ব	ভাগ A প্ৰসংগ
37	**Farm schemes: PM KISAN (income), PMFBY (শস্যৰ লোকচান), PKVY (organic), PDMC (পানী), Kisan Rail (logistics), E-NAM (APMC mandis-ৰ unified market)।**	★★★	10.7.7, 10.7.8
38	কৃষিৰ সমস্যা: সৰু holdings, নিম্ন productivity, subsistence farming, কম marketable surplus।	★	10.7.9
39	ICI: ৪টা core industries (coal, crude, gas, refinery, fertilisers, steel, cement, electricity) = IIP-ৰ 40.27%; PMI 55.4; GII 40তম (2022)।	★★	10.7.11, 10.7.12
40	**Industry policy: DPIIT; Make in India 2014 (2.0: 15 mfg + 12 services); EoDB ৰেংক 63 (2020)।**	★★★	10.7.13, 10.7.14, 10.7.15
41	**Gati Shakti (multimodal planning), PLI (Mar 2020, white goods), FAME (EVs), Udyami Bharat (MSMEs), PM MITRA (বস্ত্ৰ উদ্যোগ — textiles)।**	★★★	10.7.16, 10.7.17, 10.7.18, 10.7.19, 10.7.21
42	**FIPB → FIF (May 2017); RoDTEP-এ MEIS-ৰ ঠাই ল'লে (2021); Start-up India; ECLGS; NMP 2025-ৰ ভিতৰত GDP-ৰ 25%।**	★★★	10.7.22, 10.7.23, 10.7.24, 10.7.25
43	**Services: secondary এৰাই যোৱা; GVA-ৰ 53.89%; আটাইতকৈ দ্ৰুত বৃদ্ধি; সৰ্বোচ্চ labour productivity; FDI equity-ৰ >60%।**	★★★	10.7.26, 10.7.28, 10.7.29
44	Construction service নহয় (NIC 2008 Box 2 তালিকা)।	★	10.7.27
45	IDU (World Bank, Nov 2022): oil, supply-ত বিঘিনি, কঠোৰ finance, inflation; ভাৰত resilient।	★	10.8.1